

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΦΩΤΕΑΣ
Α.Μ.: 1662

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (Δ.Ε.Ε.)
ΣΤΗ ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΕΝΟΣ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ»
ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΑΘΗΝΑ, 2023

Σωτήριος Φωτέας

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (Δ.Ε.Ε.) ΣΤΗ ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΕΝΟΣ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ» ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: κ. Φίλιππος Δωρής, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: 1. κ. Φίλιππος Δωρής, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (Επιβλέπων) 2. κ. Μιχαήλ Αυγουστιανάκης, Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (<i>Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής</i>) 3. κα Παρασκευή Παπαρσενίου, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (<i>Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής</i>)	
ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ	
κ. Φίλιππος Δωρής, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (Επιβλέπων)	κ. Μιχαήλ Αυγουστιανάκης, Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (<i>Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής</i>)
κα Παρασκευή Παπαρσενίου, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ (<i>Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής</i>)	κα Δήμητρα Παπαδοπούλου - Κλαμαρή, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
κ. Αντώνιος Καραμπατζός, Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	κ. Γεώργιος Γεωργιάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
κ. Βάγιας Παναγιωτόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	

Copyright © Σωτήριος Φωτέας, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πίνακας Περιεχομένων	[σελ. 4]
Πίνακας Βασικότερων Συντομογραφιών	[σελ. 11]
Διευκρινιστικές Σημειώσεις	[σελ. 13]
<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	[σελ. 14]
<i><u>A. Ερμηνευτικώς αναγκαία προκατανόηση του αντικειμένου της έρευνας και οι ιδιαιτερότητές του</u></i> [σελ. 14]	
<i><u>B. Μεθοδολογική και ουσιαστική οριοθέτηση</u></i> [σελ. 19]	
α. Η θεσμική αλληλεπίδραση ευρωπαϊκών (ενωσιακών) και εθνικών δομών [σελ. 20]	
β. Η πολλαπλότητα των πηγών («βάσεων») του κεκτημένου [σελ. 21]	
γ. Η σώρευση ουσιαστικής και μεθοδολογικής αξίας των βάσεων [σελ. 23]	
δ. Η πολλαπλότητα των εθνικών νομικών παραδόσεων της αδιοπρακτικής ευθύνης [σελ. 23]	
ε. Η αντιδιαστολή της αδιοπρακτικής ευθύνης επί οριζόντιων σχέσεων με την εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου (δηλαδή την κατάστροψη ενός «αδιοπρακτικού» πλαισίου επί κάθετων σχέσεων) [σελ. 24]	
στ. Η διχοτομία ουσιαστικής και διαδικαστικής πτυχής του κεκτημένου [σελ. 24]	
<i><u>Γ. Μεθοδολογική και ουσιαστική εξειδίκευση: Η αξία της νομολογίας του Δικαστηρίου</u></i> [σελ. 24]	
<i><u>Δ. Ορολογικές διευκρινίσεις</u></i> [σελ. 26]	
Δ.1 Ορολογικοί προσδιορισμοί [σελ. 26]	
Δ.2 Ορολογικές επιλογές με μεθοδολογική αξία [σελ. 28]	

E. Πεδίο εφαρμογής των νομολογιακά διαπλασσόμενων από το ΔΕΕ κανόνων για την ενωσιακή εξωσυμβατική ευθύνη (κάθετες και οριζόντιες σχέσεις) [σελ. 29]

ΣΤ. Η «κυκλική» ροή της προσέγγισης [σελ. 30]

I. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞΩΣΥΜΒΑΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ — Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΗΣ ΕΝΟΧΗΣ [σελ. 32]

A. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) [σελ. 32]

A.1 Η πολλαπλότητα των υποκειμένων και η διαφορετικότητα της θεμελίωσης
[σελ. 34]

A.2 Διαχρονική εξέλιξη με κριτήριο το υποκείμενο της ευθύνης: Αρχική απόκλιση και μεταγενέστερη ευθυγράμμιση των προϋποθέσεων [σελ. 37]

B. ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΞΩΣΥΜΒΑΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΣΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ [σελ. 47]

B.1 Νομική φύση-Η ανάγκη «λειτουργικής» προσέγγισης [σελ. 47]

B.2 Πρακτική λειτουργία-Μηχανισμός επίκλησης του ενωσιακού δικαίου [σελ. 51]

II. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΝΟΧΗΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) — ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ [σελ. 56]

A. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΝΟΜΟΥ [σελ. 56]

A.1 Βασικές παραδοχές [σελ. 56]

A.2 Ειδικά πραγματικά του «ενωσιακού παρανόμου» [σελ. 57]

A.2.1 Η ύλη της «κυριαρχικής δράσης»: Τεκμήριο ανευθύνου; [σελ. 57]

A.2.1.1 Εγγενείς ευχέρειες από τη θεσμική διάρθρωση της Ένωσης [σελ. 57]

A.2.1.2 Ειδικότερα τα μέτρα με επιλογές οικονομικής πολιτικής [σελ. 63]

A.2.2 Η Ένωση ως ενεργός «Διοίκηση» [σελ. 69]

A.2.2.1 Η Ένωση ως Αναθέτουσα Αρχή [σελ. 70]

A.2.2.2 Η Ένωση στο πλαίσιο της σχέσης που τη συνδέει με τους υπαλλήλους της [σελ. 76]

A.2.2.3 Η Ένωση ως ελεγκτική-αδειοδοτική αρχή (φορέας τεχνικών κρίσεων) [σελ. 79]

A.2.3 Η Ένωση ως Δημοσιονομική Αρχή [σελ. 93]

A.2.4 Η Ένωση ως Ανεξάρτητη ή οιονεί δικαιοδοτική Αρχή [σελ. 98]

A.2.5 Η Ένωση ως υποκείμενο της διεθνούς κοινότητας [σελ. 104]

A.2.5.1 Η Ένωση ως υποκείμενο διεθνών εμπορικών συμφωνιών [σελ. 104]

A.2.5.2 Η Ένωση ως υποκείμενο του συστήματος της διεθνούς ασφάλειας [σελ. 107]

A.2.5.3 Η Ένωση ως διευρυνόμενη οντότητα [σελ. 111]

B. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΗΜΙΑΣ [σελ. 114]

B.1 Γενική οριοθέτηση [σελ. 114]

α. Ως προς την υπόσταση της ζημίας [σελ. 114]

β. Ως προς την έκταση της αποκαταστατέας ζημίας – «δυναμικό» μέγεθος [σελ. 115]

γ. Βάρος απόδειξης [σελ. 117]

B.2 Η μέθοδος προσδιορισμού της ζημίας [σελ. 118]

B.3 Ζημία (ιδίως διαφυγόν κέρδος) και προσβαλλόμενο έννομο αγαθό [σελ. 125]

B.4 Ειδικότερα το πραγματικό της «απώλειας ευκαιρίας» [σελ. 127]

B.5 Μη περιουσιακή βλάβη [σελ. 131]

α. Μη περιουσιακή ζημία φυσικού προσώπου: [σελ. 132]

- α.1 Ηθική βλάβη και βλάβη σώματος-υγείας [σελ. 132]
- α.2 Ψυχική οδύνη [σελ. 133]
- α.3 Ηθική βλάβη εκ της ιδιότητας του «διοικουμένου» [σελ. 133]

β. Μη περιουσιακή ζημία νομικού προσώπου [σελ. 134]

Γ. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΙΤΙΩΛΟΥΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ [σελ. 136]

Γ.1 Γενική οριοθέτηση-Η «αμεσότητα» ως θεμελιώδες γνώρισμα της αιτιότητας [σελ. 136]

Γ.2 Αμεσότητα υπό το πρίσμα του προσβαλλόμενου έννομου αγαθού-Ειδικά η «απώλεια ευκαιρίας» και το εύρος της εκτίμησης του οργάνου- Από την προσφορότητα του αιτίου στον προστατευτικό σκοπό του παραβιαζόμενου κανόνα [σελ. 138]

Γ.3 Αμεσότητα και πολλαπλότητα αιτιών- Σωρευτική αιτιότητα [σελ. 145]

Γ.3.1 Πολλαπλότητα κανονιστικών πηγών [σελ. 145]

Γ.3.2 Η συμπεριφορά του ζημιωθέντος ως κριτήριο αιτιότητας [σελ. 151]

Γ.3.3 Συρροή θετικών πράξεων και παραλείψεων [σελ. 157]

Δ. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ [σελ. 159]

Δ.1 Αξιολογικές και τεχνικές παράμετροι του δικανικού συλλογισμού [σελ. 159]

Δ.2 Η νοηματοδότηση του έργου του εθνικού δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης- Ενοποίηση στη ratio [σελ. 169]

III. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΝΑ ΚΟΙΝΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ «ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ» (Acquis) ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ – ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) [σελ. 182]

A. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) ΩΣ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ (Acquis) [σελ. 182]

A.1 Θεμελίωση της συμβολής στο κεκτημένο (acquis) [σελ. 183]

A.2 Οριοθέτηση της συμβολής στο κεκτημένο (acquis) [σελ. 188]

α. Η «ζημιοκεντρική»-αποκαταστατική λειτουργία του συστήματος [σελ. 188]

β. Η διφυής κατανόηση του νόμιμου λόγου ευθύνης, ακόμη και στο πλαίσιο «αντικειμενικοποίησης» της ευθύνης [σελ. 188]

γ. Ο «κατάφωρος χαρακτήρας» της παραβίασης ως υποκατάστατο της ελλείπουσας υπαιτιότητας [σελ. 190]

δ. Η στάθμιση των αξιολογήσεων στο αναγκαίο μέτρο της ευθύνης των φορέων δημόσιας εξουσίας (αναγνώριση ευρέος περιθωρίου ανέλεγκτης διακριτικής δράσης και ευρεία ερμηνευτική προσέγγιση για τον έλεγχο της απονομής δικαιωμάτων σε ιδιώτες μέσω των γενικών αρχών της διοικητικής δράσης) [σελ. 190]

ε. Η διαμόρφωση ειδικής, επεξεργασμένης τυπολογίας πραγματικών [σελ. 191]

στ. Η αμεσότητα του αιτιώδους συνδέσμου [σελ. 191]

ζ. Η ενότητα του φορέα δημόσιας εξουσίας στο πλαίσιο του ενωσιακού συστήματος της ευθύνης [σελ. 191]

B. Η ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ - ΤΟ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ (Acquis) ΣΥΝΟΛΙΚΑ [σελ. 193]

B.1 Οριοθέτηση των πηγών [σελ. 193]

B.1.1 «Κωδικοποιητικές βάσεις»: Το Σχέδιο Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (Draft Common Frame of Reference-DCFR) ως προϊόν των εργασιών του Study Group on a European Civil Code (SGECC) και του Research Group on a EC Private Law (Acquis Group) και οι Αρχές («Θεμελιώδεις Κανόνες») του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Αδικοπραξιών (Principles of European Tort Law-PETL) ως προϊόν των εργασιών του European Group on Tort Law (EGTL) [σελ. 194]

α. Η εννοιολογική ευρύτητα της ζημίας [σελ. 196]

β. Η συνδυαστική προσφυγή στη γενική διάταξη και στο περιπτώσιολογικό σύστημα [σελ. 198]

γ. Η πολλαπλότητα των βάσεων καταλογισμού της ευθύνης και η έμμεση διάκριση παρανομίας και υπαιτιότητας ως επιμέρους προϋποθέσεων της αδικοπρακτικής ευθύνης **[σελ. 199]**

B.1.2. «Νομοθετικές» βάσεις: Οι νομοθετημένες «ενωσιακές αδικοπρακτικές ενοχές» και το ενωσιακό κεκτημένο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αδικοπραξίας (Κανονισμός 864/2007) [σελ. 204]

B.1.2.1 Οι νομοθετημένες «ενωσιακές αδικοπρακτικές ενοχές» [σελ. 205]

B.1.2.2 Το ενωσιακό κεκτημένο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αδικοπραξίας (Κανονισμός 864/2007) [σελ. 208]

α. Ως προς τη δογματική αντίληψη (κατάταξη) της αδικοπραξίας και την εννοιολογική «αυτοτέλεια» της εξωσυμβατικής ενοχής **[σελ. 208]**

β. Ως προς τις προϋποθέσεις της αδικοπραξίας **[σελ. 209]**

γ. Ως προς το πεδίο εφαρμογής **[σελ. 209]**

B.1.3 «Νομολογιακές βάσεις»: Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και τα (νομολογιακά) fora της διεθνούς κοινότητας [σελ. 210]

B.1.3.1. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) [σελ. 210]

α. Η επικράτηση της γενικής διάταξης στο επίπεδο ίδρυσης της αστικής ευθύνης **[σελ. 213]**

β. Η «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης **[σελ. 213]**

γ. Η σύνθετη οριοθέτηση της ζημίας **[σελ. 214]**

B.1.3.2. Τα (νομολογιακά) fora της διεθνούς κοινότητας [σελ. 215]

B.2 Τεκμήρια αλληλεπίδρασης με το Δικαστήριο ΔΕΕ και οριοθέτηση του κεκτημένου (acquis) [σελ. 219]

**Γ. Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ (Acquis) ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΠΡΑΓΩΓΙΚΗ
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ DE LEGE FERENDA**
[σελ. 224]

Βασική Βιβλιογραφία

[σελ. 236]

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΑΚ:	Αστικός Κώδικας
ΑΠ:	Άρειος Πάγος
Αρμ:	Αρμενόπουλος
ΔΕΕ:	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Δικαστήριο)
ΔΕΚ:	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕφ:	Διοικητικό Εφετείο
ΔΝΤ:	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΔΠρ:	Διοικητικό Πρωτοδικείο
ΕΔΔΑ:	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΔ:	Επιθεώρησης δημοσίου δικαίου και διοικητικού δικαίου
ΕΕ:	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ:	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου
ΕισΝΑΚ:	Εισαγωγικός Νόμος Αστικού Κώδικα
ΕΚ:	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕΚΑΧ:	Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα
ΕΚΤ:	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΟΚ:	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΔΑ:	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΤΕπ:	Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων
ΕΚΑΕ (ή Ευρατόμ):	Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας
Εφ:	Εφετείο
ΕφαΔ:	Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΘΠΔΔ:	Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΠΑ:	Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Άμυνας
ΝοΒ:	Νομικό Βήμα
ΠΕΚ:	Πρωτοδικείο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ήδη Γενικό Δικαστήριο)
ΠΟΕ:	Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου
ΠΠρ:	Πολυμελές Πρωτοδικείο
ΣΕΒ:	Σπογγώδης Εγκεφαλοπάθεια Βοοειδών (στο εδώ κείμενο)
ΣΛΕΕ (ΣυνθΛΕΕ):	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣτΕ:	Συμβούλιο της Επικρατείας

ΣυνθΕΕ: Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣυνθΕΚ: Συνθήκη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΧΘΔΕΕ: Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΧρΙΑ: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου

***

CFR: Common Frame of Reference

CMLR: Common Market Law Review

DCFR: Draft Common Frame of Reference

EGTL: European Group on Tort Law

ERPL: European Review of Private Law

ICLQ: International Comparative Law Quarterly

NAFTA: North American Free Trade Agreement

OLAF: Office européen de lutte antifraude

PEL: Principles of European Law

PECL: Principles of European Contract Law

PETL: Principles of European Tort Law

RHDI: Revue Hellénique de Droit International

RIDC: Revue Internationale de Droit Comparé

SGECC: Study Group on a European Civil Code

WTO: World Trade Organization

ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την άντληση υλικού από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), υπό όλες τις οργανικές εκφάνσεις του, έχει χρησιμοποιηθεί ως σημείο αναφοράς η καταλογογράφηση που περιέχεται στις επίσημες βάσεις δεδομένων των ιστοσελίδων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ιδιαίτερα του Δικαστηρίου (www.eur-lex.eu, www.curia.eu).
2. Στη νομολογιακή τεκμηρίωση περιέχονται αποφάσεις που περιέχονται στις ως άνω βάσεις δεδομένων. Τυχόν αναιρετική κρίση επί των αποφάσεων αυτών, ακόμη και αν δεν αναφέρεται ρητά, δεν επηρεάζει τα κρίσιμα για τα πορίσματα της εργασίας κριθέντα ζητήματα.
3. Όπου παρατίθεται μετάφραση διάταξης του ενωσιακού δικαίου (πρωτογενούς ή παραγώγου) ή δικαστικής απόφασης του ΔΕΕ στα ελληνικά, αυτή αποτελεί την επίσημη μετάφραση της Ένωσης, που αντλήθηκε από τις ως άνω βάσεις, και η οποία ταυτίζεται με το οικείο περιεχόμενο της επίσημης *Εφημερίδας της Ευρωπαϊκής Ένωσης*.
4. Όπου η μετάφραση άλλου ξενόγλωσσου κειμένου αποδίδεται σε άλλον συντάκτη, αυτό αναφέρεται ρητά στο κείμενο.
5. Μεταφράσεις όρων εντός παρένθεσης, πλην άλλης διευκρίνισης, αποδίδονται στον γράφοντα.
6. Στη βιβλιογραφία γίνεται αναφορά στην έκδοση του συγγράμματος που χρησιμοποιήθηκε για την άντληση του υλικού (ακόμη και αν δεν είναι η πλέον πρόσφατη).
7. Όταν η πηγή (βιβλιογραφική ή νομολογιακή) έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο σημείο, αναγράφεται για την παραπομπή σε αυτήν η ένδειξη «ό.π.» (όπως παραπάνω). Όταν η ένδειξη αυτή χρησιμοποιείται χωρίς άλλη πρόσθετη παραπομπή, νοείται ως παραπομπή στην παραπομπή της αμέσως προηγούμενης υποσημείωσης κατά τη ροή του κειμένου.
8. Ηλεκτρονικοί σύνδεσμοι που περιέχονται στις βιβλιογραφικές αναφορές παραπέμπουν στην οικεία πηγή μέχρι και τις 27.03.2022 (τελευταίος έλεγχος).
9. Στον κατάλογο των βιβλιογραφικών αναφορών έχουν περιληφθεί εγχειρίδια ή αρθρογραφία που δεν περιέχονται ρητά σε υποσημειώσεις και λοιπές παραπομπές, αλλά παρείχαν γενικό υλικό αφόρμησης.
10. Το συλλεγέν υλικό καλύπτει χρονικά και το έτος 2020.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Ερμηνευτικός αναγκαία προκατανόηση του αντικείμενου της έρευνας και οι ιδιαιτερότητές του

α. Η παρούσα εργασία εκκινεί από μία αντικειμενική διαπίστωση: Το άρθρο 340 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) παραπέμπει για τη διάπλαση του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης στις γενικές αρχές δικαίου των Κρατών-Μελών. Αυτό προϋποθέτει για το συμπέρασμα ότι η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ ή Δικαστήριο), εδραζόμενη σε αυτή τη ρητή επιταγή του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης περί ανεύρεσης και συστηματοποίησης των γενικών αρχών των εθνικών δικαίων, αποτελεί εν τέλει ένα επεξεργασμένο σύστημα που αποτυπώνει αυτές τις αρχές. Η αποτύπωση αυτή δεν εξαντλείται ασφαλώς στη διάπλαση της δομής του κανόνα που ιδρύει την εξωσυμβατική ευθύνη, δηλαδή στη δημιουργία της «ενωσιακής εξωσυμβατικής ενοχής». Ανάγεται, αναμφίβολα, και στην εξειδίκευση – συγκεκριμενοποίηση και ερμηνευτική επεξεργασία των προϋποθέσεων θεμελίωσης της ευθύνης, δηλαδή του παρανόμου, της ζημίας και του αιτιώδους συνδέσμου, υπό το πρίσμα μιας ευρείας περιπτώσιολογίας που σχετίζεται με τη δράση φορέων δημόσιας εξουσίας, και συγκεκριμένα των οργάνων της Ένωσης και των Κρατών-Μελών, πάντοτε αναφορικά με υποθέσεις στις οποίες εφαρμόζονται διατάξεις του ενωσιακού δικαίου.

β. Η ως άνω περιπτώσιολογία, αλλά και το πρόσφορο πεδίο για τη συστηματοποίησή της ώστε να αναδειχθούν επαρκέστερα οι εξαχθείσες από το Δικαστήριο «αρχές», γίνονται ιδιαίτερος αισθητά στο πλαίσιο της έρευνας του παρανόμου. Ο μελετητής της νομολογίας θα ανεύρει επαναλαμβανόμενα ειδικότερα πραγματικά, στα οποία οι εμπλεκόμενοι κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου φορείς δημόσιας εξουσίας, και συγκεκριμένα τα ενωσιακά όργανα και τα Κράτη-Μέλη, εκδηλώνουν συμπεριφορά που ερευνάται ως πληρούσα ή μη την προϋπόθεση του παρανόμου κατά την άσκηση απονεμημένων σε αυτά αρμοδιοτήτων. Οι αρμοδιότητες αυτές εντοπίζονται, ενδεικτικά, στο πλαίσιο της νομοθετικής-κανονιστικής λειτουργίας (δηλαδή θέσπισης κανόνων προορισμένων να εφαρμοστούν σε άδηλο και αόριστο αριθμό περιπτώσεων), της διοικητικής δράσης, της εκφοράς τεχνικών κρίσεων, της δράσης των φορέων αυτών ως αναθέτουσας αρχής δημοσίων συμβάσεων, εργοδότη, δικαιοδοτικού οργάνου, δημοσιονομικού επόπτη, εγγυητή ατομικών δικαιωμάτων και υποκειμένου της διεθνούς έννομης τάξης. Αυτή η συστηματοποίηση είναι έτσι αποτέλεσμα επάλληλης εφαρμογής κριτηρίων, όπως, ενδεικτικά, η ταυτότητα του οργάνου στο οποίο καταλογίζεται η ερευνώμενη συμπεριφορά, η φύση και το περιεχόμενο του κανόνα που εμφανίζεται ως παραβιαζόμενος ή, αντιστοίχως, η ταυτότητα και η εμβέλεια του έννομου αγαθού που ερευνάται ως προσβαλλόμενο.

Η ιδιαίτερη ερμηνευτική αξία της ως άνω περιπτώσιολογίας έγκειται κατ' αποτέλεσμα στην ανάδειξη προστατευτέων αγαθών και προστατευτικών αξιολογήσεων σε καθεμία από τις κατηγορίες πραγματικών που τη συγκροτούν. Πρόκειται έτσι για συστηματοποίηση που υπηρετεί διαπιστωμένες ανάγκες σε τυποποιημένες πτυχές της κοινωνικής και συναλλακτικής ζωής και εκφράζει τις εκάστοτε ιδιαίτερες αξιολογικές παραδοχές. Η ίδια ερμηνευτική αξία εκδηλώνεται όμως και σε προκείμενες του δικανικού συλλογισμού που στηρίζουν τη δικαστική έρευνα (ως νοητική και αποδεικτική διεργασία) της ως άνω αξιολόγησης. Εμφανίζονται έτσι ιδιαίτερες —ως επί το πλείστον, προστατευτικές των οικείων έννομων αγαθών—τεχνικές του Δικαστηρίου, όπως, ενδεικτικά, η διεύρυνση της «δεξαμενής» των κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες (όπως, λόγου χάρη, είναι οι γενικές αρχές της διοικητικής δράσης) και των οποίων η παραβίαση μπορεί να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη, η «τριτενέργεια» αξιολογήσεων υπέρτερων κανόνων δικαίου σε κατώτερους στο σύστημα της τυπικής ενωσιακής ιεραρχίας, η επίταση του μέτρου επιμέλειας του οργάνου ανάλογα με τον ιδρυτικό σκοπό του, ο εντοπισμός κανόνων που εμπεριέχουν αυτούσια τη στάθμιση μεταξύ περισσότερων αγαθών καθώς και σειρά άλλων ειδικότερων κατά περίπτωση ερμηνευτικών και αξιολογικών εργαλείων. Εντοπίζονται όμως και αντίρροπες τάσεις de facto αποκλεισμού ή περιορισμού της ευθύνης, όπως η οριοθέτηση καθ' ύλην πεδίων «ανέλεγκτης» κυριαρχικής δράσης του δημόσιου οργάνου, κυρίως στους τομείς της οικονομικής πολιτικής ή της σύναψης διεθνών συμφωνιών, με αποτέλεσμα η νομολογία του Δικαστηρίου να συμβάλλει, μεταξύ άλλων, και στη διάπλαση της εν ευρεία εννοία «κυβερνητικής απόφασης». Εξάλλου, ιδιαιτέρως μελετάται και επιχειρείται από την εργασία να αναδειχθεί η κομβική θέση που κατέχει στην έρευνα της εξωσυμβατικής ευθύνης του ενωσιακού συστήματος το κριτήριο της διακριτικής ευχέρειας του δρώντος οργάνου, πάντοτε στο πλαίσιο της παγιωμένης νομολογίας του Δικαστηρίου για την «κατάφωρη παραβίαση» κανόνα δικαίου. Με την ευκαιρία της ανάλυσης αυτής της ειδικής προϋπόθεσης για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης, διατυπώνονται και ορισμένες σκέψεις για την αλληλεπίδρασή της με την ελλείπουσα-στο πλαίσιο του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης-προϋπόθεση της υπαιτιότητας.

Σε σχέση με την έρευνα του παρανόμου, η συστηματοποίηση είναι ασθενέστερη αλλά όχι αμελητέα στη διάπλαση της ζημίας και της αιτιώδους συνάφειας. Πέραν της συμβολής του Δικαστηρίου στη θεωρητική (δογματική) επεξεργασία αυτών των επιμέρους προϋποθέσεων της ευθύνης, και σε αυτό το πεδίο ενδείκνυται η έρευνα διαπλασσόμενων ειδικών πραγματικών. Από πρακτική σκοπιά, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πραγματικό της «απώλειας ευκαιρίας», το οποίο και εμφανίζεται ως σημείο τομής στην έρευνα των επιμέρους προϋποθέσεων της ζημίας και της αιτιότητας, η διάπλαση του οποίου αποτελεί ίσως μείζονα δικανική πρωτοτυπία του Δικαστηρίου. Καλύπτεται έτσι μια ευρεία περιπτώσιολογία βλάβης «ενδιάμεσου σταδίου»

μεταξύ, αφενός, της πλήρους έλλειψης ζημίας και, αφετέρου, (της ανόρθωσης) του πλήρους διαφέροντος, με ιδιαίτερη πρακτική εφαρμογή στις περιπτώσεις διαγωνισμών πρόσληψης ή ανάθεσης σύμβασης έργου, υπηρεσίας ή προμήθειας, όταν η βλαπτική συμπεριφορά του αναθέτοντος φορέα έχει εκδηλωθεί σε μη τελικό στάδιο της διαδικασίας. Ο περιορισμός της ανορθούμενης ζημίας — έστω και κατά την οριοθέτησή της, καθώς η επιμέτρησή της δεν είναι πάντοτε έργο του Δικαστηρίου — συνδέεται έτσι άρρηκτα με την αδυναμία να θεμελιωθεί αιτιώδης σύνδεσμος της διαγνωσθείσας παρανομίας με το πλήρες διαφέρον. Είναι έτσι η «απώλεια ευκαιρίας» αυτοτελές οικονομικό μέγεθος αλλά και διακριτό αιτιατό στην έρευνα της αιτιώδους συνάφειας, που συνδέεται αναμφίβολα με τη διάπλαση των δικαιωμάτων «προσδοκίας» στη θεωρία και στη νομολογία. Σημαντική είναι επίσης η συμβολή του Δικαστηρίου στις περιπτώσεις σωρευτικής αιτιότητας, ιδιαίτερα όταν τα αίτια που επενεργούν στο αποτέλεσμα έχουν κανονιστική (και όχι υλική) φύση, δηλαδή προέρχονται από διακριτές μεταξύ τους πηγές δικαίου, συνήθως κανόνες που εφαρμόζονται από όργανα της ενωσιακής και των εθνικών έννομων τάξεων. Και στην περίπτωση αυτή, η έννοια της διακριτικής ευχέρειας του δρώντος οργάνου προσλαμβάνει καθοριστική σημασία, διατρέχοντας, εν τέλει, οριζοντίως όλες τις επιμέρους προϋποθέσεις της εξωσυμβατικής ευθύνης στο ενωσιακό σύστημα.

γ. Παρόλο που δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας εργασίας να υποστηρίξει την αυτούσια μεταφορά διαπλασμένων συστημάτων ή επιμέρους λύσεων του Δικαστηρίου στα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου ή και της κοινής αδιοπρακτικής ευθύνης στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, διατυπώνονται σκέψεις για μια αποτελεσματική «υποδοχή» των σχετικών νομολογιακών πορισμάτων και στην εθνική έννομη τάξη. Οι σκέψεις αυτές δεν αγνοούν τη διαπίστωση ότι η νομολογία του Δικαστηρίου επικεντρώνεται στην εξωσυμβατική ευθύνη φορέων δημόσιας εξουσίας, δηλαδή στη ρύθμιση «κάθετων σχέσεων» με υπάρχον το στοιχείο της νομικής υπεροχής ή του ειδικού νομικού καθεστώτος του φερόμενου ως ζημιώσαντος, παρά στις οριζόντιες σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Ομοίως συνεκτιμάται από τη μελέτη ότι — σε αντιδιαστολή, ενδεχομένως, με την αστική ευθύνη του Δημοσίου σε αμιγώς εσωτερικές καταστάσεις — η περιπτωσιολογία της ευθύνης στο ενωσιακό σύστημα περιορίζεται κυρίως σε νομικές πράξεις και δεν εκτείνεται ουσιωδώς σε ζημιογόνες υλικές ενέργειες. Υπό το πρίσμα και αυτών των παρατηρήσεων, συνάγεται όμως το συμπέρασμα ότι το νομολογιακό κεκτημένο του Δικαστηρίου αποτελεί σημαντικό κανονιστικό υπόδειγμα για τον εθνικό δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου.

Υποστηρίζεται έτσι από την εργασία η υπό προϋποθέσεις «*σύμφωνη με τη νομολογία του ΔΕΕ*» ερμηνεία της εθνικής νομικής βάσης ίδρυσης αυτής της ευθύνης, όπως είναι εν προκειμένω το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ. Μια τέτοια ερμηνεία θα οδηγούσε στη σύγκλιση των προστατευτικών

αξιολογήσεων μεταξύ, αφενός, των περιπτώσεων όπου η παρανομία του φορέα δημόσιας εξουσίας έγκειται στην παραβίαση ενωσιακού δικαίου και, αφετέρου, των αμιγώς εθνικών υποθέσεων, αποτέλεσμα που επιδιώκεται άλλωστε και από την Ένωση στο πλαίσιο της ενιαίας, αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της. Ανάλογες ερμηνευτικές συγκλίσεις, ωστόσο, μπορούν να επιχειρηθούν και από τον δικαστή της κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης στην ερμηνεία των οικείων εθνικών κανόνων δικαίου (π.χ. των άρθρων 914, 297-298, 931-932 ΑΚ), πάντοτε λαμβανομένων υπόψη των ως άνω ιδιαιτεροτήτων της νομολογίας του ΔΕΕ. Η επίδραση αυτή του Δικαστηρίου στο κοινό δίκαιο της αδικοπραξίας υποστηρίζεται και από τη ρυθμιστική εμβέλεια του άρθρου 340 ΣΛΕΕ και της διαπλασμένης δυνάμει αυτού «νομολογιακής ενοχής» βάσει των γενικών αρχών των εθνικών δικαίων, καθώς το Δικαστήριο έχει ρητά διακηρύξει ότι το σύστημα αυτό αφορά και την εξωσυμβατική ευθύνη των ιδιωτών κατά την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης. Είναι, ωστόσο, αλήθεια ότι μια τέτοια επιρροή, τόσο στις κάθετες όσο και στις οριζόντιες σχέσεις, έχει μεγαλύτερη αξία ως ερμηνευτικό ερέθισμα σύγκλισης στην προστατευτική *ratio* της προϋπόθεσης του παρανόμου, παρά στον καθορισμό της δομής του κανόνα που ιδρύει την ευθύνη.

δ. Εν είδει συλλογιστικής παρέκτασης, η παρούσα εργασία επιχειρεί και μία αναγωγή στην ευρύτερη υπό εξέλιξη συζήτηση για τη συγκλίνουσα κατανόηση του ιδιωτικού δικαίου στον ευρωπαϊκό χώρο. Στο πλαίσιο αυτό, δεν μπορεί να αγνοηθεί η βαρύνουσα θέση της νομολογίας του Δικαστηρίου όχι μόνο στον επιστημονικό διάλογο, αλλά και στη διάπλαση ενός «κοινού κεκτημένου» (*acquis*). Εξετάζεται έτσι κατά πόσον το «κεκτημένο του Δικαστηρίου», δηλαδή το νομολογιακό *acquis*, συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός γενικότερου ευρωπαϊκού *acquis* για το δίκαιο της εξωσυμβατικής ευθύνης. Η εξέταση αυτή εστιάζεται στην αλληλεπίδραση του Δικαστηρίου με λοιπές «πηγές» (βάσεις) αυτού του ευρωπαϊκού *acquis*, όπως, ενδεικτικά, η νομολογιακή παραγωγή άλλων δικαιοδοτικών οργάνων της ευρωπαϊκής δικαιοταξίας (π.χ. ΕΔΔΑ), τα πορίσματα των επιστημονικών ή οιονεί «κωδικοποιητικών» εγχειρημάτων, το παράγωγο δίκαιο της Ένωσης κ.ά. Η σύμπτωση των λύσεων αυτών των πηγών, κατά τις παραδοχές της παρούσας εργασίας, ενδεικνύει σημαντικό βαθμό διάπλασης ενός ευρωπαϊκού κοινού κεκτημένου (*acquis*) και στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης. Το νομολογιακό *acquis* είναι δηλαδή, σε σημαντικό βαθμό, και ευρωπαϊκό *acquis*. Εντούτοις, όπως άλλωστε και η συμβολή του Δικαστηρίου, έτσι και η ωρίμανση των λύσεων (δηλαδή η εμβάθυνση του συνολικού *acquis*) εμφανίζεται σημαντικότερη στο πλαίσιο της εξωσυμβατικής ευθύνης που ανακύπτει κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας σε σχέση με το δίκαιο της κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης, χωρίς όμως να παροράται και η — στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών — πολύτιμη (πρωτίστως ερμηνευτική και λιγότερο λειτουργική) σύγκλιση των μελετώμενων πηγών. Καταληκτικά, η εργασία αποπειράται και *de lege ferenda* να συστηματοποιήσει, έστω και επιγραμματικά, τη συμβολή του

Δικαστηρίου και στην προοπτική επέμβασης στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης με εισαγωγή κάποιου ρυθμιστικού μέσου. Παρόλο που δεν λαμβάνεται θέση υπέρ της ύπαρξης αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την υιοθέτηση τέτοιου μέσου, εξετάζονται πτυχές της γενικότερης νομολογίας του που ενδέχεται να ελαστικοποιούν τις σχετικές προϋποθέσεις διάγνωσης της αρμοδιότητας. Κυρίως, όμως, διατυπώνεται η θέση ότι το ίδιο το προεκτεθέν περιεχόμενο της νομολογίας του Δικαστηρίου, δηλαδή το νομολογιακό *acquis* που έχει επιχειρηθεί να καταγραφεί στα επιμέρους Κεφάλαια της εργασίας, μπορεί να αποτελέσει, κατόπιν κανονιστικής ή απλής συστηματικής επεξεργασίας του, ένα συγκροτημένο μέσο (ενδεχομένως ήπιας ή ελλείπουσας δεσμευτικότητας ή και περιορισμένου καθ' ύλην πεδίου εφαρμογής) προορισμένο για χρήση απο τον εθνικό δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης.

ε. Υπό το ανωτέρω πρίσμα, η συμβολή του Δικαστηρίου στη διάπλαση ενός ευρωπαϊκού *acquis* της αδικοπρακτικής ευθύνης είναι πολυσήμαντη. Κατά τη ρητή επιταγή του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, το Δικαστήριο διέπλασε (και συνεχίζει διαρκώς να επεξεργάζεται) ένα αυτοτελές σύστημα εξωσυμβατικής ευθύνης που βασίζεται στις γενικές αρχές των Κρατών-Μελών. Η νομολογία του, επομένως, είναι αντανάκλαση αυτών των κοινών αρχών σε συνεκτικό σύστημα πρακτικών λύσεων. Η συμβολή του δεν περιορίζεται όμως στη διάπλαση μιας «νομολογιακής ενοχής». Οι κοινές αυτές αρχές συστηματοποιούνται μέσα από την περαιτέρω ερμηνευτική διάπλαση των επιμέρους προϋποθέσεων της ευθύνης, και ιδίως μέσα από τη νοηματοδότηση των προστατευόμενων έννομων αγαθών στην ειδικότερη προϋπόθεση του παρανόμου. Με αυτό το περιεχόμενο, η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί γνώμονα για την ερμηνεία και των εθνικών κανόνων της εξωσυμβατικής ευθύνης, επιτελώντας έτσι υποδειγματική λειτουργία και για τον εθνικό δικαστή. Η επίδραση αυτή είναι πιο καθοριστική στο πλαίσιο της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου, αλλά όχι αμελητέα και στην κοινή αδικοπρακτική ευθύνη. Εξάλλου, η έρευνα της αλληλεπίδρασης με άλλες συγγενείς πηγές επαληθεύει την αξία της συμβολής του Δικαστηρίου στο ευρωπαϊκό *acquis*.

Συμπερασματικά, είναι συμβολή —προς κάθε ερμηνευτή του δικαίου — πρωτίστως ερμηνευτική, με αποτέλεσμα (αν όχι σκοπό) τη σύγκλιση των προστατευτικών αξιολογήσεων στα εθνικά συστήματα. Περαιτέρω, είναι συμβολή —προς τον εθνικό δικαστή και νομοθέτη αντίστοιχα — δικανικής τεχνικής και συγκλίνουσας κατανόησης της δομής και της λειτουργίας του κανόνα ίδρυσης της ευθύνης. Τέλος, μπορεί να νοηθεί και ως συμβολή —προς την ίδια την Ένωση, ενδεχομένως — οιονεί ρυθμιστική, εάν και εφόσον τα πορίσματα της νομολογίας συστηματοποιηθούν και προσφερθούν στα Κράτη-Μέλη με τη μορφή μέσου «νομοθετικής» φύσης.

Β. Μεθοδολογική και ουσιαστική οριοθέτηση

Η εργασία επιχειρεί να κινηθεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της δικαιοπολιτικής προβληματικής και της τρέχουσας επιστημονικής έρευνας για την αλληλεπίδραση των πηγών, αν όχι για τις ενοποιητικές προοπτικές του αστικού και, εν γένει, του ιδιωτικού δικαίου στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η ευρωπαϊκή ήπειρος, λιγότερο ως γεωγραφικό μέγεθος και πρωτίστως ως συγκροτημένη δικαιοταξία, με αναγωγή σε κοινές αρχές και ισχυρή ενοποιητική τεολογία, παρέχει πρόσφορο έδαφος για την προαγωγή της νομικής συναντίληψης με προσφυγή στα εργαλεία που παρέχουν οι θεσμοί της. Στο πλαίσιο αυτό, η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει εξ ορισμού κεντρική θέση και βαρύνουσα σημασία.

Το ιδιωτικό δίκαιο, ευρισκόμενο στον πυρήνα της κοινωνικής ζωής, αλλά και ειδικότερα το δίκαιο της αδικοπρακτικής ευθύνης, ως αρχέτυπο στο πεδίο των ενοχών εκ του νόμου, δεν θα μπορούσαν να τεθούν εκτός του διαρκώς εντεινόμενου σχετικού ερευνητικού διαλόγου. Και αυτό, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη τον στενό σύνδεσμο που εμφανίζουν με τη (διασυννοριακή) οργάνωση των θεμελιωδών ελευθεριών και την εμβάθυνση μιας Ενιαίας Αγοράς, δηλαδή με διακηρυγμένους σκοπούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η κεφαλαιώδης αυτή σημασία της επίμαχης ύλης για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών τήν καθιστά αναγκαία για την πληρότητα αλλά και την αποτελεσματικότητα κάθε προσπάθειας σύγκλισης περισσότερων (εθνικών) συστημάτων. Η κατάστρωση κοινών κανόνων της αδικοπρακτικής ευθύνης, ή, έστω, η θεσμοθέτηση μηχανισμών κανονιστικής προσέγγισης τέτοιων κανόνων από διαφορετικές πηγές, παρίσταται απαραίτητη για τη διαμόρφωση ενός κοινού νομικού περιβάλλοντος. Αντιθέτως, η έλλειψη προσέγγισης σ' αυτόν τον ουσιαστικό τομέα καθιστά την όποια προσπάθεια σύγκλισης εκ των προτέρων αποσπασματική, οπουδήποτε κι αν αυτή διεξάγεται. Περαιτέρω, μολονότι ειδικά η εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου είθισται να κατατάσσεται δογματικά στο χώρο του δημοσίου δικαίου¹, είναι συνειδητή επιλογή μας να

---

¹ Για την επικράτηση της δογματικής κατάταξης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου ως επιστημονικής ύλης του διοικητικού δικαίου στη σύγχρονη ελληνική έννομη τάξη βλ. ενδεικτικά Μ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟ, *Αστική Ευθύνη του Κράτους των Δημοσίων Υπαλλήλων και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου*, 1950 (ανατ. 1968) και Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟ, *Η Αστική Ευθύνη του Δημοσίου (Γ. Γενική Θεώρηση)*, 1986, ειδικά σελ. 114 επ. με αναφορά στην ποιοτική αξιολόγηση της υποκείμενης σχέσης μεταξύ ζημιώσαντος και ζημιωθέντος.

Την αρχετυπική νομολογιακή θεμελίωση φαίνεται να παρέχει η με αρ. 20/1929 απόφαση του Αρείου Πάγου (Θέμις, Μ', σελ. 277), σύμφωνα με το σκεπτικό της οποίας: «η εν τη περιπτώσει ταύτη ευθύνη του Κράτους κρίνεται επί τη βάσει των κανόνων ουχί του ιδιωτικού αλλά του δημοσίου δικαίου, καθόσον η έναντι του Κράτους σχέσις του υποστάντος τη ζημίαν ιδιώτου... δεν είναι εκ των διεπόμενων υπό των ορισμών οίτινες ανήκουσιν εις το ιδιωτικόν δίκαιον, καθ' ο σχέσις εν η η πολιτεία παρίσταται ως φορέυς της ιδίω δικαίω προσηκούσης αυτή ανωτάτης εξουσίας και ης η εξάσκησις τη ανήκει ουχί ως υποχρεώσις έναντι εκάστου των κατ' ιδίαν μελών αυτής, αλλά χάριν του συμφέροντος της ολότητος και προς εκπλήρωσιν του προορισμού ταύτης. Εις το δημόσιον δε δίκαιον ανήκει ο καθορισμός των υπέρ των ιδιωτών εγγυήσεων κατά της μη προσηκούσης ασκήσεως της πολιτειακής εξουσίας».

αποτελέσει αυτή αφετηρία συλλογιστικής αλλά και αντικείμενο κρίσεων και συμπερασμάτων και στη δική μας προσέγγιση. Και αυτό, γιατί, όπως φιλοδοξούμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, το νομικό κεκτημένο του ευρωπαϊκού χώρου στην εξεταζόμενη κρίσιμη ύλη μπορεί να «φωτιστεί» καλύτερα μέσα από την ενιαία και διαλεκτική προσέγγιση της «αδικοπρακτικής ενοχής» σε κάθετες και οριζόντιες σχέσεις.

Εισαγωγικά, πρέπει εξάλλου να διευκρινιστεί ότι η ορολογική επιλογή της αναφοράς μας σε «κεκτημένο» δεν προοιωνίζεται τοποθέτηση ή προτίμησή μας σχετικά με τη σκοπιμότητα, την κανονιστική πυκνότητα, το μέσο ή τη διαδικαστική οδό πιθανής προσέγγισης των κανόνων. Αποτελεί απλώς το λεκτικό εκείνο εργαλείο που αποσκοπεί στο να αποτυπώσει την κανονιστική αλληλεπίδραση και της σιωπηρή προσέγγιση των ουσιαστικών λύσεων περισσότερων εθνικών έννομων τάξεων και λοιπών πηγών, χωρίς να προκαταλαμβάνει την ακριβή μορφή ή το προϊόν της.

Στο ρευστό αυτό πεδίο συνύπαρξης πληθώρας νομικών παραδόσεων του ευρωπαϊκού χώρου, η αποκρυστάλλωση του αντικειμένου της μελέτης μας απαιτεί-έστω και προεξαγγελτικά-να καταγράψουμε τους βασικούς άξονες που την οριοθετούν και τη διατρέχουν:

α. Η θεσμική αλληλεπίδραση ευρωπαϊκών (ενωσιακών) και εθνικών δομών:

Η σύγκλιση των εθνικών συστημάτων θα ερευνηθεί κατά κύριο λόγο σε αναφορά προς τη νομολογία του Δικαστηρίου ως οργάνου ενταγμένου στη δομή και τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η επιλογή αυτή βρίσκει ισχυρό αντικειμενικό έρεισμα στη διακηρυγμένη πολιτική

Η αρχική πρωτοκαθεδρία της αρχής του ανευθύνου του Δημοσίου στο ρωμαϊκό δίκαιο υποκαταστάθηκε σταδιακά από την αναγνώριση της ευθύνης αυτής και τη θεμελίωσή της στις αρχές της πρόσκτησης, δηλαδή τη χρήση «σημάτων-δανείων» του ιδιωτικού δικαίου. Η αυτόνομη θεμελίωση στο σύστημα του δημοσίου δικαίου υπήρξε, πολύ μεταγενέστερα, προϊόν της βαθμιαίας σχετικοποίησης της έννοιας της κρατικής κυριαρχίας, αλλά και της επικράτησης της οργανικής θεωρίας για τη λειτουργία των νομικών προσώπων (βλ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.*, σελ. 71 επ.).

Κοινά αποδεκτή θεμελίωση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου στην ελληνική θεωρία [ενδεικτικά Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η αστική ευθύνη του Δημοσίου κατά τους κανόνες του δημοσίου δικαίου*, σε Γέροντα-Λύτρα-Παυλόπουλο-Σιούτη-Φλογαίτη (επιμ. Κ. Γιαννακόπουλου), Διοικητικό Δίκαιο 2004, σελ. 322 επ.], παρέχει σήμερα η αναγωγή στην αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης αλλά και στις συνταγματικές αρχές της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 παρ.1, σε συνδυασμό προς το άρθρο 25 παρ.1 εδ.β' του ελληνικού Συντάγματος) και της ισότητας ως προς τα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ.5 Συντάγματος).

Ωστόσο, παρά τη διακριτή θεμελίωση, ο εντοπισμός της νομοθετικής βάσης της αστικής ευθύνης του Δημοσίου στο άρθρο 105 ΕισΝΑΚ, δηλαδή σε νομοθέτημα ρυθμιστικό της εισαγωγής του βασικότερου νομικού κειμένου του ιδιωτικού δικαίου, όχι μόνο παρέχει ένα ισχυρό πειστήριο ιστορικής τεκμηρίωσης της πρόδρομης θεμελίωσης με μέσα του ιδιωτικού δικαίου, αλλά, ταυτόχρονα, νομιμοποιεί και την ερευνητική επιλογή μας να αντλήσουμε από αυτήν ουσιαστικά και μεθοδολογικά επιχειρήματα για το σύστημα της κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης. Το γεγονός δηλαδή ότι η «*sedes materiae*» της αστικής ευθύνης του Δημοσίου εντοπίζεται σε ορισμένα συστήματα (όπως το ελληνικό) σε νομοθέτημα του ιδιωτικού δικαίου, είναι ενδεικτικό ότι οι δύο ενοχές (αστική ευθύνη του Δημοσίου και κοινή αδικοπρακτική ευθύνη) τελούν σε σχέση κανονιστικής αλληλεπίδρασης που επιτρέπει τη χρήση της ως ευρύτερου ερευνητικού εργαλείου.

βούληση των ενωσιακών οργάνων να κινητοποιήσουν τη σχετική διαδικασία προσέγγισης², πάντοτε εν γνώσει της προβληματικής για τη θεμελίωση και τα όρια της σχετικής αρμοδιότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη θα αναπτυχθεί με την ερευνητική προδιάθεση ότι βασικός φορέας της σύγκλισης μπορεί να είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, ερευνητική δραστηριότητα και ρυθμιστικές απόπειρες που αναπτύσσονται εκτός του ενωσιακού πλαισίου δεν θα αποκλειστούν από την οπτική γωνία της προσέγγισής μας. Αντιθέτως, θα εξεταστούν σε αναφορά προς το ενωσιακό σύστημα, ώστε να αποτιμηθεί η συνολική ενοποιητική δυναμική του ευρωπαϊκού χώρου ως πεδίου συρροής θεσμικών συστημάτων.

β. Η πολλαπλότητα των πηγών («βάσεων») του κεκτημένου:

Η κατεύθυνση και το περιεχόμενό του «κεκτημένου» αντλούν υλικό από περισσότερες κανονιστικές «δεξαμενές» με πληθώρα λύσεων και καταβολών. Σχηματικά, η περιγραφή αυτών των πυλώνων θα γίνεται με αναφορά σε «βάσεις» του κεκτημένου ή σε κάθε ισοδύναμη έκφραση που αποτυπώνει την επιστήριξη του αποτελέσματος σε ερμηνευτικές ή ρυθμιστικές πηγές. Στο πλαίσιο αυτό θα καταβάλουμε προσπάθεια να αναδείξουμε το κεκτημένο ως προϊόν αυτών των πηγών που βρίσκονται σε σχέση αλληλεπίδρασης. Μια σύντομη και επιλεκτική³ επισκόπησή τους πείθει, αφενός, για τη διαφορετικότητα της προέλευσής τους και, αφετέρου, για την αναγκαιότητα να εξεταστούν από κοινού και συγκριτικά:

- i. Πρώτο δυνητικό εργαλείο ανάλυσης είναι η νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης για την εξωσυμβατική ευθύνη από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου. Η ρητή κανονιστική παραπομπή του άρθρου 340 παρ.2 και 3 ΣυνθΛΕΕ στις κοινές γενικές αρχές του δικαίου των Κρατών-Μελών, τις οποίες και ορίζει ως ουσιαστική πηγή για τη διάπλαση του οικείου συστήματος της Ένωσης, αποτελεί «ομολογία» προϋπάρχουσας κοινότητας των επιμέρους λύσεων, ή τουλάχιστον της δεκτικότητάς τους να τύχουν προσέγγισης.

---

² Βλ. σχετικά: α) Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την προσέγγιση του αστικού και εμπορικού δικαίου των Κρατών-μελών (COM(2001) 398-C5-0471/2001- 2001/2187 (COS), β) Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων (COM(2001) 398-C5-0471/2001, γ) Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Μαΐου 1989 σχετικά με τις προσπάθειες εναρμόνισης του ιδιωτικού δικαίου των Κρατών-Μελών, δ) Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 6ης Μαΐου 1994 σχετικά με την εναρμόνιση ορισμένων τομέων του ιδιωτικού δικαίου των Κρατών-Μελών, ε) Συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Τάμπερε (15/16 Οκτωβρίου 1999) και ιδίως το συμπέρασμα 39, στ) Έγγραφο εργασίας της Γενικής Διεύθυνσης Μελετών με τίτλο «Εξέταση των συστημάτων ιδιωτικού δικαίου της ΕΕ υπό το πρίσμα των διακρίσεων και της δημιουργίας Ευρωπαϊκού Αστικού Κώδικα», ζ) Έκθεση της Επιτροπής Νομικών Θεμάτων και Εσωτερικής Αγοράς (A5-0384/2001), η) Action Plan της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (COM/2003/68/fin) «Ένα συνεκτικότερο Ευρωπαϊκό δίκαιο των Συμβάσεων», θ) Πράσινη Βίβλος της 1^{ης} Ιουλίου 2010 της Επιτροπής σχετικά με τις επιλογές πολιτικής για τη θέσπιση ενός ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων για τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις (COM 348).

³ Πρόκειται ασφαλώς για μια ενδεικτική και όχι εξαντλητική απαρίθμηση των βάσεων που υπηρετεί με τη μορφή παραδείγματος τους σκοπούς της εισαγωγικής οριοθέτησης. Εκτενέστερη προσέγγιση θα επιχειρηθεί στο οικείο κεφάλαιο (III.B).

Ορίζει ειδικότερα το άρθρο 340 παρ.2 και 3 ΣΛΕΕ τα εξής (έμφαση δική μας):

«Στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, η Ένωση υποχρεούται, σύμφωνα με τις γενικές αρχές του δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, να αποκαθιστά τη ζημία που προξενούν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

Κατά παρέκκλιση από το δεύτερο εδάφιο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα υποχρεούται να αποκαθιστά, σύμφωνα με τις γενικές αρχές δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, τις ζημιές που προξενεί η ίδια ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους».

Είναι επομένως εύλογη η υπόθεση ότι η νομολογιακή εκδήλωση-«αντανάκλαση» αυτού του κοινού κεκτημένου έχει έμφυτη ενοποιητική ποιότητα αλλά και δυναμική για την περαιτέρω εξέλιξη της διαδικασίας προσέγγισης.

- ii. Ένα δεύτερο εργαλείο ανάλυσης είναι η θεσμοποιημένη οιονεί «κωδικοποιητική» δραστηριότητα. Στο πλαίσιο αυτό κρίσιμη είναι η σύγκριση των κανόνων των εθνικών συστημάτων και η διάπλαση κανόνων που επέχουν θέση «υποδείγματος» (Model Rules)⁴ στην προσέγγισή τους και ευνοούν τη νομική συναντίληψη των λειτουργών του δικαίου. Ωστόσο, όπως θα καταδειχθεί από την παρακάτω ανάλυση, η ρευστότητα και η διαφορετικότητα προσεγγίσεων και λύσεων δεν λείπουν ούτε και στο πλαίσιο της ίδιας αυτής ενοποιητικής βάσης⁵.
- iii. Πολύτιμο εργαλείο είναι ασφαλώς και η *αυτόνομη επιστημονική δραστηριότητα*, ως αφηρημένη βάση εμπλουτισμού και ενίσχυσης των λοιπών βάσεων. Επιλέγουμε, τουλάχιστον σε επίπεδο κατηγοριοποίησης, την αντιδιαστολή της προς την οιονεί «κωδικοποιητική» δραστηριότητα προκειμένου να συμπεριλάβουμε και την αθεσμοποίητη και διαρκή συμβολή της επιστημονικής έρευνας⁶, δικαιοσυγκριτικής και όχι μόνο, στον προσδιορισμό του ουσιαστικού περιεχομένου της κοινής αδιοπρακτικής παράδοσης, χωρίς κατ' ανάγκη η συμβολή αυτή να εκδηλώνεται στο πλαίσιο κάποιου συνεκτικού εγχειρήματος.

⁴ Κυρίαρχη θέση στη σχετική κατηγορία κατέχουν: α) Το Σχέδιο Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (Draft Common Frame of Reference-DCFR) ως προϊόν των εργασιών του Study Group on a European Civil Code (SGECC) και του Research Group on a EC Private Law (Acquis Group) και β) Οι Αρχές (Θεμελιώδεις Κανόνες) του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Αδιοπραξιών (Principles of European Tort Law-PETL) ως προϊόν των εργασιών του European Group on Tort Law (EGTL)

⁵ Βλ. παρακάτω υπό III. B.1.1.

⁶ Η έρευνα αυτή αποτελεί τις περισσότερες φορές πρόδρομο ή επίγονο των κωδικοποιητικών προσπαθειών, με πρωτεύουσα θέση των εμπνευστών ή των συντελεστών τους.

- iv. Εξάλλου, με δεδομένο ότι ο ενωσιακός χώρος μετέχει της ευρύτερης ευρωπαϊκής αλλά και της διεθνούς κοινότητας, δεν πρέπει να παροραθεί η συμβολή διεθνών θεσμών και κανονιστικών μέσων⁷ που τον υπερβαίνουν μεν γεωγραφικά, πλην όμως τον δεσμεύουν ή, τουλάχιστον, τον αφορούν σε επίπεδο νομικής ρύθμισης, καθώς και νομικών εργαλείων της Ένωσης που υπηρξάνουν τη σχέση της με τη λοιπή διεθνή κοινότητα.

Προκαταρκτικά, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η σύμπτωση των πορισμάτων των διαφόρων πηγών στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης ενισχύει την επιχειρηματολογία για το γεγονός ότι οι λύσεις που συγκλίνουν μετέχουν σε ένα κοινό νομικό κεκτημένο.

γ. Η σώρευση ουσιαστικής και μεθοδολογικής αξίας των βάσεων:

Περαιτέρω, πρέπει να γίνει δεκτό ότι καθεμία από τις παραπάνω βάσεις εμφανίζει διττή φύση. Αφενός, παρέχει χρήσιμη ουσιαστική ύλη για την αποκρυστάλλωση του κοινού αδικοπρακτικού πλαισίου (ουσιαστική λειτουργία) και, αφετέρου, εξασφαλίζει την επιστημολογική πολυμέρεια και τον εξελικτικό χαρακτήρα της ανάλυσης (μεθοδολογική λειτουργία).

δ. Η πολλαπλότητα των εθνικών νομικών παραδόσεων της αδικοπρακτικής ευθύνης:

Ήδη η προκριματική παρατήρηση της θεμελιώδους κανονιστικής διχοτόμησης του ενωσιακού χώρου μεταξύ, αφενός, της κυριαρχίας του νομολογιακού προηγούμενου, όπως αυτή αποτυπώνεται στην οικογένεια του Common Law⁸ και, αφετέρου, της προσήλωσης στη νομοθετική επιταγή, όπως επιβάλλει η «ηπειρωτική» παράδοση, ενδεικνύει τις εγγενείς δυσκολίες του εγχειρήματος της σύγκλισης. Ταυτόχρονα, προδιαθέτει ίσως και για τη δογματική ένταση ανάμεσα σε μια επιλογή ευνοϊκή προς το περιπτωσιολογικό σύστημα ή τη γενική διάταξη νομοθετικής ρύθμισης της αδικοπρακτικής ευθύνης αντίστοιχα. Τέτοιοι πρώιμοι προβληματισμοί καταδεικνύουν ότι η οριοθέτηση του κεκτημένου οφείλει να ισορροπήσει μεταξύ διαφορετικών

---

⁷ Στο πλαίσιο αυτό, θα εξετάσουμε τη συμβολή: α) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και κατ' επέκτασιν του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), ως διεθνούς συνθήκης που εκφράζει μεν αξιολογήσεις του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, αλλά υπερβαίνει την εδαφική επικράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, β) τη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης για τη διεθνή ευθύνη Κρατών, γ) νομοθετικά μέσα στην ύλη των εξωσυμβατικών ενοχών που προέρχονται μεν από την Ένωση, αλλά συνιστούν «κανόνες σύγκρουσης» δικαιοδοσιών, δηλαδή ανάγονται στο επίπεδο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου.

⁸ Κατά την επεξεργασία της παρούσας μελέτης ολοκληρώθηκε η έξοδος από την Ευρωπαϊκή Ένωση (31.01.2020) του Ηνωμένου Βασιλείου, μετά από μια μακρά και-αμφιμερώς-κοπιώδη διαδικασία υλοποίησης της απόφασης του σχετικού δημοψηφίσματος της 23^{ης}.06.2016. Η εξέλιξη αυτή δεν αναιρεί ασφαλώς τη συμβολή αυτής της εθνικής παράδοσης στο νομικό κεκτημένο της Ένωσης και στον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό. Περαιτέρω, με την επιφύλαξη των σχετικών μεταβατικών και οριστικών ρυθμίσεων, εκτιμούμε ότι δεν θα ανασχέσει την κανονιστική αλληλεπίδραση της εθνικής έννομης τάξης του Ηνωμένου Βασιλείου με το ενωσιακό δίκαιο (σε μεταβατικό και μη στάδιο), πολλώ δε μάλλον τον επιστημονικό διάλογο και την ερμηνευτική αλληλοτροφοδοσία των δύο πηγών. Με δεδομένο, εξάλλου, ότι και το αντικείμενο της μελέτης δεν προϋποθέτει ως δεδομένη την άσκηση αρμοδιοτήτων της Ένωσης, θεωρούμε ότι τα συμπεράσματά της δεν επηρεάζονται (τουλάχιστον ουσιαστικά) από την εξέλιξη αυτή.

κατευθύνσεων και να εξεύρει λύσεις που θα εκτονώνουν τη διελκυστίνδα μεταξύ νομικών παραδόσεων που εκκινούν από διαφορετικές παραδοχές.

ε. Η αντιδιαστολή της αδιοπρακτικής ευθύνης επί οριζόντιων σχέσεων με την εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου (δηλαδή την κατάσταση ενός «αδιοπρακτικού» πλαισίου επί κάθετων σχέσεων):

Μολονότι, όπως ήδη προδιαγράψαμε, η μελέτη επιχειρεί να κινηθεί σε αναφορά προς το σύνολο της ύλης της εξωσυμβατικής ευθύνης, η ποιοτική αυτή διάκριση είναι εξαιρετικά χρήσιμη για να αναδειχθούν ευρύτερες αναλογίες και να συναχθούν κρίσιμα συμπεράσματα αναφορικά με το (διοφοροποιημένο) βαθμό ωρίμανσης της σύγκλισης σε καθεμία από τις δύο βασικές αυτές κατηγορίες ενοχών (αστική ευθύνη Δημοσίου και κοινή αδιοπρακτική ευθύνη μεταξύ ιδιωτών).

στ. Η διχοτομία ουσιαστικής και διαδικαστικής πτυχής του κεκτημένου :

Ήδη υπαινιχθήκαμε ότι η ουσιαστική διάσταση του κεκτημένου είναι εκτεθειμένη σε επιδράσεις από διάφορες, ενδεχομένως και αποκλίνουσες μεταξύ τους, ουσιαστικές πηγές. Ωστόσο, η διάγνωση της δεν εξαρτάται από την διαδικαστική μετεξέλιξη του κεκτημένου σε ενοποιημένη ή ενοποιητική αυτοτελή ρύθμιση. Μολονότι θα μας απασχολήσει στις καταληκτικές αναπτύξεις και αυτή η (διαδικαστική) πτυχή, θεωρούμε ότι δεν επιδρά στην αξία της ουσιαστικής πτυχής του κεκτημένου. Το ουσιαστικό κεκτημένο υφίσταται ακόμη και αν δεν περιβληθεί μορφή ρυθμιστικού μέσου (instrument).

Γ. Μεθοδολογική και ουσιαστική εξειδίκευση: Η αξία της νομολογίας του Διοαστηρίου

Η ανάδειξη της συμβολής του Διοαστηρίου σε αυτήν τη διεργασία προσέγγισης των κανόνων του ιδιωτικού δικαίου στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο δεν είναι ασφαλώς ερευνητική πρωτοτυπία της δικής μας εργασίας. Ωστόσο, οι μέχρι σήμερα μελέτες έχουν επικεντρώσει την προσοχή τους στην παραδοσιακή λειτουργία που επιτελεί το Διοαστήριο ως ενωσιακό όργανο ερμηνείας και δικαιοδοτικού ελέγχου του τεθειμένου δικαίου της Ένωσης στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου και πολύ λιγότερο στην καταγραφή της νομολογίας του ως βασικού παράγοντα διαμόρφωσης, σε επίπεδο ουσιαστικού δικαίου, ενός συστήματος αδιοπρακτικής ευθύνης με εσωτερική συνοχή.

Περαιτέρω, έχει ίσως υποβαθμιστεί και η συμμετοχή του Διοαστηρίου σε μια χρόνια διεργασία προσέγγισης κανόνων ή λύσεων, συνήθως αθεσμοποίητη και σιωπηρή, η κατάληξη και μόνον της οποίας ενδέχεται να είναι η παραγωγή ενός ενοποιημένου (ή ενοποιητικού) μέσου, δηλαδή η υιοθέτηση μιας ορισμένης νομικής ρύθμισης. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας διεργασίας, το Διοαστήριο

έχει βαρύνουσα θέση αλλά όχι αποκλειστικότητα. Επιβάλλεται επομένως να εξεταστεί η αλληλεπίδρασή του με άλλους παράγοντες της διαδικασίας.

Ο λόγος της επιλογής της νομολογίας του Δικαστηρίου στο πλαίσιο αυτής της μελέτης ως θεμελιώδους βάσης για την ανάδειξη του ευρωπαϊκού κεκτημένου της αδικοπρακτικής ευθύνης είναι η προσφορότητά της ως μέσου για τη διάπλαση του εν λόγω υποσυστήματος δικαίου. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτής της νομολογιακής βάσης, που της προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα έναντι των λοιπών πηγών, είναι τα εξής:

- i. Η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί το πιο σημαντικό πεδίο επιβεβαίωσης και διάπλασης της κοινής ευρωπαϊκής παράδοσης στο πεδίο εφαρμογής των κανόνων για την ευθύνη από αδικοπραξία, και μάλιστα όχι σε αφηρημένο θεωρητικό επίπεδο, αλλά σε επίπεδο πράξης, δηλαδή εφαρμοσμένης με τρόπο συγκεκριμένο δικαιοδοτικής λειτουργίας, η οποία είναι δεκτική και εξέτασης για την αποτελεσματικότητά της.
- ii. Η νομολογία του Δικαστηρίου εμφανίζει εξελικτικό και δυναμικό χαρακτήρα, αποτυπώνοντας την πορεία της ευρωπαϊκής αντίληψης για το κοινό, ουσιαστικού επιπέδου κεκτημένο στο πεδίο του δικαίου των αδικοπραξιών, και μάλιστα κατά τρόπο άμεσο (κατά την έκδοση κάθε σχετικής απόφασης), χωρίς τη βραδύτητα της θεωρητικής επεξεργασίας ή της νομοπαραγωγικής διαδικασίας.
- iii. Σε επίπεδο ουσιαστικού περιεχομένου, η νομολογία του Δικαστηρίου κινείται, όπως προεκτέθηκε, πάνω στη διακηρυγμένη (κατ' άρθρο 340 παρ.2 και 3 ΣυνθΛΕΕ) βάση της κοινότητας των αρχών των εθνικών συστημάτων. Αναπόφευκτα λοιπόν ενσωματώνει μια μακρά παράδοση δικαιοσυγκριτικής εργασίας και έμφυτη ενοποιητική ποιότητα.
- iv. Η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί σημαντικό καταλύτη προαγωγής της ενωσιακής αρμοδιότητας, αν αυτή ήθελε υποτεθεί ότι παρέχει μια δυνητική βάση θεσμικής μετεξέλιξης του κεκτημένου σε ρυθμιστικό μέσο (instrument). Αυτό το νομολογιακό κεκτημένο αποτελεί οργανωμένη έκφραση της δικαιοδοτικής αρμοδιότητας της Ένωσης και αναγνωρίζεται σταθερά⁹ ως πηγή του δικαίου της, το δε Δικαστήριο είναι

---

⁹ Για την αναγνώριση της νομολογίας του Δικαστηρίου ως πηγής του ενωσιακού δικαίου βλ. ενδεικτικά G.ISAAC-M.BLANQUET, *Droit General de l' Union Européenne*, 2006, σελ. 244 επ., όπου και γίνεται λόγος για έμφυτη «δεκτικότητα» (aptitude) της ενωσιακής έννομης τάξης να «υποδέχεται» (accueillir) το «νομολογιακό δίκαιο». Οι συγγραφείς βασίζουν την παρατήρηση αυτή σε μια σειρά από εγγενή γνωρίσματα της δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας της Ένωσης, όπως ο υψηλός βαθμός αφαίρεσης και η δυσκολία αναθεώρησης του πρωτογενούς δικαίου, καθώς και οι ατέλειες του παράγωγου δικαίου ως προϊόντος πολιτικού συμβιβασμού, στοιχεία που ενισχύουν την ανάγκη «δημιουργικής-διαπλαστικής» λειτουργίας του Δικαστηρίου. Για τη λειτουργία αυτή του Δικαστηρίου και κυρίως, για την ειδικότερη θεώρηση των ερμηνευτικών μεθόδων του ως αυτοτελών άγραφων πηγών του δικαίου της Ένωσης, θα γίνει λόγος και παρακάτω (βλ. ιδίως σε III.Γ).

Στο σημείο αυτό, περιοριζόμαστε στην αναφορά και στις νομικές βάσεις του πρωτογενούς δικαίου που θεμελιώνουν αυτόν το ρόλο, ερμηνευόμενες (τελολογικά) υπό το πρίσμα της εσωτερικής αρχιτεκτονικής της Ένωσης και της

αναπόσπαστο μέρος του σκληρού οργανικού πυρήνα της. Αυτό επιτρέπει την εύλογη υπόθεση ότι η νομολογία του θα αναχθεί σε βασικό σημείο αναφοράς, αν ποτέ η Ένωση υιοθετήσει τέτοιο (εξωνομολογιακό) μέσο.

Οι ανωτέρω επισημάνσεις δεν στερούνται αντιλόγου ούτε ασφαλώς αναιρούν μεθοδολογικές αδυναμίες της ενοποίησης «*δια και εκ της νομολογίας*»¹⁰. Τέτοιες επιφυλάξεις, ωστόσο, δεν μειώνουν την αξία της νομολογίας του Δικαστηρίου, αλλά καθιστούν απλώς απαραίτητη την από κοινού εξέταση των πηγών.

4. Ορολογικές διευκρινίσεις

Στο εισαγωγικό αυτό στάδιο, θεωρούμε επιβεβλημένο να ορίσουμε κρίσιμα γλωσσικά εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε στην προσέγγισή μας. Είναι προφανές ότι η οριοθέτηση αυτή δεν εισάγει απόκλιση από την παραδοσιακή νομική ορολογία. Αντιθέτως, χωρίς να αφίσταται από αυτήν την κοινή νομική παράδοση, επιδιώκει να συνδέσει, έστω προκαταρκτικά και ελλειπτικά, ορισμένες ορολογικές επιλογές μας με την αφετηρία και διαδρομή που σκοπεύουμε να ακολουθήσουμε και, κυρίως, να καταδείξει την ερμηνευτική φόρτιση που αποκτούν λέξεις, έννοιες ή σχήματα του κοινού γλωσσικού υπόβαθρου στην ανάλυσή μας. Προς αποφυγή επαναλήψεων θα προηγηθούν, επομένως, αμιγείς ορολογικές αποσαφηνίσεις και θα ακολουθήσουν κάποιες επισημάνσεις μας ως προς επιλογές που σχετίζονται με τη μέθοδο της εργασίας.

4.1 Ορολογικοί προσδιορισμοί

Η εναλλαγή ορισμένων συνώνυμων ή συγγενών όρων δεν έχει σκοπό να οδηγήσει σε διαφοροποιήσεις στην ανάγνωση και στην κατανόηση του κειμένου, παρά μόνο αν αυτό επισημαίνεται ρητά. Ειδικότερα, ορισμένα ορολογικά ζεύγη εμφανίζονται δεκτικά στην υπαλλακτική χρήση τους:

- «*Αδικοπρακτική*» και «*εξωσυμβατική*» ευθύνη:

ανάγκης αποτελεσματικότητας της δράσης της. Κατά το άρθρο 13 της ΣυνθΕΕ, το Δικαστήριο τελεί σε οργανική ισότητα με τα λοιπά θεσμικά όργανα, κατά τα άρθρα 19 της ΣυνθΕΕ, μεταξύ άλλων, «...εξασφαλίζει την τήρηση του δικαίου κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή των συνθηκών...», ενώ με το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής των άρθρων 267 επ. ΣυνθΛΕΕ υλοποιεί την ενότητα της ερμηνείας και της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

¹⁰ Προαναγγελτικά, ως τέτοιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ο περιορισμός του ενωσιακού νομολογιακού συστήματος κυρίως σε κάθετες σχέσεις, δηλαδή στη ρύθμιση της ευθύνης φορέων δημόσιας εξουσίας, και η όλως εξαιρετική εμφάνιση υλικών ενεργειών ως πράξεων που πληρούν το συστατικό του παρανόμου της αδικοπρακτικής ενοχής. Και τα δύο αυτά σημεία αντιτίθενται στο συνήθως συμβαίνον στο πλαίσιο των εθνικών συστημάτων της κοινής αστικής ευθύνης, τα οποία και ενεργοποιούνται κατά κανόνα επί οριζόντιων σχέσεων και επί ζημιογόνων υλικών ενεργειών. Θα επανέλθουμε στα ζητήματα αυτά σε μεταγενέστερες αναπτύξεις, προκειμένου να αναδείξουμε ότι δεν επαρκούν για να μειώσουν την αξία των συμπερασμάτων.

Μολονότι στη νομική επιστήμη ο πρώτος όρος αποτελεί υποσύνολο του δεύτερου, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα νοούνται και θα χρησιμοποιούνται, πλην άλλης επισήμανσης, ως ταυτόσημοι. Συγκεκριμένα, είναι ο δεύτερος όρος που θα υποστεί μια διαρκή σιωπηρή εννοιολογική συστολή προκειμένου να αποτυπώνει και αυτός την παραδοσιακή έννοια του «αστικού αδικήματος».

Η εξήγηση για την επιλογή αυτή δεν είναι πρωτότυπη. Στο ορολογικό πλαίσιο μελέτης της αστικής ευθύνης φορέων δημόσιας εξουσίας, όπως είναι και η Ένωση, η περιγραφή της ευθύνης αυτής έχει επικρατήσει να επιγράφεται ως «εξωσυμβατική» και όχι αδικοπρακτική, επιλογή όχι ίσως άσχετη με την έλλειψη ή, έστω, την αποδυνάμωση του στοιχείου της υπαιτιότητας στη δημόσια σφαίρα. Τονίσαμε, εξάλλου, ότι η δογματική κατάταξη της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου στο χώρο του δημοσίου δικαίου δεν θα μας αποτρέψει από την ενιαία αντιμετώπιση του συνολικού αδικοπρακτικού πλαισίου.

Όπου βέβαια η αναφορά μας στο «εξωσυμβατικό» πλαίσιο περιλαμβάνει ενδεχομένως και άλλες, πλην της αδικοπρακτικής, εξωσυμβατικές ενοχές (π.χ. ευθύνη από αδικαιολόγητο πλουτισμό, προσυμβατική ευθύνη, διοίκηση αλλοτρίων), αυτό, εφόσον είναι αναγκαίο, θα διευκρινίζεται ρητά.

- *«Ενωσιακό» και «κοινοτικό» πλαίσιο:*

Περαιτέρω, το θεσμικό πλαίσιο που εισήγαγε η Συνθήκη της Λισσαβώνας (ως διφυΐα της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης) απάλειψε, πλην ασφαλώς της κανονιστικής, και την ορολογική αξία της αναφοράς στο «κοινοτικό» πλαίσιο¹¹. Ως εκ τούτου, η ορολογική συμμόρφωση με το «ενωσιακό» πλαίσιο και η ειδικότερη αναφορά μας σε «Ένωση» (αντί Κοινότητας), «ενωσιακό δίκαιο» (αντί κοινοτικού δικαίου), «ενωσιακά όργανα» (αντί κοινοτικών οργάνων) κ.ά. συνιστά αυτονόητη προσαρμογή στην υφιστάμενη θεσμική πραγματικότητα του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης. Ωστόσο, θα διατηρηθεί η αναφορά στο «κοινοτικό πλαίσιο», χωρίς αυτό να επιδρά στα συμπεράσματά μας, όπου τούτο κριθεί επιβεβλημένο προκειμένου να ενδεικνύει το ακριβές χρονικό στάδιο μιας θεσμικής εξέλιξης, να αποτυπώνει την επικρατούσα τεχνική ορολογία ή να αποδίδει τη διαφοροποίηση μεταξύ των παλαιών πρώτου «κοινοτικού» και δεύτερου και τρίτου «ενωσιακών» πυλώνων του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.

- *Δικαστήριο:*

---

¹¹ Βλ. άρθρο 1 παρ.3 τελευταίο εδάφιο ΣυνθΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: «Η Ένωση αντικαθιστά και διαδέχεται την Ευρωπαϊκή Κοινότητα».

Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, εφεξής η αναφορά μας σε «Δικαστήριο» θα αφορά στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Δ.Ε.Ε., ΔΕΕ), και μάλιστα συνολικά, δηλαδή υπό όλες τις οργανικές εκφάνσεις του (Δικαστήριο, Γενικό Δικαστήριο ή Πρωτοδικείο, Δικαστήριο Δημόσιας Διοίκησης). Για τις ανάγκες δηλαδή της μελέτης, ο σχετικός όρος αποτυπώνει το Δικαστήριο ως ενιαίο ενωσιακό θεσμικό όργανο, ανεξαρτήτως κατανομής της δικαιοδοτικής αρμοδιότητας μεταξύ των επιμέρους βαθμίδων και σχηματισμών του. Αν παρίσταται ανάγκη περαιτέρω εξειδίκευσης της προέλευσης της δικαστικής κρίσης στο πλαίσιο της λειτουργίας του Δικαστηρίου, αυτό θα γίνεται κατά τρόπο εντοπισμένο. Η ειδικότερη αυτή αναφορά θα προτιμηθεί για τις παραπομπές στη νομολογία εκτός του βασικού κειμένου. Παρέπεται προφανώς ότι οποιαδήποτε αναφορά σε άλλο υπερεθνικό ή εθνικό δικαιοδοτικό όργανο, δηλαδή σε άλλο δικαστήριο, θα συνοδεύεται από τη σχετική διευκρίνιση.

4.2 Ορολογικές επιλογές με μεθοδολογική αξία

Από την άλλη πλευρά, ήδη από το εισαγωγικό αυτό στάδιο, είναι χρήσιμο να δικαιολογήσουμε την εννοιολογική φόρτιση που αποκτούν ορισμένα λεκτικά σχήματα που θα χρησιμοποιήσουμε ή, έστω, να οριοθετήσουμε ακριβέστερα το περιεχόμενό τους.

- «Κεκτημένο», «ενοποίηση» και «εναρμόνιση»:

Με την αναφορά μας σε «κεκτημένο», ήδη από τον τίτλο της ανάπτυξης, εννοούμε το προϊόν μιας διαδικασίας ερμηνευτικής, κανονιστικής ή άλλης προσέγγισης των εθνικών συστημάτων με αναγωγή σε κοινό υπόβαθρο (βλ. και παρακάτω υπό ΙΙΙ.Α). Το ποια είναι η έκταση αυτής της προσέγγισης ή το αν αυτή είναι πρόσφορη και ικανή να παραγάγει ένα μορφοποιημένο αποτέλεσμα με ρυθμιστικό μέσο (ενοποίηση) θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, χωρίς η χρήση των όρων να προοιωνίζεται συμπέρασμα ως προς τη δομή, την πυκνότητα ή τη μορφή της σύγκλισης. Με άλλα λόγια, επιδιώκουμε να περιγράψουμε ένα αθεσμοποίητο φαινόμενο κανονιστικής αλληλεπίδρασης, ανεξαρτήτως του αν το προϊόν της είναι πρόσφορο ή σκόπιμο να ενσωματωθεί σε (ενοποιητική) ρύθμιση. Δεν ταυτίζουμε το «κεκτημένο» με την ενοποίηση, ούτε και το εξετάζουμε-κατ' ανάγκην-ως προπομπό αυτής.

Αποφεύγουμε επίσης την αναφορά σε «εναρμόνιση» των εθνικών συστημάτων, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της ανάλυσης, δεδομένου ότι ο όρος αυτός αποτυπώνει μια αμιγώς ενωσιακή μέθοδο ορισμένης τεχνικής με συγκεκριμένο πεδίο εφαρμογής. Το κατά πόσον η σύγκλιση μπορεί να λάβει τη μορφή «εναρμόνισης» των σχετικών κανόνων με χρήση του θεσμικού πλαισίου της Ένωσης θα αποτελέσει ένα ειδικότερο μέρος της καταληκτικής ανάπτυξης (ΙΙΙ.Γ).

- «Βάση» του κεκτημένου:

Σε ακολουθία προς τα παραπάνω, περιγράφουμε με αυτόν τον όρο κάθε κανονιστική «δεξαμενή» (συστηματοποιημένη ή μη) που μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή ουσιαστικής και διαδικαστικής προόδου της ενοποίησης.

E. Πεδίο εφαρμογής των νομολογιακά διαπλασσόμενων από το ΔΕΕ κανόνων για την ενωσιακή εξωσυμβατική ευθύνη (κάθετες και οριζόντιες σχέσεις)

Με μια πρώτη ματιά, μπορεί να λεχθεί ότι στο επίπεδο της εξωσυμβατικής ευθύνης η νομολογία του Δικαστηρίου συγκροτεί ένα σύστημα ουσιαστικών λύσεων που αναφέρεται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στις κάθετες σχέσεις, αυτές δηλαδή που χαρακτηρίζονται από ποιοτική ανισότητα των μερών ή αναγνώριση ειδικού νομικού καθεστώτος σε ένα απ' αυτά. Σχηματικά, δεν απέχει από την πραγματικότητα η διαπίστωση ότι το Δικαστήριο διαπλάσσει ουσιαστικά το σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου επί της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Η έννοια του «Δημοσίου» πρέπει ασφαλώς να ερμηνευθεί διασταλτικά, υπό το πρίσμα μιας λειτουργικής «ενωσιακής» ερμηνείας, προκειμένου να συμπεριλάβει τόσο την ίδια την Ένωση-δια των θεσμικών οργάνων της-όσο και τα Κράτη Μέλη, δηλαδή τους «φορείς (κυριαρχικής) αρμοδιότητας» στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, πλην όμως δεν μεταβάλλει το γενικό συμπέρασμα. Στη νομολογία του Δικαστηρίου η εξωσυμβατική ευθύνη επί οριζόντιων σχέσεων, δηλαδή μεταξύ μερών που διέπονται από κοινό νομικό καθεστώς, έχει θέση ποσοτικά περιθωριακή, όχι όμως και ερμηνευτικά αμελητέα.

Αντιθέτως, όταν γίνεται λόγος για προσέγγιση ή ενοποίηση των ουσιαστικών ρυθμίσεων των εθνικών συστημάτων της εξωσυμβατικής ευθύνης, οι οριζόντιες σχέσεις θεωρούνται ο πυρήνας του εγχειρήματος. Πράγματι, ανεξαρτήτως δογματικών κατηγοριοποιήσεων μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, το χρονικά μεταγενέστερο¹² της καθιέρωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου αλλά και η μειονοτική της εμφάνιση στην κρίσιμη ύλη καθιστούν τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών το αρχέτυπο της ρύθμισης της εξωσυμβατικής ευθύνης.

Επιπλέον, η προσέγγιση νοείται κατά κανόνα, πάντοτε στο πλαίσιο της θεωρητικής αναζήτησης, στην ενεργοποίηση της νομοθετικής και όχι της εκτελεστικής ή της δικαστικής εξουσίας. Η ενοποίηση εκλαμβάνεται, συνηθέστερα τουλάχιστον, ως χρήση ρυθμιστικού μέσου που εισάγει εφαρμοστέο «ενοποιητικό» κανόνα δικαίου και δεν αρκείται στη νομολογιακή διάπλαση ενοποιητικών ή συγκλινουσών λύσεων.

---

¹² Βλ. παραπάνω υποσημείωση 1 για τη χρονική εξέλιξη των θεωρητικών σχημάτων θεμελίωσης της αστικής ευθύνης του Δημοσίου. Την κρατούσα άποψη περί ανευθύνου διαδέχθηκε η προσφυγή στα σχήματα του ιδιωτικού δικαίου. Η αυτόνομη θεμελίωση στο σύστημα του δημοσίου δικαίου και, ειδικότερα, σε αξιολογήσεις υπερνομοθετικής ισχύος, υπήρξε γέννημα μόλις του 20^{ου} αιώνα.

Οι σύντομες αυτές παρατηρήσεις σκιαγραφούν αμέσως τις βασικές δυσχέρειες που συναντά η μελέτη της επίδρασης της νομολογίας του Δικαστηρίου στα εθνικά συστήματα. Σχηματικά, αυτές μπορούν να αποδοθούν σε μια τριμερή ανάλυση παραμέτρων που βρίσκονται σε συνάρτηση αλλά και διαρκή ένταση:

- i. Αρχικά, η διάσταση μεταξύ *ενωσιακού και εθνικού συστήματος*. Ερευνάται η επιρροή ενωσιακού μέσου στα εθνικά συστήματα.
- ii. Έπειτα, η διάσταση μεταξύ *νομολογίας και νομοθεσίας*. Ερευνάται η επιρροή νομολογιακής πηγής στη νομοθετική-κατά κύριο λόγο- λειτουργία.
- iii. Τέλος, η διάσταση μεταξύ *εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου και κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης*. Ερευνάται η επιρροή συστήματος που ρυθμίζει κατά κανόνα τις κάθετες σχέσεις σε συστήματα εντός των οποίων κανόνας είναι οι οριζόντιες σχέσεις.

Συμπερασματικά, υφίσταται μια τριμερής διάσταση σε επίπεδο κανονιστικής πηγής προέλευσης (ενωσιακό-εθνικό), λειτουργικής πηγής και μέσου (νομολογία-νομοθεσία) και ουσιαστικού πεδίου-ρυθμιστέας ύλης (κάθετες σχέσεις-οριζόντιες σχέσεις) των λύσεων. Στόχος της μελέτης θα είναι επομένως και να ερευνήσει τη νομική αξία αυτής της τριμερούς διάστασης, επιχειρώντας να δώσει απάντηση στο ακόλουθο ερώτημα:

Σε ποιο βαθμό ένα ενωσιακής προέλευσης νομολογιακό σύστημα ρύθμισης της εξωσυμβατικής ευθύνης, που αφορά μάλιστα κατά κανόνα το επίπεδο των κάθετων σχέσεων, μπορεί να ασκήσει επιρροή στην προσέγγιση εθνικών νομοθετικών συστημάτων, που έχουν εξ ορισμού ως επίκεντρο τη ρύθμιση οριζόντιων σχέσεων;

Αντίρροπο, ωστόσο, αυτής της διάστασης είναι η προσφορότητα της νομολογίας του Δικαστηρίου, όπως την περιγράψαμε παραπάνω (υπό Β. και Γ.), να αποτελέσει αφετηριακή βάση σύγκλισης.

ΣΤ. Η «κυκλική» ροή της προσέγγισης

Με αφετηριακό λοιπόν σημείο τη νομολογία του Δικαστηρίου στο κρίσιμο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, δηλαδή το νομολογιακό ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης, μπορούμε να διαγνώσουμε τις ακόλουθες ροές κανονιστικών αξιολογήσεων:

Αφενός, το ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης συνδέεται αναμφίβολα με τα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης των Κρατών-Μελών. Η κανονιστική αυτή προέλευση βρίσκει ρητό νομικό θεμέλιο στο γράμμα των Συνθηκών (βλ. παραπάνω άρθρο 340 παρ.2 και 3 ΣυνθΛΕΕ) αλλά και στην όλη στοχοθεσία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που

παραπέμπουν για την οικοδόμηση του ενωσιακού συστήματος στις γενικές αρχές των δικαιών των Κρατών-Μελών. Για τους λόγους αυτούς, δικαιούται βάσιμα κανείς να αναγνωρίσει στο ενωσιακό αυτό σύστημα ενοποιητική ποιότητα, δηλαδή έμφυτη τάση έκφρασης ενός κοινού κεκτημένου ήδη στη συντελεσμένη σημερινή μορφή του. Την ίδια όμως στιγμή δικαιούται να πιστεύει και ότι η ύπαρξη αυτού του κοινού κεκτημένου στα εθνικά συστήματα προϋπάρχει της νομολογιακής του διάγνωσης και συστηματοποίησης, ανάγεται μάλιστα και σε κοινές ιστορικές καταβολές των δικαιών της ευρωπαϊκής οικογένειας.

Αφετέρου, το ενωσιακό σύστημα, εξ ορισμού δομημένο πάνω στο κοινό αυτό κεκτημένο, μετέχει αναμφίβολα στο διάλογο για την προσέγγιση των λύσεων στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης. Με άλλα λόγια, επιτελεί πλέον καίρια λειτουργία σε επίπεδο ουσιαστικού περιεχομένου αλλά και διαδικαστικής προόδου της επιχειρούμενης σύγκλισης.

Η ανακύκλωση της προέλευσης των αξιολογήσεων στο παραπάνω σχήμα είναι παραπάνω από εμφανής: κοινή ιστορική καταβολή - διαφοροποίηση των εθνικών συστημάτων - διάγνωση των κοινών αρχών τους στη νομολογία του Δικαστηρίου-επεξεργασία κοινών λύσεων (διάπλαση «κεκτημένου») - (επαν)απόδοσή του στις εθνικές έννομες τάξεις.

Η θέση της νομολογίας του Δικαστηρίου στην «κυκλική» αυτή ροή είναι θεμελιακή. Λειτουργεί ως αντανάκλαση του κοινού κεκτημένου αλλά, ταυτόχρονα, αποτελεί και καταλύτη μιας νέας διεργασίας προσέγγισης. Αντλεί «πρώτη ύλη» από τα εθνικά συστήματα και την εισφέρει σε μια διαδικασία που έχει ως προορισμό να τούς την αποδώσει εκ νέου με τη μορφή επεξεργασμένων κοινών λύσεων, αν όχι ενοποιημένης ρύθμισης.

I. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞΩΣΥΜΒΑΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΗΣ ΕΝΟΧΗΣ

A. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ)

Με την εισαγωγική οριοθέτηση των ζητημάτων που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν οι λόγοι εκείνοι που επιβάλλουν να τοποθετηθεί η νομολογία του Δικαστηρίου στο επίκεντρο της ενοποιητικής διαδικασίας του ευρωπαϊκού δικαίου της αδικοπρακτικής ευθύνης. Η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίον αυτή εντάσσεται στη θεσμική δομή της Ένωσης, αλλά και του ίδιου του ουσιαστικού περιεχομένου του νομολογιακού κεκτημένου στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης, θα μας επιτρέψει αργότερα να διατυπώσουμε τις αρχικές υποθέσεις για την ενοποιητική του δυναμική στο πλαίσιο μιας-κατά το δυνατόν-ασφαλούς διαδικασίας επαλήθευσης.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, είναι αναγκαίο να σκιαγραφήσουμε τα θεσμικά εκείνα δεδομένα που είναι αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση και τη διαχρονική εξέλιξη του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης. Είναι σκόπιμο να επαναλάβουμε ότι για τις ανάγκες της όλης εργασίας, ως «ενωσιακή» διάσταση της εξωσυμβατικής ευθύνης εννοούμε την υπαγωγή του γενεσιουργού νόμιμου λόγου της ευθύνης στο ενωσιακό πλαίσιο, πρακτικά δηλαδή τη θεμελίωση της ευθύνης που γεννάται από την παραβίαση του ενωσιακού δικαίου. Είναι επίσης αναγκαίο να επισημανθεί ότι η θεσμική προσέγγιση για το εν λόγω δίκαιο θα επιχειρηθεί σε τόση έκταση, όση απαιτείται για το αντικείμενο της μελέτης, χωρίς διάθεση ή δυνατότητα επιστημονικής εξάντλησης των ζητημάτων που αναφύονται.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό, και συγκεκριμένα σε εκείνο τον κύκλο των σχέσεων στον οποίον ο νόμιμος λόγος ευθύνης απορρέει από την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, συνάγεται κατά λογική ακολουθία ότι και το ίδιο το σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης, υπό την «ενωσιακή» του διάσταση, είναι γέννημα του δικαίου της Ένωσης.

Η αφετηριακή αυτή παραδοχή είναι συνέπεια της λογικής υπόθεσης ότι κάθε έννομη τάξη διαθέτει μηχανισμούς κανονιστικής επιβολής των επιταγών της. Τέτοιος μηχανισμός επιβολής είναι και το σύστημα της αδικοπρακτικής (εξωσυμβατικής) ευθύνης. Επιβεβαιώνεται εξάλλου από τη λειτουργία των εθνικών συστημάτων, ότι κάθε τέτοιο σύστημα επιτελεί μια διπλή λειτουργία. Η πρώτη από αυτές είναι λειτουργία αποτρεπτική της όποιας παραβίασης. Πράγματι, όταν επαπειλείται θεσμοθετημένη αποζημιωτική ευθύνη, καλείται κάθε εν δυνάμει παραβάτης να συμπεριφέρεται με την απαιτούμενη επιμέλεια προκειμένου να αποτρέψει την επέλευση του

ζημιογόνου γεγονότος, που είναι πρόσφορο να στοιχειοθετήσει την ευθύνη του. Συναρτημένη με την αποτρεπτική αυτή λειτουργία της θεσμοθετημένης ευθύνης είναι και η αποκαταστατική λειτουργία που αυτή επιτελεί: η «δευτερογενής» λειτουργία αποκατάστασης των προστατευόμενων έννομων αγαθών που επλήγησαν από την παραβίαση αυτή. Με αυτή τη διττή λειτουργία (προληπτική και αποκαταστατική-ανορθωτική), η αδικοπρακτική ευθύνη αποτελεί ουσιαστικώς μέσο πραγμάτωσης των επιταγών μιας έννομης τάξης, και ειδικότερα των επιταγών του παραβιαζόμενου κανόνα δικαίου. Γιατί πράγματι, η διάταξη εκείνη, η παραβίαση της οποίας στοιχειοθετεί το πραγματικό της «παρανομίας» (όπως κι αν η αξίωση καταστρώνεται ειδικότερα στα επιμέρους εθνικά συστήματα), επανέρχεται μέσα από την αδικοπρακτική ενοχή με «αποζημιωτικό» ένδυμα. Σε ένα δευτερογενές επίπεδο έμμεσης και ατελούς εφαρμογής, σε αντιδιαστολή προς την άμεση και τέλεια εφαρμογή που επάγεται η συμμόρφωση με το περιεχόμενό της, η επιταγή ή, έστω, η αξιολόγηση της παραβιαζόμενης διάταξης διασώζεται με την ανόρθωση της ζημίας εκείνης που προκαλείται ακριβώς από την παραβίασή της. Στο μηχανισμό αυτόν, τόσο το παραβιαζόμενο ουσιαστικό δίκαιο που ενσωματώνει την αξιολόγηση του προστατευόμενου-και πληττόμενου από την παραβίαση-αγαθού όσο και το σύστημα της ευθύνης, δηλαδή οι διατάξεις που ιδρύουν την αδικοπρακτική ενοχή, είναι αλληλένδετα τμήματα της ίδιας έννομης τάξης. Δεν αποκλείεται μάλιστα το προστατευόμενο αγαθό και η αδικοπρακτική ευθύνη ως μηχανισμός ανόρθωσης να καταστρώνονται και στο πλαίσιο της ίδιας διάταξης. Αποτελεί έτσι η αδικοπρακτική ενοχή αλλά και το όλο σύστημα της αδικοπρακτικής ευθύνης μέσο πραγμάτωσης των ουσιαστικών αξιολογήσεων μιας έννομης τάξης.

Με την επιφύλαξη ασφαλώς των όσων αναπτυχθούν παρακάτω αναφορικά με την ανάγκη μιας πρόσθετης ή ειδικής θεμελίωσης, η συνεκτική ενότητα και η κανονιστική αυτονομία της έννομης τάξης της Ένωσης επιτρέπουν την εφαρμογή των παραπάνω συμπερασμάτων από τα εθνικά συστήματα και στο ενωσιακό επίπεδο. Στο μέτρο δηλαδή που η ευθύνη γεννάται από παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, η οικοδόμηση ενός συστήματος εξωσυμβατικής ευθύνης, δηλαδή η ίδρυση ενός μηχανισμού αποτροπής της παραβίασης αλλά και δευτερογενούς αποκατάστασης, ανταποκρινόμενης στις έννομες αξιολογήσεις του παραβιαζόμενου ενωσιακού δικαίου, είναι μέσο κανονιστικής επιβολής της ίδιας της ενωσιακής έννομης τάξης.

Η κατά τα προεκτεθέντα ιδρυόμενη και εξελισσόμενη εξωσυμβατική ευθύνη στην ενωσιακή έννομη τάξη υπηρετεί όμως και μια ακόμα αναγκαιότητα που αφορά στην αρμοδιότητα της Ένωσης και των οργάνων της. Η αρμοδιότητα αυτή είναι δοτή, δηλαδή περιορίζεται αυστηρά στο καθ' ύλην πλαίσιο που της ανέθεσαν τα Κράτη-Μέλη. Ως εκ τούτου, και το Δικαστήριο οφείλει να λειτουργεί μέσα στα όρια της δοτής αυτής αρμοδιότητας και στο θεσμικό πλαίσιο που χαράσσουν οι Συνθήκες. Πρέπει επομένως το νομολογιακό σύστημα της «ενωσιακής

εξωσυμβατικής ευθύνης» να ανεύρει επαρκή θεμελίωση στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης, να εντοπιστεί και να ερευνηθεί δηλαδή το θεμέλιο εκείνο που επιτρέπει στο Δικαστήριο να το διαπλάσει. Μόνο έτσι εναρμονίζεται η σχετική νομολογία του Δικαστηρίου με το αξίωμα της δοτής αρμοδιότητας, που βρίσκεται στα θεμέλια του θεσμικού οικοδομήματος της Ένωσης.

Για την έρευνα αυτή, είναι χρήσιμη η διάκριση με κριτήριο το υποκείμενο της εξωσυμβατικής ευθύνης, δηλαδή η διακριτή αναφορά σε εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης¹³, των Κρατών-Μελών και των ιδιωτών από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου. Η διάκριση αυτή θα αποτελέσει τη βάση για την κατανόηση της εξελικτικής διαμόρφωσης της νομολογίας του Δικαστηρίου.

A.1 Η πολλαπλότητα των υποκειμένων και η διαφορετικότητα της θεμελίωσης

Ασφαλές κριτήριο έρευνας στο πλαίσιο αυτής της ενότητας θα αποτελέσει η ταυτότητα του υποκειμένου της «ενωσιακής» ευθύνης, που είναι εκείνος από τους δρώντες φορείς της ενωσιακής έννομης τάξης στον οποίον καταλογίζεται η ευθύνη. Οποιοδήποτε υποκείμενο της ενωσιακής έννομης τάξης μπορεί να αποτελέσει και υποκείμενο εξωσυμβατικής ευθύνης κατά το δίκαιο της Ένωσης. Έτσι, σύμφωνα και με τη διαχρονική εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου, όπως περιγράφεται αμέσως παρακάτω, υποκείμενα «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης μπορεί να είναι η ίδια η Ένωση (ως νομικό πρόσωπο εκφραζόμενο δια των οργάνων της ή ενεργούν δια των προστηθέντων της), τα Κράτη-Μέλη αλλά και οι ιδιώτες, όταν παραβιάζουν κανόνες του ενωσιακού δικαίου.

Η μεθοδολογική αξία αυτής της διάκρισης με κριτήριο το υποκείμενο του καταλογισμού επιβιώνει στη διαχρονική εξέταση της νομολογίας του Δικαστηρίου. Ακριβέστερα, θα μπορούσε να λεχθεί ότι συνιστά το μείζον ποιοτικό κριτήριο αυτής της δυναμικής εξέλιξης. Η εξήγηση γι' αυτό πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στη διαφορετικότητα της-αρχικής τουλάχιστον-νομικής θεμελίωσης για κάθε ειδικότερη κατηγορία υποκειμένων. Η αποκλίνουσα αυτή αφετηρία υπήρξε ο λόγος της διαφορετικής δογματικής αντιμετώπισης της εξωσυμβατικής ευθύνης κατά το αρχικό στάδιο. Αντιθέτως, η υπερέχουσα κοινότητα των σκοπών είναι αναμφίβολα η αιτία της δογματικής σύγκλισης στη μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου.

---

¹³ Διατηρείται εδώ συνειδητά η αναφορά στο ενοποιημένο ορολογικό πλαίσιο της «Ένωσης» και του «ενωσιακού δικαίου» με δεδομένη και την επέκταση της κεντρικής ρύθμισης του πρωτογενούς δικαίου στο νομικό πρόσωπο της Ένωσης.

Ρητό νομικό έρεισμα στις Συνθήκες ανευρίσκεται μόνο για την εξωσυμβατική ευθύνη των τότε Κοινοτήτων¹⁴(και όχι των Κρατών-Μελών) αναφορικά με πράξεις που τελούνται από τα όργανα ή τους προστηθέντες τους. Επιλέγεται συνειδητά η αναφορά να περιλάβει έστω και ονομαστικά και την καταργημένη (από 23.07.2002) Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), δεδομένου ότι περιείχε και αυτή ρητό νομικό θεμέλιο της εξωσυμβατικής ευθύνης, και μάλιστα με περιεχόμενο διαφορετικό¹⁵ από αυτό του νομικού θεμελίου για την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ).

Αρκούμεστε όμως εδώ, προς αποφυγή σύγχυσης, στην περαιτέρω ανάλυση μόνο του ισχύοντος νομικού θεμελίου για την ευθύνη της Ένωσης ως ενιαίας νομικής προσωπικότητας. Έτσι, όπως ήδη προαναφέραμε, το σημερινό άρθρο 340 παρ.2 ΣυνθΛΕΕ, το οποίο και επαναλαμβάνει τη ρύθμιση του παλαιού «κοινοτικού» 288 παρ.2 ΣυνθΕΚ, επεκτείνοντάς την στη νεοπαγή νομική προσωπικότητα της Ένωσης, ορίζει ότι:

«Στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, η Ένωση υποχρεούται, σύμφωνα με τις γενικές αρχές του δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, να αποκαθιστά τη ζημία που προξενούν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους».

Με αυτό το περιεχόμενο, η διάταξη ανάγει την εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης σε κεντρική ρύθμιση στο σύστημα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου και παραπέμπει για τον ειδικότερο

---

¹⁴ Η ερμηνεία του πληθυντικού αριθμού στην αμέσως επόμενη περίοδο του κυρίως κειμένου. Η αναφορά στην καταργημένη ΕΚΑΧ έχει αποκλειστικά «ιστορική» και μεθοδολογική αξία για τη μελέτη των βάσεων θεμελίωσης εξωσυμβατικής ευθύνης στο όλο «κοινοτικό κεκτημένο».

¹⁵ Το άρθρο 40 παρ.1 και 2 της καταργημένης Συνθήκης των Παρισίων του 1951 για την ΕΚΑΧ όριζε ότι:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 34 πρώτη παράγραφος το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να επιδικάζει, αιτήσει του ζημιωθέντος διαδίκου, χρηματική αποζημίωση εις βάρος της Κοινότητας, σε περίπτωση ζημίας που προξενείται κατά την εφαρμογή της παρούσης συνθήκης εξ υπηρεσιακού πταίσματος της Κοινότητας.

Το Δικαστήριο είναι επίσης αρμόδιο να επιδικάζει αποζημίωση εις βάρος της Κοινότητας, σε περίπτωση ζημίας που προξενείται εξ υπαιτιότητας υπαλλήλου της Κοινότητας κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Η προσωπική ευθύνη των υπαλλήλων έναντι της Κοινότητας διέπεται από τις διατάξεις του οργανισμού περί της υπηρεσιακής τους καταστάσεως ή του καθεστώτος που τους διέπει».

Απουσιάζει εδώ η παραπομπή στις γενικές αρχές δικαίου των Κρατών-Μελών και η ευθύνη δομείται γύρω από την έννοια του υπηρεσιακού πταίσματος. Η εξήγηση μπορεί να βρεθεί στην ιδιαίτερη τεχνική φύση της Συνθήκης για την ΕΚΑΧ και την ανάπτυξη του συστήματός της γύρω από ένα σύνολο ιδιαίτερα τεχνικών κανόνων. Η πραγματικότητα αυτή καθιστά ίσως περιττή την αναγωγή στα εθνικά συστήματα ή, ακριβέστερα, καθιστά εφικτή την αποτύπωση της γενικής αρχής στα δίκαια των Κρατών-Μελών ήδη στο γράμμα της Συνθήκης. Αυτό δηλαδή που για τη ΣυνθΕΚ καταλείφθηκε να διαπλαστεί ως «νομολογιακός κανόνας», στην ΣυνθΕΚΑΧ, προβλέφθηκε ήδη στο κείμενο της διάταξης.

Επιπλέον, η σχέση πρόσκτησης μεταξύ της ΕΚΑΧ και του ζημιώσαντος οδηγούσε μόνο σε επιδίκαση εύλογης ικανοποίησης, στην περίπτωση που δεν κατέστη εφικτή η πραγματική ανόρθωση από την περιουσία του προστηθέντος.

προσδιορισμό του περιεχομένου της στις γενικές αρχές που είναι κοινές στα δίκαια των Κρατών-Μελών. Αυτή ακριβώς η ρητή παραπομπή στα εθνικά συστήματα συνιστά το βασικό ερμηνευτικό και μεθοδολογικό έρεισμα για την αναζήτηση μιας ενοποιητικής λειτουργίας της νομολογίας του Δικαστηρίου. Γιατί πράγματι, αν το ενωσιακό σύστημα έχει όντως διαπλαστεί νομολογιακά από την «πρώτη ύλη» των εθνικών συστημάτων, όπως οι Συνθήκες επιτάσσουν, είναι λογικό ότι αποτυπώνει ένα ενοποιητικό *minimum* μεταξύ των συστημάτων αυτών. Περαιτέρω, όπως προαναφέρθηκε, είναι επίσης λογικό να αναμείνει κανείς ότι με αυτό το περιεχόμενο θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την (επαν)απόδοση ενός ενοποιημένου κανονιστικού προϊόντος στα συστήματα αυτά, αν και όποτε τεθεί θέμα τέτοιας ενοποιητικής ρύθμισης.

Αντιθέτως, η εξωσυμβατική ευθύνη των Κρατών-Μελών, και πολύ μεταγενέστερα των ιδιωτών, υπήρξε αντικείμενο αποκλειστικής νομολογιακής θεμελίωσης, ελλείπει ρητής «νομοθετικής» πρόβλεψης στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης. Με αναφορά στο νομικό θεμέλιο της Συνθήκης, το Δικαστήριο επεξέτεινε σταδιακά το σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης σε κάθε υποκείμενο της ενωσιακής έννομης τάξης. Για τη θεμελίωση αυτής της νομολογιακής επέκτασης, ανήγαγε το Δικαστήριο την εξωσυμβατική ευθύνη σε εγγενή στο σύστημα της Συνθήκης αρχή του ενωσιακού δικαίου. Το Δικαστήριο προχώρησε σε τελολογική διαστολή του γράμματος του άρθρου 340 ΣυνθΛΕΕ προκειμένου να καλύψει κάθε περίπτωση παραβίασης του δικαίου της Ένωσης, απ' όποιον και αν αυτή προερχόταν (την Κοινότητα, τα Κράτη-Μέλη ή ακόμη και τους ιδιώτες). Κατ' αυτόν τον τρόπο, επεκτείνοντάς την δηλαδή σε όλα τα υποκείμενα της ενωσιακής έννομης τάξης, το Δικαστήριο ανήγαγε πρακτικά την εξωσυμβατική ευθύνη σε καθολικό μηχανισμό διασφάλισης της αποτελεσματικής εφαρμογής¹⁶ του δικαίου της Ένωσης, υπό την προεκτεθείσα ήδη στην προηγούμενη ενότητα διττή λειτουργία, δηλαδή αφενός μεν την αποτρεπτική, αφετέρου δε τη «δευτερογενή» αποκαταστατική λειτουργία.

Η ως άνω ερμηνευτική προσέγγιση του Δικαστηρίου συντέλεσε στη δημιουργία πρόσφορου εδάφους για τη σταδιακή σύγκλιση των προϋποθέσεων μιας κοινής «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης, ανεξαρτήτως του υποκειμένου της ευθύνης, που βασίστηκε στις κοινές αρχές των εθνικών συστημάτων.

---

¹⁶ Βλ. αμέσως παρακάτω (I.B.2) την ανάλυση για τη λειτουργία της εξωσυμβατικής ευθύνης ως βαθμού επίκλησης του ενωσιακού δικαίου.

A.2 Διαχρονική εξέλιξη με κριτήριο το υποκείμενο της ευθύνης: Αρχική απόκλιση και μεταγενέστερη ευθυγράμμιση των προϋποθέσεων

Η ως άνω (υπό Α.1) η εξομοίωση δεν ήταν αιφνίδια. Υπήρξε προϊόν βαθμιαίας νομολογιακής επεξεργασίας. Το σύστημα της «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης διήλθε φάσεις έντονης πολυδιάσπασης, τόσο ως προς το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του όσο και ως προς το ακριβές περιεχόμενό του.

Αξίζει να επιχειρήσουμε μια σύντομη για το σημαντικό αυτό ζήτημα αναδρομή.

Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε αδρομερώς τις ακόλουθες φάσεις διαχρονικής εξέλιξης:

- *Αρχικά, την φάση της αποκλειστικότητας του γράμματος της Συνθήκης, δηλαδή της αναγνώρισης της (τότε) Κοινότητας ως μόνου φορέα εξωσυμβατικής ευθύνης. Είναι η περίοδος εκείνη κατά την οποία δεν έχει συντελεστεί ακόμη οποιαδήποτε νομολογιακή επέκταση προς τα λοιπά υποκείμενα της έννομης τάξης.*

Στην αρχική αυτή φάση, το Δικαστήριο έθεσε ως προϋπόθεση για τη διάγνωση της παρανομίας την «παραβίαση υπέρτερου κανόνα δικαίου»¹⁷. Ωστόσο, σε μείζον κριτήριο για την περαιτέρω διάπλαση των προϋποθέσεων της εξωσυμβατικής ευθύνης αναδείχθηκε η φύση της νομικής πράξης με την οποία συντελείται η παραβίαση, και ειδικότερα το εύρος της ρυθμιστικής ισχύος της πράξης, δηλαδή ο κύκλος των αποδεκτών της. Για την ευχερέστερη προσέγγιση της περαιτέρω ανάπτυξης, απαιτείται, κατά παρέκβαση, να γίνει μια σύντομη αναφορά στην εγγενή απόκλιση του ενωσιακού δικαίου από την αυστηρή δογματική διάκριση μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας (και άρα μεταξύ νομοθετικής διάταξης και διοικητικής πράξης). Ακριβέστερα, πρέπει να εξαρθεί εν προκειμένω η ευρεία στην Ευρωπαϊκή Ένωση παραγωγή εννόμων συνεπειών δια της «νομοθετικής» («κανονιστικής») οδού, ακόμη και όταν ο κύκλος αποδεκτών της σχετικής ρύθμισης είναι ατομικός ή έστω εξατομικεύσιμος. Και τούτο, διότι πολύ συχνά η ρύθμιση περιβάλλεται την τυπική μορφή νομοθετικού μέσου της Ένωσης (Κανονισμός, Οδηγία, Απόφαση, Σύσταση-Γνώμη), χωρίς να απαιτείται εξατομίκευση ή εφαρμογή τους με διοικητική πράξη. Με άλλα λόγια, η εδώ αναφορά σε «κανονιστικές»¹⁸, σε αντιπαραβολή προς

---

¹⁷ Με δεδομένο ότι, όπως θα αναπτυχθεί και παρακάτω, η ζημία προέρχεται κυρίως από τη νομοθετική δραστηριότητα της Ένωσης (σε επίπεδο παράγωγου δικαίου), πρέπει να νοηθεί εδώ ως «υπέρτερος» ο κανόνας του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης.

¹⁸ Πρόκειται για απόπειρα μεταγλώττισης του πρωτότυπου “*acte normatif*”. Η ορολογική αναφορά σε κανονιστικό χαρακτήρα δεν γίνεται έτσι με τη δογματική οπτική του γενικού διοικητικού δικαίου. Αντιθέτως, αποσκοπεί στο να περιγράψει όλες εκείνες τις πράξεις που είναι παραγωγικές έννομων συνεπειών και απευθύνονται σε άδηλο και αόριστο αριθμό αποδεκτών.

Με αυτό το περιεχόμενο, ο όρος καταλαμβάνει, πρωτίστως, το μεγαλύτερο μέρος της γνήσιας νομοθετικής δραστηριότητας της Ένωσης.

τις «ατομικές» πράξεις, δεν έχει το νόημα της διάκρισης κατά τη θεωρία του γενικού διοικητικού δικαίου. Και οι δύο κατηγορίες εκπηγάζουν από τη νομοθετική ή οιονεί νομοθετική παραγωγή της Ένωσης και διακρίνονται με βάση το ποιοτικό κριτήριο του κύκλου των αποδεκτών τους.

Σύμφωνα με τα προεκτεθέντα, όταν η πράξη είναι ατομική, έχει δηλαδή εξατομικεύσιμο κύκλο αποδεκτών, στον οποίον προφανώς εντάσσεται και ο ζημιωθείς, το Δικαστήριο φαίνεται να αρκείται στην ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παραβίασης του υπέρτερου κανόνα και της επελθούσας ζημίας. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται κυρίως σε σιωπηρό επιχείρημα εξ αντιδιαστολής, και συγκεκριμένα από την κατάστρωση των προϋποθέσεων θεμελίωσης της ευθύνης όταν η ρύθμιση είναι «κανονιστική». Σε μια τέτοια περίπτωση, το Δικαστήριο προσαπαιτεί για να καταλογίσει ευθύνη *«κατάφωρη παραβίαση υπέρτερου κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες»*¹⁹. Στο πλαίσιο αυτό της έρευνας για τον «κατάφωρο χαρακτήρα» της παραβίασης, ο έλεγχος συναρτάται με άλλους παράγοντες και παραλλάσσει αναλόγως²⁰.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο εξετάζει, κατά τη διενέργεια του ως άνω ελέγχου, το βαθμό της διακριτικής ευχέρειας των οργάνων κατά την έκδοση της πράξης. Όταν δηλαδή η ζημιογόνα πράξη εκδίδεται κατά δεσμία αρμοδιότητα, το Δικαστήριο φαίνεται να επανέρχεται στο σχήμα για τη θεμελίωση της ευθύνης από ατομικές πράξεις και εξαρρείται στην κατάφαση του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παραβίασης και της ζημίας. Ο «κατάφωρος» χαρακτήρας της (δια της πράξεως) παραβίασης υπέρτερου κανόνα φαίνεται να τεκμαίρεται, όταν η ρύθμιση είναι προϊόν δεσμίας αρμοδιότητας. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο δεν καταργεί το κριτήριο της «κατάφωρης» παραβίασης, αλλά θεωρεί τη συνδρομή του σχεδόν αναπόδραστη συνέπεια της δεσμίας αρμοδιότητας για την εφαρμογή της ζημιογόνας ρύθμισης. Όταν παραβιάζεται υπέρτερος κανόνας δικαίου με έκδοση πράξης κατά δεσμία αρμοδιότητα, η παραβίαση αυτή τεκμαίρεται ως κατάφωρη χωρίς ιδιαίτερο περαιτέρω έλεγχο. Από την άλλη πλευρά, όταν το Δικαστήριο αναγνωρίζει στα κοινοτικά όργανα διακριτική ευχέρεια για την έκδοση της επίμαχης πράξης, υπεισέρχεται ουσιαστικά σε έλεγχο για την ορθή χρήση αυτής της διακριτικής ευχέρειας, προκειμένου να αποφανθεί για το κατά πόσον στοιχειοθετείται η παρανομία. Μόνο αν διαγνώσει κακή χρήση της διακριτικής ευχέρειας, προβαίνει σε περαιτέρω έρευνα του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παραβίασης και της ζημίας. Με άλλα λόγια, η θεμελίωση της παρανομίας προϋποθέτει

---

¹⁹ Ενδεικτικά, *Aktien-Zuckerfabrik Schöppenstedt κατά Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, υπόθεση 5/71, σκέψη 11.

²⁰ Παρακάτω υπό Π.Α.2 για τα ειδικότερα πραγματικά και την εξειδικευμένη χρήση κριτηρίων διάγνωσης του «κατάφωρου» χαρακτήρα για καθένα από αυτά.

πόρισμα αναφορικά με την κακή άσκηση της διακριτικής ευχέρειας²¹. Ο «κατάφωρος» ή μη χαρακτήρας της παραβίασης συνδέεται άρρηκτα με τον έλεγχο χρήσης της διακριτικής ευχέρειας.

Τα παραπάνω έχουν εύλογη εξήγηση, καθώς είναι πιθανό το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας ή εκτίμησης του οργάνου (ως προς την έκδοση της ζημιογόνας ρύθμισης) να καθορίζεται από τον παραβιαζόμενο «υπέρτερο» κανόνα. Όταν λοιπόν ο παραβιαζόμενος κανόνας επιβάλλει την έκδοση της ρύθμισης, αλλά αυτή τον παραβιάζει, είναι προφανές ότι δεν απαιτείται πρόσθετη θεμελίωση της παρανομίας. Αν όμως καταλείπει την έκδοση της πράξης στην εκτίμηση του οργάνου, η παρανομία θα είναι συνάρτηση της απόκλισης από το μέτρο αυτής ακριβώς της εκτίμησης που καθιερώνει ο παραβιαζόμενος κανόνας. «Κατάφωρη» παραβίαση του υπέρτερου κανόνα θα είναι επομένως αυτή που κατ' αποτέλεσμα καταλύει το μέτρο της ευχέρειας που αυτός τάσσει.

Αυτό όμως που προέκυψε περαιτέρω με συστηματικότητα από τη νομολογιακή επεξεργασία του Δικαστηρίου είναι η αναγνώριση ενός ευρύτατου περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας των οργάνων κατά την υιοθέτηση μέτρων που εμπεριέχουν επιλογές οικονομικής πολιτικής²². Βρισκόμαστε, εξάλλου, σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία το σύνολο σχεδόν της νομοθετικής δραστηριότητας της τότε Κοινότητας μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτυπώνει επιλογές οικονομικής πολιτικής. Οριοθετείται επομένως μια ευρύτατη ύλη εγγενούς επίτασης των προϋποθέσεων θεμελίωσης εξωσυμβατικής ευθύνης, ακριβώς επειδή στην ύλη αυτή τα όργανα της Κοινότητας απολαμβάνουν ευρείας διακριτικής ευχέρειας. Στο σημείο αυτό αρκούμαστε στη γενική αυτή αξιολογική επισήμανση και θα επανέλθουμε σε μεταγενέστερο σημείο της ανάπτυξης (ιδίως υπό Π.Α.2.1.2).

Και αν τα παραπάνω αφορούν στη θεμελίωση του νόμιμου λόγου ευθύνης, δεν πρέπει να αγνοηθεί, ήδη από το αρχικό αυτό στάδιο, η διάπλαση των υπόλοιπων στοιχείων της «ενοχής» σε ένα σύστημα με παγιωμένη δομή και συνοχή. Παγίως το Δικαστήριο προσαπαιτεί για τη θεμελίωση ευθύνης την ύπαρξη ζημίας και άμεσου αιτιώδους συνδέσμου αυτής με την

---

²¹ Ενδεικτικά, *Julius Kind KG κατά Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας*, υπόθεση 106/81, σκέψη 12.

²² Ενδεικτικά *Zuckerfabrik, ό.π.*, σκέψη 11, *Bayerische HNL Vermehrungsbetriebe GmbH & Co. KG και λοιποί κατά Συμβουλίου και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 83 και 94/76, 4, 15 και 40/77, σκέψη 6, *G. R. Amylum και Tunnel Refineries Limited κατά Συμβουλίου και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 116 και 124/77, σκέψη 13 και *Ireks-Arkady GmbH κατά Συμβουλίου και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, υπόθεση 238/78, σκέψη 9 (όπου και αναφορά στις γενικές αρχές δικαίου των Κρατών-Μελών).

διαγνωσθείσα παραβίαση του κανόνα δικαίου²³. Τα στοιχεία αυτά, σωρευτικώς αναγκαία²⁴, απαντούν σταθερά σε όλες τις φάσεις εξέλιξης του «νομολογιακού κανόνα» της εξωσυμβατικής ευθύνης και ανεξαρτήτως υποκειμένου της.

- Στη συνέχεια, το Δικαστήριο διέπλεσε τις προϋποθέσεις εξωσυμβατικής ευθύνης και των Κρατών-Μελών με αναγωγή στην τελολογία της Συνθήκης²⁵. Έχουμε πλέον διφυΐα των υποκειμένων, αλλά, έστω προσωρινώς, και διαφορετικότητα των προϋποθέσεων θεμελίωσης. Ενώ δηλαδή ρητά αναγνωρίζεται πλέον ότι και τα Κράτη-Μέλη είναι δυνητικά υποκείμενα εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, οι προϋποθέσεις κατάφασής της διαφέρουν, τουλάχιστον τυπικά, από αυτές για την ευθύνη της

²³ Ενδεικτικά Holtz κατά Συμβουλίου και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, υπόθεση 153/73, σκέψη 7, Pool κατά Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, υπόθεση 49/79, σκέψη 7, Francesconi κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 326/86 και 66/88, σκέψη 8.

²⁴ Ενδεικτικά Tezi κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, υπόθεση 59/84, σκέψεις 30-32, με εύγλωττη διατύπωση για το ότι η έλλειψη μίας εκ των προϋποθέσεων καθιστά αλυσιτελή την έρευνα των υπόλοιπων.

²⁵ Andrea Francovich και Danila Bonifaci και λοιπών κατά Ιταλικής Δημοκρατίας, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-6/90 και C-9/90 (σκέψεις 32-35, 38-41):

«32. Πρέπει να υπομνησθεί επίσης ότι, όπως προκύπτει από παγία νομολογία, στα εθνικά δικαστήρια, τα οποία πρέπει να εφαρμόζουν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, απόκειται η εξασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας των διατάξεων αυτών και της προστασίας των δικαιωμάτων που αυτές χορηγούν στους ιδιώτες (...)

33. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι η πλήρης αποτελεσματικότητα των κοινοτικών κανόνων θα διακυβευόταν και η προστασία των δικαιωμάτων που αυτοί αναγνωρίζουν θα εξασθενίσει, αν οι ιδιώτες δεν είχαν τη δυνατότητα να αποζημιωθούν, όταν τα δικαιώματά τους βλάπτονται από παράβαση του κοινοτικού δικαίου που καταλογίζεται σε κράτος μέλος.

34. Η δυνατότητα αποκατάστασης της ζημίας από το κράτος μέλος είναι ιδιαίτερα απαραίτητη όταν, όπως εν προκειμένω, η πλήρης αποτελεσματικότητα των κοινοτικών διατάξεων εξαρτάται από ενέργεια του κράτους και, κατά συνέπεια, οι ιδιώτες δεν μπορούν, ελλείψει της ενέργειας αυτής, να επικαλεστούν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων τα δικαιώματά που τους αναγνωρίζει το κοινοτικό δίκαιο.

35. Από αυτό προκύπτει ότι η αρχή της ευθύνης του κράτους για ζημίες που προκαλούνται στους ιδιώτες από παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου οι οποίες του καταλογίζονται είναι σύμφυτη προς το σύστημα της Συνθήκης. (...)

38. Ενώ η ευθύνη του κράτους επιβάλλεται έτσι από το κοινοτικό δίκαιο, οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες γεννάται το δικαίωμα αποζημιώσεως εξαρτώνται από τη φύση της παραβάσεως του κοινοτικού δικαίου στην οποία οφείλεται η προκληθείσα ζημία.

39. Όταν όπως εν προκειμένω, ένα κράτος μέλος παραβαίνει την υποχρέωση που υπέχει δυνάμει του άρθρου 189, τρίτο εδάφιο, της Συνθήκης, να θεσπίσει όλα τα μέτρα που είναι αναγκαία για την επίτευξη του αποτελέσματος που επιδιώκεται από μια οδηγία, η πλήρης αποτελεσματικότητα της διατάξεως αυτής του κοινοτικού δικαίου επιβάλλει την αναγνώριση δικαιώματος αποζημιώσεως, εφόσον συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις.

40. Κατά την πρώτη προϋπόθεση το επιδιωκόμενο από την οδηγία αποτέλεσμα πρέπει να περιλαμβάνει χορήγηση δικαιωμάτων στους ιδιώτες. Κατά τη δεύτερη προϋπόθεση, το περιεχόμενο των δικαιωμάτων αυτών πρέπει να μπορεί να προσδιοριστεί βάσει των διατάξεων της οδηγίας. Τρίτον, κατά την τρίτη προϋπόθεση, πρέπει να υφίσταται αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβάσεως της υποχρεώσεως του κράτους και της ζημίας που υπέστησαν οι ζημιωθέντες.

41. Οι προϋποθέσεις αυτές είναι επαρκείς για να γεννήσουν υπέρ των ιδιωτών δικαίωμα αποζημιώσεως που στηρίζεται απευθείας στο κοινοτικό δίκαιο.»

(τότε) Κοινότητας²⁶. Τούτο μπορεί να αποδοθεί στη διαφορετική βάση της νομικής θεμελίωσης και στην χρονική απόσταση ανάμεσα στη νομολογιακή εξειδίκευση των προϋποθέσεων για καθεμία από τις δύο αυτές διακριτές κατηγορίες.

Ειδικότερα, διαπλάσσοντας το Δικαστήριο την ευθύνη των Κρατών-Μελών, προβαίνει σε μια αναδιάταξη των θεμελιωτικών προϋποθέσεων της «ενοχής» που έχει σχηματοποιήσει για την ευθύνη των κοινοτικών οργάνων, τις οποίες όμως συνεχίζει να εφαρμόζει, τουλάχιστον μέχρι την επόμενη σχετική κρίση του, για την ευθύνη της Κοινότητας.

Πιο συστηματικά θα πρέπει να επισημανθούν τα ακόλουθα:

Κατά πρώτον, το Δικαστήριο εξαγγέλλει ως διακριτή – κοινή και για την ευθύνη της Κοινότητας – προϋπόθεση την παραβίαση κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες²⁷. Στο πλαίσιο αυτό, εγκαταλείπει την ορολογική αναφορά σε «υπέρτερο» κανόνα δικαίου και απεξαρτά την απονομή δικαιωμάτων σε ιδιώτες από τη φύση της πράξης που τον παραβιάζει. Η παραβίαση οποιουδήποτε κανόνα του δικαίου της Ένωσης με πράξη οποιασδήποτε μορφής και κανονιστικού εύρους είναι έτσι κατ' αρχήν επαρκής για να θεμελιωθεί η εξωσυμβατική ευθύνη των Κρατών-Μελών.

---

²⁶ Ήδη βέβαια το Δικαστήριο, πάντοτε στο πλαίσιο της έρευνας της εξωσυμβατικής ευθύνης των Κρατών-Μελών, είχε स्पείσει να εξαγγείλει ότι το κοινό τελολογικό έρεισμα δικαιολογεί και κοινό πλαίσιο προϋποθέσεων με την ευθύνη της Ένωσης, δηλαδή «κοινή αδιοπρακτική ενοχή» Ένωσης και Κρατών Μελών (*Brasserie du Pêcheur SA κατά Bundesrepublik Deutschland* και *The Queen κατά Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd* και λοιπών, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-46/93 και C-48/93, ιδίως σκέψεις 41, 47, 51-53):

«41. Πράγματι, αφενός μεν το άρθρο 215, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης παραπέμπει, όσον αφορά την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, στις γενικές αρχές που είναι κοινές στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, από τις οποίες το Δικαστήριο εμπνέεται, ελλείψει γραπτών κανόνων, και σε άλλους τομείς του κοινοτικού δικαίου. (...)

47. Αντιθέτως, οσάκις ένα κράτος μέλος δρα σ' έναν τομέα στον οποίο διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια, παρόμοια με εκείνη που διαθέτουν τα κοινοτικά όργανα κατά την εφαρμογή της κοινοτικής πολιτικής στους επί μέρους τομείς, πρέπει να γεννάται ευθύνη του υπό τις ίδιες κατ' αρχήν προϋποθέσεις υπό τις οποίες γεννάται ευθύνη και της Κοινότητας υπό ανάλογες συνθήκες. (...)

51. Υπ' αυτές τις συνθήκες, το κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίζει δικαίωμα αποζημιώσεως, εφόσον συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις, ότι δηλαδή ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίου αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, ότι η παράβαση είναι κατάφωρη και, τέλος, ότι υφίσταται άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της παραβάσεως της υποχρεώσεως του κράτους και της βλάβης που υπέστησαν οι ζημιωθέντες.

52. Οι προϋποθέσεις αυτές ανταποκρίνονται, πρώτον, στις επιταγές της πλήρους αποτελεσματικότητας των κοινοτικών κανόνων και της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων τα οποία αυτοί αναγνωρίζουν.

53. Δεύτερον, αυτές οι προϋποθέσεις είναι, κατ' ουσίαν, οι ίδιες με εκείνες τις οποίες έχει αντλήσει το Δικαστήριο από το άρθρο 215 με τη νομολογία του τη σχετική με την ευθύνη της Κοινότητας εκ ζημιών τις οποίες υφίστανται ιδιώτες από παράνομες κανονιστικές πράξεις των οργάνων της».

Ωστόσο, οι παραπάνω κρίσεις, μολονότι ύψιστης νομολογιακής σημασίας, ήταν παρεμπόμπουσες, δεν διατυπώθηκαν δηλαδή στο πλαίσιο κρίσης για την ευθύνη της Ένωσης. Η εξομείωση των προϋποθέσεων παγιώνεται λίγα χρόνια αργότερα (βλ. υποσημείωση 28), όταν το Δικαστήριο αποφαινεται πλέον ευθέως στο πλαίσιο υπόθεσης για εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης.

²⁷ Ο «κατάφωρος» χαρακτήρας της παραβίασης, ως αναγκαία προϋπόθεση, απαγγέλλεται ρητά όχι εξ αρχής, αλλά πάντοτε στην ίδια «νομολογιακή γενιά»: *Brasserie du Pêcheur*, ό.π., σκέψη 51. Αρκούμεστε εδώ στη λειτουργική διάγνωση του στοιχείου και αφήνουμε την κριτική σε μεταγενέστερες αναπτύξεις (βλ. ιδιαίτερα Π.Α.2.1 και Π.Δ).

Η μείζων λοιπόν διαφορά είναι ότι αδρανοποιείται και εκτοπίζεται γενικά το – πρωταρχικό στην έρευνα της ευθύνης της Κοινότητας – κριτήριο της φύσης της πράξης που φέρεται να παραβιάζει τον κοινοτικό κανόνα. Η έρευνα της παρανομίας διενεργείται εδώ κατά τρόπο ενιαίο, ανεξάρτητα από τη φύση της πράξης, στο πλαίσιο ενός και μόνο ελέγχου για τη διάγνωση μιας παραβίασης. Και εδώ, ωστόσο, απαιτείται «κατάφωρη» παραβίαση του κανόνα, όπως ακριβώς απαιτείται για την ευθύνη της Κοινότητας. Με άλλα λόγια, αντί η φύση των πράξεων να αποτελεί κριτήριο διάκρισης για την έρευνα του Δικαστηρίου αναφορικά με την ευθύνη των Κρατών-Μελών, το Δικαστήριο ανάγεται πλέον σε ένα και μόνο ενιαίο κριτήριο: εκείνο της έντασης της προσβολής (κατάφωρος χαρακτήρας).

Η ως άνω μεταβολή – σε σχέση με την έρευνα της ευθύνης της Κοινότητας – είναι πάντως περισσότερο μεθοδολογική και λιγότερο ουσιαστική. Και τούτο, γιατί όλα εκείνα τα κριτήρια στα οποία κατέφυγε η νομολογία για την αξιολόγηση στην άσκηση της διακριτικής ευχέρειας των κοινοτικών οργάνων, όταν η πράξη ενείχε τέτοια άσκηση, επαναφέρονται πρακτικά μέσα από τη διαδικαστική οδό του ελέγχου της – κατά τα προεκτεθέντα – «κατάφωρης» παραβίασης. Το Δικαστήριο εφαρμόζει και πάλι το κριτήριο του βαθμού και του τρόπου άσκησης της διακριτικής ευχέρειας για την εξειδίκευση του «κατάφωρου» χαρακτήρα της παραβίασης. Όταν λοιπόν η πράξη εκδίδεται κατά δεσμία αρμοδιότητα, αρκεί απλή διάγνωση της παραβίασης για την κατάφαση της παρανομίας. Αντιθέτως, όταν όντως διαγιγνώσκεται διακριτική ευχέρεια των οργάνων, η ορθή άσκησή της ελέγχεται και πάλι με τη χρήση των ίδιων κριτηρίων. Οι ίδιες αξιολογήσεις αναφορικά με το βαθμό διακριτικής ευχέρειας ενσωματώνονται στο κριτήριο του «κατάφωρου χαρακτήρα» της παραβίασης, αποσυνδεδεμένες όμως πλέον από τη φύση της ζημιογόνου πράξης.

- *Αργότερα, το Δικαστήριο εξομοίωσε τις προϋποθέσεις θεμελίωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης για κάθε διακριτή κατηγορία δρώντων φορέων²⁸, δηλαδή τόσο για την Κοινότητα*

---

²⁸ Προαναφέρθηκε (υποσημείωση 26) ότι η εξομοίωση των προϋποθέσεων είχε ήδη προαναγγελθεί κατά τη νομολογιακή επεξεργασία για τη διαμόρφωση του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης των Κρατών-Μελών με αναγωγή στην κοινή τελλολογία.

Επικυρώθηκε όμως στην ευθεία κρίση επί αποζημιωτικής αγωγής κατά της Ένωσης [*Laboratoires pharmaceutiques Bergaderm SA και Jean-Jacques Goupil κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, υπόθεση C-352/98 (σκέψεις 41-44, 46)]:

«41. Το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι οι προϋποθέσεις θεμελίωσης της ευθύνης του Δημοσίου για τις ζημίες που προκαλούνται στους ιδιώτες λόγω παραβάσεως του κοινοτικού δικαίου δεν πρέπει, ελλείψει ειδικής δικαιολογίας, να διαφέρουν από τις προϋποθέσεις που διέπουν την ευθύνη της Κοινότητας υπό ανάλογες συνθήκες. Συγκεκριμένα, η προστασία των δικαιωμάτων τα οποία οι ιδιώτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με το αν τη ζημία την έχει προκαλέσει εθνική ή κοινοτική αρχή (προπαρατεθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, σκέψη 42).

42. Αποφαινόμενο όμως σχετικά με την ευθύνη των κρατών μελών για ζημία προκληθείσα σε ιδιώτες, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίζει δικαίωμα αποζημιώσεως αν συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις, ότι δηλαδή ο παραβιασθείς κανόνας δικαίου αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, ότι η παράβαση είναι κατάφωρη

όσο και για τα Κράτη-Μέλη, με έρεισμα τον κοινό δικαιολογητικό λόγο καθιέρωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης, και συγκεκριμένα τη διατήρηση της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

Είναι δύσκολο να λεχθεί αν η εξέλιξη αυτή υπήρξε ηθελημένη δικαιοπολιτική επιλογή του Δικαστηρίου προκειμένου να άρει τη νομική αμφιβολία και να αποκαταστήσει την ασφάλεια δικαίου ή αν το Δικαστήριο υιοθέτησε την άποψη ότι η διαφορετικότητα του υποκειμένου δεν επιδρά ποιοτικά στις προϋποθέσεις θεμελίωσης της ευθύνης, οι οποίες πρέπει εξ αντικειμένου να εμφανίζονται ως ενιαίες. Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να σημειωθεί ότι η νομολογιακή σύγκλιση των προϋποθέσεων ίδρυσης της εξωσυμβατικής ευθύνης επήλθε, τουλάχιστον φαινομενικά, με αναδιάταξη των προϋποθέσεων που απαιτούνταν έως τότε για την κατάφαση της προγενέστερης μορφής ευθύνης, αυτής δηλαδή που αφορούσε στα ίδια τα όργανα της (τότε) Κοινότητας. Επικράτησε έτσι το μοντέλο που είχε διαπλαστεί για τη μεταγενέστερη, νομολογιακά διαπλασμένη, κατηγορία ευθύνης των Κρατών-Μελών, και μάλιστα με ρητή απόκρουση του προγενέστερου κριτηρίου της φύσης της πράξης²⁹.

Η εξήγηση για την αναφερόμενη παραπάνω εξέλιξη είναι κατά την άποψή μας διττή:

Πρώτον, η νομολογία για την εξωσυμβατική ευθύνη των Κρατών-Μελών φαίνεται ότι απηχούσε τη στιγμή εκείνη την πλέον σύγχρονη και προωθημένη αντίληψη του Δικαστηρίου, με αποτέλεσμα η ενοποίηση της νομολογίας προς την κατεύθυνση αυτή, δηλαδή με «*φορά προς το μέλλον*», να αποτελεί φυσιολογική εκδήλωση της εξελικτικής φύσης της μέσα στο εκάστοτε ιστορικό περιβάλλον της.

Δεύτερον, η μεταβολή της νομολογίας για την ευθύνη των κοινοτικών οργάνων ήταν πιο εύκολο να αναχθεί στην πιο πρόσφατη νομολογιακή εξέλιξη για την ευθύνη των Κρατών-Μελών,

---

και, τέλος, ότι υφίσταται άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της εκ μέρους του κράτους παραβάσεως και της ζημίας που υπέστησαν τα βλαβέντα πρόσωπα (προπαρατεθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, σκέψη 51).

43. Ως προς τη δεύτερη προϋπόθεση, όσον αφορά τόσο την ευθύνη της Κοινότητας βάσει του άρθρου 215 της Συνθήκης όσο και την ευθύνη των κρατών μελών για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου, αποφασιστικό κριτήριο για να θεωρηθεί μια παράβαση του κοινοτικού δικαίου κατάφωρη είναι το αν υπήρξε, εκ μέρους κράτους μέλους ή κοινοτικού οργάνου, πρόδηλη και σοβαρή υπέρβαση των ορίων που επιβάλλονται στην εξουσία εκτιμήσεως (αποφάσεις *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, όπ.π., σκέψη 55, και της 8ης Οκτωβρίου 1996, C-178/94, C-179/94 και C-188/94 έως C-190/94, *Dillenkofer* κ.λπ., Συλλογή 1996, σ. I-4845, σκέψη 25).

44. Οσάκις το οικείο κράτος μέλος ή το θεσμικό όργανο δεν διαθέτει παρά μόνο πολύ περιορισμένο, αν όχι ανύπαρκτο, περιθώριο εκτιμήσεως, η απλή παράβαση του κοινοτικού δικαίου μπορεί να αρκεί προς απόδειξη της υπέρβασης κατάφωρης παραβάσεως (βλ., στο πνεύμα αυτό, απόφαση της 23ης Μαΐου 1996, C-5/94, *Hedley Lomas*, Συλλογή 1996, σ. I-2553, σκέψη 28).

(...)

46. Συναφώς, διαπιστώνεται ότι η γενική ή η ατομική φύση μιας πράξεως θεσμικού οργάνου δεν αποτελεί αποφασιστικό κριτήριο για τον καθορισμό των ορίων της εξουσίας εκτιμήσεως την οποία διαθέτει το εν λόγω όργανο»].

²⁹ Βλ. σκέψη 46 του Δικαστηρίου στην αμέσως παραπάνω υποσημείωση.

εφόσον βασίζεται στην εξειδίκευση αόριστων νομικών εννοιών που ενυπάρχουν ήδη στο γράμμα του άρθρου 340 παρ.2 ΣυνθΛΕΕ («γενικές αρχές δικαίου στα Κράτη-Μέλη»). Με άλλα λόγια, στο μέτρο που πράγματι το Δικαστήριο ανήγαγε σε μείζονα αξιολόγηση την ευθυγράμμιση των προϋποθέσεων ίδρυσης της εξωσυμβατικής ευθύνης κοινοτικών οργάνων και Κρατών-μελών, δηλαδή την ενοποίηση των νομολογιακά διαπλασμένων κριτηρίων για τη θεμελίωση της εξωσυμβατικής ευθύνης στο ενωσιακό δίκαιο, ήταν εύλογο να χρησιμοποιήσει ως βάση τη συντελεσμένη ήδη για την ευθύνη των Κρατών-Μελών νομολογιακή διαφοροποίηση, αξιοποιώντας το γράμμα της Συνθήκης για την ευθύνη των κοινοτικών οργάνων, το οποίο είχε την ευελιξία της παραπομπής σε μία «εξαρτημένη» μεταβλητή, δηλαδή σε μια υποκείμενη σε ερμηνευτική εξειδίκευση αόριστη νομική έννοια.

- *Τέλος, το Δικαστήριο επεξέτεινε την μέχρι τότε διφυΐα του συστήματος με την κατάφαση της εξωσυμβατικής ευθύνης και των ιδιωτών³⁰. Επρόκειτο για έμμεση παραδοχή, στο πλαίσιο κρίσης επί προδικαστικής παραπομπής και όχι προφανώς επί ευθείας αποζημιωτικής αγωγής, για το ότι η παραβίαση διατάξεων του κοινοτικού δικαίου ιδρύει δικαίωμα αποζημίωσης και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Η διεύρυνση αυτή του υποκειμενικού πεδίου εφαρμογής πέραν του φάσματος των «προνομιούχων διαδίκων» απηχεί την ενισχυμένη θέση του ιδιώτη ως υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και στην ενωσιακή έννομη τάξη, τάση που υπερακοντίζει ενδεχομένως και την ομόρροπη διεργασία στο διεθνή χώρο.*

Η κρισιμότητα μιας τέτοιας παραδοχής, δηλαδή η εφαρμοσιμότητα του μοντέλου της εξωσυμβατικής ευθύνης και στους ιδιώτες, είναι αυτονόητη για την ανάδειξη της ενοποιητικής αξίας της νομολογίας του Δικαστηρίου και σε αυτήν την ύλη των οριζόντιων σχέσεων. Γιατί ναι μεν το Δικαστήριο κατέλιπε στις εθνικές έννομες τάξεις (μόνες καθ' ύλην αρμόδιες να αποφανθούν δια των δικαιοδοτικών οργάνων τους επί οριζοντίων σχέσεων) την αποκρυστάλλωση της σχετικής ενοχής στη βάση των εθνικών συστημάτων της αδιοπρακτικής ευθύνης, πλην όμως η κρίση αυτή ενείχε δύο σιωπηρές αξιολογήσεις:

---

³⁰ *Courage Ltd κατά Bernard Crehan και Bernard Crehan κατά Courage Ltd και λοιπών*, υπόθεση C-453/99 (σκέψη 31):

«Ομοίως, το κοινοτικό δίκαιο δεν αντιτίθεται, υπό την προϋπόθεση της τηρήσεως των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας (βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Palmisani*, σκέψη 27), στο να μην αναγνωρίζει το εθνικό δίκαιο σε συμβαλλόμενο, για τον οποίο διαπιστώνεται ότι φέρει σημαντική ευθύνη για τη στρέβλωση του ανταγωνισμού, το δικαίωμα να απαιτήσει από τον αντισυμβαλλόμενο του αποζημίωση. Πράγματι, σύμφωνα με μια αρχή που αναγνωρίζεται στην πλειονότητα των νομικών συστημάτων των κρατών μελών και την οποία το Δικαστήριο έχει ήδη εφαρμόσει (βλ. απόφαση της 7ης Φεβρουαρίου 1973, 39/72, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλογή τόμος 1972-1973, σ. 375, σκέψη 10), ένα υποκείμενο δικαίου δεν μπορεί να επικαλεστεί προς όφελός του τη δική του παράνομη συμπεριφορά, οσάκις αυτή αποδεικνύεται».

α) Κατ' αρχάς, καθιερώνει την πρακτική ισοδυναμία του συστήματος της ευθύνης επί των οριζόντιων σχέσεων με εκείνο επί των κάθετων σχέσεων, πράγμα που αποτελεί ασφαλές πειστήριο κατανόησης της εξωσυμβατικής ευθύνης ως μηχανισμού ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Για τη λειτουργία της αυτή θα γίνει λόγος παρακάτω. Εδώ αρκούμαστε να καταγράψουμε την ευθύνη τόσο στο πλαίσιο κάθετων όσο και στο πλαίσιο οριζόντιων σχέσεων ως ισοδύναμων πτυχών του ίδιου ενιαίου μηχανισμού. Γιατί άραγε να διαφοροποιούνται οι προϋποθέσεις συμμόρφωσης με το ενωσιακό δίκαιο ανάλογα με την ταυτότητα του δρώντος υποκειμένου της ενωσιακής έννομης τάξης;

β) Συνακόλουθα προς τα ανωτέρω, το Δικαστήριο αποτυπώνει την κοινότητα των εθνικών συστημάτων και στις οριζόντιες σχέσεις ως ουσιώδη προϋπόθεση για την επίτευξη αυτής της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Πώς θα διασφαλιζόταν μια τέτοια ομοιόμορφη και αποτελεσματική εφαρμογή, αν τα εθνικά συστήματα απέκλιναν σε μείζονα βαθμό;

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, η κατάλειψη στα εθνικά συστήματα της κρίσιμης εργασίας προσδιορισμού του πραγματικού της ενωσιακής αδικοπρακτικής ενοχής στις οριζόντιες σχέσεις συνιστά ταυτοχρόνως και μια σιωπηρή αναγνώριση της κοινότητας των αρχών που διέπουν τα συστήματα δικαίου των Κρατών-Μελών, πράγμα που αποτελεί αναγκαίο όρο για τη σύγκλιση.

Συμπερασματικά: Οι φάσεις νομολογιακής διεργασίας του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης είναι τέσσερις: i) εκείνη του μονισμού των υποκειμένων (Κοινότητα) λόγω πιστής γραμματικής ερμηνείας της Συνθήκης χωρίς περαιτέρω τεολογική διάπλαση, ii) εκείνη της επέκτασης της υποκειμενικής εμβέλειας (διφυΐα υποκειμένων: Κοινότητα και Κράτη-Μέλη) αλλά με διαφορετικότητα των θεμελιωτικών προϋποθέσεων, iii) εκείνη της διφυΐας των υποκειμένων αλλά και της ευθυγράμμισης των σχετικών θεμελιωτικών προϋποθέσεων και, τέλος, iv) εκείνη της επέκτασης της υποκειμενικής εμβέλειας και εκτός των «προνομιούχων διαδίκων», δηλαδή στους ιδιώτες, με κοινότητα προϋποθέσεων για τη θεμελίωση της εξωσυμβατικής ευθύνης.

Η αναφορά στις ανωτέρω φάσεις νομολογιακής διάπλασης της εξωσυμβατικής ευθύνης από το Δικαστήριο κρίθηκε σκόπιμη για την πληρότητα αλλά και την ερμηνευτικά κρίσιμη αποσαφήνιση της ιστορικής πορείας για τη διαμόρφωση του ισχύοντος σήμερα στο ενωσιακό δίκαιο συστήματος της εν λόγω ευθύνης. Ωστόσο, αυτή η διάκριση των φάσεων της νομολογιακής επεξεργασίας θα εγκαταλειφθεί στις περαιτέρω αναπτύξεις για τη νομολογιακή εξειδίκευση των επιμέρους προϋποθέσεων από το Δικαστήριο και θα γίνεται αναφορά σε αυτήν μόνο όπου κρίνεται τούτο σκόπιμο. Είναι, ωστόσο, αληθές ότι κυρίως βάση της περαιτέρω ανάλυσης θα είναι η

διαχρονική νομολογία για την ευθύνη της Ένωσης, με ειδική μόνο μνεία των περιπτώσεων ευθύνης των άλλων δυνητικών υποκειμένων (Κρατών-Μελών και ιδιωτών).

B. ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΞΩΣΥΜΒΑΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΣΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται αποτίμηση της θεσμικής σημασίας που έχει για την ενωσιακή έννομη τάξη η προπεριγραφείσα νομολογιακή διάπλαση της αδικοπρακτικής ευθύνης. Επιχειρείται, πιο συγκεκριμένα, να προσδιοριστεί πώς εντάσσεται στο σύστημα του ισχύοντος ενωσιακού δικαίου η ρύθμιση της αδικοπρακτικής ευθύνης, καθώς επίσης ποια και πόσο αποτελεσματική είναι η λειτουργία της για την προστασία προσώπων στα οποία προκαλείται ζημία από την παραβίαση κανόνων του ενωσιακού δικαίου.

B.1 Νομική φύση-Η ανάγκη «λειτουργικής» προσέγγισης

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης είναι, κατά το μέγιστο μέρος του, σύστημα ρύθμισης της εξωσυμβατικής ευθύνης φορέων δημόσιας εξουσίας. Παρότι αυτό το σύστημα ευθύνης από την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης ισχύει και όταν η παραβίαση συντελείται από ιδιώτες, η διάρθρωσή του, οι βασικές επιλογές του Δικαστηρίου για τη διαμόρφωσή του και το κύριο πεδίο εφαρμογής του οδηγούν στην ένταξή αυτού στον τύπο των συστημάτων ρύθμισης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου. Είναι, ως εκ τούτου, εύλογο να εντάσσεται το εν λόγω υποσύστημα στα συστήματα ρύθμισης που εφαρμόζονται κατά κύριο λόγο σε κάθετες και όχι σε οριζόντιες σχέσεις. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι όμως λόγος για να παροράται η σημασία που έχει για την ερμηνεία του δικαίου της κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης, και ειδικότερα των κανόνων της Ένωσης ή των επιμέρους συστημάτων δικαίου των Κρατών-Μελών που ρυθμίζουν την αδικοπρακτική ευθύνη που ανακύπτει στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών.

Ωστόσο, η απλή αναγωγή στα θεωρητικά θεμέλια των εθνικών συστημάτων της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου ή της διεθνούς ευθύνης των Κρατών, είναι ανεπαρκής για να αναδειχθεί η θεσμική πρωτοτυπία του ενωσιακού δικαίου ως καινοφανούς «μεταεθνικού» δικαιϊκού συστήματος που τοποθετείται μεταξύ της εθνικής και της διεθνούς έννομης τάξης. Και είναι βέβαια αυτονόητο ότι δεν είναι εδώ η κατάλληλη θέση για να γίνει αναλυτική αναφορά στο ανεξάντλητο ζήτημα της νομικής φύσης της Ένωσης. Θα ανταποκρινόταν όμως στην πραγματικότητα η γενική θέση ότι τα αφετηριακά θεμέλια της Ένωσης, ως διεθνούς σύμβασης σε οικονομική Κοινότητα οργανωμένων κυρίαρχων Κρατών, «μετακινήθηκαν» διαχρονικά, σε εναρμόνιση ασφαλώς με την ίδια την κανονιστική κατεύθυνση που υπαγόρευαν οι ιδρυτικές Συνθήκες, προς τη δημιουργία μίας έννομης τάξης με θεσμική αυτονομία και εσωτερική συνοχή έναντι των εθνικών έννομων τάξεων των Κρατών-Μελών. Αυτή η κανονιστική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης αντανάκλαται και στο εξεταζόμενο εδώ ζήτημα της τυπολογικής

κατάταξης του ενωσιακού υποσυστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση των κανόνων του ενωσιακού δικαίου³¹.

Για τη θεμελίωση της ευθύνης της Κοινότητας, το Δικαστήριο³² φάνηκε να αρκείται στη ρητή νομική βάση των Συνθηκών, χωρίς να επιχειρεί κάποια θεωρητική κατάταξη της νομικής φύσης της εν λόγω ευθύνης. Αντιθέτως, η ευθύνη των Κρατών-Μελών, υποκειμένων ευθύνης εκτός αλλά και εντός του πλαισίου της κοινοτικής έννομης τάξης, έτυχε μεγαλύτερης θεωρητικής επεξεργασίας. Ενδεικτική είναι η αναγωγή του Γενικού Εισαγγελέα *Tesauro* στις Προτάσεις του στην υπόθεση *Brasserie du Pêcheur/Factortame* τόσο στη διεθνή ευθύνη Κρατών, όσο και στην ευθύνη του Κράτους εκ της νομοθετικής λειτουργίας του στην εσωτερική έννομη τάξη του (βλ. εκεί σκέψεις 35 επ.). Ο Γενικός Εισαγγελέας επισημαίνει, ωστόσο, την ιδιαιτερότητα της ευθύνης από παραβίαση του κοινοτικού δικαίου και τη διάπλαση μιας αυτόνομης έννομης τάξης προκειμένου να διαπιστώσει την ατελή αναλογία του παραδείγματος της διεθνούς ευθύνης. Όμοιες σκέψεις επανέλαβε και το Δικαστήριο στην απόφασή του επί της ίδιας υπόθεσης (ιδίως σκέψεις 31, 34, 44, 51). Έκτοτε φαίνεται γενικά να επικρατεί στη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου ένα είδος σωρευτικής αναφοράς τόσο στις αξιολογήσεις της αυτόνομης κοινοτικής έννομης τάξης για την ευθύνη των οργάνων της όσο και στα υποστηριζόμενα στη θεωρία του διεθνούς δικαίου για τη διεθνή ευθύνη Κρατών ή στα Κράτη-Μέλη για την ευθύνη του Δημοσίου.

Η κατά τα προεκτεθέντα μεθοδολογική διακύμανση που χαρακτηρίζει τη νομολογία του Δικαστηρίου για τη θεμελίωση ευθύνης με κατασκευές εκτός της ενωσιακής έννομης τάξης συνδέεται με την αδυναμία της να επιδράσει ευθέως στα εθνικά συστήματα αστικής ευθύνης. Διαπιστώνεται, με άλλα λόγια, ότι ο νομοθετικός λόγος της κοινής (εκτός ενωσιακής έννομης τάξης) αδικοπρακτικής ευθύνης δεν μπορεί να αποτελέσει αποκλειστική βάση θεμελίωσης της ευθύνης στο ενωσιακό μοντέλο³³, επειδή αναφέρεται σε οριζόντιες σχέσεις, δηλαδή σε σχέσεις που χαρακτηρίζονται μεν από ενέχουσα μεγάλη αφαίρεση αναγωγή σε υποκείμενα όπως «δανειστής» και «οφειλέτης», δηλαδή «ζημιωθείς» και «ζημιώσας», τα οποία όμως κατά κανόνα βρίσκονται σε θέση νομικής ισοτιμίας. Αντιθέτως, στην ενωσιακή έννομη τάξη υποκείμενα

---

³¹ Βλ. σχετικά I.B. LEE, *In search of a theory of State Liability in the European Union*, Harvard Jean Monnet Working Paper 9/99 (Seminar and Workshop on Advanced Issues in Law and Policy of the European Union, NAFTA and the WTO).

³² *Compagnie d'approvisionnement, de transport et de crédit SA και Grands Moulins de Paris SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 9 και 11/71. Στις υποθέσεις αυτές, το Δικαστήριο αντιμετώπισε λύσεις που παρέμπεμπαν στη γαλλική συνταγματική θεωρία της ισότητας ως προς τα δημόσια βάρη (βλ. αμέσως παρακάτω στο κυρίως κείμενο), αλλά η οικονομία της δίκης δεν επέτρεψε τότε τη διατύπωση οποιασδήποτε σχετικής κρίσης.

³³ Η απόκλιση αυτή, ωστόσο, δεν αποτρέπει από το να αντληθούν επιχειρήματα για την αλληλεπίδραση των συστημάτων, ενωσιακού και εθνικών, και την εκατέρωθεν εφαρμοσιμότητα των λύσεων.

εξωσυμβατικής ευθύνης είναι η Ένωση και τα Κράτη-Μέλη, δηλαδή πρόσωπα που βρίσκονται σε υπερέχουσα θέση έναντι του ζημιωθέντος από ενέργειες των οργάνων τους.

Αλλά και πέραν των όσων αναφέρθηκαν ήδη παραπάνω, θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι και η θεωρητική αναγωγή στους φορείς άσκησης δημόσιας εξουσίας εμφανίζει αδυναμίες για τους ακόλουθους κυρίως λόγους:

Η *διεθνής ευθύνη Κρατών* διαφοροποιείται από τη ρύθμιση της ευθύνης στο ενωσιακό δίκαιο κατά τούτο: το ότι το πρόσωπο του ζημιωθέντος ιδιώτη και το πρόσωπο του επιδιώκοντος την αξίωση προσώπου ενδέχεται να μην ταυτίζονται. Και τούτο, επειδή στη διεθνή ευθύνη δανειστής της αξίωσης είναι το Κράτος-Μέλος της ιθαγένειας του ζημιωθέντος, κατ' εφαρμογήν του θεσμού της διπλωματικής προστασίας, σε αντίθεση με το ενωσιακό σύστημα όπου φορέας της αξίωσης είναι-δικονομικά και ουσιαστικά-ο ίδιος ο ζημιωθείς. Περαιτέρω, μολονότι δογματικά χρήσιμες, επίσης δεν μπορούν να αποτελέσουν αποκλειστικές βάσεις θεμελίωσης στο πλαίσιο του ενωσιακού συστήματος οι κατασκευές που έχουν στηρίξει τη διάπλαση της εξωσυμβατικής ευθύνης των Κρατών στην εσωτερική έννομη τάξη τους, όπως είναι η θεωρία για τη «*διοικητική πλημμέλεια*» (*πταίσμα στην υπηρεσία*)³⁴ ή η θεωρία της *αντικειμενικής ευθύνης χάριν της ισότητας ως προς τα δημόσια βάρη* (*egalité devant les charges publiques*). Η μεν πρώτη δεν καταλαμβάνει τη νομοθετική εξουσία και, σε κάθε περίπτωση, ευνοεί τη διαφοροποίηση της ταυτότητας αδιοπρακτούντος και οφειλέτη. Αλλά και η δεύτερη, μολονότι κατεξοχήν πρόσφορη για τη θεμελίωση ευθύνης εκ της «νομοθετικής» λειτουργίας, δεν εναρμονίζεται με την κατάφαση ευθύνης στο ενωσιακό σύστημα ανεξαρτήτως της βούλησης του ενωσιακού νομοθέτη και-το κυριότερο-πάντοτε μετά από τη διάγνωση αντικειμενικής παρανομίας, δηλαδή μόνο μετά από παραβίαση κανόνα δικαίου³⁵.

Η προτεινόμενη από τη θεωρία «θεραπεία» των ως άνω ατελειών στηρίζεται επίσης σε ιδιαίτερες κατασκευές. Γίνεται έτσι λόγος για μια ιδιαίτερη μορφή «*συνταγματικής αδιοπρακτικής ευθύνης*»³⁶ (“*constitutional tort liability*”), ορολογία που αποτυπώνει τόσο την ταυτότητα των εμπλεκόμενων φορέων (δηλαδή φορείς συντακτικής ή οιονεί συντακτικής εξουσίας) όσο και την

---

³⁴ Εμφανής είναι εν προκειμένω η αναλογία με τον νόμιμο λόγο ευθύνης που καθιέρωνε το άρθρο 40 της ΣυνθΕΚΑΧ (βλ. παραπάνω υποσημειώσεις 14 και 15). Θα γίνει παρακάτω (Π.Α.2.2.) λόγος για την παρανομία στο πλαίσιο της συμπεριφοράς των κοινοτικών οργάνων ως «ενεργού Διοίκησης».

³⁵ Αντιθέτως, σε αυτήν τη διαπλασμένη-πρωτίστως-από τη γαλλική νομολογία κατασκευή, η *ratio* της αποζημιωτικής ευθύνης ανατρέχει στην υποκειμενική βούληση του νομοθέτη, καθιστώντας την προϋπόθεση της ανόρθωσης των ζημιών που προκλήθηκαν από την υιοθέτηση του μέτρου. Από την άλλη πλευρά, η ευδοκίμηση της αποζημιωτικής αξίωσης δεν εξαρτάται από την αντικειμενική παρανομία του μέτρου, δηλαδή την αντίθεσή του σε υπέρτερους κανόνες δικαίου (π.χ. αντισυνταγματικότητα τυπικού νόμου). Ανορθώνεται δηλαδή ζημία που δεν προκαλείται από «παράνομο» μέτρο.

³⁶ Βλ. LEE, *ό.π.*, σ.15 επ.

πηγή του παραβιαζόμενου κανόνα δικαίου (υπερνομοθετική σφαίρα). Επιπλέον, η θεωρία επικαλείται για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης και ένα ακόμη τελολογικό-οργανωτικό κριτήριο: τον οικονομικό σκοπό της ενοποίησης³⁷. Η αποζημιωτική ευθύνη νοείται δηλαδή ως εργαλείο προαγωγής των σκοπών μιας Ενιαίας Αγοράς. Και αυτή όμως η προσέγγιση, μολονότι ακριβής κατά κανόνα, δεν καλύπτει τη ρητή και διακριτή αναγνώριση των ιδιωτών ως υποκειμένου του ενωσιακού συστήματος της ευθύνης.

Η παραπάνω καταγραφή θεωρητικών κατασκευών και τυπολογικών κατηγοριών καταδεικνύει ότι η θεσμική ιδιαιτερότητα της Ένωσης οδηγεί μοιραία το Δικαστήριο σε μια σωρευτική επίκλησή τους για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου.

Αυτό συμβαίνει επειδή τα υποκείμενα της έννομης τάξης της Ένωσης μετέχουν σε μια αυτόνομη και με ιδιαιτερότητες δικαιοταξία, της οποίας η ισχύς αφενός μεν προϋποθέτει και απαιτεί αποτελεσματική προστασία σε περίπτωση παραβίασης των κανόνων της, αφετέρου δε εδράζεται στις γενικές αρχές του δικαίου των Κρατών-Μελών της Ένωσης, στις οποίες το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο ρητά παραπέμπει.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω σκέψεων καθίσταται πρόδηλη η κεντρική σημασία που έχει για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης, στο πεδίο ισχύος του ενωσιακού δικαίου, ως αυτόνομης έννομης τάξης, η παραβίαση των κανόνων της, ανεξαρτήτως του υποκειμένου που παραβιάζει τους εν λόγω κανόνες.

Κατ' ακολουθία των ανωτέρω είναι ορθότερο να προσεγγίσουμε το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης όχι με αποσπασματική αναγωγή σε θεωρητικές κατασκευές, αλλά με την αναγωγή στους όρους ισχύος και λειτουργίας της ενωσιακής έννομης τάξης ως αυτοτελούς συστήματος δικαίου με τις δικές του ιδιαιτερότητες. Κάθε σύστημα δικαίου προσδιορίζεται εξάλλου με αναγωγή στους κανόνες του και στη λειτουργία που αυτό επιτελεί. Αναγκαίος όρος της ισχύος του και της λειτουργίας του είναι επομένως η αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων του, άρα και η άρση της επελθούσας ζημίας από τη συντελεσθείσα παραβίασή τους μέσα από το μηχανισμό της εξωσυμβατικής ευθύνης.

---

³⁷ Αντιθέτως, απορρίπτονται (LEE, *ό.π.*, σελ. 26 επ.) άλλες δυνητικές rationes. Έτσι η οικονομική θεωρία της «εξωτερίκευσης» (σύμφωνα με την οποίαν ο μηχανισμός της ευθύνης είναι εργαλείο αποτροπής του κοινωνικού κόστους που επάγεται για τα υπόλοιπα Κράτη-Μέλη η ζημιολόγος συμπεριφορά του Κράτους) αδυνατεί να βρει πλήρη εφαρμογή, δεδομένου ότι απαιτείται να παραβιάζεται κανόνας δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες. Δεν υπάρχει δηλαδή γενική υποχρέωση «μέριμνας και ενωσιακής αλληλεγγύης» έναντι των υπολοίπων Κρατών-Μελών. Το ίδιο και η θεωρία της «διορθωτικής δικαιοσύνης» (σύμφωνα με την οποίαν η ευθύνη είναι προϊόν άμεσου ηθικού δεσμού μεταξύ υπόχρεου και δικαιούχου σε αποζημίωση), η οποία και προσκρούει στην εγγενή έλλειψη ισότητας Κράτους-ιδιώτη και αμεσότητας του μεταξύ τους δεσμού (καθώς ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίου τίθεται από την Ένωση).

B.2 Πρακτική λειτουργία-Μηχανισμός επίκλησης του ενωσιακού δικαίου

Σε συνέχεια λοιπόν της προβληματικής για τη δικαιοπολιτική θεμελίωση του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης στο ενωσιακό δίκαιο, θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν οι βασικές πτυχές της πρακτικής του λειτουργίας του. Η λειτουργία αυτή συνέχεται με τη *ratio* του συστήματος της αδιοπρακτικής ευθύνης σε κάθε φάση της ιστορικής εξέλιξης του ενωσιακού δικαίου και αποσκοπεί στην αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων του.

Δεν είναι ασφαλώς πρόθεσή μας να παραθέσουμε εδώ μια αναλυτική πραγματεία των μορφών εμφάνισης και επίκλησης του δικαίου που παράγει η Ένωση στις εθνικές έννομες τάξεις. Στόχος είναι να αναδειχθεί κυρίως η «δευτερογενής» λειτουργία του υποσυστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης με τα ερμηνευτικά και δογματικά μέσα του ενωσιακού δικαίου.

Αφετηρία της ανάλυσης είναι η έννοια της *αμεσότητας* (*άμεσης εφαρμογής*) του ενωσιακού κανόνα. Διαπλασμένη ήδη από τις θεμελιακές νομολογιακές τομές του Δικαστηρίου³⁸, αποτυπώνει την επιλογή του ενωσιακού δικαίου να προσδώσει σε ορισμένες διατάξεις του αδιαμεσολάβητη ισχύ στα εθνικά δίκαια, δηλαδή να τις καταστήσει αντικείμενα άμεσης εφαρμογής στις εθνικές έννομες τάξεις χωρίς την υιοθέτηση εθνικού (εκτελεστικού) μέτρου εφαρμογής ή μεταφοράς τους. Πρωταρχικό κριτήριο είναι η τυπική κατάταξη (κατηγοριοποίηση) του κανόνα. Τέτοια αμεσότητα έχουν επομένως εκ μόνου του κριτηρίου αυτού οι Κανονισμοί. Η επιλογή του ενωσιακού νομοθέτη να συμπεριλάβει μια διάταξη σε Κανονισμό την καθιστά ανεξαρτήτως του περιεχομένου της- αντικείμενο άμεσης εφαρμογής στα εθνικά δίκαια. Αλλά και πέραν αυτού, το Δικαστήριο έχει διαπλάσει κριτήρια, η πλήρωση των οποίων προσδίδει αμεσότητα και σε διατάξεις που δεν περιλαμβάνονται σε Κανονισμούς, δηλαδή δεν είναι εξοπλισμένες με αμεσότητα κατά το σύστημα της τυπικής (επώνυμης) κατηγοριοποίησης των κανόνων του ενωσιακού δικαίου. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έχει κρίνει³⁹ ότι διατάξεις τόσο των ιδρυτικών Συνθηκών όσο και των Οδηγιών, δηλαδή του κατεξοχήν «έμμεσου» νομοθετικού μέσου στο ενωσιακό δίκαιο, μπορούν να τύχουν επίκλησης και εφαρμογής στο εθνικό δίκαιο (ακόμη και ελλείψει εθνικού μέσου μεταφοράς τους στην περίπτωση των Οδηγιών), όταν το περιεχόμενό τους είναι σαφές, άνευ προϋποθέσεων και αιρέσεων και απονέμει δικαιώματα στον ιδιώτη που το επικαλείται. Μόνος αντικειμενικός περιορισμός υπήρξε ο νομολογιακός περιορισμός του άμεσου

³⁸ Βλ. ως αρχετυπική νομολογιακή κρίση και όλως ενδεικτικά, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos*, υπόθεση 26/62.

³⁹ Για τη σταδιακή διάπλαση των προϋποθέσεων ανάπτυξης άμεσου αποτελέσματος βλ. *ό.π.* *van Gend & Loos* για διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου και *Yvonne van Duyn v. Home Office*, υπόθεση 41/74 (σκέψεις 13-15), για διατάξεις Οδηγίας.

αποτελέσματος στις «κάθετες» σχέσεις και προς όφελος του ιδιώτη⁴⁰. Με αυτό το περιεχόμενο, η αρχή της αμεσότητας συνιστά την πλέον έντονη μορφή επίκλησης του ενωσιακού δικαίου στην εθνική έννομη τάξη. Ο άμεσος ενωσιακός κανόνας εφαρμόζεται ευθέως ως αυτούσιος κατά περιεχόμενο κανόνας και εκτοπίζει κάθε άλλη αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου (με επίκληση της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου). Αμεσότητα και υπεροχή αποτελούν τις «*δύο όψεις του νομίσματος*» της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης στο μέγιστο βαθμό.

Αν όμως η-κατά τα προεκτεθέντα- αποτελεσματικότητα του εφαρμοστέου κανόνα του ενωσιακού δικαίου παραμένει εξαρτημένη από το εθνικό μέσο εκτέλεσης στην εθνική έννομη τάξη, με αποτέλεσμα η εθνική έννομη τάξη να παρίσταται μη συμμορφούμενη με την ενωσιακή αξιολόγηση, η αρχή της υπεροχής παρίσταται ατελής ως εργαλείο αποτελεσματικότητας. Γιατί ναι μεν θα εκτοπίζει τυχόν αντίθετη με το «έμμεσο» ενωσιακό νομοθέτημα διάταξη του εθνικού δικαίου, πλην όμως ο ενωσιακός κανόνας-ελλείψει άμεσου αποτελέσματος-δεν θα μπορεί να εφαρμοστεί ευθέως στην εθνική έννομη τάξη. Το κενό που θα προκύπτει πρέπει τότε να καλυφθεί με μέσα του εθνικού δικαίου. Αυτό επιτυγχάνεται σε μια δεύτερη βαθμίδα επίκλησης του ενωσιακού δικαίου, *τη σύμφωνη με αυτό ερμηνεία του εθνικού δικαίου*. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση έχει τύχει αναλυτικής νομολογιακής και θεωρητικής επεξεργασίας ως πρόσφορη τομή των αξιολογήσεων ενωσιακής και εθνικής έννομης τάξης που επιτρέπει τη βέλτιστη εναρμόνισή τους⁴¹. Το περιεχόμενό της θα μπορούσε συνοπτικά να αποδοθεί ως εξής: Από τις δυνατές ερμηνευτικές εκδοχές του επίμαχου εθνικού κανόνα, πρέπει να προτιμάται εκείνη που διασφαλίζει την αξιολόγηση του ενωσιακού δικαίου ή, έστω, δεν αντιτίθεται προς την ενωσιακή ρύθμιση.

Με βάση την ως άνω ερμηνευτική προσέγγιση εναρμονίζονται οι δύο τεμνόμενες έννομες τάξεις, ενωσιακή και εθνική, με τον βέλτιστο τρόπο, χωρίς να διαγιγνώσκεται αντίθεση που να επισύρει την εκτόπιση της εθνικής διάταξης κατ' εφαρμογήν της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού

---

⁴⁰ Για το ότι η επίκληση του άμεσου αποτελέσματος νοείται μόνο στις ευθείες κάθετες σχέσεις, δηλαδή στις σχέσεις Κράτους-μέλους και ιδιώτη και πάντοτε με επίκληση από τον ιδιώτη βλ. *Marshall*, υπόθεση 152/84, σκέψη 48, *Kolpinguis Nijmegen*, υπόθεση 80/86, σκέψη 9, *Faccini Dori*, C-91/92, σκέψη 22, *El Corte Inglés*, C-192/94, σκέψη 16, *Arcaro*, C-168/95, σκέψη 36. Η σχετική νομολογία αποτυπώνει απαγόρευση στο Κράτος-Μέλος να επικαλεστεί δικαιώματα από την παράλειψη συμμόρφωσής του προς το κοινοτικό δίκαιο. Πρβλ. με *Ratti* C-148/78 (σκέψη 22, όπου και η απαγόρευση Κράτους να επικαλεστεί έναντι του ιδιώτη την παράλειψη μεταφοράς της Οδηγίας νοείται ως αδυναμία επίκλησης του αντίθετου εθνικού κανόνα, δηλαδή ως ανάπτυξη άμεσου αποτελέσματος της Οδηγίας).

⁴¹ Βλ. ως αρχετυπική νομολογιακή κρίση, όλως ενδεικτικά, *Sabine von Colson και Elisabeth Kamann*, υπ.14/83, ιδίως σκέψη 26 αναφορικά με τις διατάξεις Οδηγιών και *Mary Murphy κλπ*, υπ. 157/86, ιδίως σκέψη 11, αναφορικά με διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου.

Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Π. ΠΑΠΑΡΣΕΝΙΟΥ, *Κοινοτικές Οδηγίες και Δικαιώματα Ιδιωτών, Ένα παράδειγμα: η σύμβαση χρονομεριστικής μίσθωσης (time sharing)*, Επίκαιρα Θέματα Ιδιωτικού Δικαίου, Τόμος 6, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002· Π. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Π., *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 193 επ· Α. ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, *Η επίδραση των κοινοτικών Οδηγιών στην ερμηνεία του εθνικού δικαίου*, ΕλλΔνη 1999, σ.743 και *Θεμελίωση και οριοθέτηση της «σύμφωνης με την Οδηγία ερμηνείας»*, Αρμ 1999, σ. 6· Α. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, *Η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία σε Ενθύμια Αλκη Αργυριάδη*, (τ.Β'), σελ. 607 επ., 1996.

δικαίου. Η στάθμιση των αξιολογήσεων λαμβάνει την ακόλουθη μορφή: Παρότι ο ενωσιακός κανόνας δεν είναι αμέσως εφαρμόσιμος στην εθνική έννομη τάξη, εν τούτοις πραγματώνεται και πάλι η κανονιστική του αξιολόγηση, δοθέντος ότι η προκριτέα ερμηνευτική εκδοχή του εθνικού δικαίου συμβιβάζεται με αυτόν. Πρόκειται ουσιαστικά για μια υφέρπουσα διαδικαστική εκδήλωση της αρχής της υπεροχής ήδη από το ερμηνευτικό στάδιο. Το εθνικό δίκαιο ερμηνεύεται, άρα και εφαρμόζεται, με τέτοιον τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται συμμόρφωση προς τον υπερέχοντα—έστω και μη δεκτικό άμεσης εφαρμογής— ενωσιακό κανόνα. Έτσι, και το εθνικό δίκαιο διασώζεται χωρίς να εκτοπίζεται τυπικά από τον υπέρτερο ενωσιακό κανόνα.

Η — κατά τα προεκτεθέντα— μέθοδος εναρμονισμένης προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού κανόνα, η οποία διασφαλίζει την αποτελεσματικότητα της ενωσιακής έννομης τάξης, μπορεί πάντως να τύχει εφαρμογής μόνο όταν η εθνική έννομη τάξη επιτρέπει, πράγματι, με τα δικά της ερμηνευτικά κριτήρια, τη σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνευτική προσέγγιση, χωρίς να αποτελεί αυθαίρετη «κατασκευή» του ερμηνευτή. Με άλλα λόγια, δεν συνιστά γνήσια και αληθή εφαρμογή της μεθόδου η *ex nihilo* «δημιουργία» ερμηνευτικής εκδοχής που να συμβιβάζεται με τον ενωσιακό κανόνα. Τούτο θα συνιστούσε ψευδοερμηνεία της εθνικής διάταξης⁴². Δεν νοείται επομένως *contra legem* ερμηνεία του εθνικού κανόνα προς όφελος του ενωσιακού δικαίου. Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία γνωρίζει επομένως το απώτατο και εγγενές όριό της στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο της ερμηνευόμενης εθνικής διάταξης.

Κατ' ακολουθίαν των ανωτέρω, η εναρμονισμένη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του εθνικού δικαίου αποτελεί μέσο «μετάγγισης» των επιταγών της ενωσιακής ρύθμισης στην εθνική έννομη τάξη, χωρίς προσφυγή στο εντονότερο μέσο της αυτούσιας και αδιαμεσολάβητης άμεσης εφαρμογής της. Πρόκειται κατ' αποτέλεσμα για έναν (δια της ερμηνείας του εθνικού δικαίου) επιτυγχανόμενο συμβιβασμό, δεδομένου ότι ο εφαρμοστής του εθνικού δικαίου δεσμεύεται να κινηθεί μέσα στο πλαίσιο ερμηνείας που του επιτρέπει η εθνική έννομη τάξη. Η αξιολόγηση του ενωσιακού δικαίου αναδεικνύεται και επιβάλλεται με το ερμηνευτικό «ένδυμα» του εθνικού δικαίου. Ενώ λοιπόν αυτό το καθ' ύλην όριο της μεθόδου, άρρηκτα συνδεδεμένο με την ένταση της επίκλησης του ενωσιακού δικαίου, είναι στενότερο από αυτό της άμεσης εφαρμογής, και συγκεκριμένα γνωρίζει τη δέσμευση του εθνικού ερμηνευτικού πλαισίου, το πεδίο εφαρμογής της εμφανίζεται διευρυμένο, με αποτέλεσμα αφενός μεν να καταλαμβάνει σχέσεις όλων των μορφών αναφορικά με την ιδιότητα των μερών τους και αφετέρου να αποσυνδέεται από τον ενωσιακό κανόνα. Έτσι, η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία είναι μέθοδος εφαρμοστέα τόσο στις

---

⁴² Για το κίνδυνο της «ψευδοερμηνείας», βλ. αναγέσταστα Φ. ΔΩΡΗΣ, *Ζητήματα αστικής ευθύνης από ιστορικοσυγκριτική και δικαιοσυγκριτική σκοπιά*, Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) Ζ/2007, σ. 673.

οριζόντιες όσο και στις κάθετες (και αντίστροφες κάθετες, εκεί δηλαδή που γίνεται επίκληση δικαιωμάτων από το Κράτος έναντι του ιδιώτη) σχέσεις και δεν εξαρτάται ευθέως από το περιεχόμενο του ενωσιακού κανόνα. Αντίθετα, ζήτημα άμεσης εφαρμογής ενωσιακών κανόνων τίθεται μόνο στις κάθετες σχέσεις και απαιτεί να συντρέχουν οι όροι της σαφήνειας και της έλλειψης αιρέσεων για να είναι δυνατή η επίκλησή τους από ιδιώτες. Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του εθνικού δικαίου είναι, σε τελευταία ανάλυση, ερμηνεία στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, η οποία είναι δυνατή ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη τη ενωσιακής ρύθμισης. Δεν συντρέχει επομένως λόγος περιορισμού του πεδίου εφαρμογής της μεθόδου στις σχέσεις που χαρακτηρίζονται από το στοιχείο της δημόσιας εξουσίας ή στις περιπτώσεις εκείνες όπου ένα από τα μέρη απολαμβάνει ειδικού νομικού καθεστώτος.

Με βάση τα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η άμεση εφαρμογή της ενωσιακής διάταξης και η ερμηνεία του εθνικού δικαίου κατά τρόπο σύμφωνο με το ενωσιακό δίκαιο συνιστούν κλιμακωτές εκδηλώσεις επίκλησης του τελευταίου, και μάλιστα με διάρθρωση επικουρική. Όπου δηλαδή ο ενωσιακός κανόνας στερείται αμεσότητας (εκ της τυπικής κατηγοριοποίησης ή εκ της δομής και του περιεχομένου του) και η εθνική έννομη τάξη εμφανίζει ατελή συμμόρφωση προς τις επιταγές του, επιστρατεύεται η μέθοδος της σύμφωνης προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας προκειμένου να «μεταγγιστούν» οι ενωσιακές αξιολογήσεις, αλλά και να διασωθεί η εφαρμογή της εθνικής διάταξης.

Τι γίνεται όμως όταν και η προσφυγή στη μέθοδο αυτή αποβαίνει άκαρπη;

Είδαμε ήδη ότι η σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία γνωρίζει ως εγγενές όριο της το ερμηνευτικό πλαίσιο του εθνικού κανόνα. Αυτό σημαίνει ότι ενδέχεται να αποκλείεται η σύμφωνη ερμηνεία της εθνικής διάταξης, όταν η τελευταία δεν είναι δεκτική ερμηνευτικής εκδοχής συμβατής με τον ενωσιακό κανόνα. Σε μια τέτοια περίπτωση, ο μη άμεσης εφαρμογής ενωσιακός κανόνας παραμένει ανεφάρμοστος. Ακόμη δηλαδή κι αν εκτοπιστεί ο αντίθετος στο ενωσιακό δίκαιο εθνικός κανόνας κατ' εφαρμογήν της αρχής της υπεροχής, το κενό δεν μπορεί να καλυφθεί με εφαρμογή μιας ενωσιακής διάταξης που δεν είναι άμεσης εφαρμογής.

Η άκαρπη εξάντληση και της δεύτερης αυτής μορφής αναγωγής σε κανόνες του ενωσιακού δικαίου ενδέχεται πάντως να συνιστά συντελεσμένη παραβίαση του ενωσιακού δικαίου που να προκαλεί ζημία. Η ζημία προκαλείται σε όποιον αρύεται δυνητικά δικαιώματα από τον ενωσιακό κανόνα που παραμένει ανεφάρμοστος ή, ισοδύναμα, βλάπτεται από την άμεση ή την αντανakλαστική διατήρηση έννομων συνεπειών αντίθετου προς το ενωσιακό δίκαιο εθνικού κανόνα.

Στις περιπτώσεις αυτές ενεργοποιείται ο μηχανισμός «δευτερογενούς», αποκαταστατικής λειτουργίας της εξωσυμβατικής ευθύνης. Είναι η στιγμή που ο μηχανισμός αυτός γίνεται κατανοητός ως όρος αποτελεσματικής εφαρμογής των παραβιαζόμενων κανόνων⁴³. Στο μέτρο δηλαδή που ο μηχανισμός εγγυάται την εφαρμογή των επιταγών της ενωσιακής αξιολόγησης στην εθνική έννομη τάξη, συνιστά και κατασκευή έμμεσης επίκλησης του ενωσιακού δικαίου στα εθνικά δίκαια.

Με την τελευταία αυτή έννοια, το ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης εμφανίζεται πράγματι ως *τρίτος βαθμός* επίκλησης του ενωσιακού δικαίου σε κλίμακα μειούμενης έντασης και, κατ' επέκτασιν, αυξανόμενης επικουρικότητας. Στην περίπτωση αυτή η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου ούτε άμεση και αδιαμεσολάβητη είναι, ούτε καν επιβάλλεται ερμηνευτικά δια της εφαρμογής του εθνικού δικαίου, όπως στην περίπτωση της αμεσότητας και της σύμφωνης προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας αντίστοιχα. Αντιθέτως, προσλαμβάνει τη διάσταση εκείνη που γνωρίζουν όλα τα συστήματα ρύθμισης της αδικοπρακτικής ευθύνης, εκείνη δηλαδή της «αποκαταστατικής» λειτουργίας. Η αποζημίωση από την παραβίαση του ενωσιακού δικαίου δεν είναι μεν συνέπεια της πρωτογενούς εφαρμογής του, αλλά επιχειρείται με τον τρόπο αυτόν να διασθούν οι αξιολογήσεις του παραβιαζόμενου κανόνα στην εθνική έννομη τάξη. Η ιδιαιτερότητα έγκειται εδώ στο γεγονός ότι η διάσωση του παραβιαζόμενου κανόνα δεν συντελείται αμιγώς στο πλαίσιο της ίδιας έννομης τάξης, αλλά στο πλαίσιο της κανονιστικής αλληλεπίδρασης δύο διαφορετικών έννομων τάξεων, ενωσιακής και εθνικής. Με τον τρόπο αυτό, η εξωσυμβατική ευθύνη είναι εργαλείο επίκλησης της πρώτης στη δεύτερη. Ενώ ο παραβιαζόμενος κανόνας είναι ενωσιακός, ο αποκαταστατικός μηχανισμός-έστω και υπό το φως της νομολογίας του Δικαστηρίου-είναι εθνικός.

---

⁴³ Είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι στο βαθμό που το αποζημιωτικό αίτημα κατά των Κρατών-μελών θα αποτελεί, κατ' εφαρμογήν της αρχής της διαδικαστικής αυτονομίας τους, αντικείμενο κρίσης ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, θα ισχύουν οι προϋποθέσεις της ομοιομορφίας και της αποτελεσματικότητας που το χαρακτηρίζουν. Με άλλα λόγια, η εθνική βάση της εξωσυμβατικής ευθύνης πρέπει να παρίσταται επαρκής για την εξασφάλιση επιπέδου προστασίας ίσου με αυτό που αποτυπώνει το σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης που έχει διαπλάσει το Δικαστήριο. Επί του ζητήματος αυτού βλ. αναλυτικά και στο Μέρος ΙΙΙ.

II. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΝΟΗΜΑΤΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΝΟΧΗΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) - ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

A. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΝΟΜΟΥ

Κεντρική είναι η θέση που έχει στη νομολογιακή διάπλαση και της «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης η βασική για την αδικοπρακτική ενοχή έννοια του παρανόμου. Για την οικονομία της ανάλυσης είναι σκόπιμο να μην επαναληφθούν εδώ αναπτύξεις⁴⁴ που κατέτειναν στην ανάδειξη του ενωσιακού παρανόμου ως «κατάφωρης παραβίασης κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες»⁴⁵. Αντιθέτως, είναι ορθότερο, στο παρόν μέρος, να επιχειρηθεί ανίχνευση των αξιολογήσεων στις οποίες κατέφυγε το Δικαστήριο για την εξειδίκευση της αόριστης νομικής έννοιας του παρανόμου με τρόπο επαγωγικό, που επιτρέπει τη διαμόρφωση των επιμέρους πραγματικών αδικοπρακτικής ευθύνης. Η επισκόπηση αυτής της τυπολογίας αποδοκιμαστέας από την ενωσιακή έννομη τάξη συμπεριφοράς προσφέρει μια ασφαλέστερη βάση για την ανάδειξη των κρίσιμων για την εξειδίκευση του παρανόμου αξιολογικών κριτηρίων.

A.1 Βασικές παραδοχές

Δύο κεφαλαιώδεις παράμετροι για την κατανόηση του ενωσιακού παρανόμου, που αποτελούν άλλωστε και τους βασικούς άξονες για τη νομολογιακή διάπλαση της αδικοπρακτικής ευθύνης, είναι, αφενός μεν το δρων υποκείμενο αυτής, αφετέρου δε η αντικειμενική υπόσταση της αποδοκιμαζόμενης και στο ενωσιακό δίκαιο συμπεριφοράς. Ειδικότερα:

Υποκείμενο ευθύνης στο ενωσιακό δίκαιο είναι πρωτίστως η δρώσα — δια των οργάνων της — Ευρωπαϊκή Ένωση ή Κράτος-Μέλος αυτής, και μάλιστα σε όλες τις οργανικές εκφάνσεις και λειτουργίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική). Η δια των οργάνων πράξη ή παράλειψη αποτελεί αναγκαίο όρο για να θεμελιωθεί αδικοπρακτική ευθύνη. Εξίσου αναγκαίος όρος γι' αυτήν είναι όμως και η παραβίαση κανόνα του ενωσιακού δικαίου. Οι ενυπάρχουσες στους κανόνες αυτούς αξιολογήσεις πρέπει να διαφυλάσσονται για την ομαλή λειτουργία της ενωσιακής έννομης τάξης. Αυτό όμως είναι αναγκαίο και όταν τον ενωσιακό κανόνα παραβιάζει ιδιώτης,

---

⁴⁴ Βλ. παραπάνω υπό I.A.

⁴⁵ Αξίζει ίσως εδώ η αναφορά του Δικαστηρίου στη ρητή διάκριση από την ενδοσυμβατική ευθύνη, με την υιοθέτηση της αρχής της περιορισμένης συρροής. Νοείται, δηλαδή, κατά το Δικαστήριο, η παράλληλη ύπαρξη συμβατικής και εξωσυμβατικής ευθύνης οργάνου της Ένωσης έναντι ενός αντισυμβαλλόμενου, όταν η τελευταία (εξωσυμβατική ευθύνη) θα μπορούσε να θεμελιωθεί και χωρίς την ύπαρξη συμβατικού δεσμού. Βλ. χαρακτηριστικά *Sigma Orionis κατά Επιτροπής*, T-48/16, σκέψεις 163-164).

πράγμα που προεκτέθηκε ότι έχει ως συνέπεια τη διεύρυνση των υποκειμενικών ορίων της ενωσιακής αδικοπρακτικής ευθύνης. Η προαναφερθείσα αυτή εξέλιξη στη νομολογιακή διάπλαση του ενωσιακού δικαίου της αδικοπρακτικής ευθύνης δεν καθιστά όμως αλυσιτελή την προσφυγή στο υποκειμενικό κριτήριο, δεδομένου ότι η ευθύνη (προεχόντως της Ένωσης αλλά και των Κρατών-Μελών) διαπλάσσεται με αναγωγή και στην ιδιαίτερη λειτουργία των εν λόγω υποκειμένων ως φορέων δημόσιας εξουσίας. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η επέκταση της ενωσιακής ευθύνης και στους ιδιώτες, όταν δηλαδή η παραβίαση κανόνα του ενωσιακού δικαίου αποδίδεται σε αυτούς, συντείνει στην προσέγγιση του εν λόγω κλάδου του ενωσιακού δικαίου με το κοινό για τις αδικοπραξίες δίκαιο. Το υποκειμενικό κριτήριο είναι, επομένως, σημαντικό, αλλά όχι ικανό να αναδείξει πλήρως τις προστατευτέες και προστατευτικές αξιολογήσεις που ενυπάρχουν στη νομολογιακή έρευνα του παρανόμου. Προκρίνεται έτσι — ανεξαρτήτως του υποκειμενικού κριτηρίου — η επαγωγική παρατήρηση στη νομολογία του Δικαστηρίου ειδικών πραγματικών του ενωσιακού παρανόμου που εμφανίζουν επαρκή συστηματοποίηση ως προς την ανάδειξη των αξιολογήσεων αυτών, τη διάρθρωση του δικανικού συλλογισμού ή τη νοηματοδότηση (συγκεκριμενοποίηση) των στοιχείων της ενοχής (με έμφαση σε αυτό του παρανόμου). Η ανάπτυξη δεν θα επικεντρωθεί στην ανάλυση ζητημάτων που άπτονται της οργανικής διάρθρωσης ή της ειδικότερης ουσιαστικής και διαδικαστικής οργάνωσης της της ενωσιακής έννομης τάξης. Αντιθέτως, εντοπίζει το ενδιαφέρον της στην ερμηνευτική αξία και τη συγκλίνουσα λειτουργία των πορισμάτων του Δικαστηρίου από την έρευνα των επιμέρους πραγματικών για τα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης και το εκεί έργο του κρίνοντος δικαστή.

A.2 Ειδικά πραγματικά του «ενωσιακού» παρανόμου

A.2.1 Η ύλη της «κυριαρχικής δράσης»: Τεκμήριο ανευθύνου;

Στην έρευνα της ευθύνης, είναι κατ' αρχάς χρήσιμο να οριοθετηθεί το πεδίο εκείνο δραστηριότητας, στο οποίο η ευθύνη αυτή έχει νομολογιακά αποκλειστεί ή, έστω, τελεί υπό καθεστώς ιδιαίτερα αυστηρών και περιοριστικών προϋποθέσεων⁴⁶.

A.2.1.1 Εγγενείς ευχέρειες από τη θεσμική διάρθρωση της Ένωσης

Αυτή η κατηγορία «κυριαρχικής ευχέρειας», δηλαδή ανελέγκτου της δράσης του ενωσιακού οργάνου, θα μπορούσε να οριοθετηθεί από την επάλληλη χρήση δύο κριτηρίων, ενός εξωτερικού-τυπικού και ενός εσωτερικού-αντικειμενικού.

---

⁴⁶ Βλ. παραπάνω και υπό I.A.2.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, κρίσιμο είναι το *εξωτερικό τυπικό στοιχείο* της νομοτυπικής εμφάνισης και της κανονιστικής πυκνότητας της κρίσιμης ενωσιακής πράξης. Έχει έτσι νομολογηθεί ότι ορισμένες κατηγορίες πράξεων, ακριβώς επειδή ενδεικνύουν αυτήν την ανέλεγκτη ευχέρεια, εξαιρούνται εξ ορισμού από το πεδίο έρευνας της εξωσυμβατικής ευθύνης. Οι πράξεις αυτές είτε εκδηλώνουν το προνόμιο των ενωσιακών οργάνων να ρυθμίσουν ανέλεγκτα τα μέσα εσωτερικής οργάνωσης της ενωσιακής δικαιοταξίας είτε αποτυπώνουν τη δράση τους σε ένα επίπεδο αμιγώς πολιτικής εκτίμησης.

Αφετηριακή παραδοχή είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία πράξεις που δεν παράγουν *έννομα αποτελέσματα*, δεν είναι γενικά δεκτικές να θεμελιώσουν εξωσυμβατική ευθύνη⁴⁷. Τέτοιες πράξεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ενδεικτικά οι ατυπικές πράξεις που κατατείνουν στην εσωτερική οργάνωση και συνεργασία των ενωσιακών οργάνων⁴⁸, οι υποδείξεις των ενωσιακών οργάνων που παρέχουν απλή πληροφόρηση⁴⁹ καθώς και οι πράξεις εκείνες που περιέχουν απλές διακηρύξεις ή «ευχές» πολιτικού χαρακτήρα⁵⁰.

Από την επισκόπηση της παραπάνω νομολογίας, αναδεικνύεται ότι το καθοριστικό κριτήριο που τάσσει το Δικαστήριο για να στοιχειοθετήσει τη δεκτικότητα μιας πράξης να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη είναι η δυνατότητά της να επιδράσει στις έννομες σχέσεις του ζημιωθέντος,

---

⁴⁷ Πολύβιος κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-68/96 σκέψη 37:

«Όσον αφορά τις μετέπειτα αρνήσεις της Επιτροπής να χορηγήσει πρόσθετη χρηματοδοτική συνδρομή, φαίνεται ότι κατά τον ενάγοντα αριθμούν σε τέσσερις, περιεχόμενες στα έγγραφα της 23ης Αυγούστου 1993, της 1ης Φεβρουαρίου, της 4ης Ιουλίου και της 19ης Σεπτεμβρίου 1994 (βλ. ανωτέρω, σκέψεις 10, 13, 15 και 17). Συναφώς, από τη νομολογία προκύπτει ότι η αγωγή αποζημιώσεως είναι απαράδεκτη εφόσον με αυτή ζητείται η επανόρθωση ζημίας απορρέουσας από το παράνομο πράξεως οργάνου στερουμένης εννόμων αποτελεσμάτων (βλ. διατάξεις του Δικαστηρίου της 13ης Ιουνίου 1991, C-50/90, *Sunzest* κατά Επιτροπής, Συλλογή 1991, σ. I-2917, σκέψεις 18 και 19, και της 4ης Οκτωβρίου 1991, C-117/91, *Bosman* κατά Επιτροπής, Συλλογή 1991, σ. I-4837, σκέψη 20). Επομένως, πρέπει να εξεταστεί αν οι αρνήσεις επανεξετάσεως της αποφάσεως της 5ης Ιουλίου 1993 περιορίζονται απλώς να επιβεβαιώσουν αυτή την προηγουμένως ληφθείσα απόφαση ή αν συνιστούν αποφάσεις μεταβάλλουσες ουσιωδώς τη νομική κατάσταση του ενάγοντος σε σχέση με εκείνη την οποία δημιούργησε η προηγουμένη απόφαση, καθόσον στηρίζονται σε νέο στοιχείο ικανό να παραγάγει δεσμευτικά έννομα αποτελέσματα δυνάμενα να θίξουν τα συμφέροντα του ενάγοντος (βλ. προπαρατεθείσα απόφαση *Cobrecaf* κ.λπ. κατά Επιτροπής, σκέψη 45)».

⁴⁸ *Emerald Meats Ltd* κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, C-66/91 και C-66/91 R., σκέψη 30:

«Όσον αφορά το αίτημα αποζημιώσεως λόγω εξωσυμβατικής ευθύνης, πρέπει να σημειωθεί ότι το τηλετύπημα και η εκφρασθείσα με αυτό πρόθεση της Επιτροπής δεν μπορούν να θεωρηθούν ως πράξη ή ενέργεια ικανή να προκαλέσει ζημία σε τρίτο. Πράγματι, το τηλετύπημα αυτό, όπως άλλωστε και όλες οι προσαπτόμενες στην Επιτροπή ενέργειες, εντάσσονται στο πλαίσιο της εσωτερικής συνεργασίας μεταξύ των υπηρεσιών της Επιτροπής και των εθνικών οργανισμών που είναι επιφορτισμένοι με την εφαρμογή της κοινοτικής νομοθεσίας στον επίμαχο τομέα, συνεργασίας η οποία, κατά γενικό κανόνα, δεν μπορεί να συνεπάγεται την ευθύνη της Κοινότητας έναντι ιδιωτών (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση της 27ης Μαρτίου 1980, *Sucrimes*)».

⁴⁹ *Goldstein* κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-100/98, σκέψη 10:

«Επιπλέον, στο μέτρο που το επίδικο δελτίο δεν μπορεί, λόγω της φύσεώς του και του περιεχομένου του, να επηρεάσει τους κανόνες που έχουν εφαρμογή στους ειδικούς ιατρούς που έχουν εκπαιδευθεί και είναι εγκατεστημένοι στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο ενάγων δεν μπορεί να επικαλεστεί προσωπική ζημία οφειλομένη σε πληροφοριακά στοιχεία που δημοσίευσε η Επιτροπή»

⁵⁰ *Krikorian* κλπ κατά Κοινοβουλίου, Συμβουλίου και Επιτροπής, C-18/04 (P), ιδίως σκέψεις 29-30, 33.

δηλαδή η φύση της ως γενεσιουργού ή όχι έννομων αποτελεσμάτων. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για τη συναγωγή συμπερασμάτων σε μεταγενέστερο στάδιο της ανάπτυξης αναφορικά με την περιθωριακή εμφάνιση ευθύνης και από αμιγώς υλικές πράξεις στη νομολογία του Δικαστηρίου.

Περαιτέρω, ειδική κατηγορία πράξεων μη δεκτικών να θεμελιώσουν εξωσυμβατική ευθύνη των ενωσιακών οργάνων είναι και αυτές που μετέχουν του *πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου*⁵¹. Και ναι μεν στη νομολογία του Δικαστηρίου ο αποκλεισμός της ευθύνης βασίστηκε πρωτίστως στον μη καταλογισμό των πράξεων αυτών στην Ένωση, με δεδομένο ότι αναλήφθηκαν σε επίπεδο διεθνούς συμβατικού δικαίου από τα ίδια τα Κράτη-Μέλη, πλην όμως η αξιολόγηση ότι πράξεις που ανάγονται στην κυριαρχική αρμοδιότητα των Κρατών να συμβληθούν δεσμευτικά πρέπει να εξαιρεθούν του συστήματος της «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης, δεν είναι αμελητέα και για την εδώ ανάλυση. Και τούτο, διότι μια τέτοια δέσμευση ανάγεται ομοίως σε ζήτημα ανέλεγκτης κυριαρχικής επιλογής ενός φορέα δημόσιας εξουσίας.

Στην προέκταση αυτής της προβληματικής, ακόμη πιο ενδιαφέρον, όχι μόνο από τη σκοπιά της ενωσιακής θεσμικής αρχιτεκτονικής αλλά και από την αστικολογική πλευρά της έρευνας της εξωσυμβατικής ευθύνης φορέων δημόσιας εξουσίας, είναι το *εσωτερικό-αντικειμενικό* κριτήριο, που απορρέει από το *ευρύ περιθώριο εκτίμησης που διαθέτει το ενωσιακό όργανο αναφορικά με την επιλογή άσκησης ή μη της ανατεθειμένης σε αυτό αρμοδιότητας*. Συγκεκριμένα, το κριτήριο αυτό διαπλάσσεται ήδη σε ένα πρώιμο στάδιο, όχι τόσο σε αναφορά με τον τρόπο άσκησης της αρμοδιότητας⁵², δηλαδή με το περιεχόμενο του υιοθετηθέντος μέτρου, αλλά με το ίδιο το προκριματικό ζήτημα της άσκησης ή μη της αρμοδιότητας. Η ύλη αυτή μοιραία ανάγεται σε εξουσίες που απονέμονται ευθέως στα ενωσιακά όργανα από την οργανική διάρθρωση του πρωτογενούς δικαίου, και οι οποίες αποτυπώνουν τον απολύτως κυριαρχικό χαρακτήρα της επιλογής για την άσκηση ή μη τέτοιων «συντακτικών» εξουσιών. Για το ζήτημα αυτό έχει παγίως

---

⁵¹ *Edouard Dubois & fils SA κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C-95/98 (P), σκέψη 21:

«Όπως όμως ορθώς διαπίστωσε το Πρωτοδικείο στη σκέψη 47 της αναιρεσιβαλλόμενης αποφάσεως, η Ενιαία Πράξη αποτελεί πράξη του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου, η οποία συνεπώς δεν συνιστά ούτε πράξη των κοινοτικών οργάνων ούτε πράξη των υπαλλήλων της Κοινότητας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπό την έννοια του άρθρου 215, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης και κατά συνέπεια δεν μπορεί να θεμελιώσει την εξωσυμβατική ευθύνη άνευ πταίσματος της Κοινότητας».

⁵² Ως εκ τούτου, δεν αναφερόμαστε εδώ στην προεκτεθείσα (παραπάνω υπό Ι.Α.2) πάγια νομολογία για τα μέτρα που εμπεριέχουν επιλογές οικονομικής πολιτικής, και για τα οποία η θεμελίωση της ευθύνης απαιτεί «κατάφωρη» παραβίαση υπέρτερου κανόνα, με τη μορφή πρόδηλης και βαρείας υπέρβασης των ορίων της διακριτικής ευχέρειας. Στην κατηγορία αυτή αφιερώνουμε την αμέσως επόμενη ενότητα (υπό Α.2.1.2).

κριθεί⁵³ ότι η νόμιμη άσκηση «κανονιστικών»⁵⁴ αρμοδιοτήτων της Ένωσης δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει εξωσυμβατική ευθύνη των οργάνων της. Το απόσπασμα, το οποίο μάλιστα ανάγει τη σχετική κρίση σε αρχή κοινή στα δίκαια των Κρατών Μελών— ανάλογη προς την αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης —, είναι αποκαλυπτικό:

«Δεν αμφισβητείται ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης, η συγκριτική εξέταση των εννόμων τάξεων των κρατών μελών δεν παρέχει τη δυνατότητα να αναγνωρισθεί η ύπαρξη καθεστώτος εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης εκ της νομίμου ασκήσεως, από μέρους της, των κανονιστικών αρμοδιοτήτων της (βλ. απόφαση FIAMM κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, C-120/06 P και C-121/06 P, EU:C:2008:476, σκέψεις 175 και 179)» (σκέψη 43 της αναφερόμενης στην υποσημείωση 53 υπόθεσης).

Ήδη από το πρώιμο αυτό στάδιο νομολογιακής διάπλασης της εξωσυμβατικής ευθύνης στο ενωσιακό σύστημα, είναι εμφανής η διστακτικότητα, αν όχι η πλήρης άρνηση, της νομολογίας του Δικαστηρίου να δεχθεί τη στοιχειοθέτηση ευθύνης χωρίς την ύπαρξη παρανομίας. Σε μεταγενέστερο σημείο της ανάπτυξής μας⁵⁵, θα αναφερθούν ειδικότερα οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες το Δικαστήριο δεν απέκλεισε τη στοιχειοθέτηση ευθύνης και από νόμιμες πράξεις, όχι όμως στο παρόν στάδιο εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης.

Στο ίδιο στάδιο διάπλασης του ενωσιακού δικαίου της εξωσυμβατικής ευθύνης εντοπίζεται επίσης και η κρίση του Δικαστηρίου⁵⁶ ότι τα ενωσιακά όργανα δεν μπορούν ποτέ να επιφορτιστούν με υποχρέωση να κινηθούν εκτός του πλαισίου που χαράσσει η νόμιμη αρμοδιότητά τους. Ουδέποτε μπορεί δηλαδή να στοιχειοθετηθεί παρανομία και, συνακόλουθα, ευθύνη της Ένωσης, από την άρνηση οργάνου της να υπερβεί το σύστημα της αρμοδιότητας που τού έχει απονεμηθεί. Πρόκειται για δικαστική κρίση που επιβεβαιώνει την κατανόηση της αρμοδιότητας της Ένωσης ως δοτής και όχι πρωτογενούς.

Κατά την ίδια ως άνω περίοδο, το Δικαστήριο αποφαινεται επίσης⁵⁷ ότι δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη από τη λήψη μέτρου που είναι αντίθετο στο *σύστημα εσωτερικής κατανομής της αρμοδιότητας μεταξύ των ενωσιακών οργάνων*. Κρίθηκε δηλαδή ότι οι κανόνες που προσδιορίζουν τον τρόπο κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των περισσοτέρων οργάνων της Ένωσης δεν συγκροτούν σύστημα διατάξεων που απονέμει ευθέως δικαιώματα στους ιδιώτες,

---

⁵³ *Gérard Buono* κ.λπ. (C-12/13 P) και *Syndicat des thoniers méditerranéens* κ.λπ. (C-13/13 P) κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, σκέψη 43.

⁵⁴ Νοούνται και εδώ, κατά πάγια νομολογιακή ορολογία, οι νομοθετικές αρμοδιότητες (βλ. και υποσημείωση 71).

⁵⁵ Βλ. παρακάτω υπό II.A.2.5.

⁵⁶ *Pantochim SA* κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-107/96, σκέψεις 50-52.

⁵⁷ *Vreugdenhil* κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, C-282/90, σκέψεις 19-21.

τέτοιο ώστε να στοιχειοθετείται ευθύνη της Ένωσης από την παραβίαση των διατάξεων αυτών και μόνο. Το Δικαστήριο, με άλλα λόγια, απέκλεισε τη στοιχειοθέτηση ευθύνης τόσο στην περίπτωση (ενδεχομένως, ζημιογόνος για τον ιδιώτη) προσήλωσης του ενωσιακού οργάνου στα όρια της αρμοδιότητας, όσο και στην περίπτωση που η υπέρβαση των εν λόγω ορίων στηρίζεται σε κάποιο ενωσιακό μέτρο. Πρόκειται για μια προσέγγιση του συστήματος αρμοδιότητας των ενωσιακών οργάνων που εισάγει «τεκμήριο ανευθύνου» αυτών⁵⁸.

Όμοια υπήρξε η κρίση του Δικαστηρίου και σε περίπτωση αποδιδόμενης πλημμελούς αιτιολογίας κανονιστικής (νομοθετικής) πράξης της Ένωσης⁵⁹. Πρόκειται και πάλι για υιοθέτηση του «ανελέγκτου» του «νομοθετικού προνομίου» της Ένωσης ως προς τη θέση κανόνων δικαίου και στο επίπεδο των παραγωγικών αιτίων της βούλησης του ενωσιακού νομοθέτη. Και αυτή η κρίση επιρρωνύει το συμπέρασμα ότι η διοργανική ισορροπία και ο λειτουργικός αλληλοέλεγχος των ενωσιακών οργάνων, όπως χαράσσονται από το σύστημα των αρμοδιοτήτων τους, δεν αποτελούν ύλη που μπορεί να στηρίζει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης.

Ιδιαίτερα πρέπει να εξαρθεί στο ίδιο πλαίσιο η συλλογιστική του Δικαστηρίου και σε περιπτώσεις αποδιδόμενης αδράνειας, δηλαδή παράλειψης των ενωσιακών οργάνων αναφορικά με την άσκηση ανατεθειμένων σε αυτά αρμοδιοτήτων.

Η νομολογία του Δικαστηρίου είναι και εδώ εξαιρετικά σταθερή: «Κυριαρχικές παραλείψεις» που αφορούν στη μη άσκηση κανονιστικών (νομοθετικών) αρμοδιοτήτων δεν αποτελούν βάση για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης.

Κρίθηκε έτσι ότι η μη ανάληψη νομοθετικής πρωτοβουλίας δεν αρκεί κατ' αρχήν για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης⁶⁰. Το Δικαστήριο αρνείται να προσδώσει σε

---

⁵⁸ Είναι όμως δυνατή η θεμελίωση ευθύνης όταν, εκτός από το σύστημα της αρμοδιότητας, παραβιάζονται ταυτόχρονα και άλλοι κανόνες που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες, βλ. *East West Consulting SPRL κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, T-298/2016, σκέψη 144.

⁵⁹ *AERPO και λοιποί κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C-119/88, σκέψη 20:

«Όσον αφορά τέλος την αιτίαση που στηρίζεται στην ανεπάρκεια της αιτιολογίας του επίδικου κανονισμού, κατά πάγια νομολογία (απόφαση της 15ης Σεπτεμβρίου 1982, Kind κατά Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, 106/81, Συλλογή 1982, σ. 2885, σκέψη 14), ενδεχόμενες ελλείψεις της αιτιολογίας μιας κανονιστικής πράξεως δεν μπορούν να γεννήσουν ευθύνη της Κοινότητας».

⁶⁰ *Lefebvre κλπ κατά Επιτροπής*, T-571/93, σκέψεις 38-42:

«Το Πρωτοδικείο φρονεί ότι η άσκηση της νομοθετικής εξουσίας της Επιτροπής δεν πρέπει να παρακωλύεται από την προοπτική της ασκήσεως αγωγών αποζημιώσεως, κάθε φορά που η Επιτροπή πρόκειται να αποφασίσει αν πρέπει να προτείνει κανονιστικά μέτρα. Αν η καθυστέρηση της Επιτροπής να υποβάλει νομοθετικές προτάσεις μπορούσε αφ' εαυτής να αποτελέσει τη βάση αγωγής αποζημιώσεως, θα παρακωλύονταν σοβαρά η διακριτική ευχέρεια του οργάνου αυτού κατά την άσκηση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων του.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Πρωτοδικείο διαπιστώνει ότι η Επιτροπή, καθυστερώντας τη διατύπωση προτάσεως επί της κοινής οργανώσεως της αγοράς μπανάνας, δεν υπερέβη, προδήλως και σοβαρώς, τα όρια ασκήσεως των εξουσιών της.

διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, οι οποίες και απονέμουν την αρμοδιότητα εισαγωγής κανονιστικών (νομοθετικών) ρυθμίσεων ως προς ορισμένο θεματικό τομέα («πολιτικές» της Ένωσης), την ιδιότητα κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Ομοίως και η χρονική καθυστέρηση στην εκδήλωση της νομοθετικής πρωτοβουλίας, ακόμη και όταν συνέτρεχαν ειδικές συνθήκες που την καθιστούσαν αναγκαία, αντιμετωπίστηκε από το Δικαστήριο⁶¹ με εξαιρετική φειδώ ως προς τη θεμελίωση ευθύνης. Συναφώς προς τα ανωτέρω, κρίθηκε⁶² επίσης ότι η μη κίνηση από την Επιτροπή διαδικασίας εναντίον Κράτους-Μέλους για την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης δεν συνιστά συμπεριφορά ικανή να στοιχειοθετήσει το παράνομο για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης. Εξαιρούνται επομένως από την έρευνα της ευθύνης και «ομοσπονδιακές» αρμοδιότητες των ενωσιακών οργάνων που μοιραία ανάγονται και στη σφαίρα της πολιτικής εκτίμησης.

Σύμφωνα με τα προεκτεθέντα, θα μπορούσε ίσως να γίνει λόγος για ένα «τεκμήριο ανευθύνης», το οποίο, σε επίπεδο δικανικής κρίσης, είναι δεκτικό επάλληλης θεμελίωσης: Αφενός μεν,

---

Επιπλέον, όσον αφορά το ζήτημα αν συντρέχει κατάφωρη παραβίαση υπερτέρου κανόνα δικαίου που προστατεύει τους ιδιώτες, πρέπει να εξετασθεί ο σκοπός και το περιεχόμενο των άρθρων 38, παράγραφος 4, και 43, παράγραφος 2, της Συνθήκης, των οποίων έγινε επίκληση από τους ενάγοντες.

Όπως προκύπτει ιδίως από τα άρθρα αυτά, πρέπει να θεσπιστεί κοινή γεωργική πολιτική μεταξύ των κρατών μελών και τα κοινοτικά όργανα είναι υποχρεωμένα να τη θεσπίσουν. Εντούτοις, τα άρθρα 38, παράγραφος 4, και 43, παράγραφος 2, περιορίζονται στην επιβολή υποχρεώσεων στα κοινοτικά όργανα· δεν σκοπούν στην προστασία των ιδιωτών. Συνεπώς, δεν έχουν τα χαρακτηριστικά υπερτέρων κανόνων δικαίου, η παραβίαση των οποίων θα μπορούσε να θεμελιώσει την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας.

Συνεπώς, ο ισχυρισμός περί της παραβάσεως των άρθρων 38, παράγραφος 4, και 43, παράγραφος 2, δεν μπορεί να γίνει δεκτός».

⁶¹ Κοινοπραξία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Διαχειρίσεως Εγχωρίων Προϊόντων Συν. ΠΕ (ΚΥΔΕΠ) κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, C-146/91, σκέψη 78:

«Ενόψει του περίπλοκου και τεχνικού χαρακτήρα του συγκεκριμένου ζητήματος, καθώς και των ελαχίστων επιστημονικών γνώσεων που διέθετε η Επιτροπή κατά τον χρόνο επελεύσεως του ατυχήματος του Τσερνομπίλ ως προς τα επιτρεπόμενα επίπεδα ραδιενέργειας για τα τρόφιμα, δυσχέρειες που δεν αμφισβήτησε η ΚΥΔΕΠ, η περίοδος των δεκατριών μηνών για την υποβολή προτάσεως οριστικής κοινοτικής ρυθμίσεως δεν μπορεί να θεωρηθεί ως υπερβολική. Επομένως, η εν λόγω συμπεριφορά δεν επιτρέπει τη στοιχειοθέτηση ευθύνης της Κοινότητας».

⁶² *Smanor SA, Hubert Ségaud και Monique Ségaud κατά Επιτροπής*, T-201/96, σκέψεις 30-31:

«Δεδομένου όμως ότι η Επιτροπή δεν υποχρεούται να κινήσει διαδικασία διαπιστώσεως παραβάσεως βάσει του άρθρου 169 της Συνθήκης, η απόφασή της να μη κινήσει τη διαδικασία αυτή δεν συνιστά, εν πάση περιπτώσει, παράνομη συμπεριφορά, οπότε δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, και η μόνη συμπεριφορά που θα μπορούσε ενδεχομένως να προβληθεί ως αιτία της ζημίας είναι η συμπεριφορά του οικείου κράτους μέλους, ήτοι, εν προκειμένω, του Γαλλικού Δημοσίου (διάταξη του Δικαστηρίου της 23ης Μαΐου 1990, C-72/90, Asia Motor France κατά Επιτροπής, Συλλογή 1990, σ. I-2181, σκέψη 13· βλ. επίσης απόφαση του Πρωτοδικείου της 14ης Σεπτεμβρίου 1995, T-751/93, Lefebvre κ.λπ. κατά Επιτροπής, Συλλογή 1995, σ. II-2379, σκέψη 61).

Επομένως, είναι απαράδεκτο το αίτημα αποζημιώσεως με το οποίο επιδιώκεται στην πραγματικότητα ο ψόγος έναντι της παραλείψεως της Επιτροπής να κινήσει τη διαδικασία διαπιστώσεως παραβάσεως κατά κράτους μέλους (βλ. προπαρατεθείσες διατάξεις Asia Motor France κατά Επιτροπής, σκέψη 15, και Bernardi κατά Επιτροπής, σκέψη 39)».

Ομοίως και σε *Μακεδονικό Μετρό και Μηχανική ΑΕ κατά Επιτροπής*, T-202/02 (σκέψεις 43-44), *Yedaz Tarimve Otomotiv Sanayive Ticaret AŞ κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-367/03 (σκέψεις 50-51) και C-255/06 (σκέψη 48). Ομοίως και γενικά για τη μη λήψη ελεγκτικών μέτρων εις βάρος Κράτους Μέλους *Lind κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-5/09.

στηρίζεται στην έλλειψη δικαστικής διάγνωσης παραβιαζόμενου κανόνα που να απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, αφετέρου δε, στις περιπτώσεις που διαγιγνώσκεται παραβίαση τέτοιου κανόνα, στην αναγνώριση ευρύτατου περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας, που βαίνει μέχρι του σημείου της αμιγούς πολιτικής απόφασης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, στο μέτρο που δεν συντρέχει πρόδηλη και βαρεία υπέρβαση των ορίων στην άσκηση της ευχέρειας αυτής, η παραβίαση να μην μπορεί ποτέ να χαρακτηριστεί «κατάφωρη» και, ως εκ τούτου, να μην θεμελιώνεται ευθύνη.

A.2.1.2. Ειδικότερα τα μέτρα με επιλογές οικονομικής πολιτικής

Το μείζον νομολογιακό κριτήριο που εισάγει τεκμήριο «ανευθύνου» στη δράση των ενωσιακών οργάνων (ή έστω, επιτείνει τις προϋποθέσεις για τη θεμελίωση μιας τέτοιας ευθύνης) είναι αυτό που ανάγεται στο περιεχόμενο του υιοθετούμενου μέτρου. Όπως προαναφέρθηκε⁶³, ήδη από τις ρίζες της νομολογιακής διάπλασης του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης, κατέστη σαφές ότι δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν ευθύνη κανονιστικά (νομοθετικά) μέτρα που εμπεριέχουν επιλογές οικονομικής πολιτικής, παρά μόνον αν συνδέονται με πρόδηλη και βαρεία υπέρβαση των ορίων της διακριτικής ευχέρειας που έχει καταλειφθεί στα οικεία όργανα κατά την υιοθέτησή τους.

Με άλλα λόγια, η σφαίρα των μέτρων (επιλογών) οικονομικής πολιτικής διαπλάστηκε από την αρχή ως έννομο πεδίο εμπίπτον εξ ορισμού στη διακριτική ευχέρεια των κοινοτικών οργάνων. Η παραδοχή αυτή λειτούργησε αναπόδραστα σε διαλεκτική αλληλεπίδραση με την κατάφαση της εξωσυμβατικής ευθύνης. Από τη μία πλευρά, η ίδια η φύση των μέτρων, άρρηκτα συνδεδεμένη με το ευρύ περιθώριο πολιτικής εκτίμησης, υπαγόρευσε την εισαγωγή αυστηρότερων προϋποθέσεων για τη θεμελίωση της ευθύνης σε αυτήν την έννομη σφαίρα. Αντιστρόφως, η ίδια η δόμηση του συστήματος της ευθύνης βρήκε στο πεδίο των μέτρων οικονομικής πολιτικής τη βασικότερη έκφανση ευρείας διακριτικής ευχέρειας. Η επίταση των προϋποθέσεων για την κατάφαση της ευθύνης στο χώρο της οικονομικής πολιτικής, επιβεβαίωσε, ήδη από το πρώιμο αυτό στάδιο, την πολιτική οικοδόμηση της Κοινότητας στη βάση των οικονομικών αξιολογήσεων. Γιατί όσο δυσχερέστερη είναι η κατάφαση ευθύνης, τόσο εντονότερη είναι η αποσύνδεση αυτής από τη νομική σφαίρα και η πρόσδεσή της στην πολιτική σφαίρα.

Οι σκέψεις αυτές, ιδωμένες υπό ένα πρόσθετο πρίσμα, προδιαθέτουν ίσως για μια γενικότερη παραδοχή: Η αναφορά σε μέσα άσκησης της «κανονιστικής» αρμοδιότητας αφορά στη νομοθετική δραστηριότητα της Κοινότητας. Στο χρόνο εκφοράς των σχετικών δικαστικών κρίσεων, είναι όμως δύσκολο να φανταστεί κανείς νομοθέτημα που να μην περιέχει τέτοιες επιλογές. Το σύνολο της νομοθετικής παραγωγής των τότε Κοινοτήτων, όπως άλλωστε ενδεικνύει

---

⁶³ I.A.2., με τις εκεί ορολογικές διευκρινίσεις.

και η επωνυμία τους, περιστρέφεται γύρω από την προστασία οικονομικών συμφερόντων, είτε αυτό συμβαίνει με την κατοχύρωση θεμελιωδών (οικονομικών) ελευθεριών των υπηκόων των Κρατών-Μελών, είτε με την καθιέρωση κανόνων απευθυντέων στα Κράτη αυτά (κανόνες για την υλοποίηση Κοινών Πολιτικών, τη διασφάλιση του ανταγωνισμού ή την προσέγγιση των νομοθεσιών σε τομείς της εν γένει οικονομικής σφαίρας). Η επέκταση της νομοθετικής παραγωγής της Κοινότητας, και αργότερα της Ένωσης, σε άλλους, μη οικονομικούς τομείς, είναι αρκετά μεταγενέστερη και ακολουθεί την εξέλιξη του πρωτογενούς δικαίου, δηλαδή την απονομή νέων αρμοδιοτήτων στις Κοινότητες και την Ένωση. Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηρίξει κανείς, στο πλαίσιο μιας ιστορικής-εξελικτικής ερμηνείας, ότι η αναφορά σε επιλογές «οικονομικής πολιτικής» δεν είναι κρίση συναρτημένη τόσο με το περιεχόμενο του μέτρου, όσο, κυρίως, με τη νομοθετική ποιότητα του μέσου ή, ακόμη ακριβέστερα, με την επίκληση υπηρετούμενου σκοπού δημόσιας φύσης που τεκμηριώνει την έννοια της «επιλογής». Πρόκειται δηλαδή για νομοθετικά μέσα που υπηρετούν διακηρυγμένους σκοπούς της ενοποίησης. Αναλόγως λοιπόν, κάθε νομοθετική παραγωγή της Ένωσης, εξ ορισμού εμποτισμένη με το στοιχείο της διακριτικής ευχέρειας, θα μπορούσε να υπόκειται στο ίδιο μέτρο θεμελίωσης ευθύνης με αυτό της νομοθεσίας που εμπεριέχει επιλογές οικονομικής πολιτικής, δηλαδή σε εξ ορισμού αυστηρότερες προϋποθέσεις. Μια τέτοια υπόθεση θα είχε εξάλλου και ισχυρό δικαιοπολιτικό έρεισμα. Γιατί θα ήταν ανεπιεικές η νομοθετική παραγωγή της Ένωσης σε νέους, μη οικονομικούς τομείς να θεμελιώνει ευχερέστερα την ευθύνη της, όταν απολαμβάνει πλέον (τουλάχιστον σε επίπεδο τυπικών κριτηρίων της νομοπαραγωγικής διαδικασίας) ισχυρότερης δημοκρατικής νομιμοποίησης, ως συνέπεια της αυξημένης συμμετοχής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη νομοθετική λειτουργία με τη διαδικασία της συναπόφασης.

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η ύλη των μέτρων οικονομικής πολιτικής παρέχει ασφαλή παραδείγματα εξέτασης του τρόπου άσκησης της διακριτικής ευχέρειας με τη χρήση ειδικότερων νομολογιακών εργαλείων. Αξίζει μια σύντομη επισκόπηση τέτοιων περιπτώσεων:

Ιδιαίτερη κατηγορία υποθέσεων στις οποίες ερευνήθηκε η εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης από την υιοθέτηση μέτρων στον τομέα της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής ήταν αυτή των *παραγωγών γάλακτος*, και συγκεκριμένα των Κανονισμών εκείνων που εισήγαγαν απαγορεύσεις και περιορισμούς στην εμπορία γάλακτος για ορισμένες κατηγορίες παραγωγών. Η σχετική ύλη έδωσε λαβή για μια ενδιαφέρουσα φαινομενική άμβλυνση των προϋποθέσεων αναγνώρισης της ευθύνης και από μέτρα που επάγονταν επιλογές οικονομικής πολιτικής. Ακριβέστερα, ωστόσο, πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ότι πρόκειται για μια περιπτώσιολογία συχνής υπέρβασης ακόμη και αυτού του ευρύτατου περιθωρίου διακριτικής εκτίμησης που διέθετε ο κοινοτικός νομοθέτης κατά την υιοθέτηση των μέτρων αυτών.

Βασική αξιολογική αρχή επί της οποίας διενεργήθηκε ο δικαστικός έλεγχος της συνδρομής κατάφωρης παραβίασης ήταν αυτή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων, η οποία και σταθερά αναγνωρίζεται από το Δικαστήριο ως κανόνας που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες. Νοηματοδοτείται, μάλιστα, η αρχή, σε επίπεδο οικονομικής ύλης, με τρόπο που συνεχεται ευθέως με τη ρευστότητα των δεδομένων μιας αγοράς. Ωστόσο, ακόμη και η παραβίασή της, δηλαδή η θέσπιση μέτρων πέραν των εγγενών και συνήθων κινδύνων που μπορεί να προβλέψει και να ανεχθεί ένας δρων οικονομικός φορέας, δεν ιδρύει πάντοτε ευθύνη, ακριβώς γιατί αποτελεί ορισμένες φορές συνέπεια μη κακής χρήσης της διακριτικής ευχέρειας. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση στην οποίαν το Δικαστήριο⁶⁴, αναγόμενο και σε προηγούμενες σχετικές κρίσεις του

---

⁶⁴ J.M. Mulder, W.H. Brinkhoff, J.M.M. Muskens, T. Twijnstra et Otto Heinemann κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-104/89 και C-37/90, σκέψεις 15-22:

«Πρέπει συναφώς να επισημανθεί, πρώτον, ότι, όπως έκρινε το Δικαστήριο με τις προαναφερθείσες αποφάσεις της 28ης Απριλίου 1988, Mulder και von Deetzen, οι κανονισμοί αυτοί θεσπίστηκαν κατά παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, η οποία αποτελεί υπέρτερη γενική αρχή κοινοτικού δικαίου που προστατεύει τους ιδιώτες.

Δεύτερον, διαπιστώνεται ότι ο κοινοτικός νομοθέτης, παραλείποντας πλήρως, χωρίς να αναφερθεί στην ύπαρξη υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, να λάβει υπόψη την ιδιαίτερη κατάσταση μιας σαφώς διακεκριμένης κατηγορίας επιχειρηματιών, δηλαδή τους παραγωγούς οι οποίοι, σε εκτέλεση δεσμεύσεως αναληφθείσας βάσει του κανονισμού 1078/77, δεν είχαν παραδώσει γάλα κατά το έτος αναφοράς, υπερέβη προδήλως και σοβαρώς τα όρια της εξουσίας του εκτιμήσεως, παραβιάζοντας έτσι καταφώρως υπέρτερο κανόνα δικαίου.

Η παραβίαση αυτή είναι ακόμη περισσότερο προφανής καθόσον ο πλήρης και διαρκής αποκλεισμός των οικείων παραγωγών από τη χορήγηση ποσότητας αναφοράς, συνεπεία της οποίας αυτοί εμποδίστηκαν πράγματι να αρχίσουν εκ νέου την εμπορία γάλακτος με τη λήξη της δεσμεύσεως τους μη εμπορίας ή μετατροπής, δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ότι ήταν αδύνατο να προβλεφθεί ούτε ότι περιέχεται μεταξύ των ορίων των συνήθων οικονομικών κινδύνων που είναι συμφυείς με τη δραστηριότητα του γαλακτοπαραγωγού.

Αντιστρόφως, σε αντίθεση προς τους ισχυρισμούς των εναγόντων, η ευθύνη της Κοινότητας δεν μπορεί να θεμελιωθεί συνεπεία του κανονισμού 764/89, με τον οποίο θεσπίστηκε ο κανόνας του 60 %.

Είναι αληθές ότι και ο κανόνας αυτός συνιστά προσβολή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης που θα μπορούσαν να έχουν οι οικείοι παραγωγοί ως προς τον περιορισμένο χαρακτήρα της δεσμεύσεώς τους μη εμπορίας ή μετατροπής, όπως διευκρίνισε το Δικαστήριο με τις προαναφερθείσες αποφάσεις της 11ης Δεκεμβρίου 1990, Spragl και Pastätter.

Η διαπιστωθείσα παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν μπορεί εντούτοις να χαρακτηριστεί ως κατάφωρη, κατά την έννοια της νομολογίας περί της εξωσυμβατικής ευθύνης της Κοινότητας.

Πρέπει εν προκειμένω να επισημανθεί, πρώτον, ότι σε αντίθεση προς τη ρύθμιση του 1984, η οποία είχε περιαγάγει τους οικείους επιχειρηματίες σε αδυναμία εμπορίας γάλακτος, ο κανόνας του 60 % κατέστησε δυνατό στους επιχειρηματίες αυτούς να αρχίσουν εκ νέου τη γαλακτοκομική τους παραγωγή.

Επομένως, με τον τροποποιητικό κανονισμό 764/89 το Συμβούλιο δεν παρέλειψε να λάβει υπόψη την κατάσταση των εν λόγω παραγωγών.

Δεύτερον, διαπιστώνεται ότι ο κοινοτικός νομοθέτης, θεσπίζοντας τον κανονισμό 764/89, κατόπιν των προαναφερθεισών αποφάσεων της 28ης Απριλίου 1988, Mulder και von Deetzen, προέβη σε επιλογή οικονομικής πολιτικής ως προς τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να τεθούν σε εφαρμογή οι αρχές που απορρέουν από τις αποφάσεις αυτές.

Η επιλογή αυτή υπαγορεύθηκε από την «επιτακτική ανάγκη να μη θιγεί η εύθραυστη σταθερότητα που είχε επιτευχθεί επί του παρόντος στην αγορά γαλακτοκομικών προϊόντων» (Πέμπτη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 764/89) καθώς και από την ανάγκη σταθμίσεως των συμφερόντων των οικείων παραγωγών και των συμφερόντων των άλλων παραγωγών που υπάγονται σ' αυτό το σύστημα.

Το Συμβούλιο προέβη στην επιλογή αυτή, φροντίζοντας να παραμείνει αμετάβλητο το επίπεδο των ποσοτήτων αναφοράς των άλλων παραγωγών και αυξάνοντας ταυτόχρονα το κοινοτικό απόθεμα των 600 000 τόνων που αντιστοιχεί στο 60

αλλά και διενεργώντας ένα σιωπηρό έλεγχο αναλογικότητας (προσφορότητας και εν στενή εννοία αναλογίας) των μέσων, έκρινε ότι, μεταξύ νομοθετημάτων που παραβιάζουν εξίσου την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, δεν θεμελιώνει εξωσυμβατική ευθύνη εκείνο που παρέχει δυνατότητα επανέναρξης της παραγωγής δυνάμει συγκεκριμένης ποσοστιαίας ρύθμισης που περιέχει. Μολονότι δηλαδή και τα δύο εξετασθέντα νομοθετήματα κρίθηκε ότι παραβίαζαν την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι επέφερε κατάφωρη παραβίαση της αρχής αυτής *μόνον* εκείνο που δεν ανήχθη σε επίκληση δημόσιου συμφέροντος, και, ως εκ τούτου, δεν στοιχειοθέτησε την έννοια της νομοθετικής «επιλογής».

Η καθοριστική, ωστόσο, αξιολόγηση για το αν πράγματι υπήρξε στις ως άνω περιπτώσεις παραβίαση της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης συνέχεται με τη διάγνωση της πρόθεσης του θιγέντος παραγωγού να επανεκκινήσει την παραγωγή μετά τη λήξη της περιόδου περιορισμού ή μετατροπής. Θα μπορούσε, στις περιπτώσεις αυτές, να διαγνώσει κανείς, τουλάχιστον εξωτερικά, και αξιολογήσεις περί διάρρηξης της αιτιότητας από τη μεσολάβηση της βούλησης του θιγόμενου ιδιώτη⁶⁵, στις οποίες όμως θα γίνει πιο αναλυτική αναφορά σε μεταγενέστερο σημείο της ανάπτυξης (II.Γ). Εδώ εξετάζεται μόνο κατά πόσον η συμπεριφορά του οργάνου είναι παράνομη, ακόμη και αν για την κρίση αυτή εμφιλοχωρεί και ο έλεγχος των περιθωρίων διαφορετικής συμπεριφοράς του ζημιωθέντος, πάντοτε με βάση και την εντύπωση που τού δημιουργείται από τη συμπεριφορά του ζημιώσαντος. Έτσι κρίθηκε ότι η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν παραβιάστηκε όταν η μη επανέναρξη αποτελούσε *αυτόβουλη απόφαση*⁶⁶. Ομοίως κρίθηκε ότι

% του συνόλου των πιθανολογούμενων αιτήσεων για τη χορήγηση ειδικών ποσοτήτων αναφοράς, πράγμα που αποτελούσε, κατά τη γνώμη του, τη μεγαλύτερη ποσότητα που συμβιβαζόταν με τον σκοπό της ρυθμίσεως. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Συμβούλιο έλαβε υπόψη ένα υπέρτερο Δημόσιο συμφέρον χωρίς να υπερβεί προδήλως και σοβαρώς τα όρια της εν προκειμένω εξουσίας του εκτιμήσεως.

Επομένως, υπό το φως των προηγούμενων σκέψεων πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η Κοινότητα οφείλει να αποκαταστήσει τη ζημία που υπέστησαν οι ενάγοντες λόγω της εφαρμογής του κανονισμού 857/84, όπως συμπληρώθηκε με τον κανονισμό 1371/84, αλλά όχι και τη ζημία που απορρέει από την εφαρμογή του κανονισμού 764/89».

⁶⁵ Edouard Bouma και Bernard M. J. B. Beusmans κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-162/01 P και C-163/01, σκέψεις 89-90:

«Παρά τους ισχυρισμούς του E. Bouma και του B. Beusmans, το Πρωτοδικείο ορθώς συνήγαγε, με τη σκέψη 46 της αποφάσεως Bouma (σκέψη 45 της αποφάσεως Beusmans), το γενικό συμπέρασμα ότι, για να γεννάται ευθύνη της Κοινότητας, πρέπει οι παραγωγοί να έχουν δηλώσει σαφώς την πρόθεσή τους να επαναλάβουν την παραγωγή γάλακτος κατά τη λήξη της δεσμεύσεώς τους περί μη εμπορίας.

Κατά συνέπεια, ορθώς το Πρωτοδικείο έθεσε, με τη σκέψη 46 της αποφάσεως Bouma (σκέψη 45 της αποφάσεως Beusmans), την προϋπόθεση ότι οι παραγωγοί SLOM 1983 έπρεπε να έχουν εκδηλώσει, κατά τη λήξη της ισχύος της δεσμεύσεως που είχαν αναλάβει βάσει του κανονισμού 1078/77, την πρόθεσή τους να επαναλάβουν την παραγωγή γάλακτος είτε αρχίζοντας και πάλι να παράγουν γάλα ή, τουλάχιστον, όπως είχε γίνει δεκτό για τους παραγωγούς SLOM I, λαμβάνοντας σχετικά μέτρα, όπως είναι η πραγματοποίηση επενδύσεων ή επισκευών ή η συντήρηση των αναγκαίων για την εν λόγω παραγωγή εξοπλισμών».

⁶⁶ Bernhard Böcker-Lensing και Ludger Schulze-Beiering κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-1/96, σκέψη 47:

«Δεδομένου ότι αυτοβούλως δεν άρχισε εκ νέου την παραγωγή, δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι είχε δικαιολογημένα την πεποίθηση ότι μπορούσε να αρχίσει εκ νέου την παραγωγή γάλακτος οποτεδήποτε στο μέλλον.

δεν παραβιάζεται η αρχή και όταν η πρόθεση αυτή εκδηλώθηκε σε μη εύλογο σημείο στο μέλλον σε σχέση με τη λήξη του περιορισμού⁶⁷. Η τελευταία αυτή κρίση μπορεί όμως να συνέχεται και με μία άλλη αξιολόγηση για το μέτρο της εύλογης εμπιστοσύνης που μπορεί να επιδεικνύει ένας δρων οικονομικός φορέας, αναφορικά με τη σταθερότητα των δεδομένων της οικείας αγοράς. Επιβεβαιώνεται επομένως και εδώ η ανάγκη εξειδίκευσης του περιεχομένου της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, όταν αυτή εφαρμόζεται στο συναλλακτικό πεδίο μιας ορισμένης αγοράς. Η αρχή δεν μπορεί να έχει ποτέ νόημα και αποτέλεσμα που θα παρορά τον κίνδυνο μεταβολής των εκάστοτε δεδομένων ως εγγενές στοιχείο της συναλλακτικής ζωής, με ενδεχόμενες πρόσθετες διαφοροποιήσεις σε κάθε συναλλακτική σχέση. Μόνη η επέλευση του επιχειρηματικού κινδύνου δεν μπορεί να πληροί την παραβίαση της αρχής. Στο ίδιο πλαίσιο, προστίθεται στη συλλογιστική του Δικαστηρίου και ένα μάλλον δικονομικό στοιχείο, που όμως δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την εγγενή τάση περιορισμού της ουσιαστικής εμβέλειας της αρχής στο επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας. Παραγωγοί που δεν επανεκκίνησαν την παραγωγή τους φέρουν το βάρος απόδειξης ότι το αντικειμενικό αυτό γεγονός δεν ανταποκρινόταν στη βούλησή τους, με την επίκληση άλλων αντικειμενικών δυσχερειών, εμποδίων ή προπαρασκευαστικών ενεργειών⁶⁸.

Πράγματι, στις κοινές οργανώσεις αγορών, οι οποίες, λόγω του αντικειμένου τους, προσαρμόζονται συνεχώς σε συνάρτηση με τις μεταβολές της οικονομικής καταστάσεως, οι επιχειρηματίες δεν μπορούν δικαιολογημένα να έχουν την πεποίθηση ότι δεν θα θεσπιστούν κανόνες της πολιτικής αγορών ή της διαρθρωτικής πολιτικής που να επιβάλλουν περιορισμούς (βλ., υπ'αυτήν την έννοια, αποφάσεις του Δικαστηρίου της 17^{ης} Ιουνίου 1987, 424/85 και 425/85, Frico, Συλλογή 1987, σ. 2755, σκέψη 33, Mulder I, σκέψη 23, και προαναφερθείσα απόφαση Von Deetzen, σκέψη 12)».

⁶⁷ Madeleine Amélie Le Goff κλπ κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, T-429/93, σκέψεις 47 επ. :

«Από τη δικογραφία όμως προκύπτει ότι ο Edmond Ropars δεν άρχισε εκ νέου την παραγωγή γάλακτος μετά τη λήξη της δεσμεύσεώς του την 1η Φεβρουαρίου 1984, παρά το ότι ο κανονισμός 857/84 τέθηκε σε ισχύ μόλις την 1η Απριλίου 1984. Εν συνεχεία, δεν αμφισβητείται ότι δεν ζήτησε ποσότητα αναφοράς παρά στις 17 Νοεμβρίου 1987. Τέλος, δεν απεδείχθη ότι ο Edmond Ropars είχε προχωρήσει σε ενέργειες που να μπορούν να αποδείξουν την πρόθεσή του να αρχίσει εκ νέου την παραγωγή γάλακτος μετά το πέρας της περιόδου μετατροπής.

Υπό τις περιστάσεις αυτές, οι ενάγοντες δεν μπορούν να ισχυρίζονται ότι ο Edmond Ropars είχε δικαιολογημένη εμπιστοσύνη ως προς τη δυνατότητα να αρχίσει εκ νέου την παραγωγή γάλακτος, εμπιστοσύνη η οποία μπορούσε να διαψευσθεί από την επίμαχη κοινοτική νομοθεσία.

Ναι μεν είναι αληθές ότι ο Edmond Ropars εξεδήλωσε την πρόθεση να παραγάγει γάλα το 1987 όταν υπέβαλε αίτηση χορηγήσεως ποσότητας αναφοράς, πλην όμως δεν μπορούσε να έχει δικαιολογημένη εμπιστοσύνη ως προς τη δυνατότητα να αρχίσει εκ νέου την παραγωγή αυτή καθ' οιονδήποτε χρόνο στο μέλλον. Συγκεκριμένα, στον τομέα των κοινών οργανώσεων αγορών, των οποίων το αντικείμενο συνεπάγεται διαρκή προσαρμογή ανάλογα με τις διακυμάνσεις της οικονομικής καταστάσεως, οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να τρέφουν δικαιολογημένη εμπιστοσύνη ότι δεν θα τους επιβληθούν περιορισμοί προκύπτοντες από ενδεχόμενους κανόνες της πολιτικής αγορών ή της διαρθρωτικής πολιτικής (βλ. αποφάσεις του Δικαστηρίου της 17ης Ιουνίου 1987, 424/85 και 425/85, Frico, Συλλογή 1987, σ. 2755, σκέψη 33· Mulder I, σκέψη 23, και von Deetzen, ό.π., σκέψη 12, και την απόφαση Böcker-Lensing και Schulze-Beiering κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, ό.π., σκέψη 47)».

Ομοίως Hervé Tromeur κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-537/93 (σκέψεις 37, 41-42, Bouma κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-533/93 (σκέψεις 46, 52-53), Bernard Beusmans κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-73/94 (σκέψεις 45, 51-52).

⁶⁸ J. C. Blom κ.λπ. κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-87/94, σκέψεις 107-108:

«Επομένως, ευλόγως συνάγεται από την ανωτέρω απόφαση ότι οι παραγωγοί η δέσμευση των οποίων έληξε το 1983 μπορούν βάσιμα να στηρίζουν την αγωγή τους αποζημιώσεως στην παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης

Το Δικαστήριο αναζητά εδώ «ενδείκτες» της ατομικής συμπεριφοράς του ζημιωθέντος, ιδιαίτερα χρήσιμους για τη νοσηματοδότηση αρχών ή κανόνων που ανάγονται στην ενδιάθετη υποκειμενική στάση των υποκειμένων δικαίου.

Περαιτέρω, η έρευνα του παρανόμου διενεργήθηκε από το Δικαστήριο και σε αναφορά με την αρχή της *ίσης μεταχείρισης*, ιδωμένη από την αντίστροφη εκδοχή, δηλαδή της ανάγκης διαφοροποιημένης μεταχείρισης (εξαίρεσης) μιας ουσιωδώς διαφορετικής κατάστασης ή κατηγορίας προσώπων. Κρίθηκε έτσι ότι η αρχή παραβιαζόταν από την έλλειψη μέριμνας για τους παραγωγούς εκείνους που-λόγω αντικειμενικών στοιχείων-συγκροτούσαν χωριστή κατηγορία⁶⁹.

εμπιστοσύνης μόνον αν αποδείξουν ότι οι λόγοι για τους οποίους δεν επανέλαβαν την παραγωγή γάλακτος κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς συνδέονται με το γεγονός ότι διέκοψαν την παραγωγή αυτή για ορισμένο χρονικό διάστημα και ότι τους ήταν αδύνατο, για λόγους οργανώσεως της εν λόγω παραγωγής, να την επαναλάβουν αμέσως (αποφάσεις Bouma, προπαρατεθείσα στη σκέψη 22, σκέψη 45, και Beusmans, προπαρατεθείσα στη σκέψη 22, σκέψη 44, επιβεβαιωθείσες με την απόφαση Bouma και Beusmans, προπαρατεθείσα στη σκέψη 26, σκέψεις 62 και 63, και απόφαση Gosch κατά Επιτροπής, προπαρατεθείσα στη σκέψη 59, σκέψη 47).

Περαιτέρω, από την απόφαση Mulder II, προπαρατεθείσα στη σκέψη 13, σκέψη 23, προκύπτει ότι η ευθύνη της Κοινότητας εξαρτάται από την προϋπόθεση ότι οι παραγωγοί έχουν σαφώς εκδηλώσει την πρόθεσή τους να επαναλάβουν την παραγωγή γάλακτος κατά τη λήξη της δεσμευσεώς τους περί μη εμπορίας. Πράγματι, οι παραγωγοί SLOM, για να μπορούν να στηρίξουν δικαίωμα αποζημιώσεως επί του παρανόμου για το οποίο κρίθηκαν άκυροι οι κανονισμοί που διαμόρφωσαν την κατάστασή τους, πρέπει να έχουν εμποδιστεί να επαναλάβουν την παραγωγή γάλακτος. Τούτο σημαίνει ότι οι παραγωγοί των οποίων η δέσμευση έληξε πριν από την έναρξη ισχύος του κανονισμού 857/84 έπρεπε να έχουν επαναλάβει την παραγωγή αυτή ή, τουλάχιστον, να έχουν λάβει σχετικά μέτρα, όπως είναι η πραγματοποίηση επενδύσεων ή επισκευών ή η συντήρηση του αναγκαίου για την εν λόγω παραγωγή εξοπλισμού (αποφάσεις Bouma, προπαρατεθείσα στη σκέψη 22, σκέψη 46, και Beusmans, προπαρατεθείσα στη σκέψη 22, σκέψη 45, επιβεβαιωθείσες με την απόφαση Bouma και Beusmans, προπαρατεθείσα στη σκέψη 26, σκέψεις 89 έως 91, και απόφαση Gosch κατά Επιτροπής, προπαρατεθείσα στη σκέψη 59, σκέψη 48)».

⁶⁹ *Friedhelm Quiller και Johann Heusmann κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-195 και 202/94, σκέψεις 67-69:

«Το επιχείρημα των εναγομένων οργάνων ότι ο ρητός προσδιορισμός της κατηγορίας πρέπει να είναι προγενέστερος της κηρυχθείσας ως παράνομης ρυθμίσεως στερείται βάσεως. Πράγματι, μολονότι τέτοια ήταν η κατάσταση των παραγωγών SLOM I που είχαν αναλάβει δέσμευση μη εμπορίας πριν από τη θέσπιση του κανονισμού 857/84, ο οποίος λάμβανε υπόψη την κατάστασή τους, το γεγονός ότι, ύστερα από τις διαδοχικές τροποποιήσεις του κανονισμού αυτού, παρέμεινε μια μόνο κατηγορία, υπό την έννοια ότι σ' αυτή και μόνο την κατηγορία εξακολούθησε να εφαρμόζεται το παλαιό κοινό σύστημα, ουδόλως αποκλείει το να αναγνωριστεί αυτή ως χωριστή κατηγορία.

Εξάλλου, όπως προκύπτει από τις αποφάσεις Mulder I και Mulder II, το σύνολο των παραγωγών SLOM I και SLOM II αποτελούσε χωριστή κατηγορία παραγωγών. Καθώς οι παραγωγοί SLOM III χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι παρέμειναν στην ίδια κατάσταση με τις λοιπές ομάδες μέχρι το 1993, αυτοί αποτελούν, όπως ακριβώς και οι λοιπές ομάδες, χωριστή κατηγορία στην οποία δεν χορηγήθηκε ποσότητα αναφοράς, κατά παράβαση υπέρτερου κανόνα δικαίου (βλ. ανωτέρω σκέψη 53).

Τέλος, πρέπει να απορριφθεί το επιχείρημα που τα εναγόμενα όργανα αντλούν από το γεγονός ότι δεν υπήρξε εν προκειμένω καθολικός αποκλεισμός εφόσον οι παραγωγοί SLOM III μπορούσαν να παράγουν στην αρχική τους εκμετάλλευση. Πράγματι, δεδομένου ότι η σχετική συλλογιστική στηρίζεται στο γεγονός ότι οι παραγωγοί αυτοί δεν είχαν πλήρως εμποδιστεί να εμπορεύονται γάλα, τα κοινοτικά όργανα όφειλαν κατ' ανάγκη να λάβουν υπόψη τη σχέση μεταξύ των ποσοτήτων αναφοράς για την αρχική εκμετάλλευση και αυτών που αφορούσαν την εκμετάλλευση SLOM. Μη λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση αυτή για καθέναν από τους παραγωγούς αυτούς, τα εναγόμενα όργανα κατένειμαν αυθαίρετως, κατά τρόπο διαφορετικό όσον αφορά καθέναν από τους παραγωγούς SLOM III, τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από την «επιτακτική ανάγκη να μη θιγεί η εύθραυστη σταθερότητα που είχε επιτευχθεί επί του παρόντος στην αγορά γαλακτοκομικών προϊόντων» (πέμπτη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 764/89). Υπό τις συνθήκες αυτές, η οικονομική θυσία που προβλήθηκε ως αναγκαία για την προάσπιση αυτού του δημοσίου συμφέροντος κατανεμήθηκε κατά τρόπο αντικειμενικώς άνισο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα κοινοτικά όργανα υπερέβησαν την εξουσία εκτιμήσεως που διέθεταν εν προκειμένω».

Σε συνάρτηση με το ρυθμιστέο ζήτημα και τα ειδικότερα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, την κρίση αυτή διατρέχει αναμφίβολα η λογική της ίσης (δίκαιης) κατανομής των δημόσιων βαρών. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης νοείται εδώ ως ανάγκη ορθολογικής διάχυσης του οικονομικού κόστους (της οικονομικής «θυσίας») προς εξυπηρέτηση δημόσιου συμφέροντος, μεταξύ των κατηγοριών συναλλασσόμενων που πρέπει να την επωμιστούν.

Σε επίπεδο δικανικού συλλογισμού παρατηρούμε επομένως ότι το Δικαστήριο παγίως θεωρεί κατ' αρχήν επώνυμες αρχές του κοινοτικού δικαίου ως κανόνες που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες και, ως εκ τούτου, κανόνες, οι οποίοι, εφόσον παραβιαστούν κατάφωρα, είναι ικανοί να θεμελιώσουν ευθύνη του ενεργούντος δια των οργάνων του φορέα δημόσιας εξουσίας. Πάντοτε, ωστόσο, υποβάλλει αυτές τις αρχές σε έλεγχο που εξαρτάται από την — εγγενή στη νομοθετική λειτουργία — ευρεία έκταση των ορίων της διακριτικής ευχέρειας και την ύλη (θεματικό πεδίο) του μέτρου. Στο επίπεδο της επιχειρηματικής δραστηριότητας, η επέλευση ζημίας δεν μπορεί ποτέ να αποσυνδέεται από τον κίνδυνο που ενυπάρχει, ως στοιχείο σύμφυτο, στη δραστηριότητα αυτή. Συνακόλουθα, και η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν μπορεί να νοηματοδοτηθεί με διαφορετικό τρόπο.

A.2.2 Η Ένωση ως ενεργός «Διοίκηση»

Βαρύνουσα θέση στη νομολογία του Δικαστηρίου κατέχει όμως και η περιπτωσιολογία δράσης της Ένωσης ως διοικητικής ή οιονεί διοικητικής αρχής, δηλαδή ως φορέα άσκησης εκτελεστικής εξουσίας, σε αντιδιαστολή προς τη νομοθετική λειτουργία της. Παρόλο που η διάκριση είναι μόνο λειτουργική, εξυπηρετεί δηλαδή αποκλειστικά και μόνο τους σκοπούς της παρουσίας μας, θεωρούμε ως ασφαλέστερο κριτήριο αυτό του υποκειμενικού πεδίου εφαρμογής της ρύθμισης. Όπου αυτή είναι ατομική ή έστω ο κύκλος των αποδεκτών της είναι εξατομικεύσιμος, η λειτουργία είναι εκτελεστική. Αντιθέτως, υπέρ της νομοθετικής («κανονιστικής», κατά την ορολογία του Δικαστηρίου) φύσης του μέτρου είναι ο προορισμός του να εφαρμοστεί σε άδηλο και αόριστο αριθμό περιπτώσεων. Και έχει μεν διευκρινιστεί παραπάνω⁷⁰ ότι- τουλάχιστον τύποις-η Ένωση ασκεί νομοθετική λειτουργία και όταν υιοθετεί ρύθμιση με εξατομικευμένο κύκλο αποδεκτών. Θα περιληφθούν, ωστόσο, στην ενότητα αυτή και τέτοιες περιπτώσεις ευθύνης από επώνυμο νομοθετικό μέσο, όταν το περιεχόμενό του προσιδιάζει περισσότερο στο αρχέτυπο της κανονιστικής δράσης της εθνικής Διοίκησης⁷¹.

⁷⁰ Για τις ορολογικές διευκρινίσεις βλ. και παραπάνω υπό Ι.Α.2.

⁷¹ Παράδειγμα τέτοιας οριοθέτησης παρέχει το άρθρο 43 παρ.2 του ελληνικού Συντάγματος που επιτρέπει την εξουσιοδότηση προς την κανονιστικώς δρώσα Διοίκησης «προκειμένου να ρυθμίστούν ειδικότερα θέματα ή θέματα με τοπικό ενδιαφέρον ή με χαρακτήρα τεχνικό και λεπτομερειακό».

Στο πλαίσιο αυτό, διαρθρώνονται περισσότερες κατηγορίες περιπτώσεων με κοινό στοιχείο την αναγνώριση στον φορέα της ευθύνης ενός ειδικού νομικού καθεστώτος ή μιας υπερέχουσας θέσης σε σχέση με τον φερόμενο ως ζημιωθέντα. Και εδώ ασφαλώς η κατηγοριοποίηση είναι απολύτως ενδεικτική και σκοπεί αποκλειστικά και μόνο στην ανάδειξη της κρίσιμης προστατευτικής αξιολόγησης.

A.2.2.1 Η Ένωση ως Αναθέτουσα Αρχή

Εκτεταμένη κατηγορία υποθέσεων είναι αυτή στην οποία η Ένωση αποτελεί Αναθέτουσα Αρχή διαγωνιστικής διαδικασίας και ερευνάται η ευθύνη της από την εικαζόμενη παραβίαση ουσιαστικών ή διαδικαστικών ρυθμίσεων, που εκφράζουν τις μείζονες αρχές του ανταγωνισμού, επί ζημιά διαγωνιζομένων.

Κομβική θέση και σε αυτό το αξιολογικό πλαίσιο κατέχει ασφαλώς η αρχή της *ίσης μεταχείρισης*. Το Δικαστήριο έκρινε⁷² και εδώ απερίφραστα ότι η παραβίασή της, ως κανόνα που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, αποτελεί δυνητική βάση για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης: *«Όσον αφορά τη σχετική με τον παράνομο χαρακτήρα της συμπεριφοράς προϋπόθεση για τη θεμελίωση της ευθύνης, επισημαίνεται ότι διαπιστώθηκε, μεταξύ άλλων, ότι η Επιτροπή παραβίασε την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως των διαγωνιζομένων. Παραβιάζοντας την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως, η τήρηση της οποίας είναι κρίσιμη για τη νομιμότητα των διαδικασιών ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, η Επιτροπή παρέβη κανόνα δικαίου ο οποίος απονέμει δικαιώματα στους ιδιώτες...»*.

Έχει όμως περαιτέρω ενδιαφέρον να ερευνηθεί και ποια ειδικότερα πραγματικά της επίδικης κάθε φορά σχέσης οδήγησαν στην κρίση του Δικαστηρίου ότι η αρχή αυτή παραβιάζεται εν προκειμένω. Χαρακτηριστική περίπτωση⁷³ όπου κρίθηκε ότι επερχόταν ρήγμα στη διασφάλιση ίσων ευκαιριών για όλους τους υποψηφίους, ήταν η διάγνωση της *σύγκρουσης συμφερόντων* στο πρόσωπο μέλους της επιτροπής αξιολόγησης. Για την ακρίβεια, η διαπίστωση μιας τέτοιας πραγματικής κατάστασης, κρίθηκε ότι επιτείνει το *μέτρο επιμέλειας* του ενωσιακού οργάνου αναφορικά με τη συνέχεια της διαγωνιστικής διαδικασίας. Η αυξημένη αυτή νομική υποχρέωση υπήρξε προϊόν σώρευσης⁷⁴ αξιολογήσεων που απορρέουν από την αρχή της *ίσης μεταχείρισης* και την αρχή της *χρηστής διοίκησης*: *«Μετά την ανακάλυψη της υπάρξεως συγκρούσεως συμφερόντων μεταξύ ενός μέλους της επιτροπής αξιολογήσεως και ενός εκ των υποβαλλόντων προσφορά, εναπόκειται στην Επιτροπή να καταρτίσει και να λάβει, με όλη την απαιτούμενη επιμέλεια και βάσει*

⁷² Vanbreda Risk & Benefits κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-199/14, σκέψη 180.

⁷³ AF Con Management Consultants κ.λπ. κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-160/03.

⁷⁴ Όπως στην ανωτέρω υποσημείωση, σκέψη 75.

όλων των δυναμένων να ασκήσουν επιρροή στοιχείων, την απόφασή της σχετικά με τη συνέχεια της διαδικασίας συνάψεως της επίμαχης συμβάσεως. Η υποχρέωση αυτή απορρέει ιδίως από τις αρχές της χρηστής διοικήσεως και της ίσης μεταχειρίσεως ...».

Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις το Δικαστήριο προχώρησε σε έλεγχο της συμμόρφωσης του ενωσιακού οργάνου με την αυξημένη αυτή υποχρέωση επιμέλειας⁷⁵. Το σφάλμα της εκτίμησης του ενωσιακού οργάνου να διαγνώσει ότι η διαπιστωθείσα πραγματική κατάσταση πρέπει να οδηγήσει στην από μέρους του ανάληψη ενεργειών, πάντοτε υπό το πρίσμα του αυξημένου μέτρου επιμέλειας, κρίθηκε ότι στοιχειοθετεί παράλειψη επαρκή στο πλαίσιο του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης που έχει διαπλαστεί από το Δικαστήριο⁷⁶. Πρόκειται εδώ για νομολογιακή επίταση του μέτρου επιμέλειας εκ της διοικητικής διάγνωσης ειδικής πραγματικής συνθήκης. Και εδώ όμως παρεμβάλλονται αξιολογήσεις αιτιότητας. Η ζημία αποδίδεται σε απατηλή ενέργεια, που δεν έχει μεν αποδειχθεί ρητά, αλλά, αντιθέτως, τεκμαίρεται από συγκλίνουσες πραγματικές ενδείξεις. Η παρανομία του οργάνου έγκειται εδώ στην παράλειψη

---

⁷⁵ Ο.π., σκέψεις 76-79:

«Πρέπει να εξεταστεί αν, εν προκειμένω, η Επιτροπή ενήργησε σύμφωνα με την ως άνω υποχρέωση.

Συναφώς, πρέπει να θεωρηθεί ότι, μετά την ανακάλυψη της υπάρξεως συγκρούσεως συμφερόντων μεταξύ ενός εκ των υποβαλλόντων προσφορά και ενός μέλους της επιτροπής που είναι επιφορτισμένη με την αξιολόγηση των προσφορών, η Επιτροπή διαθέτει περιθώριο εκτιμήσεως προκειμένου να προσδιορίσει τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν ως προς τη διεξαγωγή των επομένων σταδίων της διαδικασίας συνάψεως της συμβάσεως κατόπιν προσκλήσεως προς υποβολή προσφορών.

Δεν αμφισβητείται ότι η Επιτροπή, αφού ειδοποιήθηκε από τον πρόεδρο της επιτροπής αξιολογήσεως, δεν διεξήγαγε έρευνα ως προς τους δεσμούς μεταξύ του κ. Α και της GFA προκειμένου να βεβαιωθεί ότι η εν λόγω κοινοπραξία δεν επεδίωξε να ασκήσει επιρροή στις συνεδριάσεις της επιτροπής αξιολογήσεως. Η Επιτροπή ισχυρίστηκε, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ότι δεν υπήρχε καμία απόδειξη που να επιτρέπει να θεωρηθεί ότι η GFA επεδίωξε να επηρεάσει τη διαδικασία, μέσω ενός από τους υπαλλήλους της ο οποίος ήταν μέλος της επιτροπής αξιολογήσεως. Ωστόσο, σε απάντηση στις ερωτήσεις του Πρωτοδικείου, η Επιτροπή ανέφερε ότι δεν είχε λάβει κανένα μέτρο σχετικά με τη διεξαγωγή έρευνας προκειμένου να εξακριβωθεί αν η GFA και ο κ. Α είχαν ενεργήσει από κοινού κατά τη διάρκεια της διαδικασίας συνάψεως της συμβάσεως. Η Επιτροπή ενέμεινε στο γεγονός ότι, ελλείψει ενδείξεων που να της επιτρέπουν να υποπτευθεί την ύπαρξη απάτης, ήταν αδικαιολόγητο το να διεξαγάγει έρευνα σχετικά με τον ρόλο της GFA.

Λαμβανομένων υπόψη των περιστάσεων της προκειμένης υποθέσεως, η ως άνω εκτίμηση δίδει την εντύπωση ότι είναι προδήλως εσφαλμένη. Συγκεκριμένα, ελλείψει διεξαγωγής έρευνας σχετικά με τον ενδεχόμενο συντονισμό μεταξύ της GFA και του κ. Α, η Επιτροπή δεν διέθετε κανένα στοιχείο που να της επιτρέπει να αποκλείσει με εύλογη βεβαιότητα ότι η GFA επεδίωξε, ενδεχομένως, να επηρεάσει τη διαδικασία συνάψεως της συμβάσεως. Αντιθέτως, πλείονα αντικειμενικά και συγκλίνοντα στοιχεία έπρεπε να οδηγήσουν την Επιτροπή στο να επιδείξει ιδιαίτερη προσοχή και να εξετάσει την πιθανότητα συμπαιγνίας μεταξύ της GFA και του κ. Α. Τα ως άνω στοιχεία επιτρέπουν θεμιτώς να θεωρηθεί ότι η σύγκρουση συμφερόντων μπορούσε να πηγάζει όχι μόνον από απλή σύμπτωση των περιστάσεων, αλλά από δόλια πρόθεση».

⁷⁶ Ο.π., σκέψη 93:

«Όσον αφορά το ζήτημα αν η διαπιστωθείσα έλλειψη νομιμότητας είναι ικανή να στοιχειοθετήσει ευθύνη της Κοινότητας, πρέπει να υπομνησθεί ότι αποφασιστικό κριτήριο για να θεωρηθεί μια παράβαση του κοινοτικού δικαίου κατάφωρη είναι το αν υπήρξε, εκ μέρους του οικείου κοινοτικού οργάνου, πρόδηλη και σοβαρή υπέρβαση των ορίων που επιβάλλονται στην εξουσία εκτιμήσεως που διαθέτει (αποφάσεις *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, προπαρατεθείσα, σκέψη 55, και *Bergaderm* και *Goupil* κατά Επιτροπής, προπαρατεθείσα, σκέψη 43). Επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, λόγω των προαναφερθεισών περιστάσεων της συγκρούσεως συμφερόντων και των κινδύνων απάτης τους οποίους ενέχει η ως άνω σύγκρουση, η παράλειψη της Επιτροπής έχει πρόδηλο και σοβαρό χαρακτήρα και, ως εκ τούτου, είναι ικανή να στοιχειοθετήσει ευθύνη της Κοινότητας».

μέτρων αποτροπής της ίδιας της αιτιώδους βάσης. Πρόκειται για παράλειψη νόμιμης υποχρέωσης αποτροπής του ζημιογόνου αιτίου. Στο μέτρο που το όργανο δεν απέτρεψε το φερόμενο ως *αίτιο* (σύγκρουση συμφερόντων και συμπαιγνία), το Δικαστήριο το θεώρησε και υπαρκτό και, πρωτίστως, αιτιωδώς συνδεδεμένο με την προκληθείσα ζημία.

Την ίδια πρακτική σωρευτικού ή επάλληλου ελέγχου νομιμότητας προς περισσότερες γενικές αρχές διενήργησε το Δικαστήριο και σε πιο πρόσφατη υπόθεση⁷⁷ με ανάλογα πραγματικά περιστατικά. Ο δικανικός συλλογισμός είναι το ίδιο αποκαλυπτικός για τις ειδικότερες πτυχές της νομολογιακής έρευνας του παρανόμου. Το Δικαστήριο διενεργεί έλεγχο της ίδιας συμπεριφοράς υπό το πρίσμα των αρχών της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, της ίσης μεταχείρισης, της χρηστής διοίκησης και των κατευθυντήριων γραμμών του ΟΟΣΑ για τη σύγκρουση συμφερόντων. Για τις επώνυμες γενικές αρχές (δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, ίσης μεταχείρισης και χρηστής διοίκησης) επαναλαμβάνει την πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία αυτές αναγνωρίζονται ως κανόνες που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Αντιθέτως, οι κατευθυντήριες γραμμές του ΟΟΣΑ δεν επέχουν θέση τέτοιων κανόνων, καθώς δεν έχουν νομική δεσμευτικότητα για τα ενωσιακά όργανα. Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στην κλιμάκωση των αξιολογήσεων, ιδιαίτερα μέσα στην πυραμίδα της τυπικής ιεραρχίας των κανόνων δικαίου της ενωσιακής έννομης τάξης. Με μεγάλη σαφήνεια, το Δικαστήριο εξήγγειλε ότι όταν μια γενική αρχή που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, όπως εν προκειμένω αυτή της ίσης μεταχείρισης, «διαπνέει» ειδικότερο νομοθέτημα του παράγωγου ενωσιακού δικαίου, τότε και η διάταξη του τελευταίου αυτού νομοθετήματος ομοίως πρέπει να θεωρηθεί ως κανόνας που απονέμει τέτοια δικαιώματα⁷⁸. Πρόκειται για μια περίπτωση ρητής επέκτασης της «δεξαμενής του παρανόμου» (δηλαδή του πλέγματος των κανόνων, η παραβίαση των οποίων μπορεί να στοιχειοθετήσει το παράνομο) με το ερμηνευτικό εργαλείο της «έμμεσης τριτενέργειας». Εδώ η ερμηνευτική επενέργεια του υπέρτερου κανόνα δικαίου (δηλαδή της γενικής αρχής του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου) δεν

---

⁷⁷ Βακάκης και Συνεργάτες – Σύμβουλοι για Αγροτική Ανάπτυξη ΑΕ Μελετών, πρώην Βακάκης Ιντερνάσιοναλ – Σύμβουλοι για Αγροτική Ανάπτυξη ΑΕ κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, T-292/15 (απόφαση της 28^{ης}.02.2018), ιδιαίτερα σκέψεις 79-86, 133, 152.

⁷⁸ Όπως στην ανωτέρω υποσημείωση, σκέψη 80:

«Όσον αφορά την αρχή της ίσης μεταχείρισης, η οποία διαπνέει τα άρθρα 89 και 94 του δημοσιονομικού κανονισμού καθώς και το σημείο 2.3.6 του PRAG, από τη νομολογία προκύπτει ότι η αρχή αυτή παρέχει, αφ' εαυτής, δικαιώματα στους ιδιώτες (απόφαση της 4ης Οκτωβρίου 1979, Ireks-Arkady κατά ΕΟΚ, 238/78, EU:C:1979:226, σκέψη 11). Κατά συνέπεια, το άρθρο 89, παράγραφος 1, του δημοσιονομικού κανονισμού, κατά το οποίο όλες οι δημόσιες συμβάσεις που χρηματοδοτούνται εξ ολοκλήρου ή εν μέρει από τον προϋπολογισμό συνάπτονται σύμφωνα με τις αρχές της ίσης μεταχείρισης και της απαγορεύσεως των διακρίσεων, και το άρθρο 94 του εν λόγω κανονισμού, κατά το οποίο οι υποψήφιοι ή προσφέροντες που, κατά τη διαδικασία για τη σύναψη δημόσιας σύμβασης, τελούν σε κατάσταση συγκρούσεως συμφερόντων ή έχουν καταστεί ένοχοι ψευδών δηλώσεων αποκλείονται από την ανάθεση της εν λόγω σύμβασης, πρέπει επίσης να χαρακτηριστούν ως κανόνες δικαίου οι οποίοι αποσκοπούν στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, καθόσον έχουν ως σκοπό να διασφαλίσουν την τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης κατά τις διαδικασίες για τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων».

εξαρκείται στο να νοηματοδοτήσει αξιολογικά τον κανόνα κατώτερης τυπικής ισχύος, αλλά τον «χρωματίζει» και κανονιστικά. Αν η γενικότερη αρχή που επενεργεί στον κανόνα απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, είναι, κατά το Δικαστήριο, προφανές ότι και ο κανόνας δια του οποίου αυτή εκδηλώνεται και εξειδικεύεται, πρέπει ομοίως να κριθεί ότι απονέμει τέτοια δικαιώματα. Ερμηνευτική αλληλεπίδραση επιχειρεί όμως το Δικαστήριο και ως προς την αρχή της χρηστής διοικήσεως, την οποία και εξετάζει από κοινού με το άρθρο 41 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)⁷⁹. Επεκτείνει δηλαδή την τεχνική της εξεύρεσης ερμηνευτικών αντιστοιχιών για την τεκμηρίωση του συλλογισμού και μεταξύ κανόνων του πρωτογενούς δικαίου. Η αξιολογική αλληλεπίδραση των αρχών εκδηλώνεται όμως τελικά στο επίπεδο της παραγωγής των εννόμων συνεπειών. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο με το ακόλουθο σκεπτικό⁸⁰:

«Εν προκειμένω, όμως, η Αντιπροσωπεία της Ένωσης, δεδομένου ότι δεν εξέτασε με φροντίδα, σύνεση και αμεροληψία όλα τα στοιχεία που θα της παρείχαν τη δυνατότητα να αποκλείσει μετά βεβαιότητας την ύπαρξη συγκρούσεως συμφερόντων προς όφελος της εταιρίας Α. και να αποδείξει ότι δεν υφίστατο πρόδηλος κίνδυνος συγκρούσεως συμφερόντων οφειλόμενος, κατά τα οριζόμενα στο σημείο 2.3.6 του PRAG, στη συμμετοχή του Ρ. στην κατάρτιση των όρων εντολής, δεν μπορούσε να επιφυλάξει την ίδια μεταχείριση σε όλους τους προσφέροντες. Επομένως, το γεγονός και μόνον ότι η Αντιπροσωπεία της Ένωσης δεν διεξήγαγε τη δέουσα έρευνα που θα της παρείχε τη δυνατότητα να αποκλείσει μετά βεβαιότητας την ύπαρξη πρόδηλου κινδύνου συγκρούσεως συμφερόντων, τον οποίο είχαν επισημάνει πολλοί προσφέροντες, συνιστά παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως, όπως κατοχυρώνεται με το άρθρο 89 του δημοσιονομικού κανονισμού και με τον PRAG και, ως εκ τούτου, κατάφωρη παράβαση κανόνων δικαίου που αποσκοπούν στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, λαμβανομένης υπόψη της βαρύτητας των επιπτώσεων που είναι ικανή να έχει ενδεχόμενη σύγκρουση συμφερόντων στην έκβαση των διαδικασιών για τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων».

Το Δικαστήριο εκκινεί από μια πραγματική αιτίαση (την κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων). Η έρευνα για το κατά πόσον τα πραγματικά περιστατικά της σχέσης πληρούν την αόριστη αυτή νομική έννοια είναι θεμελιακή. Δεν είναι όμως η ίδια αυτή έννοια που θεμελιώνει την παράνομη συμπεριφορά, αλλά που ενεργοποιεί το πλέγμα των υποχρεώσεων πρόνοιας και επιμέλειας, οι οποίες όμως και απορρέουν από άλλες ισχύουσες στο ενωσιακό δίκαιο αρχές. Έτσι, η αναγκαία έρευνα της σύγκρουσης συμφερόντων ενεργοποιεί την αρχή της χρηστής διοίκησης, δηλαδή την υποχρέωση διενέργειας του ελέγχου της συνδρομής ή μη της σύγκρουσης συμφερόντων με

⁷⁹ Βλ. εντονότερα παρακάτω υπό II.A.2.2.2.

⁸⁰ Ο.π., σκέψη 152.

φροντίδα και αμεροληψία. Η μη ανταπόκριση στις υποχρεώσεις που τάσσει η αρχή αυτή της χρηστής διοίκησης καταλήγει τελικά στην κρίση για την παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Αφού παραβιάστηκε η μία αρχή, τεκμαίρεται ότι παραβιάστηκε και η άλλη, γιατί τελικά καταλείπεται αμφιβολία ότι τηρήθηκε η αρχή της ίσης μεταχείρισης όλων των διαγωνιζομένων. Μια κινδυνώδης πραγματική συνθήκη, επομένως, αυτή της σύγκρουσης συμφερόντων, ενεργοποιεί το επιτασσόμενο μέτρο επιμέλειας που ενυπάρχει σε γενικές αρχές δικαίου, όπως αυτές διαμορφώνονται με την προσήκουσα σε αυτές γενίκευση. Η κρίση ότι παραβιάζεται εκείνη η αρχή, η οποία — ως εκ τού περιεχομένου και του σκοπού της — προστατεύει το κρίσιμο έννομο αγαθό (εν προκειμένω το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης), ενδέχεται μάλιστα να βρίσκει έρεισμα και σε μια άλλη, ενδιάμεση αρχή. Υφέρπει έτσι και εδώ μια τεχνική τεκμαιρόμενης κρίσης (αν όχι αντιστροφής του βάρους απόδειξης κατά του οργάνου), όταν αποδεικτική βεβαιότητα μπορεί να υπάρξει μόνο ως προς την παράλειψη υποχρεώσεων επιμέλειας που εξασφαλίζουν το προστατευτέο έννομο αγαθό, αλλά απορρέουν από μια ενδιάμεση νομική αρχή (αυτήν της χρηστής διοίκησης).

Σε άλλη πάλι περίπτωση⁸¹, οι προστατευτικές αξιολογήσεις στο στάδιο της ανάθεσης διαγωνιστικού αντικειμένου διατυπώθηκαν με αναφορά στις αρχές της καλής πίστης και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Και οι δύο αυτές αρχές ομοίως κρίθηκαν⁸² ως κανόνες που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες και, κατ' ακολουθίαν, ικανές κατ' αρχήν να στοιχειοθετήσουν, σε περίπτωση παραβιάσής τους, ευθύνη της Ένωσης. Το Δικαστήριο επικεντρώθηκε κυρίως στη συμπεριφορά ενωσιακών οργάνων κατά το στάδιο των διαπραγματεύσεων για τη σύναψη σύμβασης, και συγκεκριμένα στην έρευνα της ευθύνης του ενωσιακού οργάνου από της διακοπή των διαπραγματεύσεων και τη ματαίωση της σύναψης με μονομερή ενέργεια. Και ναι μεν δεν θεμελιώθηκε εν προκειμένω παραβίαση της αρχής της καλής πίστης υπό την ειδικότερη έκφανση της υποχρέωσης παροχής πληροφοριών, δεδομένου ότι η ζημιωθείσα γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει τις πληροφορίες αυτές⁸³, πλην όμως καθοριστικό για τη διάγνωση της παραβίασης ή μη αυτής της αρχής κατέστη το χρονικό κριτήριο του διαστήματος που μεσολάβησε από τη λήψη της απόφασης περί μη σύναψης της σύμβασης έως την ανακοίνωσή της στη θιγομένη, καθώς και η γνώση του απρόσφορου της συνέχισης των διαπραγματεύσεων. Επρόκειτο δηλαδή για συμπεριφορά αντίθετη με την ευθύτητα και την εντιμότητα που απαιτείται στις συναλλαγές⁸⁴.

⁸¹ *Citymo SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-271/04, σκέψεις 107-109, 131-132, 137, 153, 155-6.

⁸² *Ο.π.*, σκέψη 109.

⁸³ *Ο.π.*, σκέψεις 134-136.

⁸⁴ *Ο.π.*, σκέψεις 131, 132, 137.

Η ίδια ως άνω συμπεριφορά κρίθηκε ως γενεσιουργός αιτία βάσιμων προσδοκιών στη θιγόμενη για την κατάρτιση της σύμβασης. Το καθοριστικό κριτήριο δεν ήταν απλώς η πάροδος μακρού χρόνου, αλλά εκείνο της παρακίνησης του θιγόμενου σε θετικές πράξεις περιουσιακής αποξένωσης που υπερέβαιναν τον ειθισμένο επιχειρηματικό κίνδυνο. Θεμελιώθηκε έτσι και η δι' αυτής της συμπεριφοράς ταυτόχρονη παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, νοούμενης όχι ως διάψευσης απλής προσδοκίας του ζημιωθέντος, αλλά ως δημιουργίας σε αυτόν βάσιμης πεποίθησης στηριγμένης σε θετική πράξη του οργάνου⁸⁵, η οποία τον οδήγησε σε πράξεις

«Λαμβανομένου υπόψη ότι παρήλθαν τουλάχιστον δύο μήνες μεταξύ της ημερομηνίας κατά την οποία η Επιτροπή έλαβε αυτή την απόφαση και της ημερομηνίας ανακοινώσεώς της στην ενάγουσα, διαπιστώνεται ότι η Επιτροπή γνωστοποίησε καθυστερημένα στην εταιρία Fortis την απόφασή της να μην προχωρήσει στη σύναψη της συμβάσεως. Έτσι, συνέχισε τις προσυμβατικές διαπραγματεύσεις, ενώ γνώριζε ότι αυτές δεν θα τελεσφορούσαν, στερώντας κατ' αυτόν τον τρόπο από την ενάγουσα τη δυνατότητα να αναζητήσει, από 16ης Ιουλίου 2003, άλλον μισθωτή για το Ακίνητο. Δεδομένου ότι η ενάγουσα ήταν η μοναδική επιχείρηση που μετέσχε στην επίμαχη εν προκειμένω διαδικασία με διαπραγμάτευση για τη σύναψη συμβάσεως, η οποία αφορούσε ένα ακίνητο που δεσμεύθηκε λόγω των προσυμβατικών διαπραγματεύσεων, η συμπεριφορά αυτή της Επιτροπής συνιστά παραβίαση της αρχής της καλής πίστης και κατάχρηση, εκ μέρους της, του δικαιώματός της να μη συνάψει τη σύμβαση.

Η παράβαση αυτή συνιστά εν προκειμένω, λαμβανομένων υπόψη των κανόνων δικαίου τους οποίους διαπιστώνεται ότι παρέβη η Επιτροπή, βαρεία και πρόδηλη υπέρβαση των ορίων της διακριτικής της ευχέρειας όσον αφορά την άσκηση του δικαιώματός της να μη συνάψει τη σύμβαση και, επομένως, να διακόψει τις διαπραγματεύσεις που είχε αρχίσει με την ενάγουσα προς τον σκοπό αυτό.

(...)

Κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, διαπιστώνεται ότι η Επιτροπή παραβίασε κατάφωρα την αρχή της καλής πίστης και καταχράστηκε προδήλως το δικαίωμά της να μη συνάψει τη σύμβαση, καθόσον ανακοίνωσε καθυστερημένα στην ενάγουσα την απόφασή της να διακόψει τις προσυμβατικές διαπραγματεύσεις».

⁸⁵ Ο.π., σκέψεις 153-156:

«Επομένως, λαμβανομένων υπόψη των περιστάσεων της υπό κρίση υποθέσεως, διαπιστώνεται ότι η Επιτροπή, υπό την ιδιότητά της ως αναθέτουσα αρχή, παρακίνησε την ενάγουσα να πραγματοποιήσει εκ των προτέρων αμετάκλητες δαπάνες και, κατά συνέπεια, να υπερβεί τα όρια των κινδύνων που είναι εγγενείς στις επίμαχες δραστηριότητες, οι οποίες συνδέονται με την υποβολή προσφοράς στο πλαίσιο διαδικασίας αναθέσεως δημόσιας συμβάσεως. Επιπλέον, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η ενάγουσα ενήργησε κατά τρόπο εύλογο και ρεαλιστικό καθόσον αποδέχθηκε να πραγματοποιήσει εκ των προτέρων τις αναγκαίες δαπάνες για να είναι σε θέση να εκτελέσει τη σύμβαση μισθώσεως σύμφωνα προς τις απαιτήσεις της Επιτροπής. Πράγματι, η Επιτροπή είχε παράσχει στην ενάγουσα ακριβείς διαβεβαιώσεις ότι επρόκειτο να της επιστρέψει τις δαπάνες για τις εργασίες διευθετήσεως που θα αναγκαζόταν να πραγματοποιήσει πέραν των όσων θα προέβλεπε η σύμβαση.

Το συμπέρασμα αυτό δεν ανατρέπεται λόγω του ότι η Επιτροπή είχε το δικαίωμα να ματαιώσει την ανάθεση και, επομένως, να μη συνάψει την οικεία σύμβαση, χωρίς να υπέχει υποχρέωση αποζημιώσεως, μέχρι την ημερομηνία της υπογραφής της, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 100 και 101, πρώτο εδάφιο, του δημοσιονομικού κανονισμού. Πράγματι, η ύπαρξη αυτού του δικαιώματος δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να δημιούργησε η Επιτροπή με τη συμπεριφορά της στην ενδιαφερομένη την εντύπωση ότι δεν επρόκειτο να το ασκήσει στη συγκεκριμένη υπόθεση (βλ., υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογία, την προπαρατεθείσα στην ανωτέρω σκέψη 108 απόφαση Embassy Limousines & Services κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, σκέψεις 54 και 86).

Συνεπώς, διαπιστώνεται ότι η Επιτροπή παραβίασε κατάφωρα την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, καθόσον διέκοψε τις προσυμβατικές διαπραγματεύσεις αφού είχε παρακινήσει την ενάγουσα να πραγματοποιήσει τις εργασίες διευθετήσεως για να είναι εκείνη σε θέση να μισθώσει το Ακίνητο από 1ης Νοεμβρίου 2003.

Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, συνάγεται το συμπέρασμα ότι, όσον αφορά την προϋπόθεση της παράνομης συμπεριφοράς σε σχέση με τη διακοπή των προσυμβατικών διαπραγματεύσεων, η Επιτροπή επέδειξε παράνομη συμπεριφορά ικανή να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, καθόσον συνέχισε τις διαπραγματεύσεις αυτές ενώ γνώριζε ότι δεν θα τελεσφορούσαν και, ακολούθως, τις διέκοψε αφού όμως προηγουμένως παρακίνησε την ενάγουσα να πραγματοποιήσει τις εργασίες διευθετήσεως που ήταν αναγκαίες για να μπορέσει να μισθώσει το Ακίνητο από 1ης Νοεμβρίου 2003. Η επιχειρηματολογία της ενάγουσας πρέπει να απορριφθεί κατά τα λοιπά ως αβάσιμη».

περιουσιακής αποξένωσης που υπερέβαιναν τον ανεκτό επιχειρηματικό κίνδυνο. Το Δικαστήριο δεν αρκέστηκε δηλαδή στη διάγνωση της κατάφωρης παραβίασης της πρώτης αρχής (της καλής πίστης), αλλά προχώρησε στη διαπίστωση της κατάφωρης παραβίασης και της δεύτερης αρχής (της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης), προβαίνοντας έτσι σε επάλληλη στοιχειοθέτηση της παρανομίας του οργάνου σε περισσότερες βάσεις, και συγκεκριμένα με σωρευτική θεμελίωση σε κριτήρια αντλούμενα από αλληλοσυμπληρούμενες αρχές.

Η ως άνω επισήμανση έχει διττή σημασία: Δεν αποτελεί μόνο, σε πρακτικό απλώς επίπεδο, δικανική τεχνική ενίσχυσης της δικαστικής κρίσης, που λαμβάνει υπόψη και την πιθανότητα αναιρετικού ελέγχου. Συνιστά, ταυτόχρονα, και αξιολόγηση του ίδιου πραγματικού με αναγωγή σε προστατευτικές ρυθμίσεις τόσο του αστικού όσο και του διοικητικού δικαίου, που εμπεριέχουν υπέρτερες αξιολογήσεις συγγενούς μεν περιεχομένου, αλλά διαφορετικού πεδίου εφαρμογής. Υπέβαλε έτσι το Δικαστήριο το ίδιο πραγματικό σε έλεγχο και με κριτήρια που προσιδιάζουν τόσο σε ενδεχόμενη σχέση ισοτιμίας όσο και σε ενδεχόμενη θέση υπεροχής του ζημιώσαντος οργάνου έναντι του άλλου μέρους κατά το στάδιο των διαπραγματεύσεων.

Συγκεκριμένα, στο επίπεδο του ιδιωτικού δικαίου, η προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διαπραγματευομένου αποτελεί ειδικότερη εκδήλωση της αρχής της καλής πίστης (βλ. τα άρθρα 197-198 ΑΚ), δηλαδή εξειδίκευση της ίδιας γενικότερης αρχής με την τυποποίηση της ευθύνης κατά τις διαπραγματεύσεις ως ειδικότερης απάδουσας προς την αρχή αυτή συμπεριφοράς. Η τιθέμενη ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων (διαπραγματευτική) ανισότητα των μερών αποτελεί εξαίρεση, υπαγόμενη μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις σε ειδικότερους κανόνες προστατευτικούς του ασθενέστερου μέρους. Το Δικαστήριο όμως εξετάζει τις αγόμενες ενώπιόν του διαφορές υπό το πρίσμα και του δημοσίου δικαίου, με αναγωγή και σε γενικές αρχές που διατρέχουν τη διοικητική δράση, αναγνωρίζοντας ότι τα μέρη της σχέσης διέπονται από διαφορετικό νομικό καθεστώς. Τούτο καθιστά αναγκαία, στο μέτρο που η Ένωση αναπτύσσει και συναλλακτική δράση ως φορέας της ιδιωτικής οικονομίας, την εναρμόνιση και αμοιβαία συμπλήρωση αρχών του δημοσίου και του ιδιωτικού δικαίου. Σε αυτές ακριβώς τις περιπτώσεις, επιβάλλεται αξιολογική σύγκλιση και εναρμόνιση των γενικών αρχών ως γενικών ρητρών του ιδιωτικού δικαίου με τις γενικές αρχές της διοικητικής δράσης. Η σύγκλιση αυτή είναι εμφανής στη νομολογία του Δικαστηρίου, ακριβώς για να καλύψει προστατευτικά την έλλειψη διαπραγματευτικής ισοδυναμίας μεταξύ των μερών ως κοινή πραγματική συνθήκη ανεξαρτήτως ειδικότερου νομικού καθεστώτος τους.

A.2.2.2 Η Ένωση στο πλαίσιο της σχέσης που την συνδέει με τους υπαλλήλους της

Όχι αμελητέα στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δικαστηρίου είναι επίσης εκείνη η κατηγορία των υποθέσεων, στις οποίες η ζημία του ενάγοντος προκύπτει ως προϊόν της

υπαλληλικής σχέσης του με την Ένωση. Ενδιαφέρον στη νομολογιακή θεμελίωση της παρανομίας εμφανίζει εδώ η εντονότερη ερμηνευτική αναγωγή και σε διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου και, ειδικότερα, η νοηματοδότηση της παραβιαζόμενης αρχής της *χρηστής διοίκησης* με αναφορά στην ομώνυμη ρύθμιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Έκρινε εν προκειμένω το Δικαστήριο⁸⁶:

«Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι το άρθρο 41 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που φέρει τον τίτλο «Δικαίωμα χρηστής διοίκησης», ορίζει στην παράγραφο 1 ότι κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην αμερόληπτη, δίκαιη και εντός ευλόγου προθεσμίας εξέταση των υποθέσεων του από τα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης. Το άρθρο 41, παράγραφος 3, του εν λόγω Χάρτη υπενθυμίζει την κατοχυρωμένη στο άρθρο 340, δεύτερο εδάφιο, ΣΛΕΕ, αρχή, κατά την οποία κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην αποκατάσταση εκ μέρους της Ένωσης της ζημίας που του προξένησαν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, σύμφωνα με τις γενικές αρχές που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών.

Οι επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων διευκρινίζουν ότι το άρθρο 41 βασίζεται στην ύπαρξη της Ένωσης ως κοινότητας δικαίου, τα χαρακτηριστικά της οποίας αναπτύχθηκαν από τη νομολογία στην οποία κατοχυρώνεται μεταξύ άλλων η χρηστή διοίκηση ως γενική αρχή δικαίου».

Το παραπάνω απόσπασμα συμπυκνώνει μια πολυεπίπεδη ερμηνευτική αναγωγή. Κατ' αρχάς, πρέπει να τονιστεί ότι η νομική βάση του άρθρου 41 παρ.3 του Χάρτη παραπέμπει η ίδια στο σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης, καθώς ορίζει ότι: *«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην αποκατάσταση εκ μέρους της Ένωσης της ζημίας που του προξένησαν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, σύμφωνα με τις γενικές αρχές που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών».* Πρόκειται για κανόνα δικαίου ο οποίος απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες δυνάμει αυθεντικής ερμηνείας του. Ο ίδιος ο ενωσιακός νομοθέτης διακηρύσσει ότι η κατάφωρη παραβίαση ενός κανόνα, και μάλιστα αρχής, δηλαδή κανόνα υψηλής αφαίρεσης με έντονη αξιολογική φόρτιση, αποτελεί νομική βάση ικανή για τη θεμελίωση ευθύνης. Περαιτέρω, όμως, δεν πρέπει να παροράται και ότι η νοηματοδότηση της εν λόγω αρχής, ως περιεχόμενο του Χάρτη, επιχειρείται και αυτή με αναγωγή στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών-Μελών της Ένωσης και πρέπει να ερμηνεύεται με βάση αυτές, όπως ρητά επιτάσσει το άρθρο 52 παράγραφος 4 του Χάρτη⁸⁷. Η αντιστοιχία της ρύθμισης αυτής με το άρθρο 340 ΣυνθΛΕΕ, που παραπέμπει στις κοινές αρχές στα δίκαια των Κρατών-Μελών, είναι εμφανής.

⁸⁶ *Chart κατά EYED*, T-138/14, σκέψεις 111-116 (εδώ παρατίθενται οι σκέψεις 111-112).

⁸⁷ *«Στο βαθμό που ο παρών Χάρτης αναγνωρίζει θεμελιώδη δικαιώματα όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, τα εν λόγω δικαιώματα πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με τις παραδόσεις αυτές».*

Στις περιπτώσεις, επομένως, που άγεται προς κρίση πιθανή παραβίαση κανόνα που προδιορίζεται στον Χάρτη ως ιδρυτικός λόγος εξωσυμβατικής ευθύνης, η αναγωγή στις γενικές αρχές των εθνικών δικαίων έχει, όπως αναφέρθηκε, ένα πρόσθετο έρεισμα. Δεν είναι μόνο το άρθρο 340 ΣΛΕΕ, αλλά και το άρθρο 52 παρ.4 του Χάρτη που επιτάσσει αυτήν την αναγωγή. Και αν η πρώτη βάση έχει γενική διατύπωση ως προς την έκταση της αναγωγής, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αμφιβολία για το αν η αναγωγή φθάνει μέχρι και του σημείου της ερμηνείας του παραβιαζόμενου κανόνα ή αν αυτή επιτρέπει απλώς έναν ασφαλή προσδιορισμό του είδους της ενοχής και συνακόλουθα της δομής του πραγματικού της ιδρυόμενης αστικής ευθύνης, βέβαιο είναι ότι με το δεύτερο ως άνω νομικό θεμέλιο δεν καταλείπεται πλέον ουδεμία αμφιβολία. Οι αρχές που κατοχυρώνονται στον Χάρτη πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών-Μελών, χωρίς ασφαλώς να εξαιρείται η περίπτωση ερμηνείας τους για την πλήρωση της προϋπόθεσης του παρανόμου ως στοιχείου της εξωσυμβατικής ευθύνης. Η ενοποιητική λειτουργία της νομολογίας του Δικαστηρίου επί της εξωσυμβατικής ευθύνης στην ύλη του Χάρτη είναι αυξημένη, λόγω της προαναφερθείσας ύπαρξης πρόσθετης νομικής βάσης που επιτάσσει την ερμηνευτική αναγωγή στις κοινές αρχές του δικαίου των Κρατών-Μελών.

Υπό το ως άνω πρίσμα, το Δικαστήριο, και στην κριθείσα περίπτωση, επικαλούμενο μάλιστα ρητώς και την παραπάνω ρητή νομοθετική κάλυψη, ακολούθησε το σύνηθες σχήμα της εφαρμογής της αρχής ως κανόνα που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες. Και εδώ πάντως το Δικαστήριο επιχείρησε να νοηματοδοτήσει την αρχή με μία ερμηνευτική αναγωγή και σε ένα ιδιαίτερο καθήκον αμεροληψίας και επιμέλειας, αντλούμενο από την αρχή της χρηστής διοίκησης⁸⁸. Δεν πρόκειται εδώ μάλιστα για απλή εξειδίκευση της εφαρμοστέας αρχής, αλλά, επιπροσθέτως, και για αναγνώριση ενός αυξημένου μέτρου ευθύνης. Συγκεκριμένα, μολονότι το Δικαστήριο δέχεται γενικώς ότι ενδέχεται η εφαρμογή της αρχής της χρηστής διοίκησης να συνδέεται ορισμένες φορές με ένα ευρύ περιθώριο διακριτικής εκτίμησης του οργάνου, στην επίδικη σχέση αποφάνθηκε ότι τέτοιο περιθώριο δεν συνέτρεχε. Αναγνώρισε, με άλλα λόγια, ότι όταν συντρέχει ένα καθήκον επιμέλειας και, συνακόλουθα, ένα αυξημένο μέτρο ευθύνης, δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα διακριτικής ευχέρειας με απαλλακτική της ευθύνης λειτουργία. Και πάλι

---

⁸⁸ Ο.π., σκέψη 113:

«Η αρχή της χρηστής διοίκησης, όταν συνιστά την έκφραση συγκεκριμένου δικαιώματος όπως το δικαίωμα στην αμερόληπτη, δίκαιη και εντός ευλόγου προθεσμίας εξέταση των υποθέσεών του, υπό την έννοια του άρθρου 41 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, πρέπει να θεωρείται ως κανόνας δικαίου της Ένωσης που έχει ως σκοπό την απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες [βλ., σχετικά με την υποχρέωση επιμέλειας, η οποία συνδέεται με την αρχή της χρηστής διοίκησης και επιβάλλει στο αρμόδιο θεσμικό όργανο να εξετάσει, με επιμέλεια και αμεροληψία, όλα τα σχετικά με την υπόθεση στοιχεία, απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 2008, Masdar (UK) κατά Επιτροπής, C-47/07 P, Συλλογή, EU:C:2008:726, σκέψη 91 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία· βλ. επίσης, επ' αυτού, αποφάσεις της 4ης Οκτωβρίου 2006, Tillack κατά Επιτροπής, T-193/04, Συλλογή, EU:T:2006:292, σκέψη 127, και SPM κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψη 108 ανωτέρω, EU:T:2008:494, σκέψη 127].

πάντως το *χρονικό κριτήριο* της αδράνειας του οργάνου σε σχέση με το χρόνο υποβολής του αιτήματος του ζημιωθέντος αναδείχθηκε σε καθοριστικό παράγοντα για τη στοιχειοθέτηση παρανομίας, θεμελιωτικής της ευθύνης⁸⁹.

Το Δικαστήριο εφάρμοσε και εδώ αρχές που προσήκουν σε σχέση *εργασίας «δημοσίου δικαίου»*. Στο πλαίσιο αυτό, εμφανίζει ιδιαίτερο ερμηνευτικό ενδιαφέρον ότι το Δικαστήριο αντιμετώπισε τη διαπραγματευτική ανισότητα των μερών ως λόγο επίταξης του μέτρου επιμέλειας του ισχυρότερου μέρους. Είναι αναμφίβολα συλλογιστική που εμπνέεται από προστατευτικές αξιολογήσεις υπέρ του ασθενέστερου συμβαλλομένου.

A.2.2.3 Η Ένωση ως ελεγκτική-αδειοδοτική Αρχή (φορέας τεχνικών κρίσεων)

Εξαιρετικά σημαντική ποσοτικά αλλά και ποιοτικά είναι και η τυπολογία περιπτώσεων που αναπτύσσεται γύρω από την ελεγκτική και αδειοδοτική λειτουργία που επιτελούν όργανα και ειδικότερες υπηρεσίες της Ένωσης. Παρά την ευρύτητα των επιδιωκόμενων σκοπών και των συναρτημένων με αυτούς αρμοδιοτήτων, η κατηγορία αυτή εμφανίζει, από αστυνομολογική σκοπιά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή εντάσσει στην έρευνα του παρανόμου τις ειδικές τεχνικές κρίσεις που καλείται να εκφέρει ο αποφασίζων φορέας. Στο πλαίσιο αυτό, πρόκειται για την κατεξοχήν κατηγορία όπου η σύνθετη φύση των ζητημάτων που αναφύονται αποτυπώνεται στη δικαστική κρίση για την παραβίαση κανόνων δικαίου.

Η προσέγγιση αυτής της ύλης θα μπορούσε να εκκινήσει από την παρατήρηση της διστακτικότητας του Δικαστηρίου να διαγνώσει παραβίαση κανόνα δικαίου, και μάλιστα

---

⁸⁹ Ο.π., σκέψεις 114-116:

«Εξάλλου, πρέπει να γίνει δεκτό ότι τα θεσμικά όργανα, λοιπά όργανα και οργανισμοί της Ένωσης δεν διαθέτουν περιθώριο εκτιμήσεως ως προς την τήρηση, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, της αρχής της χρηστής διοικήσεως, της οποίας γίνεται επίκληση εν προκειμένω. Κατά συνέπεια, η απλή διαπίστωση παραβιάσεως της αρχής αυτής από την αντιπροσωπεία και την ΕΥΕΔ αρκεί για την απόδειξη της υπάρξεως κατάφωρης παραβιάσεως κατά την έννοια της διαλαμβανόμενης στη σκέψη 51 ανωτέρω νομολογίας.

Επιβάλλεται, ωστόσο, η διαπίστωση ότι, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η ΕΥΕΔ παραδέχθηκε ότι, εν προκειμένω, υπήρξε παραβίαση της αρχής της χρηστής διοικήσεως, κατά την έννοια του άρθρου 41 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ιδίως της αρχής του εύλογου χρόνου.

Τα στοιχεία της δικογραφίας και η αλληλουχία των γεγονότων, όπως περιγράφεται στις σκέψεις 1 έως 41 ανωτέρω, αποδεικνύουν, εν πάση περιπτώσει, την ύπαρξη της παραβιάσεως αυτής. Κατ' ουσίαν, επιδεικνύοντας παντελή έλλειψη σεβασμού προς την ενάγουσα, της οποίας υπήρξε ωστόσο εργοδότη για περισσότερα από δέκα έτη, η αντιπροσωπεία, την οποία διαδέχτηκε η ΕΥΕΔ, πέραν του γεγονότος ότι παρέλειψε να συντάξει και να χορηγήσει στον αιγυπτιακό οργανισμό κοινωνικής ασφαλίσεως το έντυπο «*estemara 6*» στο όνομα της ενάγουσας τον Οκτώβριο του 2001, έλαβε, για πρώτη φορά, συγκεκριμένο μέτρο σε απάντηση του από 3ης Φεβρουαρίου 2005 αιτήματος (βλ. σκέψη 5 ανωτέρω), επανυποβληθέντος πολλές φορές στη συνέχεια (βλ. σκέψεις 8, 11, 13, 15, 17, 19 και 20 ανωτέρω), μόλις στις 18 Μαρτίου 2010. Επιχείρησε τότε να επιτύχει τη χορήγηση ενός «*movement certificate*» στο όνομα της ενάγουσας (βλ. σκέψη 22 ανωτέρω). Μέχρι την ημερομηνία αυτή παρέμενε αδρανής και σιωπούσε στα αιτήματα της ενάγουσας στα οποία έδινε μόνο αόριστες απαντήσεις, προβάλλοντας ότι χρειαζόταν περισσότερο χρόνο για να βρει λύση στο πρόβλημα. Ερωτηθείσα επί του θέματος αυτού κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η ΕΥΕΔ δεν ήταν σε θέση να παράσχει την παραμικρή εξήγηση γι' αυτήν την έλλειψη ανταποκρίσεως της αντιπροσωπείας στα, απολύτως θεμιτά, αιτήματα της ενάγουσας».

κατάφωρη, ικανή να ιδρύσει ευθύνη της ενεργούσας δια των οργάνων της Ένωσης, σε περιπτώσεις απλού τεχνικού σφάλματος. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο⁹⁰ ότι μόνη η ύπαρξη απόκλισης από τεχνικό κανόνα δεν αρκεί για να θεμελιώσει την παρανομία, με το εξής ειδικότερο σκεπτικό: *«Πρέπει σχετικώς να σημειωθεί ότι, με τη σημερινή απόφαση του την οποία εξέδωσε στην υπόθεση 192/83 μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Επιτροπής, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι ο καθορισμός των αμφισβητούμενων συντελεστών προέρχεται από τεχνικό σφάλμα, το οποίο, μολονότι καταλήγει εξ αντικειμένου σε άνιση μεταχείριση των Ελλήνων παραγωγών, δεν μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί ότι συνιστά κατάφωρη παραβίαση υπέρτερου κανόνα δικαίου ή πρόδηλη και βαρεία υπέρβαση, εκ μέρους της Επιτροπής, των ορίων της εξουσίας της. Πρέπει ειδικότερα να παρατηρηθεί ότι η μέθοδος την οποία εφάρμοσε η Επιτροπή κατά τον καθορισμό των συντελεστών δεν προσκρούει στον κανόνα του άρθρου 103, παράγραφος 3, της Πράξης Προσχωρήσεως, όπως προκύπτει από το αιτιολογικό της απόφασης 192/8».*

Με μια πρώτη ανάγνωση της ως άνω κρίσης, θα μπορούσε να εντοπιστεί μια πρώιμη διάκριση μεταξύ τεχνικής και νομικής επιμέλειας. Ο τεχνικός κανόνας, δηλαδή ο κανόνας τέχνης ή επιστήμης που προσδιορίζει το αντικείμενο της νομικής ρύθμισης, δεν θέτει άνευ ετέρου νομικό κανόνα. Το τεχνικό σφάλμα δεν συνιστά ταυτόχρονα και μια αντικειμενικώς και αυτοτελώς προσδιοριζόμενη παρανομία.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται το Δικαστήριο και στη μεταγενέστερη πάγια νομολογία του⁹¹, με την οποίαν καθιστά σαφές ότι η στοιχειοθέτηση του παρανόμου από τεχνικό σφάλμα προσαπαιτεί και διάγνωση της έλλειψης επιμέλειας ή σύνεσης από το όργανο που υπέπεσε στη ζημιογόνο συμπεριφορά. Οι σχετικές θέσεις διατυπώνονται με ενάργεια στο παρακάτω απόσπασμα (παρατίθεται η σκέψη 144 από την αναφερόμενη στην υποσημείωση 91 δικαστική κρίση):

«Η διαπίστωση σφάλματος ή πλημμέλειας ενός θεσμικού οργάνου δεν αρκεί αφ' εαυτής για να στοιχειοθετήσει την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, εκτός εάν το σφάλμα αυτό ή η πλημμέλεια χαρακτηρίζεται από έλλειψη επιμέλειας ή σύνεσης. Επομένως, η ύπαρξη, κατά τον καθορισμό των συντελεστών μειώσεως/ προσαρμογής, ενδεχομένων διαφορών μεταξύ των αριθμητικών στοιχείων που ανακοίνωσαν οι αρμόδιες εθνικές αρχές και των αριθμητικών στοιχείων της Eurostat ή άλλων στοιχείων που αφορούν τις ποσότητες των μπανανών που διατέθηκαν στο εμπόριο ή εισήχθησαν στην Κοινότητα κατά τις αντίστοιχες περιόδους αναφοράς δεν συνιστά αφ' εαυτής απόδειξη κατάφωρης παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου εκ μέρους της Επιτροπής (...).»

⁹⁰ Αστερίς Α.Ε. κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις 194 έως 206/83, σκέψεις 22-23.

⁹¹ Comafrica and Dole Fresh Fruit Europe κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-225/99 (συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-198/95, T-171/96, T-174/98, T-225/99, T-230/97, σκέψεις 144, 149).

Εδώ η διάκριση είναι εναργέστερη. Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι μπορεί να μην αποδοθεί νομική πλημμέλεια (δηλαδή να μην διαγνωστεί έλλειψη νομικής επιμέλειας) σε περιπτώσεις τεχνικής πλημμέλειας. Η έλλειψη επιμέλειας ή σύνεσης είναι παράγοντας *πρόσθετος*, σε σχέση με το τεχνικό σφάλμα που εμφίλωρησε, δηλαδή σε σχέση με την απλή παραβίαση του τεχνικού κανόνα. Το Δικαστήριο προσανατολίζεται έτσι στην ανταπόκριση του οργάνου στις υποχρεώσεις επιμέλειας και σύνεσης που το βαρύνουν, όταν αυτό προβαίνει σε έλεγχο προκειμένου να αποτρέψει τις συνέπειες από την εμφίλωρησασα τεχνική πλημμέλεια⁹². Μόνο όταν το όργανο δεν ανταποκρίθηκε στις υποχρεώσεις αυτές, διαγιγνώσκεται νομική πλημμέλεια. Και ασφαλώς ο έλεγχος της ανταπόκρισης του οργάνου στις υποχρεώσεις σύνεσης και επιμέλειας δεν είναι άσχετος με τον «*περίπλοκο χαρακτήρα*»⁹³ του ρυθμιζόμενου ζητήματος. Το Δικαστήριο προσδιόρισε τυπικά εμφανιζόμενες περιστάσεις και αντικειμενικούς παράγοντες πρόκλησης του τεχνικού σφάλματος παρά την τήρηση από το όργανο του επιβαλλόμενου με βάση τις συντρέχουσες περιστάσεις μέτρου σύνεσης και επιμέλειας και κατέγραψε τα αντικειμενικά εκείνα δεδομένα που αιτιολογούν την επέλευση του σφάλματος, παρά τη συμμόρφωση του οργάνου με το μέτρο σύνεσης και επιμέλειας που επιβάλλει η περίπτωση. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο εισήγαγε και *ποσοτικό κριτήριο* απόκλισης από την απαιτούμενη για τη διάγνωση και την αντιμετώπιση του τεχνικού σφάλματος επιμέλεια, που συνέχεται με την έκταση της απόκλισης

---

⁹² Comafrica, *ό.π.*, σκέψη 146:

«Επιπλέον, η συμπεριφορά της Επιτροπής, κατά την επαλήθευση και τη διόρθωση των ποσοτήτων αναφοράς που ανακοίνωσαν οι αρμόδιες εθνικές αρχές, δεν χαρακτηριζόταν από έλλειψη συνέσεως ή επιμελείας. Η Επιτροπή όχι μόνο δεν δέχθηκε τα αριθμητικά αυτά στοιχεία χωρίς να εκφράσει αμφιβολίες, όπως οι προσφεύγουσες ισχυρίστηκαν με τα επιχειρήματά τους επί του παραδεκτού των προσφυγών, αλλά και ενεπλάκη κατά τα έτη 1995 έως 1999 με τις αρμόδιες εθνικές αρχές στον εντοπισμό και την εξάλειψη των περιπτώσεων διπλής μετρήσεως. Ενόψει, αφενός, των περιγραφών στις οποίες προβαίνουν οι μετέχοντες στις διαδικασίες εξακριβώσεως και διορθώσεως των ποσοτήτων αναφοράς και, αφετέρου, του ελέγχου στον οποίο προέβη το Πρωτοδικείο των πληροφοριών και εγγράφων που του διαβιβάστηκαν κατόπιν αιτήσεως του (βλ. σκέψη 103 ανωτέρω), πρέπει να θεωρηθεί ότι η Επιτροπή ενήργησε με μεγάλη σύνεση και επιμέλεια κατά την εξακρίβωση και τη διόρθωση των διαφορών στα αριθμητικά στοιχεία που ανακοίνωσαν οι αρμόδιες εθνικές αρχές και κατά την εξάλειψη των περιπτώσεων διπλής μετρήσεως. Η εκτίμηση αυτή δεν αναιρείται από το γεγονός ότι απεδείχθη αδύνατο να εξαλειφθούν όλες οι περιπτώσεις διπλής μετρήσεως».

⁹³ *Ο.π.*, σκέψη 147:

«Προκειμένου περί του καθεστώτος του 1993, η εξάλειψη όλων των ενδεχομένων διαφορών στα αριθμητικά στοιχεία που ανακοίνωναν οι αρμόδιες εθνικές αρχές ήταν πολύ δύσκολη, μάλιστα δε αδύνατη, ενόψει, πρώτον, του περίπλοκου χαρακτήρα των διατάξεων που αφορούν, αφενός, τις διάφορες κατηγορίες επιχειρηματιών και δραστηριοτήτων και, αφετέρου, τις διακρίσεις που απορρέουν από τις διαφορετικές προελεύσεις του προϊόντος, δεύτερον, του εύρους του επίμαχου εμπορίου και, τρίτον, των υποχρεώσεων που επιβάλλουν οι προθεσμίες που καθορίζονται για κάθε έτος εμπορίας».

από τον σχετικό τεχνικό κανόνα⁹⁴. Σε άλλη περίπτωση⁹⁵, από κοινού με τα αντικειμενικά αυτά κριτήρια που συνδέονται πρωτίστως με την εξεταζόμενη εξωτερική συμπεριφορά, το Δικαστήριο εξήρε το κριτήριο της δυσχέρειας στην ερμηνεία και στην εφαρμογή των κρίσιμων κανόνων

⁹⁴ Ο.π., σκέψεις 148-149:

«Όσον αφορά την υπόθεση T-225/99, το καθεστώς του 1999 απλοποίησε ουσιαστικά τις διατάξεις σχετικά με τη χορήγηση των πιστοποιητικών εισαγωγής, προβλέποντας μεταξύ άλλων ότι θα λαμβάνονταν υπόψη όχι πλέον οι ποσότητες που διατέθηκαν στο εμπόριο αλλά οι εισαχθείσες ποσότητες από τους επιχειρηματίες κατά την περίοδο αναφοράς.

Πάντως, η ύπαρξη διαφοράς της τάξεως του 3 έως 4 % μεταξύ των αριθμών που ανακοινώθηκαν από τις αρμόδιες εθνικές αρχές και των στοιχείων σχετικά με τις εισαγωγές μπανανών κατά την περίοδο αναφοράς για το έτος 1999 δεν μπορεί να αποτελέσει απόδειξη ελλείψεως επιμελείας ή συνέσεως εν προκειμένω. Δεδομένου, αφενός, ότι το έτος 1999 ήταν το πρώτο έτος εφαρμογής του καθεστώτος του 1999, βάσει των ποσοτήτων των εισαχθεισών μπανανών και όχι βάσει των ποσοτήτων των μπανανών που διατέθηκαν στο εμπόριο, και, αφετέρου, ότι τα πιστοποιητικά εισαγωγής εκδίδονται για περισσότερους από 700 επιχειρηματίες σε δεκαπέντε χώρες, ήταν αναπόφευκτο ορισμένο περιθώριο διαφοράς.

Κατά συνέπεια, λαμβανομένων υπόψη, μεταξύ άλλων, της περίπλοκης φύσεως των διατάξεων που θέτουν τα καθεστώτα του 1993 και του 1999, των χρονικών περιορισμών, του πολύ σημαντικού εύρους των συναλλαγών, των απαιτήσεων που συνδέονται με τη λειτουργία των διοικήσεων των δεκαπέντε κρατών μελών και των σημαντικών διαβημάτων που ανέλαβε η Επιτροπή για να μειώσει ενδεχόμενες δια φoρές στους αριθμούς, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η Επιτροπή ενήργησε με την απαιτούμενη σύνεση και επιμέλεια».

⁹⁵ Medici Grimm KG κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, T-364/03, σκέψεις 59, 61-62, 79-81, 87:

«79. Όπως υπενθυμίζει η ενάγουσα, κατά πάγια νομολογία, αποφασιστικό κριτήριο για να κριθεί μια παραβίαση του κοινοτικού δικαίου κατάφωρη είναι το αν συντρέχει, εκ μέρους κοινοτικού οργάνου, πρόδηλη και σοβαρή υπέρβαση των ορίων που επιβάλλονται στη διακριτική του ευχέρεια. Οσάκις το κοινοτικό όργανο διαθέτει μόνον πολύ περιορισμένη ή και καθόλου διακριτική ευχέρεια, η απλή παραβίαση του κοινοτικού δικαίου μπορεί να αρκεί προς απόδειξη της υπάρξεως κατάφωρης παραβάσεως (προπαρατεθείσες αποφάσεις Bergaderm και Goupil κατά Επιτροπής, σκέψεις 41 και 44, και EnBW Kernkraft κατά Επιτροπής, σκέψη 87). Ειδικότερα, η διαπίστωση μιας πλημμέλειας την οποία δεν θα είχε διαπράξει, σε ανάλογες συνθήκες, μια διοίκηση που δείχνει τη συνήθη σύνεση και επιμέλεια παρέχει τη δυνατότητα συναγωγής του συμπεράσματος ότι η συμπεριφορά του κοινοτικού οργάνου αποτέλεσε παρανομία ικανή να στοιχειοθετήσει την ευθύνη της Κοινότητας βάσει του άρθρου 288 ΕΚ (απόφαση της 12ης Ιουλίου 2001, T-198/95, T171/96, T-230/97, T-174/98 και T-225/99, Comafrika και Dole Fresh Fruit Europe κατά Επιτροπής, Συλλογή 2001, σ. II-1975, σκέψη 134).

80. Προς τούτο, στο πλαίσιο του συστήματος εξωσυμβατικής ευθύνης της Κοινότητας, λαμβάνεται επίσης υπόψη η πολυπλοκότητα των προς ρύθμιση καταστάσεων και οι δυσχέρειες εφαρμογής ή ερμηνείας των διατάξεων (αποφάσεις του Δικαστηρίου της 5ης Μαρτίου 1996, C-46/93 και C-48/93, Brasserie du pêcheur και Factortame, Συλλογή 1996, σ. I-1029, σκέψη 43, και της 10ης Δεκεμβρίου 2002, C-312/00 P, Επιτροπή κατά Camar και Tico, Συλλογή 2002, σ. I-11355, σκέψη 52).

81. Περαιτέρω, η προστασία των δικαιωμάτων τα οποία οι ιδιώτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με το αν τη ζημία την έχει προκαλέσει εθνική ή κοινοτική αρχή (προπαρατεθείσα απόφαση Bergaderm και Goupil κατά Επιτροπής, σκέψη 41). Επιβάλλεται, επομένως, η παραδοχή ότι, όπως συμβαίνει στο πλαίσιο της ευθύνης του κρατών μελών λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, για να καθοριστεί αν η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου είναι αρκούντως κατάφωρη, το κοινοτικό δικαστήριο που έχει επιληφθεί αγωγής αποζημιώσεως πρέπει να λάβει υπόψη όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την υπό κρίση περίπτωση, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, ο βαθμός σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιασθέντος κανόνα και ο ηθελημένος ή ακούσιος χαρακτήρας της διαπραχθείσας παραβάσεως (βλ., αναλόγως, τις αποφάσεις του Δικαστηρίου της 4ης Ιουλίου 2000, C-424/97, Haim, Συλλογή 2000, σ. I-5123, σκέψη 43, και της 4ης Δεκεμβρίου 2003, C-63/01, Evans, Συλλογή 2003, σ. I-14447, σκέψη 86).

(...)

87. Εντούτοις, η έλλειψη διακριτικής ευχέρειας του Συμβουλίου όσον αφορά την αναδρομική ισχύ του κανονισμού 2380/98 δεν αρκεί για να κριθεί, εν προκειμένω, ότι υπήρξε κατάφωρη παράβαση του άρθρου 1, παράγραφος 1, του βασικού κανονισμού, στοιχειοθετούσα ευθύνη της Κοινότητας. Συγκεκριμένα, απαιτείται επιπλέον να ληφθεί υπόψη η πολυπλοκότητα των προς ρύθμιση καταστάσεων, οι δυσχέρειες εφαρμογής ή ερμηνείας των διατάξεων, ο βαθμός σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιασθέντος κανόνα και ο ηθελημένος ή ακούσιος χαρακτήρας της διαπραχθείσας παραβάσεως».

δικαίου από το δρων όργανο, αλλά και τη συνεκτίμηση της ενδιάθετης υποκειμενικής στάσης του, καθώς ως κριτήριο τέθηκε επίσης «και ο ηθελημένος ή ακούσιος χαρακτήρας της διαπραχθείσας παραβάσεως». Εισάγεται έτσι εδώ η έμμεση έρευνα της υπαιτιότητας όχι ως διακριτής προϋπόθεσης για τη θεμελίωση της ευθύνης αλλά ως κριτηρίου για τη διάγνωση ή μη του «κατάφωρου» χαρακτήρα της αντικειμενικής παραβίασης.

Σε άλλη υπόθεση⁹⁶, για να θεμελιωθεί παρανομία από τη συνδρομή τεχνικού σφάλματος, το Δικαστήριο έκρινε ότι προσαπαιτείται η απόδειξη και σημαντικού χρονικού διαστήματος από την υπόδειξή του έως τη διόρθωσή του. Απόκλιση από την υποχρέωση επιμέλειας ήταν επομένως κατ' ακριβολογία όχι η πρόκληση, αλλά η αποτροπή διόρθωσης, δηλαδή η διαιώνιση του σφάλματος.

Ανεξαρτήτως όμως από τα πραγματικά περιστατικά των παραπάνω υποθέσεων και την κατ' αποτέλεσμα αξιολόγηση της ζημιογόνου συμπεριφοράς, η νομολογιακή διάπλαση της επιμέλειας ενδεικνύει μια σημαντική παράμετρο. Ο προσανατολισμός του Δικαστηρίου για τη θεμελίωση παράνομης συμπεριφοράς που ιδρύει εξωσυμβατική ευθύνη είναι ενδεικτικός μιας κεντρικής θέσης αναφορικά με την αρνητική αξιολόγηση της παρανομίας ως αναγκαίου όρου για τη θεμελίωση της εν λόγω ευθύνης: για την αρνητική αυτή αξιολόγηση δεν αρκεί το εκ της παράνομης συμπεριφοράς επερχόμενο αποτέλεσμα. Δεκτική αποδοκιμασίας είναι η συμπεριφορά που πλήττει ένα προστατευόμενο έννομο αγαθό. Προσαπαιτούμενο της ευθύνης είναι έτσι η αποδοκιμαζόμενη από την έννομη τάξη πλημμελής συμπεριφορά που αποτελεί το αίτιο πρόκλησης του ζημιογόνου αποτελέσματος. Απαιτείται δηλαδή παραβίαση υποχρέωσης επιμέλειας που επιτάσσει ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίου.

Η νομολογιακή αυτή προσέγγιση του παρανόμου ως προϋπόθεσης εξωσυμβατικής ευθύνης είναι όμοια με την αντίληψη που κρατεί για το ζήτημα αυτό στο πλαίσιο των εθνικών συστημάτων της αδιοπρακτικής ευθύνης. Το αποτέλεσμα που αποκλίνει από τεχνικό κανόνα δεν αρκεί για να γίνει

---

⁹⁶ Cobrecaf S.A. κλπ κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-514/93, σκέψεις 69-70:

«Πρέπει όμως να γίνει δεκτό ότι, ήδη από 1ης Φεβρουαρίου 1991, η γαλλική Διεύθυνση Θαλάσσιας Αλιείας είχε επισημάνει το σφάλμα αυτό στην Επιτροπή, γνωστοποιώντας της ιδίως, όσον αφορά τις μη εγκριθείσες δαπάνες, ότι το ποσό των 3 500 000 FF που περιλαμβανόταν στο παράρτημα C3 του ανακεφαλαιωτικού πίνακα δαπανών σχετικά με το κόστος των διχτύων δεν υπερέβαινε το 10 % του συνόλου της επενδύσεως. Ομοίως, από το έγγραφο της 25ης Φεβρουαρίου 1991, το οποίο απηύθυνε η Siditho στην προσφεύγουσα Cobrecaf, συνάγεται ότι η Επιτροπή γνώριζε σαφώς ότι ένα σφάλμα υπολογισμού την οδήγησε να αρνηθεί να λάβει υπόψη το κόστος των διχτύων κατά τον καθορισμό των δυνάμενων να εγκριθούν δαπανών όσον αφορά τον υπολογισμό της ζητηθείσας συνδρομής. Η Επιτροπή άφησε να περάσουν δεκαπέντε μήνες μέχρις ότου δεχθεί, χωρίς άλλο σχόλιο, να περιληφθεί το κόστος των διχτύων στην κοινοτική χρηματοδοτική συνδρομή, με την απόφαση της της 30ής Απριλίου 1992.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Πρωτοδικείο κρίνει ότι η Επιτροπή υπέπεσε σε υπηρεσιακό πταίσμα για το οποίο υπέχει εξωσυμβατική ευθύνη παραλείποντας να διορθώσει, εντός εulόγου χρόνου, το σφάλμα το οποίο δέχεται ότι διέπραξε. Πράγματι, το γεγονός ότι άφησε να περάσουν δεκαπέντε μήνες μέχρις ότου διορθώσει ένα προφανές σφάλμα συνιστά πρόδηλη έλλειψη επιδείξεως επιμελείας εκ μέρους της Επιτροπής (βλ. την απόφαση του Δικαστηρίου της 30ής Ιανουαρίου 1992, C-363/88 και C-364/88, Finsider κ.λπ. κατά Επιτροπής, Συλλογή 1992, σ. I-359, σκέψη 22)».

δεκτή παρανομία. Απαιτείται επιπλέον να είναι παράνομη η συμπεριφορά που το παρήγαγε. Η προϋπόθεση αυτή συντρέχει όταν με τη συμπεριφορά αυτή παραβιάζεται υφιστάμενη υφιστάμενη νομική (και όχι απλώς τεχνική) υποχρέωση επιμέλειας (duty of care).

Η ορθή ως άνω προσέγγιση της παρανομίας ως συμπεριφοράς (και όχι απλώς ως αποτελέσματος) που αποδοκιμάζει η έννομη τάξη ασφαλώς και δεν ταυτίζεται με τη λεγόμενη «διπλή λειτουργία» της αμέλειας, όταν η ίδια συμπεριφορά πληροί τόσο το στοιχείο του παρανόμου (η αμέλεια ως παραβίαση του κανόνα επιμέλειας του οικείου συναλλακτικού κύκλου) όσο και εκείνο της υπαιτιότητας (η αμέλεια ως μορφή ενδιάθετης στάσης του ζημιώσαντος). Και ναι μεν το Δικαστήριο έχει διαπλάσει την ευθύνη της Ένωσης ως αποσυνδεδεμένη από το στοιχείο της υπαιτιότητας. Η υπαιτιότητα δηλαδή δεν ερευνάται ως αυτοτελής προϋπόθεση της ευθύνης. Ωστόσο, όπως ήδη εκτέθηκε, το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι ως στοιχείο της εξεταζόμενης εδώ παρανομίας ερευνάται «και ο ηθελημένος ή ακούσιος χαρακτήρας της διαπραχθείσας παραβάσεως», δηλαδή η τήρηση μιας δεσμευτικής για το δρων υποκείμενο υποχρέωσης πρόνοιας. Η διαφορά σε σχέση με την κοινή αδικοπρακτική ευθύνη στα εθνικά συστήματα έγκειται στο ότι οι αξιολογήσεις αυτές εισάγονται ως κριτήρια του «κατάφωρου» χαρακτήρα της παραβίασης, πάντοτε δηλαδή στο πλαίσιο της έρευνας του παρανόμου, και όχι στο πλαίσιο της υπαιτιότητας ως διακριτής προϋπόθεσης της ευθύνης.

Η διατύπωση είναι χαρακτηριστική⁹⁷:

«Διευκρινίζεται, κατ' αρχάς, ότι η έλλειψη επιμέλειας αποτελεί ένα από τα κριτήρια που λαμβάνει υπόψη η νομολογία για να διαπιστωθεί ότι η πλημμέλεια ή η πλάνη στην οποία υπέπεσε ένα θεσμικό όργανο συνιστά κατάφωρη παραβίαση του δικαίου της Ένωσης (βλ. απόφαση Gar granen & producten κατά Επιτροπής, προπαρατεθείσα στη σκέψη 31, EU:T:2013:248, σκέψη 28 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Συναφώς, το καθήκον επιμέλειας χρησιμεύει για να «καταστήσει κατάφωρη» την παραβίαση άλλης αρχής ή την παράβαση άλλου κανόνα του δικαίου της Ένωσης. Αντιθέτως, εν προκειμένω, το καθήκον επιμέλειας συνιστά την αρχή της οποίας η παραβίαση προβλήθηκε και διαπιστώθηκε από το Δικαστήριο.

Συναφώς, από τη νομολογία προκύπτει ότι, προκειμένου η παράβαση του καθήκοντος επιμέλειας να είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως πρόδηλη και σοβαρή υπέρβαση των ορίων της εξουσίας εκτίμησης ενός θεσμικού οργάνου, το καθήκον επιμέλειας πρέπει να έχει παραβιασθεί πλήρως, δεδομένου ότι απλή εσφαλμένη εκτίμηση της εκτάσεως των υποχρεώσεων που απορρέουν από το καθήκον αυτό δεν επαρκεί (βλ., όσον αφορά τις αρχές της χρηστής διοικήσεως και του καθήκοντος

---

⁹⁷ Schroeder κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-205/14, σκέψεις 46-47.

αρωγής, απόφαση της 18ης Σεπτεμβρίου 1995, Nölle κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-167/94, Συλλογή, EU:T:1995:169, σκέψη 89 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία)».

Συμπερασματικά: Ακόμη και αν η αμέλεια, κατά την αντίληψη του Δικαστηρίου, εκδηλώνεται στο πλαίσιο μιας διαφοροποιημένης διάρθρωσης της εξωσυμβατικής ενοχής, το Δικαστήριο φαίνεται να προσχωρεί στην άποψη μιας διφυούς κατανόησης της αμέλειας, τόσο στη βάση της διάκρισης συμπεριφοράς-αποτελέσματος, όσο και στη βάση της διάκρισης αντικειμενικής και υποκειμενικής συμπεριφοράς του οργάνου.

Στο πλαίσιο της εδώ ειδικότερης ανάπτυξης, ενδιαφέρον παρουσιάζει περαιτέρω η εξειδίκευση πραγματικών ευθύνης από την τεχνική ή ελεγκτική αρμοδιότητα της Ένωσης σε επιμέρους θεματικούς τομείς με ειδική αναφορά στο προστατευόμενο έννομο αγαθό ή στον επιδιωκόμενο σκοπό. Συγκεκριμένα, είναι κρίσιμο να ερευνηθεί όχι μόνο πώς το Δικαστήριο αξιολόγησε κάθε φορά την τεχνική πολυπλοκότητα του ρυθμιστέου ζητήματος αλλά, κυρίως, με βάση ποιους κανόνες δικαίου διενήργησε τον νομικό έλεγχο της συμπεριφοράς του ενωσιακού οργάνου, όταν το τελευταίο διατυπώνει και εφαρμόζει τεχνικές κρίσεις. Η τυπολογία περιπτώσεων είναι ενδεικτική:

Για να θεμελιώσει ευθύνη του ενωσιακού οργάνου κατά τον έλεγχο της συμμόρφωσης μιας επιχείρησης με τη νομοθεσία περί ανταγωνισμού, το Δικαστήριο προέβη⁹⁸ στην αντιδιαστολή της κατατείνουσας στη διενέργεια του ελέγχου αυτού συμπεριφοράς του οργάνου προς εκείνην της παραγωγής από τα όργανα της Ένωσης των σχετικών με τον έλεγχο αυτόν κανόνων, τους οποίους και υπήγαγε στην έννοια των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα αστικής ευθύνης της Ένωσης. Αντιθέτως, τέτοιο ζήτημα μπορεί να τεθεί μόνο για την εξατομικευμένη δράση του οργάνου, με την οποίαν επιχειρείται ο έλεγχος και η εφαρμογή των εν λόγω κανόνων (και όχι η θέσπισή τους). Στον έλεγχο της εξωσυμβατικής ευθύνης εμπίπτει δηλαδή μόνο η «διοικητική» και όχι η «νομοθετική» δράση των ενωσιακών

---

⁹⁸ *Fresh Marine Company SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-178/98, σκέψη 57:

«Καίτοι οι πράξεις του Συμβουλίου και της Επιτροπής που εκδίδονται στο πλαίσιο διαδικασίας η οποία μπορεί να καταλήξει ενδεχομένως στη λήψη μέτρων αντντάμπινγκ είναι νομοθετικές πράξεις συνεπαγόμενες επιλογές οικονομικής πολιτικής, ώστε η ευθύνη της Κοινότητας να μην μπορεί να θεμελιωθεί λόγω τέτοιων πράξεων παρά μόνον εφόσον συντρέχει κατάφωρη παράβαση υπέρτερου κανόνα δικαίου που προστατεύει τους ιδιώτες (απόφαση Nölle κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, προαναφερθείσα στη σκέψη 35, σκέψη 51, και η παρατιθέμενη νομολογία), πρέπει, εντούτοις, να υπογραμμιστούν οι ιδιομορφίες της παρούσας υπόθεσης. Εν προκειμένω, η ζημία για την οποία πρόκειται οφείλεται σε προβαλλόμενη ως πλημμελή συμπεριφορά της Επιτροπής στο πλαίσιο εξέτασής της εκθέσεως του Οκτωβρίου 1997 σκοπός της οποίας ήταν ο έλεγχος της εκ μέρους της προσφεύγουσας τηρήσεως, κατά τη διάρκεια του τρίτου τριμήνου του έτους 1997, των υποχρεώσεων των οποίων η ανάληψη είχε θέσει τέρμα στις έρευνες αντντάμπινγκ και αντεπιδοτήσεων που την αφορούσαν. Αυτή η προβαλλόμενη ως πλημμελής συμπεριφορά οδήγησε την Επιτροπή στο συμπέρασμα ότι η ενάγουσα δεν είχε τηρήσει τις υποχρεώσεις της. Η συμπεριφορά αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας διοικητικής φύσεως ενέργειας που αφορούσε ειδικώς και αποκλειστικώς την ενάγουσα. Η ενέργεια αυτή δεν περιελάμβανε καμία επιλογή οικονομικής πολιτικής, παρείχε δε στην Επιτροπή σημαντικά περιορισμένο, έως ανύπαρκτο περιθώριο εκτιμήσεως. (...)»

οργάνων. Για τον έλεγχο αυτόν, το Δικαστήριο εφάρμοσε το κριτήριο της σύγκρισης με τη μέση συνετή και επιμελή Διοίκηση, κρίνοντας ότι το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας κατά τη διενέργεια του ελέγχου είναι εξαιρετικά στενό, με αποτέλεσμα και απλή παραβίαση του καθήκοντος επιμέλειας να ιδρύει τη σχετική ευθύνη της Ένωσης⁹⁹.

Σε άλλη περίπτωση¹⁰⁰, ελέγχοντας την άσκηση αρμοδιότητας της Ένωσης στον τομέα της κοινής γεωργικής πολιτικής που κατέτεινε στην προστασία της δημόσιας υγείας, το Δικαστήριο προσανατολίστηκε και πάλι στο κριτήριο της περιπλοκότητας του ζητήματος ως ειδικότερης πτυχής της διακριτικής ευχέρειας, και ρητά διέκρινε την υποβοηθητική επιστημονική κρίση από την πολιτική απόφαση. Επιβεβαιώνεται δηλαδή και εδώ η θέση του Δικαστηρίου ότι το τεχνικό-επιστημονικό σφάλμα δεν είναι πρόσφορο να στοιχειοθετήσει άνευ ετέρου και νομική πλημμέλεια. Στο ίδιο πλαίσιο, το Δικαστήριο υπέβαλε τη δράση του ενωσιακού οργάνου στον έλεγχο επάλληλων προστατευτικών αρχών και κανόνων που αναγνωρίζουν δικαιώματα στους ιδιώτες, συμβάλλοντας έτσι στη νοηματοδότηση του περιεχομένου τους. Καίριας σημασίας είναι εδώ η ερμηνευτική αναγωγή του Δικαστηρίου στα νομικά θεμέλια αυτών των αξιολογήσεων, ακόμη και στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.

Άξιο επίσης ιδιαίτερης επισήμανσης είναι εν προκειμένω ότι το Δικαστήριο, προσφεύγοντας στη θεμελιώδη αρχή της αναλογικότητας, και μάλιστα υπό την ειδικότερη έκφανση της προσφορότητας, διετύπωσε —εν είδει γενικότερου κανόνα—την εύλογη κρίση ότι όσο μεγαλύτερη είναι η διακριτική ευχέρεια, τόσο ευρύτερο είναι και το πεδίο για να αναγνωριστεί το λαμβανόμενο εκάστοτε μέτρο ως πρόσφορο¹⁰¹.

---

⁹⁹ Ο.π., σκέψη 61:

«Συνεπώς, η απλή παράβαση του κοινοτικού δικαίου αρκεί, εν προκειμένω, να στοιχειοθετήσει την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας (βλ. απόφαση της 4ης Ιουλίου 2000, *Bergaderm και Goupil κατά Επιτροπής*, προαναφερθείσα στη σκέψη 38, σκέψη 44). Ειδικότερα, η διαπίστωση μιας πλημμέλειας που δεν θα είχε διαπράξει, υπό ανάλογες περιστάσεις, μια διοικητική αρχή επιδεικνύουσα τη συνήθη φρόνηση και επιμέλεια επιτρέπει το συμπέρασμα ότι η συμπεριφορά του οργάνου συνιστά παρανομία δυνάμενη να στοιχειοθετήσει ευθύνη της Κοινότητας βάσει του άρθρου 215 της Συνθήκης».

¹⁰⁰ *Zoofachhandel Zürke* κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-817/14, σκέψη 42:

«42. Όσον αφορά την εφαρμογή του κριτηρίου της κατάφωρης παραβάσεως στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως, πρέπει να διευκρινιστεί ότι ενδεχόμενη κατάφωρη παράβαση των οικείων κανόνων δικαίου πρέπει να στηρίζεται σε πρόδηλη και σοβαρή υπέρβαση των ορίων της ευρείας εξουσίας εκτιμήσεως που έχει ο νομοθέτης της Ένωσης κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του στον τομέα της κοινής γεωργικής πολιτικής βάσει του άρθρου 43 ΣΛΕΕ. Πράγματι, η άσκηση της εν λόγω διακριτικής ευχέρειας συνεπάγεται την υποχρέωση του νομοθέτη της Ένωσης να προβλέπει και να εκτιμά περίπλοκες και αβέβαιες οικολογικές, επιστημονικές, τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις (βλ., συναφώς, απόφαση ATC κ.λπ., σκέψη 31 ανωτέρω, EU:T:2013:451, σκέψη 64 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Συναφώς, οι επιστημονικές μελέτες και γνωμοδοτήσεις πρέπει μν να λαμβάνονται υπόψη από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, ωστόσο η πολιτική επιλογή που καθορίζει το πρόσφορο επίπεδο προστασίας της κοινωνίας εναπόκειται στα εν λόγω θεσμικά όργανα και όχι στους επιστημονικούς φορείς [απόφαση της 12ης Απριλίου 2013, *Du Pont de Nemours (France)* κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-31/07, EU:T:2013:167, σκέψη 270]».

¹⁰¹ Ο.π., σκέψη 50:

Περαιτέρω, η αρχή της πρόληψης, ερειδόμενη αξιολογικά στην ύπαρξη ενός επικείμενου αποτρεπτέου κινδύνου, όπως συμβαίνει προεχόντως όταν διακυβεύεται η δημόσια υγεία, νομιμοποιεί την ενωσιακή δράση που βασίζεται στην πιθανολόγηση αντί της πλήρους επιστημονικής πεποίθησης ή βεβαιότητας¹⁰². Δεν παροράται πάντως και εδώ το καθήκον

«Συναφώς πρέπει να υπομνησθεί ότι η αρχή της αναλογικότητας, η οποία αποτελεί μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης και επαναλαμβάνεται στο άρθρο 5, παράγραφος 4, ΣΕΕ επιτάσσει να μην υπερβαίνουν οι πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης τα όρια του κατάλληλου και αναγκαίου μέτρου για την επίτευξη των θεμιτών σκοπών που επιδιώκει η σχετική ρύθμιση, εξυπακουμένου ότι, όταν υφίσταται δυνατότητα επιλογής μεταξύ περισσότερων του ενός κατάλληλων μέτρων, πρέπει να επιλέγεται το λιγότερο επαχθές και ότι τα προζευγόμενα μειονεκτήματα δεν πρέπει να είναι υπέρμετρα σε σχέση με τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Όσον αφορά τον δικαστικό έλεγχο των προϋποθέσεων εφαρμογής της αρχής αυτής, δεδομένου του εύρους της εξουσίας εκτιμήσεως που διαθέτει ο νομοθέτης της Ένωσης στον τομέα της κοινής γεωργικής πολιτικής, η νομιμότητα των σχετικών μέτρων θίγεται μόνον αν το μέτρο που λαμβάνεται στον τομέα αυτόν είναι προδήλως απρόσφορο σε σχέση με τον σκοπό που επιδιώκει το αρμόδιο θεσμικό όργανο. Συνεπώς, το ζήτημα που πρέπει να εξακριβωθεί δεν είναι αν τα μέτρα που έχει λάβει ο νομοθέτης της Ένωσης είναι τα μόνα ή τα καλύτερα δυνατά, αλλά αν είναι πράγματι προδήλως απρόσφορα σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό (βλ. απόφαση ATC κ.λπ., σκέψη 31 ανωτέρω, EU:T:2013:451, σκέψεις 98 και 99 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

Ενδιαφέρουσα θεμελίωση της μη υπέρβασης της αρχής της αναλογικότητας από τη λήψη μέτρου προστατευτικού της δημόσιας υγείας προσφέρει και η κρίση στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-481/93 και T-484/93 (*Vereniging van Exporteurs in Levende Varkens και λοιποί και Nederlandse Bond van Waaghouders van Levend Vee και λοιποί κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*), όπου η προσφορότητα του ενωσιακού μέτρου τεκμηριώνεται και από την εικαζόμενη νόθευση του ανταγωνισμού και του διακοινοτικού εμπορίου που θα προκαλούσε η ανάληψη εθνικών μέτρων από το κάθε Κράτος-Μέλος χωριστά (σκέψεις 125, 128).

Επίσης, το Δικαστήριο έκρινε (T-390/94, *Aloys Schröder, Jan και Karl-Julius Thamann κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, σκέψεις 140-143) ότι δεν στοιχειοθετείται παρανομία από την παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας, όταν η προσφορότητα τεκμαίρεται από την εναρμόνιση του έκτακτου μέσου με τη γενικότερη συνήθη πολιτική της Ένωσης:

«Όσον αφορά το επιχείρημα ότι οι εμβολιασμοί θα αποτελούσαν ηπιότερο μέσο καταπολέμησης της ΚΠΧ [ορίζεται πιο πάνω στο κείμενο ως η Κλασική Πανώλη Χοίρων], επιβάλλεται να υπομνηστεί καταρχάς ότι η χρήση εμβολίων κατά της ΚΠΧ απαγορεύεται καταρχήν από το άρθρο 14 της οδηγίας 80/217, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 91/685.

Μολονότι η προσφυγή στον εμβολιασμό έκτακτης ανάγκης εξακολουθεί να επιτρέπεται υπό ορισμένες περιστάσεις, ο μη εμβολιασμός αποτελεί πάγια πολιτική της Κοινότητας. Στο πλαίσιο της παρούσας αγωγής αποζημιώσεως, το κρίσιμο ζήτημα δεν μπορεί να αφορά τον βάσιμο χαρακτήρα της πολιτικής που ακολουθεί η Επιτροπή για την καταπολέμηση της ΚΠΧ, αλλά αποκλειστικά το αν η Επιτροπή υπερέβη προδήλως και σοβαρώς τα όρια της εξουσίας της εκτιμήσεως, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά της να είναι παράνομη. Συναφώς, όμως, η άρνηση της Επιτροπής να επιτρέψει την προσφυγή σε εμβολιασμό έκτακτης ανάγκης, άρνηση η οποία συνάδει προς την πολιτική της στον τομέα αυτό, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετεί τέτοια παράβαση.

Εν πάση περιπτώσει, επιβάλλεται να τονιστεί ότι, κατά το άρθρο 14, παράγραφοι 3 και 4, της οδηγίας 80/217, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 91/685, σε περίπτωση πραγματοποίησης εμβολιασμού έκτακτης ανάγκης, κανένας ζων χοίρος δεν μπορεί να απομακρυνθεί από τη ζώνη εμβολιασμού για διάστημα έξι μηνών από της ολοκλήρωσεως του εμβολιασμού. Επομένως, το μέτρο που προτείνουν οι ενάγοντες δεν θα είχε αποτελέσει λιγότερο καταναγκαστικό μέσο έναντι αυτών απ' ό,τι οι επίδικες απαγορεύσεις.

Επομένως, οι επίδικες αποφάσεις δεν συνιστούν πρόδηλη και σοβαρή παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας».

¹⁰² *Zoofachhandel Zürke*, ό.π., σκέψη 51:

« Πρέπει, επίσης, να υπομνησθεί ότι η αρχή της προλήψεως αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, η οποία απορρέει από το άρθρο 11 ΣΛΕΕ, το άρθρο 168, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το άρθρο 169, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ και το άρθρο 191, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ και επιβάλλει στις αρμόδιες αρχές την υποχρέωση να λαμβάνουν, στο πλαίσιο της ασκήσεως των συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων που τους απονέμει η σχετική ρύθμιση, μέτρα κατάλληλα για την πρόληψη ενδεχόμενων κινδύνων για τη δημόσια υγεία, την ασφάλεια και το περιβάλλον, δίνοντας προτεραιότητα στις υποχρεώσεις που συνδέονται με την προστασία των συμφερόντων αυτών έναντι των οικονομικών συμφερόντων. Συνεπώς, η αρχή της προλήψεως παρέχει στα θεσμικά όργανα τη δυνατότητα, όταν εκφράζονται επιστημονικές αμφιβολίες ως προς το υποστατό ή την έκταση των κινδύνων για την υγεία των ανθρώπων, να λαμβάνουν μέτρα προστασίας, χωρίς να αναμένουν να αποδειχθεί πλήρως το υποστατό και η σοβαρότητα των εν λόγω κινδύνων ή να

επιμέλειας ως αυτοτελής δικαιοπολιτικός στόχος αλλά κυρίως ως νομικός κανόνας που νοσηματοδοτείται στην επίδικη σχέση από την υποχρέωση επισταμένης εξέτασης όλων των διαθέσιμων στοιχείων και εφαρμόζεται εδώ υπό το φως μιας ευρείας διακριτικής εξουσίας του ενωσιακού οργάνου¹⁰³.

Στο ίδιο ως άνω πλαίσιο, είναι άξιο ιδιαίτερης επισήμανσης ότι το Δικαστήριο θέωρησε ως παραβίαση κανόνων που μπορεί να συνιστά παρανομία και να γεννά ευθύνη και την προσβολή των ατομικών δικαιωμάτων του ιδιώτη, ανεξαρτήτως του ότι στην εξετασθείσα περίπτωση έκρινε ότι δεν συνέτρεξε τέτοια προσβολή, καθώς η συμπεριφορά της Διοίκησης αποτελούσε θεμιτό προσδιορισμό της άσκησης των σχετικών δικαιωμάτων που υπηρετούσε το γενικό συμφέρον και το κοινωνικό σύνολο¹⁰⁴. Το Δικαστήριο δέχθηκε, με άλλα λόγια, παρά την *in concreto* επί της ουσίας απορριπτική του αγωγικού αιτήματος κρίση του, ότι τα σχετικά ατομικά δικαιώματα «τρίτενεργούν» και μπορούν να τύχουν επίκλησης για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης.

Από τη σκοπιά της ανάπτυξης του δικανικού συλλογισμού, ενδιαφέρει εδώ ότι μόνο μετά από τη διαδοχική απόρριψη όλων των προταθεισών επάλληλων δυνητικών βάσεων της παρανομίας¹⁰⁵ οδηγήθηκε το Δικαστήριο στη διάγνωση της έλλειψης ευθύνης.

επέλθουν τα αρνητικά αποτελέσματα για την υγεία. Περαιτέρω, όταν αποδεικνύεται αδύνατο να προσδιοριστεί με βεβαιότητα το υποστατό ή η έκταση του προβαλλόμενου κινδύνου λόγω των ανεπαρκών, αλυσιτελών ή ανακριβών αποτελεσμάτων των εκπονηθεισών μελετών, αλλά η πιθανότητα πραγματικής προσβολής της δημόσιας υγείας εξακολουθεί να υπάρχει σε περίπτωση επελεύσεως του κινδύνου αυτού, η αρχή της προλήψεως δικαιολογεί τη λήψη περιοριστικών μέτρων υπό την επιφύλαξη ότι τα μέτρα αυτά είναι αντικειμενικά και δεν επάγονται δυσμενείς διακρίσεις (βλ., συναφώς, απόφαση ATC κ.λπ., σκέψη 31 ανωτέρω, EU:T:2013:451, σκέψεις 79 έως 81 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

¹⁰³ Ο.π., σκέψη 107:

«Από πάγια νομολογία προκύπτει ότι, στην περίπτωση κατά την οποία ένα θεσμικό όργανο της Ένωσης διαθέτει ευρεία εξουσία εκτιμήσεως, ο έλεγχος της τήρησης ορισμένων εγγυήσεων που παρέχει η έννομη τάξη της Ένωσης, στο πλαίσιο των διοικητικών διαδικασιών, έχει θεμελιώδη σημασία. Μεταξύ των εγγυήσεων αυτών συγκαταλέγεται ιδίως η υποχρέωση του αρμοδίου θεσμικού οργάνου να εξετάζει επιμελώς και αμερολήπτως όλα τα κρίσιμα στοιχεία της κρινόμενης υποθέσεως και να αιτιολογεί επαρκώς την απόφασή του. Συγκεκριμένα, η τήρηση του καθήκοντος της Επιτροπής να συγκεντρώνει επιμελώς τα πραγματικά στοιχεία που είναι απαραίτητα για την άσκηση της ευρείας εξουσίας της εκτιμήσεως, καθώς και ο έλεγχός της από τον δικαστή της Ένωσης είναι κατά μείζονα λόγο σημαντικά, δεδομένου ότι η άσκηση της εν λόγω εξουσίας εκτιμήσεως υπόκειται σε περιορισμένο μόνο δικαιοδοτικό έλεγχο επί της ουσίας, ο οποίος εξαντλείται στη διερεύνηση πρόδηλης πλάνης (βλ., συναφώς, απόφαση ATC κ.λπ., σκέψη 31 ανωτέρω, EU:T:2013:451, σκέψη 84 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία)».

¹⁰⁴ Ο.π., σκέψη 126:

«Από πάγια νομολογία προκύπτει ότι η επαγγελματική ελευθερία, η επιχειρηματική ελευθερία και το δικαίωμα ιδιοκτησίας αποτελούν θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία κατοχυρώνονται στα άρθρα 15 έως 17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Ωστόσο, τα δικαιώματα αυτά δεν αποτελούν απόλυτες αξίες, αλλά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε συνάρτηση με τη λειτουργία τους εντός του κοινωνικού συνόλου. Επομένως, μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί στην άσκησή τους, υπό την προϋπόθεση ότι οι περιορισμοί αυτοί ανταποκρίνονται πράγματι σε επιδιωκόμενους από την Ένωση σκοπούς γενικού συμφέροντος και δεν συνιστούν, λαμβανομένου υπόψη του επιδιωκόμενου σκοπού, υπέρμετρη και ανεπίτρεπτη παρέμβαση δυναμένη να θίξει την ίδια την ουσία των ούτως κατοχυρωμένων δικαιωμάτων (βλ., συναφώς, απόφαση ATC κ.λπ., σκέψη 31 ανωτέρω, EU:T:2013:451, σκέψη 188 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία)».

¹⁰⁵ Σε άλλη υπόθεση (προπαρατεθείσα T-481/93), το Δικαστήριο αξιολόγησε επίσης την παρανομία του μέτρου που κατέτεινε στην προστασία της δημόσιας υγείας και υπό το πρίσμα των αρχών της ίσης μεταχείρισης (σκέψεις 141-

Αντίθετα με ό,τι αποφάσισε το Δικαστήριο στην προεκτεθείσα απόφασή του, σε άλλη περίπτωση κρίσης¹⁰⁶ επί των ιδίων εννόμων αγαθών, αποφάνθηκε ότι παραβιάστηκαν οι οικείες προστατευτικές αρχές και κανόνες. Βασικό κριτήριο διάγνωσης της αντίθεσης στους κανόνες ήταν, στην περίπτωση εκείνη, η *πλήρης έλλειψη υποστηρικτικών επιστημονικών στοιχείων*, αντί έστω της απλής επιστημονικής αμφιβολίας ή διχογνωμίας που θα μπορούσε να επιστηρίξει το δεδομένα ευρύ περιθώριο διακριτικής εκτίμησης. Το ενωσιακό όργανο παραβίασε έτσι το *καθήκον επιμέλειας* που επέβαλλε και την ειδικότερη *υποχρέωση αιτιολόγησης*¹⁰⁷ του ληφθέντος μέτρου γιατί παρέλειψε να αναζητήσει τα αναγκαία στοιχεία για να το τεκμηριώσει επιστημονικά¹⁰⁸. Αλλά και η *γεωγραφική εμβέλεια* του μέτρου το κατέστησε εν προκειμένω

---

142), αποφαινόμενο ότι η διαφορετική μεταχείριση μεταξύ των Κρατών-Μελών είχε αντικειμενικό επιστημονικό έρεισμα, αλλά και της προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης του διοικουμένου (σκέψεις 148 επ.). Στην τελευταία αυτή περίπτωση κατέστησε σαφές ότι τέτοια προστατευόμενη εμπιστοσύνη ενός δρώντος οικονομικού φορέα δεν μπορεί να δημιουργηθεί από μόνη την απλή προσδοκία του για τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, παρά μόνον από τη βάσιμη πεποίθηση ως προϊόν ρητής θετικής συμπεριφοράς του οργάνου. Τίποτε επομένως δεν δικαιολογούσε την πίστη του θιγέντος στην αποχή του ενωσιακού οργάνου από τη λήψη προληπτικών μέτρων.

¹⁰⁶ *ATC κ.λπ. κατά Επιτροπής*, T-333/10.

¹⁰⁷ Η παραβίαση της υποχρέωσης αιτιολόγησης πρέπει να διακριθεί από την έλλειψη ή την πλημμέλεια της αιτιολογίας κανονιστικού (νομοθετικού) μέτρου που προηγουμένως (βλ. υπό Π.Α.Ι.1) αναφέρθηκε ως μη δεκτική να παραγάγει την ευθύνη. Εδώ η έλλειψη αιτιολογίας νοείται παρακολουθηματικά ως αδυναμία τεκμηρίωσης της προσβολής άλλων αρχών και όχι ως υποχρέωση αιτιολόγησης ανέλεγκτων κυριαρχικών επιλογών.

¹⁰⁸ *Ο.π.*, σκέψεις 85, 91, 93:

«85. Συναφώς, η νομολογία διευκρίνισε περαιτέρω ότι η κατά το δυνατόν εξαντλητική επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων βάσει επιστημονικών γνωμοδοτήσεων βασιζόμενων στις αρχές της γνώσης των πραγμάτων, της διαφάνειας και της ανεξαρτησίας συνιστούσε σημαντική διαδικαστική εγγύηση για τη διασφάλιση της επιστημονικής αντικειμενικότητας των μέτρων και την αποφυγή λήψης αυθαίρετων μέτρων (προαναφερθείσα στη σκέψη 64 απόφαση *Pfizer Animal Health* κατά Συμβουλίου, σκέψη 172). Στο πλαίσιο αυτό, έχει κριθεί ότι η πρώτη περίπτωση που προβλέπει το άρθρο 18, παράγραφος 1, της οδηγίας 91/496 μπορούσε να επαληθευθεί στην περίπτωση κατά την οποία νέες πληροφορίες μετέβαλλαν σημαντικά την αντίληψη του κινδύνου που αντιπροσώπευε μια νόσος (βλ., υπό την έννοια αυτή και κατ' αναλογία, απόφαση του Δικαστηρίου της 22ας Ιουνίου 2011, C-346/09, *Denkavit Nederland* κ.λπ., Συλλογή 2011, σ. I-5517, σκέψη 51 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

(...)

91. Πάντως, ελλείψει αιτιολογίας καθώς και συγκεκριμένων και αρκούντως αποδεδειγμένων από επιστημονικής άποψης πραγματικών στοιχείων (βλ. την παρατιθέμενη στην ανωτέρω σκέψη 85 νομολογία), τα οποία θα ήταν ικανά να δικαιολογήσουν τη σφαιρική προσέγγιση που ακολουθήθηκε με την απόφαση 2005/760, και ελλείψει προσπαθειών συλλογής αποδείξεων εκ μέρους της Επιτροπής προς τον σκοπό αυτόν, διαπιστώνεται ότι, στην υπό κρίση υπόθεση, η Επιτροπή παρέβη τόσο το καθήκον της επιμέλειας όσο και την υποχρέωσή της αιτιολόγησης. Συναφώς, η Επιτροπή δεν μπορεί επίσης να προβάλει ότι ήταν υποχρεωμένη να θεσπίσει επείγον μέτρο διασφάλισης. Αφενός, η Επιτροπή δεν προβάλλει τέτοιο λόγο επείγοντος ούτε με την απόφαση 2005/760 ούτε με τα υποβληθέντα ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου υπομνήματά της και, αφετέρου, ο ενδεχομένως επείγων χαρακτήρας της επίμαχης κατάστασης δεν μπορεί να δικαιολογήσει την πλήρη παράλειψη της Επιτροπής, πρώτον, να προβεί σε εμπεριστατωμένη και πλήρη εξέταση των κρίσιμων στοιχείων που ήταν τότε διαθέσιμα προκειμένου να εκτιμηθούν κατά τον πληρέστερο δυνατό τρόπο οι κίνδυνοι, να εξασφαλισθεί η επιστημονική αντικειμενικότητα του σχεδιαζόμενου μέτρου και να αποφευχθεί η λήψη αυθαίρετων μέτρων και, δεύτερον, να αιτιολογήσει επαρκώς την επίμαχη απόφαση.

(...)

93. Βάσει των στοιχείων της δικογραφίας πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι ενάγοντες απέδειξαν ότι, εν προκειμένω, η Επιτροπή παρέβη το καθήκον της επιμέλειας και, ως εκ τούτου, έναν κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα στους ιδιώτες (βλ., υπό την έννοια αυτή και κατ' αναλογία, απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της 18ης Σεπτεμβρίου 1995, T-167/94, *Nölle* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, Συλλογή 1995, σ. II-2237, σκέψη 76), επιδεικνύοντας μια συμπεριφορά που δεν προσιδιάζει σε θεσμικό όργανο το οποίο ενεργεί με επιμέλεια υπό συνθήκες όμοιες με εκείνες που επικρατούσαν όταν η Επιτροπή εξέδωσε την απόφαση 2005/760, γεγονός που η Επιτροπή δεν ήταν σε θέση να

δυσανάλογο και, ως εκ τούτου, αντίθετο στην αρχή της αναλογικότητας¹⁰⁹. Πρόκειται και εδώ για μια κλασική περίπτωση επάλληλης νομολογιακής θεμελίωσης της παρανομίας της ίδιας συμπεριφοράς με διάγνωση της αντίθεσής της σε περισσότερους από έναν παραβιαζόμενους κανόνες δικαίου.

Ανάλογες αξιολογήσεις διαγιγνώσκονται και στο πλαίσιο του ελέγχου αγορανομικών μέτρων και προδιαγραφών που ελήφθησαν για την προστασία του καταναλωτή. Μολονότι η σύνθετη φύση και η επιστημονική δυσχέρεια του ζητήματος αναμφίβολα συνεκτιμήθηκαν, το Δικαστήριο αποφάνθηκε στην περίπτωση αυτή¹¹⁰ ότι ο χρόνος αδράνειας του ενωσιακού οργάνου αναφορικά

αντικρούσει. Διαπιστώνεται επομένως, λαμβανομένης υπόψη της μη τήρησης από την Επιτροπή του καθήκοντός της επιμέλειας, που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της πλήρους άσκησης του ευρέος περιθωρίου εκτίμησης που διαθέτει βάσει του άρθρου 18, παράγραφος 1, της οδηγίας 91/496, και της αρχής της πρόληψης, ότι η παραβίαση της αρχής της επιμέλειας είναι κατάφωρη και, ως εκ τούτου, θεμελιώνεται η εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης λόγω της μη σύννομης έκδοσης της απόφασης 2005/760».

¹⁰⁹ Ο.π., σκέψεις 102-105:

«Εν προκειμένω, το Γενικό Δικαστήριο επισημαίνει ότι ο σκοπός τον οποίο επιδιώκει η αναστολή των εισαγωγών άγριων πτηνών, δυνάμει της απόφασης 2005/760, ήταν η προστασία της υγείας των ζώων και των ανθρώπων, όπως προκύπτει από την αιτιολογική σκέψη 1 της εν λόγω απόφασης.

Λαμβανομένων υπόψη των περιλαμβανόμενων στις ανωτέρω σκέψεις 84 έως 94 διαπιστώσεων περί κατάφωρης παράβασης από την Επιτροπή του καθήκοντός της επιμέλειας, καθώς και περί μη προσήκουσας άσκησης εκ μέρους της του ευρέος περιθωρίου εκτίμησης που διαθέτει βάσει του άρθρου 18, παράγραφος 1, της οδηγίας 91/496 και στο πλαίσιο της εφαρμογής της αρχής της πρόληψης, συνάγεται το συμπέρασμα ότι, λαμβανομένης υπόψη της έλλειψης επιστημονικών αποδείξεων δυνάμενων να δικαιολογήσουν τη γενικευμένη προσωρινή αναστολή των εισαγωγών άγριων πτηνών, το μέτρο αυτό ήταν επίσης προδήλως δυσανάλογο, τουλάχιστον από γεωγραφικής άποψης. Με άλλα λόγια, λαμβανομένου υπόψη ότι η Επιτροπή παρέβη την υποχρέωσή της να εξετάσει επιμελώς και αμερόληπτα τα κρίσιμα πραγματικά στοιχεία βάσει των οποίων μπορεί να παρεκτείνει το μέτρο αναστολής στις εισαγωγές που προέρχονται από όλες τις ζώνες που προβλέπει το παράρτημα της απόφασης 2005/760, και ειδικότερα λαμβανομένου υπόψη ότι παρέλειψε εντελώς να ασκήσει την εξουσία εκτίμησης που διαθέτει επ' αυτού, δεν απέδειξε περαιτέρω ούτε ότι υφίσταντο λιγότερο επαχθή μέτρα, ήτοι μια πιο περιορισμένη γεωγραφικώς αναστολή εισαγωγών. Συνεπώς, είναι αδύνατο να θεωρηθεί ότι, εν προκειμένω, η αναστολή των εισαγωγών άγριων πτηνών προερχόμενων από το σύνολο των τρίτων χωρών που ανήκουν στις περιφερειακές επιτροπές του ΔΓΕ ήταν αναγκαία και πρόσφορη για την εκπλήρωση του σκοπού που αναγγέλλει η εν λόγω απόφαση, ήτοι για την προστασία της υγείας των ζώων και των ανθρώπων.

Πρέπει επομένως να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η Επιτροπή, εκδίδοντας την απόφαση 2005/760, παρέβη επίσης προδήλως και σοβαρά τις επιταγές που απορρέουν από την αρχή της αναλογικότητας και, ως εκ τούτου, υπερέβη τα όρια της εξουσίας εκτίμησης που διαθέτει βάσει του άρθρου 18, παράγραφος 1, της οδηγίας 91/496 και στο πλαίσιο της εφαρμογής της αρχής της πρόληψης.

Συνεπώς, διαπιστώνεται ότι η Επιτροπή υπέπεσε σε κατάφωρη παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας ικανή να θεμελιώσει την ευθύνη της Ένωσης και, ως εκ τούτου, ο δεύτερος ισχυρισμός πρέπει να γίνει δεκτός».

¹¹⁰ CEVA Santé Animale SA και Pharmacia Entreprises SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-344/00 και T-345/00, σκέψεις 101-103:

«Εντούτοις, η πολυπλοκότητα αυτή δεν δικαιολογεί την αδράνεια της Επιτροπής μετά την 1η Ιανουαρίου 2000. Δεδομένου ότι η ΕΚΦ επιβεβαίωσε απολύτως την πρώτη της γνώμη, λαμβάνοντας υπόψη τα νέα επιστημονικά δεδομένα που της προσκόμισε η Επιτροπή, και του γεγονότος ότι η Επιτροπή θεωρούσε πάντα ότι η χρησιμοποίηση της προγεστερόνης πρέπει να εξακολουθήσει να επιτρέπεται για θεραπευτικούς και ζωοτεχνικούς σκοπούς, η Επιτροπή έθιξε τα νόμιμα συμφέροντα των προσφευγουσών-εναγουσών, τα οποία γνώριζε, κατά τρόπο πρόδηλο και σοβαρό, παραλείποντας να λάβει μέτρα προκειμένου να επιτραπεί η χρησιμοποίησή της, για θεραπευτικούς και ζωοτεχνικούς σκοπούς, μετά την 1η Ιανουαρίου 2000, ημερομηνία από την οποία, βάσει του άρθρου 14 του κανονισμού του 1990, η χορήγηση κτηνιατρικών φαρμάκων τα οποία περιλαμβάνουν φαρμακολογικώς ενεργές ουσίες που δεν περιέχονται στα παραρτήματα I, II ή III του κανονισμού του 1990 σε ζώα προοριζόμενα για την παραγωγή τροφίμων απαγορεύεται εντός της Κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, επιβάλλεται επίσης η επισήμανση ότι η αίτηση καθορισμού ΑΟΚ για την εν λόγω ουσία είχε ήδη γίνει τον Σεπτέμβριο του 1993.

με τη θέσπιση εξαιρετικών ή προσωρινών μέτρων ήταν επαρκής όρος για να θεμελιωθεί κατάφωρη παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης. Παρά ταύτα, παρότι δηλαδή το Δικαστήριο είχε διαγνώσει αυτήν την κατάφωρη παραβίαση χαρακτήρα του εφαρμοστέου κανόνα σε κάθε περίπτωση, έκρινε αλυσιτελή την κατάταξη (νομική υπαγωγή) της συμπεριφοράς του οργάνου στη σφαίρα της νομοθετικής ή της διοικητικής λειτουργίας. Αυτό είναι σημαντικό, στο μέτρο που, όπως προεκτέθηκε, το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας είναι εξ ορισμού ευρύτερο στο πλαίσιο της νομοθετικής λειτουργίας.

Ζήτημα εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης τέθηκε όμως και σε περίπτωση εναρμονιστικών μέτρων μικτής — νομοθετικής και διοικητικής — φύσης που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο της *Κοινής Αγροτικής ή της Κοινής Εμπορικής Πολιτικής*. Τα μέτρα αυτά, κατά κανόνα προσδιοριστικά του κύκλου προσώπων (συνήθως παραγωγών) που υφίστανται μεταβολή στην περιουσιακή ή την εν γένει έννομη σφαίρα τους, ήταν αναμενόμενο να κριθούν ως προς τη νομιμότητά τους με γνώμονα την *αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων*. Και μολονότι έγινε εν προκειμένω δεκτή η παραβίαση της αρχής αυτής, το Δικαστήριο προέβη¹¹¹ σε μια σύνθετη αιτιολόγηση της έλλειψης

Ακόμα και αν οι επιστημονικές και πολιτικές δυσχέρειες του φακέλου εμπόδισαν την Επιτροπή να υιοθετήσει, σε σύντομο διάστημα μετά τη δεύτερη γνώμη της ΕΚΦ, σχέδιο κανονισμού σύμφωνο με τη γνώμη της ΕΚΦ, η Επιτροπή έπρεπε να μεριμνήσει για τα συμφέροντα των προσφευγουσών-εναγουσών, υιοθετώντας, παραδείγματος χάρι, σχέδιο μέτρων περί καθορισμού προσωρινού ΑΟΚ βάσει του άρθρου 4 του κανονισμού του 1990 ή παρατείνοντας (για δεύτερη) φορά την προθεσμία του άρθρου 14 του κανονισμού του 1990.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η αδράνεια της Επιτροπής μεταξύ της 1ης Ιανουαρίου 2000 και της 25ης Ιουλίου 2001 συνιστά πρόδηλη και σοβαρή παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης που στοιχειοθετεί, κατ' αρχήν, ευθύνη της Κοινότητας. Συνεπώς, δεν χρειάζεται, στο πλαίσιο της παρούσας υποθέσεως, να εξεταστεί αν η αδράνεια της Επιτροπής εντάσσεται σε διοικητικό ή νομοθετικό τομέα, ούτε να διευκρινιστεί η έκταση της διακριτικής ευχέρειας της Επιτροπής στο ζήτημα του καθορισμού ΑΟΚ».

¹¹¹ *Dole Fresh Fruit International Ltd κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-56/00, σκέψεις 73, 75, 76:

«73. Ομοίως, όσον αφορά την παράβαση κανόνα δικαίου αποσκοπούντος την απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, επιβάλλεται να υπομνησθεί ότι, με τις δύο προπαρατεθείσες αποφάσεις, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι επίδικες διατάξεις είχαν θεσπιστεί κατά παραβίαση της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων, που είναι γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου αποσκοπούσα στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες.

(...)

75. Απομένει επομένως να εξεταστεί εάν, λόγω της ευρείας διακριτικής ευχέρειας που τα όργανα διέθεταν εν προκειμένω ενόψει της διεθνούς διαστάσεως και των πολύπλοκων οικονομικών εκτιμήσεων που προϋποθέτει η καθιέρωση ή η τροποποίηση του κοινοτικού καθεστώτος εισαγωγής μπανανών, το Συμβούλιο και η Επιτροπή υπερέβησαν, θεσπίζοντας τις επίδικες διατάξεις, κατά τρόπο πρόδηλο και σοβαρό, τα όρια της διακριτικής τους ευχέρειας.

76. Συναφώς, επιβάλλεται να υπομνησθεί, καταρχάς, ότι το καθεστώς πιστοποιητικών εξαγωγής συνιστά μία από τις τέσσερις πτυχές της συμφωνίας πλαισίου, ενώ οι άλλες τρεις είναι η αύξηση της βασικής συνολικής δασμολογικής ποσοστώσεως κατά 200 000 τόνους, η μείωση του δασμού ποσοστώσεως κατά 25 ECU ανά τόνο και η χορήγηση ειδικών εθνικών ποσοστώσεων σε τρίτες χώρες που ήταν συμβαλλόμενα μέρη της συμφωνίας πλαισίου. Αυτή η συμφωνία είχε σκοπό να θέσει τέρμα στη διαφορά μεταξύ ορισμένων τρίτων χωρών και της Κοινότητας, που μπορούσε να επηρεάσει το σύνολο του καθεστώτος εισαγωγής μπανανών προς την Κοινότητα που θεσπίστηκε με τον κανονισμό 404/93. Ήταν καρπός διεθνών, πολύπλοκων και λεπτών διαπραγματεύσεων, στο πλαίσιο των οποίων η Κοινότητα χρειάστηκε να συμφιλιώσει τα αποκλίνοντα συμφέροντα. Η τελευταία χρειάστηκε, πράγματι, να λάβει υπόψη όχι μόνον τα συμφέροντα των κοινοτικών παραγωγών, αλλά και τις υποχρεώσεις της έναντι των χωρών ΑΚΕ βάσει της συμβάσεως του Λομέ και τις διεθνείς υποχρεώσεις της που απορρέουν από τη ΓΣΔΕ».

του κατάφωρου χαρακτήρα αυτής, με συνέπεια την αδυναμία θεμελίωσης εξωσυμβατικής ευθύνης. Η μη αποδοχή από το Δικαστήριο του κατάφωρου χαρακτήρα της παραβίασης στηρίχθηκε εκ νέου στην *πολυπλοκότητα* του ζητήματος, ιδωμένη υπό το πρίσμα των διεθνών εμπορικών σχέσεων με τρίτες χώρες. Επιπροσθέτως όμως το Δικαστήριο επικαλέστηκε και ένα ενδοδιαδικαστικό επιχείρημα: τη διαφωνία (σε προηγούμενη δίκη) μεταξύ Γενικού Εισαγγελέα και δικάζουσας σύνθεσης ως προς τη νομιμότητα του μέτρου. Η διχογνωμία αυτή παρείχε στο Δικαστήριο έρεισμα να κρίνει ότι η υιοθέτηση του μέτρου δεν ήταν εξ ορισμού άλογη και δεν ενείχε κατάφωρη παραβίαση της αρχής¹¹². Ειδικότερα, το Δικαστήριο βασίστηκε στη διαφορετική εκτίμηση των δικαιοδοτικών οργάνων για να θεμελιώσει το μη πρόδηλο της υπέρβασης των ορίων της διακριτικής ευχέρειας.

Αλλά και πέραν των εκτεθέντων κριτηρίων και επιχειρημάτων για τη θεμελίωση ή μη αστικής ευθύνης λόγω παρανομίας, το Δικαστήριο προσέφυγε επίσης¹¹³ και σε κριτήρια *υπαιτιότητας*, όπως αυτά που εντοπίστηκαν και στη νομολογία αναφορικά με το τεχνικό σφάλμα. Ο βαθμός υπαιτιότητας εξετάστηκε, όπως προεκτέθηκε, όχι ως αυτοτελής προϋπόθεση εξωσυμβατικής ευθύνης, αλλά ως στοιχείο αναγκαίο για τη διαπίστωση της κατάφωρης παραβίασης του

Ομοίως και *Banan-Kompaniet AB και Skandinaviska Bananimporten AB κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών*, T-57/00 (σκέψεις 63-65, 71).

¹¹² Ο.π., σκέψη 77:

«*Εν συνεχεία, επιβάλλεται να υπομνησθεί ότι η μη υποβολή των επιχειρηματιών της κατηγορίας Β στο καθεστώς πιστοποιητικών εξαγωγής δικαιολογήθηκε καταρχήν βάσει της ανάγκης αποκαταστάσεως μεταξύ των επιχειρηματιών αυτών και εκείνων των κατηγοριών Α και Γ της ανταγωνιστικής ισορροπίας που ο κανονισμός 404/93 στόχευε να καθιερώσει (βλ. σκέψη 64 ανωτέρω). Καίτοι το Δικαστήριο έκρινε, με τις αποφάσεις Γερμανία κατά Συμβουλίου και T. Port, αυτή τη δικαιολόγηση ως μη επαρκώς αποδεδειγμένη, ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί προδήλως άλογη. Συναφώς, επιβάλλεται να τονιστεί ότι το ζήτημα κατά πόσον η αύξηση της συνολικής δασμολογικής ποσοστώσεως κατά 200.000 τόνους και η μείωση του δασμού ποσοστώσεως κατά 25 ECU ανά τόνο επηρεάζουν τον ανταγωνισμό στην αγορά της μπανάνας και, ιδίως, την ισορροπία που επιδιώκει ο κανονισμός 404/93 συνεπάγεται ιδιαίτερως περίπλοκη οικονομική εκτίμηση. Το ίδιο ισχύει όσον αφορά τον κατάλληλο και αναγκαίο χαρακτήρα των μέτρων που πρέπει να ληφθούν για την αποκατάσταση αυτής της ισορροπίας, δεδομένου ότι η εν λόγω ισορροπία συνιστά στόχο το θεμιτό του οποίου δεν μπορεί, εν πάση περιπτώσει, να αμφισβητηθεί. Το γεγονός ότι, στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι δύο προπαρατεθείσες αποφάσεις, ο γενικός εισαγγελέας Elmer και το Δικαστήριο κατέληξαν σε εκ διαμέτρου αντίθετα συμπεράσματα σχετικά με την προβληθείσα δικαιολόγηση δείχνει άλλωστε ότι το εσφαλμένο της εκτιμήσεως την οποία αντιμετωπίζουν το Συμβούλιο και η Επιτροπή εν προκειμένω δεν είναι πρόδηλο».*

¹¹³ Ο.π., σκέψεις 78-79, 81:

«78. Επιπλέον, αντιθέτως προς ό,τι η ενάγουσα ισχυρίστηκε στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, τίποτε δεν αποδεικνύει ότι το επίδικο μέτρο ελήφθη με πρόθεση να επιβάλλει άδικη επιβάρυνση στους επιχειρηματίες των κατηγοριών Α και Γ.

79. Τέλος, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι αυτό το μέτρο επηρέασε πολύ ευρείες κατηγορίες επιχειρηματιών, ήτοι τους επιχειρηματίες των κατηγοριών Α και Γ (βλ., κατ' αναλογία, την απόφαση του Δικαστηρίου της 25ης Μαΐου 1978, 83/76, 94/76, 4/77, 15/77 και 40/77, HNL κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, Συλλογή τόμος 1978, σ. 381, σκέψη 7). Έτσι, δεν αμφισβητείται μεταξύ των διαδίκων ότι το 1996, λόγω χάριν, υφίσταντο 704 επιχειρηματίες της κατηγορίας Α και 2 981 επιχειρηματίες της κατηγορίας Γ.

(...)

81. Από το σύνολο των προεκτεθέντων προκύπτει ότι η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων δεν έχει εν προκειμένω παραβιαστεί κατάφωρα».

εφαρμοστέου κανόνα δικαίου και ως αναγκαίος όρος για τη διάγνωση παρανομίας. Περαιτέρω και στο πλαίσιο της ίδιας κρίσης προσέφυγε το Δικαστήριο και σε άλλα ποσοτικά κριτήρια, όπως ο αριθμός και οι κατηγορίες των θιγόμενων προσώπων, με βάση τα οποία διαγνώστηκε έλλειψη διακριτικού αποτελέσματος του ερευνώμενου μέτρου. Πρόκειται και εδώ για επάλληλη θεμελίωση της αιτιολογίας σε περισσότερες βάσεις.

A.2.3 Η Ένωση ως Δημοσιονομική Αρχή

Χωρίς η παρούσα θέση να είναι πρόσφορη για να αναπτυχθεί ή να αξιολογηθεί το πλέγμα ειδικών νομικών διατάξεων που ρυθμίζουν τη δημοσιονομική ένωση, αξίζει να γίνει αναφορά στις περιπτώσεις όπου ερευνάται η ευθύνη των ενωσιακών οργάνων που είναι επιφορτισμένα με την ευθύνη της επιδίωξης αυτού του σκοπού. Ως επί το πλείστον, η θέση αυτή αφορά την άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ).

Αναφορικά με το ζήτημα αυτό είναι χρήσιμο να υπομνησθεί ότι την εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΚΤ ρυθμίζει η ειδική διάταξη που εντοπίζεται στη νομική βάση της παραγράφου 3 του άρθρου 340 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με την οποία: *«Κατά παρέκκλιση από το δεύτερο εδάφιο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα υποχρεούται να αποκαθιστά, σύμφωνα με τις γενικές αρχές δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, τις ζημιές που προξενεί η ίδια ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους»*. Ωστόσο, μόνη διαφορά σε σχέση με την παράγραφο 2, η οποία και ρυθμίζει την κοινή ευθύνη των λοιπών οργάνων της Ένωσης, είναι ότι η παράγραφος 3 καθιστά αυτοτελές υποκείμενο καταλογισμού και αποκατάστασης της ζημίας την ίδια την ΕΚΤ. Κατά τα λοιπά, η διάταξη δεν διαφοροποιεί τις ουσιαστικές προϋποθέσεις θεμελίωσης της ευθύνης και τη διάρθρωση της αξίωσης.

Κρίνοντας επί υπόθεσης¹¹⁴ με αντικείμενο το χειρισμό της ΕΚΤ στο ζήτημα του ελληνικού δημόσιου χρέους, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο του PSI (Private Sector Involvement) αναφορικά με τα χρεόγραφα έκδοσης του Ελληνικού Δημοσίου¹¹⁵, το Δικαστήριο αρχικώς προέβη¹¹⁶ σε μια αναλυτική εξειδίκευση και εφαρμογή της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης:

---

¹¹⁴ Accorinti κ.λπ. κατά ΕΚΤ, T-79/13.

¹¹⁵ Ο.π., σκέψη 71:

«Κατά τους ενάγοντες, η ΕΚΤ έχει διαπράξει πλείονες παράνομες πράξεις, δυνάμενες να στοιχειοθετήσουν την ευθύνη της Ένωσης, και συγκεκριμένα, πρώτον, σύνταξε τη συμφωνία ανταλλαγής της 15ης Φεβρουαρίου 2012 με την Ελληνική Δημοκρατία, ως προς την οποία οι ενάγοντες ζητούν από το Γενικό Δικαστήριο να διατάξει την ΕΚΤ να την προσκομίσει, δεύτερον, αρνήθηκε να μετάσχει στην αναδιάρθρωση του ελληνικού δημοσίου χρέους, η οποία επιβλήθηκε στην Ελληνική Δημοκρατία ως προϋπόθεση για τη χορήγηση νέας χρηματοοικονομικής βοήθειας, και, τρίτον, εξέδωσε την απόφαση 2012/153 βάσει της οποίας, ως προϋπόθεση για την καταλληλότητα των ελληνικών χρεογράφων ως εγγυήσεων, θεσπίστηκε πρόγραμμα επαναγοράς αποκλειστικά για τις εθνικές κεντρικές τράπεζες, παρά το γεγονός ότι τα εν λόγω χρεόγραφα δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις περί πιστοληπτικής διαβαθμίσεως».

¹¹⁶ Ο.π., σκέψη 75.

«Κατά πάγια νομολογία, το δικαίωμα να προβάλλουν την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης έχουν όλοι οι πολίτες στους οποίους κάποιο από τα όργανα της Ένωσης έχει δημιουργήσει βάσιμες προσδοκίες. Το δικαίωμα επικλήσεως της εν λόγω αρχής προϋποθέτει ωστόσο τη συνδρομή τριών προϋποθέσεων σωρευτικώς. Πρώτον, πρέπει να έχουν δοθεί από τη διοίκηση της Ένωσης στον ενδιαφερόμενο συγκεκριμένες, ανεπιφύλακτες και συγκλίνουσες διαβεβαιώσεις, προερχόμενες από αρμόδιες και αξιόπιστες πηγές. Δεύτερον, οι διαβεβαιώσεις αυτές πρέπει να μπορούν να δημιουργήσουν θεμιτή προσδοκία σ' αυτόν προς τον οποίο απευθύνονται. Τρίτον, οι δοθείσες διαβεβαιώσεις πρέπει να συνάδουν προς τους ισχύοντες κανόνες...».

Η υπό το πρίσμα των τριών αυτών προϋποθέσεων κατανόηση της αρχής προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης απαιτεί αναγωγή σε στοιχεία τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά. Ειδικότερα ως προς τα υποκειμενικά στοιχεία, παρατηρείται ότι η εφαρμογή της αρχής προϋποθέτει να αποδειχθεί η διαμόρφωση προσδοκίας ως ενδιάθετης στάσης του διοικουμένου.

Στην ως άνω κριθείσα περίπτωση, το Δικαστήριο —πέραν της αφηρημένης γενικής ερμηνευτικής διάπλασης —συγκεκριμενοποίησε την ως άνω αρχή στο πλαίσιο λειτουργίας μιας ζώσας και εξ ορισμού μεταβλητής αγοράς, αποκλείοντας την επίκλησή της ως νόμιμη προσδοκία των θυγέντων απλώς και μόνο στη διατήρηση μιας υφιστάμενης κατάστασης. Επιπροσθέτως και πάντοτε προς την ίδια κατεύθυνση, το Δικαστήριο ανήχθη στην εγγενή φύση της νομισματικής πολιτικής ως άρρηκτα συνδεδεμένης με την έννοια της μεταβλητότητας και της ανάγκης προσαρμογής σε νέα δεδομένα. Σε μια τέτοια κατάσταση, το Δικαστήριο έκρινε ότι το πεδίο επίκλησης της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης εμφανίζεται εκ των πραγμάτων περιορισμένο. Το απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό¹¹⁷:

«Υπενθυμίζεται, ακόμη, ότι, καίτοι η δυνατότητα επικλήσεως της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, ως θεμελιώδους αρχής του δικαίου της Ένωσης, παρέχεται σε όλους τους επιχειρηματίες στους οποίους ένα θεσμικό όργανο δημιούργησε βάσιμες προσδοκίες, εντούτοις, όταν ένας συνετός και ενημερωμένος επιχειρηματίας είναι σε θέση να προβλέψει τη θέσπιση μέτρου της Ένωσης ικανού να βλάψει τα συμφέροντά του, δεν μπορεί να επικαλεστεί την αρχή αυτή μετά τη λήψη ενός τέτοιου μέτρου. Επιπροσθέτως, οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να τρέφουν δικαιολογημένα προσδοκίες ως προς τη διατήρηση μιας υφιστάμενης καταστάσεως, η οποία μπορεί να μεταβληθεί στο πλαίσιο της ασκήσεως της εξουσίας εκτιμήσεως που διαθέτουν τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, τούτο δε ιδίως σε έναν τομέα όπως αυτός της νομισματικής πολιτικής, το αντικείμενο

---

¹¹⁷ Ο.π., σκέψη 76.

του οποίου απαιτεί συνεχή προσαρμογή ανάλογα με τις διακυμάνσεις της οικονομικής καταστάσεως (βλ., συναφώς και κατ' αναλογία, αποφάσεις της 10ης Σεπτεμβρίου 2009, *Plantanol*, C-201/08, Συλλογή, EU:C:2009:539, σκέψη 53 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία· *AJD Tuna*, σκέψη 75 ανωτέρω, EU:C:2011:153, σκέψη 73· *Agrargenossenschaft Neuzelle*, σκέψη 75 ανωτέρω, EU:C:2013:169, σκέψη 26, και της 19ης Οκτωβρίου 2005, *Cofradía de pescadores «San Pedro de Bermeo»* κ.λπ. κατά Συμβουλίου, T-415/03, Συλλογή, EU:T:2005:365, σκέψη 78)».

Το παραπάνω σκεπτικό αποτελεί μια επεξεργασμένη και προσαρμοσμένη στην υπό κρίση υπόθεση αιτιολογία που βασίζεται στην αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης με αναφορά ειδικότερα σε ορισμένο τομέα δράσης της Ένωσης (εν προκειμένω της νομισματικής πολιτικής). Όπως έχει γίνει δεκτό και στο πεδίο των μέτρων οικονομικής πολιτικής, η μεταβλητότητα, και επομένως το μη εύλογο διατήρησης του status quo, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, ισχύει και στο πεδίο της νομισματικής πολιτικής ως αντένδειξη της διάψευσης δικαιολογημένης εμπιστοσύνης (ή, ακριβέστερα, ως μη δικαιολογημένη εμπιστοσύνη).

Στη συνέχεια του ως άνω δικανικού συλλογισμού, το Δικαστήριο υπήγαγε τεθέντα ζημιογόνα πραγματικά περιστατικά στο νομολογιακά διαμορφωμένο περιεχόμενο και στις προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και απεφάνθη ότι έλειπαν εν προκειμένω οι αναγκαίες προϋποθέσεις για να θεμελιωθεί εκ του λόγου αυτού εξωσυμβατική ευθύνη. Προς την κατεύθυνση αυτή, ήταν κρίσιμη η διάγνωση της πολιτικοοικονομικής (αντί της αμιγώς νομικής) φύσης των ενεργειών που καταλογίζονταν στην ΕΚΤ, η επίκληση της δημοσιονομικής κυριαρχίας των Κρατών-Μελών και η αναγωγή του ζητήματος εκτός του πλαισίου των stricto sensu αρμοδιοτήτων της ΕΚΤ¹¹⁸. Απέρριψε έτσι το Δικαστήριο τον ισχυρισμό

---

¹¹⁸ Ο.π., σκέψεις 79-80:

«(...) Όσον αφορά τις δηλώσεις των J. C. Trichet και M. Draghi, διαπιστώνεται ότι, λόγω, πρώτον, του γενικού χαρακτήρα τους, δεύτερον, της ελλείψεως αρμοδιότητας της ΕΚΤ —η οποία ορθώς επισημαίνεται στις εν λόγω δηλώσεις— να αποφασίσει για τυχόν αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους κράτους μέλους ευρισκόμενου σε κατάσταση επιλεκτικής στάσεως πληρωμών, και, τρίτον, της αβεβαιότητας που επικρατούσε τότε στις χρηματαγορές, ιδίως όσον αφορά τη μελλοντική εξέλιξη της καταστάσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, οι δηλώσεις αυτές δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως συγκεκριμένες και ανεπιφύλακτες διαβεβαιώσεις προερχόμενες από αρμόδιες και αξιόπιστες πηγές, δεδομένου μάλιστα του ενδεχομένου το εν λόγω κράτος μέλος να λάβει τελικά την απόφαση να προβεί σε τέτοια αναδιάρθρωση. Συγκεκριμένα, η ΕΚΤ, μολονότι σχετίζεται με την εποπτεία της εξελίξεως της οικονομικής καταστάσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας στο πλαίσιο της «τρόικας» που έχει συσταθεί από την ίδια, το ΔΝΤ και την Επιτροπή, εντούτοις δεν ήταν αρμόδια να αποφασίσει τη θέσπιση τέτοιου μέτρου, το οποίο εμπίπτει ως επί το πλείστον, αν όχι αποκλειστικά, στο πεδίο της κυριαρχίας και της δημοσιονομικής εξουσίας του οικείου κράτους μέλους, ιδίως της νομοθετικής εξουσίας του, και, σε ορισμένο βαθμό, στο πεδίο του συντονισμού της οικονομικής πολιτικής των κρατών μελών, βάσει των άρθρων 120 ΣΛΕΕ επ. Υπό τις συνθήκες αυτές, η αντίθεση προς μια τέτοια αναδιάρθρωση την οποία είχαν επανειλημμένως διατυπώσει δημοσίως οι J. C. Trichet και M. Draghi σε ένα κλίμα αυξανόμενης αβεβαιότητας στις χρηματαγορές θα έπρεπε να εκληφθεί ως αποκλειστικά πολιτικοοικονομικής φύσεως. Ειδικότερα, με τις δηλώσεις τους αυτές, τα ως άνω πρόσωπα επιδίωκαν να προειδοποιήσουν τις χρηματαγορές, αφενός, για το ενδεχόμενο περαιτέρω επιδεινώσεως της οικονομικής καταστάσεως ή ακόμη και αφερεγγυότητας της Ελληνικής Δημοκρατίας, τα χρεόγραφα της οποίας δεν θα μπορούσαν πλέον να γίνονται δεκτά από την ΕΚΤ και τις εθνικές κεντρικές τράπεζες ως ασφάλειες στο πλαίσιο χρηματοπιστωτικών εργασιών του Ευρωσυστήματος (βλ. τη μεταγενέστερη απόφαση 2012/133) και, αφετέρου, για τους κινδύνους που θα συνεπαγόταν μια τέτοια εξέλιξη για το χρηματοοικονομικό σύστημα και για τη λειτουργία του Ευρωσυστήματος συνολικά. Επιπλέον, πέραν της αντιθέσεώς τους, οι διαδοχικοί πρόεδροι της ΕΚΤ

περί παρανομίας και εξ αυτής θεμελίωσης ευθύνης, κρίνοντας ότι δεν μπορούσε να καλλιεργηθεί βάσιμη προσδοκία για τη στάση του οργάνου (δηλαδή της ΕΚΤ) γιατί οι δηλώσεις των διοικητών του «δεν συνιστούν συγκεκριμένες, ανεπιφύλακτες και συγκλίνουσες διαβεβαιώσεις ότι αποκλείεται το ενδεχόμενο αναδιάρθρωσεως του ελληνικού δημοσίου χρέους ούτε προέρχονται από αρμόδιες και αξιόπιστες πηγές κατά την έννοια της νομολογίας»¹¹⁹.

Χωρίς να διατυπώνεται εδώ οποιαδήποτε δικαιοπολιτική θέση για την ορθότητα των χειρισμών στο ζήτημα του ελληνικού χρέους, η παραπάνω αιτιολογία δεν εμφανίζεται πειστική. Από τη μία πλευρά, γίνεται επίκληση μιας εξ ορισμού αδυναμίας του οργάνου λόγω αναρμοδιότητας αυτού και, από την άλλη, γίνεται ταυτόχρονα δεκτό ότι το ίδιο αυτό όργανο είναι ελεύθερο να προβαίνει σε δηλώσεις για ζητήματα εκτός της αρμοδιότητάς του, χωρίς όμως να λογοδοτεί για τα ζημιογόνα αποτελέσματα που αυτές προκαλούν. Στο πλαίσιο μιας Κοινότητας Δικαίου, δεν μπορεί όμως μια τέτοια θέση να γίνει δεκτή. Είναι αντιφατικό να επικαλείται δηλαδή το όργανο την αναρμοδιότητά του προκειμένου να αποποιηθεί την ευθύνη του εκ της εμπλοκής του σε ζήτημα εκτός της αρμοδιότητάς του, κατά παραβίαση της θεμελιώδους αρχής που αποδοκιμάζει συμπεριφορά “contra factum proprium”.

Περαιτέρω, το μέτρο της επιμέλειας της ΕΚΤ, αντίθετα με όσα έκρινε το Δικαστήριο, έπρεπε να θεωρηθεί αυξημένο, σε μια κατάσταση χωρίς νομικοπολιτικό προηγούμενο, υπό συνθήκες δηλαδή επικείμενης χρεωκοπίας Κράτους-Μέλους της Ευρωζώνης, οπότε και ανεφύησαν καινοφανή ζητήματα ως προς την αρμοδιότητα ρυθμιστικής παρέμβασης και όχι μόνο. Και τούτο, διότι η *ad hoc* τριμερής σύμπραξη Θεσμών (Επιτροπή, ΕΚΤ, ΔΝΤ) χωρίς προϋπάρχον θεσμικό πλαίσιο δημιούργησε πρωτίστως την αβεβαιότητα στους αποδέκτες των αποτελεσμάτων της σύμπραξης

διευκρίνιζαν ότι, εάν επερχόταν η χρεοκοπία και τα κράτη μέλη αποφάσιζαν την αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους, η ΕΚΤ θα απαιτούσε η αναδιάρθρωση αυτή να στηριχθεί από επαρκείς εγγυήσεις, ώστε να διαφυλαχθεί η ακεραιότητά της και να διατηρηθεί η σταθερότητα και η εμπιστοσύνη των χρηματαγορών. Επομένως, η ΕΚΤ δεν εξέθρεψε δικαιολογημένες προσδοκίες όσον αφορά τη διατήρηση των αντιρρήσεών της σε περίπτωση που τα οικεία κράτη μέλη αποφάσιζαν τελικά να προβούν σε μια τέτοια αναδιάρθρωση ούτε βέβαια όσον αφορά την —ανύπαρκτη— εκ του νόμου δυνατότητά της να αποτρέψει το ενδεχόμενο αυτό.

Όσον αφορά τις δηλώσεις του L. Bini Smaghi, τονίζεται ότι αυτός αρκέστηκε να δηλώσει δημοσίως, αφενός, ότι η ΕΚΤ δεν θα μπορούσε να μετάσχει σε «παράταση της ωριμάνσεως του ελληνικού χρέους», διότι τούτο θα αντέβαινε στις διατάξεις που ισχύουν ως προς αυτήν και, αφετέρου, ότι η ενδεχόμενη αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους κράτους μέλους, εάν καθίστατο αναγκαία, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο βάσει συμφωνίας μεταξύ πιστωτών και οφειλετών. Στο πλαίσιο αυτό, αναφέρθηκε ρητώς στη δυνατότητα των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ να θεσπίσουν CAC οι οποίες θα διευκόλυναν την εξεύρεση συμφωνίας μεταξύ των εν λόγω πιστωτών και οφειλετών για τη δίκαιη κατανομή των επιβαρύνσεων. Αντιθέτως προς ό,τι υποστηρίζουν οι ενάγοντες, με τις δηλώσεις αυτές δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να επέλθει ή να αποφασιστεί η αναδιάρθρωση του ελληνικού δημοσίου χρέους ή η στάση πληρωμών εκ μέρους της Ελληνικής Δημοκρατίας, αλλά περιγράφεται μόνον το περιορισμένο περιθώριο χειρισμών της ΕΚΤ σε ένα τέτοιο πλαίσιο, καθώς και οι όροι υπό τους οποίους θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μια τέτοια αναδιάρθρωση. Επιπλέον, δεν προκύπτει καμία συγκεκριμένη και ανεπιφύλακτη διαβεβαίωση ότι η ΕΚΤ θα αντιτασσόταν εν τέλει σε μια τέτοια αναδιάρθρωση, εφόσον αυτή αποφαιζόταν από τα κράτη μέλη ή από τα αρμόδια όργανα, ή ότι δεν θα συμμετείχε ενδεχομένως σε ένα τέτοιο μέτρο, υπό οποιαδήποτε μορφή του».

¹¹⁹ Ο.π., σκέψη 81.

αυτής και όχι στους συμμετέχοντες σε αυτήν θεσμούς. Είναι πρόδηλο ότι όταν ένα θεσμικό όργανο προβαίνει σε δηλώσεις, είναι απολύτως εύλογο ο μέσος αποδέκτης τους να θεωρεί ότι αυτές προέρχονται από αρμόδια πρόσωπα, ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχει προηγούμενο άσκησης της σχετικής αρμοδιότητας, ώστε να κρίνει ασφαλέστερα και ο ίδιος την αρμοδιότητα ή μη της πηγής προέλευσης των δηλώσεων αυτών. Άλλωστε, οι αγορές κινούνται, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, στηριζόμενες πάντοτε και στο «ψυχολογικό» κλίμα που δημιουργείται από δημόσιες δηλώσεις ή ενέργειες θεσμικών αξιωματούχων, χωρίς να προβαίνουν σε ενδελεχή νομικό έλεγχο της αρμοδιότητάς των δηλούντων να τις διατυπώσουν ή να τις υλοποιήσουν. Τούτο καθιστά εύλογη τη θέση ότι οι δηλώσεις αυτές, έστω και πολιτικοοικονομικής φύσεως, δημιούργησαν βάσιμες προσδοκίες¹²⁰.

Ειδικώς όσον αφορά την κρίση του Δικαστηρίου για το ίδιο ως άνω ζήτημα με αναφορά στην αρχή της *ίσης μεταχείρισης*, το Δικαστήριο αποφάνθηκε (με πιο πειστική αιτιολογία σε σχέση με την προπαρατεθείσα για την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης), ότι η αρχή δεν παραβιάστηκε, δεδομένου ότι η ΕΚΤ και οι εθνικές Κεντρικές Τράπεζες βρίσκονταν σε ουσιωδώς διαφορετική έννομη θέση και κατάσταση συγκριτικά με τους ιδιώτες πιστωτές που υπέστησαν την απομείωση της αξίας των ομολόγων τους. Το Δικαστήριο τεκμηρίωσε την κρίση του αυτή με αλληλοσυμπληρούμενες αιτιολογίες, που συνοψίζονταν στο ότι οι Τράπεζες διακράτησαν χρεόγραφα έκδοσης του Ελληνικού Δημοσίου κατ' ενάσκηση αρμοδιότητας που τους είχε ανατεθεί από το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης και όχι στο πλαίσιο ιδιωτικοοικονομικής δραστηριότητας¹²¹, ότι έδρασαν προς εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος οι οποίοι δεν αναιρούνταν από την ομοιότητα του νομικού καθεστώτος κτήσης των χρεογράφων¹²² και, τέλος, ότι οι επιπτώσεις στην ευρωπαϊκή οικονομία από την απομείωση που θα υφίσταντο τα χρεόγραφα που διακρατούσε κάθε κατηγορία πιστωτών ήταν σημαντικά διαφορετικές¹²³.

Τέλος, το Δικαστήριο επεξέτεινε ρητά τη διακηρυγμένη αρχή του ανευθύνου από την έκδοση νόμιμων πράξεων άσκησης της κανονιστικής αρμοδιότητας της Ένωσης και ειδικά στη δράση της ΕΚΤ¹²⁴.

---

¹²⁰ Το ζήτημα πρέπει να διακριθεί από το αν η ΕΚΤ μπορούσε να προκαλέσει ή να αποτρέψει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Εκεί η κρίση του Δικαστηρίου περί αναρμοδιότητας θα είχε πράγματι αυξημένη αξία για την έλλειψη παρανομίας και αιτιότητας. Εδώ όμως εξεταζόταν όχι η παράλειψη, αλλά η διενέργεια θετικών πράξεων (δηλώσεων) στην παραγωγή του ζημιολογικού αποτελέσματος για την έννομη σφαίρα ιδιωτών, δηλαδή για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους.

¹²¹ Ο.π., σκέψεις 88-90.

¹²² Ο.π., σκέψη 92.

¹²³ Ο.π., σκέψη 93.

¹²⁴ Ο.π., σκέψη 119:

Συμπερασματικά, και κατά τη νομολογιακή προσέγγιση της Ένωσης ως δημοσιονομικής Αρχής, το Δικαστήριο διατύπωσε μια θέση που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πολλαπλής αξιολόγησης της ίδιας συμπεριφοράς υπό το πρίσμα επάλληλων ή αλληλοσυμπληρούμενων νομικών βάσεων. Πρόδηλη είναι εδώ η διστακτικότητα του Δικαστηρίου να στοιχειοθετήσει ευθύνη της ΕΚΤ, που είναι απότοκος μιας μείζονος ουσιαστικής αξιολόγησης. Ο ρόλος της Κεντρικής Τράπεζας σε μια νομισματική ένωση ανάγεται σταθερά στον «σκληρό πυρήνα» της κυριαρχικής ευχέρειας, δηλαδή σε μια ύλη όπου εντοπίζεται αναμφίβολα ένα «τεκμήριο ανευθύνου» της δράσης των αρμόδιων οργάνων. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει μάλιστα το γεγονός ότι η ελεγχόμενη συμπεριφορά τους, όπως στην προεκτεθείσα επίδικη σχέση, ανάγεται πρωτίστως σε επίπεδο υλικών ενεργειών (π.χ. δηλώσεων) και δευτερευόντως μόνο σε επίπεδο νομικών πράξεων ή παραλείψεων.

Η έκταση αυτού του πυρήνα «ανέλεγκτης δράσης», και ειδικότερα η άμβλυνση του πλαισίου του «ανευθύνου», ιδιαίτερα των οργάνων που στερούνται άμεσης δημοκρατικής νομιμοποίησης, δεν μπορεί να παραμείνει αδιάφορη στο πλαίσιο οικοδόμησης μιας Κοινότητας Δικαίου.

A.2.4 Η Ένωση ως Ανεξάρτητη ή οιονεί δικαιοδοτική Αρχή

Στο πλαίσιο αυτής της ενότητας, πρέπει κατά πρώτον να επισημανθεί ότι η ευθύνη της Ένωσης από τη γνήσια δικαιοδοτική λειτουργία της θα ενείχε αντίφαση, αν το Δικαστήριο καλείτο εν τέλει να ερευνήσει από τη σκοπιά αυτή τη δική του δικαιοδοτική δράση. Αυτό όμως δεν αίρει τη ανάγκη για τη δυνατότητα καταλογισμού της ευθύνης στα Κράτη-Μέλη από πράξεις της δικαστικής εξουσίας τους που παραβιάζουν το ενωσιακό δίκαιο¹²⁵.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο διέπλεσε ενδιαφέρουσα νομολογία τόσο για τον προσδιορισμό της προστατευτικής εμβέλειας του προσβαλλόμενου έννομου αγαθού όσο και για την ερμηνεία των κρίσιμων προστατευτικών αρχών και κανόνων. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο¹²⁶ ότι η αρχή του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας και το *τεκμήριο αθωότητας* είναι εξ ορισμού κανόνες δικαίου

«Όσον αφορά την εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης λόγω νόμιμης πράξεως emπίπτουσας στη σφαίρα της κανονιστικής αρμοδιότητάς της, αποτελεί πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η οποία ισχύει mutatis mutandis για την εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΚΤ βάσει του άρθρου 340, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξως του δικαίου της Ένωσης, η συγκριτική εξέταση των εννόμων τάξεων των κρατών μελών δεν παρέχει τη δυνατότητα να αναγνωρισθεί η ύπαρξη καθεστώτος εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης εκ της νομίμου ασκήσεως, από μέρους της, των κανονιστικών αρμοδιοτήτων της (βλ. απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2014, Buono κ.λπ. κατά Επιτροπής, C-12/13 P και C-13/13 P, Συλλογή, EU:C:2014:2284, σκέψη 43 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Εν προκειμένω, πάντως, ορισμένες από τις πράξεις στις οποίες αναφέρονται οι ενάγοντες, όπως η απόφαση 2012/153, emπίπτουν στην άσκηση εκ μέρους της ΕΚΤ των κανονιστικών αρμοδιοτήτων της. Επομένως και για τον λόγο αυτόν και μόνον, το αίτημα αποζημιώσεως είναι απορριπτέο όσον αφορά τις πράξεις γενικής ισχύος που εξέδωσε η ΕΚΤ ή την άρνησή της να εκδώσει πράξη όπως αυτές για τις οποίες γίνεται λόγος στη σκέψη 71 ανωτέρω».

¹²⁵ Βλ. σχετικά Köbler κατά Δημοκρατίας της Αυστρίας, C-224/01.

¹²⁶ East West Consulting κατά Επιτροπής, ό.π., σκέψη 143.

που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Περαιτέρω, έκρινε το Δικαστήριο¹²⁷ ότι κατά την εφαρμογή του Κανονισμού 45/2001 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, στα ενωσιακά όργανα δεν καταλείπεται περιθώριο διακριτικής εκτίμησης, με αποτέλεσμα η ευθύνη τους να γεννάται από μόνη την παραβίαση των σχετικών διατάξεων. Εμφανίστηκε έτσι το Δικαστήριο δεκτικό στην προσέγγιση των κανόνων που συγκεκριμενοποιούν το δικαίωμα στη δικαστική προστασία με ερμηνευτική προδιάθεση υπέρ της ευθύνης, κατά τρόπο διττό: αφενός, με την παγίωση της φύσης των σχετικών κανόνων ως κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες, και αφετέρου, με την αναγνώριση στενού περιθωρίου διακριτικής εκτίμησης του οργάνου.

Σε άλλη υπόθεση¹²⁸ που αφορούσε έρευνα που διεξήγαγε η *Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης (OLAF)*, το Δικαστήριο νοηματοδότησε την αρχή της *αμεροληψίας* ως ειδικότερη έκφανση της αρχής της *χρηστής διοίκησης*, εξετάζοντας ειδικότερα τις συνθήκες παραβίασής της από συμπεριφορά που επάγεται σύγκρουση συμφερόντων¹²⁹. Προεκτέθηκε συναφώς ότι η κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων έχει διαγνωστεί ως συνθήκη που επιτείνει το μέτρο επιμέλειας στη δράση του οικείου οργάνου¹³⁰. Ενδιαφέρον, στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζει η αξιολογική εκείνη σκέψη, που απετέλεσε το θεμέλιο της κρίσης του Δικαστηρίου για τον κατάφωρο ή μη χαρακτήρα της παραβίασης του εφαρμοστέου κανόνα ως αναγκαίο όρο για τη θεμελίωσης ευθύνης. Εκτίμησε ειδικότερα το Δικαστήριο ότι η αρχή της αμεροληψίας είναι σύμφυτη με την αποστολή του διεξάγοντος την έρευνα οργάνου, και έτσι συνιστά εγγενές στοιχείο της οργανικής του υπόστασης που αποτυπώνεται στον ίδιο τον λόγο της ίδρυσής του¹³¹.

---

¹²⁷ *Οικονομόπουλος κατά Επιτροπής*, T-483/13, σκέψεις 51, 100-102.

¹²⁸ *Manel Camós Grau κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-309/03, σκέψεις 100, 102.

¹²⁹ *Ο.π.*, σκέψεις 125-126:

«(...)Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι, πρώτον, έχει αποδειχθεί ότι υπήρξε σύγκρουση συμφερόντων στο πρόσωπο του P. Δεύτερον, ο P. έλαβε μέρος σχεδόν σε όλες τις ερευνητικές πράξεις, καμία από τις οποίες δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση αφότου αυτός απομακρύνθηκε από την έρευνα. Επί πλέον, ενήργησε στο πλαίσιο μιας ομάδας της οποίας τα μέλη λιγότευαν με το πέρασμα του χρόνου και ήταν ένας από τους δύο συντάκτες της ενδιάμεσης εκθέσεως. Τρίτον, ο P. είχε μείζονα ρόλο κατά τη διεξαγωγή της έρευνας.

Επί πλέον, από τη δικογραφία προκύπτει ότι η επίδραση που ο P. είχε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας υπήρξε επιζήμια για την απαίτηση αμεροληψίας. Συγκεκριμένα, δύο υπηρεσίες, δηλαδή η αρμόδια διεύθυνση για τη Λατινική Αμερική και η ΓΔ «Οικονομικός έλεγχος», ήσαν, λόγω των αντίστοιχων αποστολών τους, επιφορτισμένες με την παρακολούθηση και τον έλεγχο της δραστηριότητας του IRELA, και ειδικότερα όσον αφορά τις οικονομικές πτυχές της. Στο πλαίσιο της εσωτερικής έρευνας που κινήθηκε από την OLAF, η εξέταση του ρόλου της ΓΔ «Οικονομικός έλεγχος» ήταν ακόμη περισσότερο δικαιολογημένη καθόσον το IRELA εξαρτάται πλήρως από κοινοτικές επιδοτήσεις και καθόσον η ΓΔ «Οικονομικός έλεγχος», η οποία θεωρεί όλες τις αναλήψεις υποχρεώσεων με κοινοτικούς πόρους, είχε κατ' επανάληψη διατυπώσει παρατηρήσεις σχετικά με το IRELA».

¹³⁰ Βλ. παραπάνω υπό Α.2.2.1.

¹³¹ *Ο.π.*, σκέψη 131:

«Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι το περιεχόμενο και τα συμπεράσματα της εκθέσεως της OLAF παραβλέπουν την απαίτηση αμεροληψίας. Η πιο πάνω παράβαση από την OLAF του περί ου πρόκειται κανόνα δικαίου συνιστά ακόμη σοβαρότερη παρανομία καθόσον η OLAF δημιουργήθηκε για να διενεργεί έρευνες σχετικά με κάθε παράνομη

Στην ανωτέρω παραδοχή λανθάνει ασφαλώς κάποια νομολογιακά διαπλασμένη επίταση του μέτρου επιμέλειας, που ανάγεται στον προορισμό του οργάνου, δηλαδή στην ταυτότητα του υποκειμένου της παραβίασης. Ο κύκλος ευθύνης εντός του προορισμού αυτού συναρτάται με αξιώσεις αυξημένης επιμέλειας που καθιστούν κάθε παραβίαση υποχρεώσεων επιμέλειας ικανή να παραγάγει ευθύνη. Η θεμελίωση αυτής της ευθύνης στηρίζεται δηλαδή όχι μόνο στο αντικειμενικό κριτήριο της φύσης του παραβιαζόμενου κανόνα ως μη παρέχοντος περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, αλλά και στο — συναρτημένο με τις αυξημένες υποχρεώσεις επιμέλειας του δρώντος φορέα — υποκειμενικό κριτήριο. Από αστυνομολογική σκοπιά, σηματοδοτείται ίσως έτσι μια τάση προσχώρησης στη θεωρία του συγκεκριμένου προσδιορισμού του μέτρου της επιβαλλόμενης (με βάση και τις συντρέχουσες περιστάσεις) επιμέλειας.

Δύο ακόμη αξιολογήσεις σχετικές με την πιθανότητα γένεσης της ευθύνης της Ένωσης στο πλαίσιο ερευνών που διεξάγει η OLAF, διατύπωσε σε παρεμφερή υπόθεση¹³² το Δικαστήριο:

Η πρώτη από τις εμπειρεχόμενες στην ως άνω απόφαση σκέψεις αφορά στον καταλογισμό ευθύνης από ζημιολόγους πράξεις και παραλείψεις οργάνου κατ' εφαρμογήν του μηχανισμού της λεγόμενης «ενωσιακής πρόσκτησης»¹³³. Είναι, βέβαια, αληθές ότι η κατασκευή βρίσκει ήδη

δραστηριότητα επιζήμια για τα συμφέροντα των Κοινοτήτων και ικανή να επισύρει διοικητικές ή ποινικές διώξεις και αναγορεύτηκε σε αυτοτελή υπηρεσία της Επιτροπής για να αποκτήσει τη λειτουργική ανεξαρτησία που κρίθηκε αναγκαία για την εκτέλεση της αποστολής της. Επί πλέον, λαμβανομένης υπόψη της γνώσεως της συγκρούσεως συμφερόντων στο πρόσωπο του Ρ., που η OLAF τελικά δέχθηκε αποπέμποντας τον εξεταστή, η περιεχόμενη στην τελική έκθεση επιβεβαίωση του άστοχου προσανατολισμού που υπό την επίδραση του Ρ. δόθηκε στην έρευνα καθιστά πρόδηλη την παράβαση της απαιτήσεως αμεροληψίας».

¹³² Νικολάου κατά Επιτροπής, T-259/03.

¹³³ Ο.π., σκέψεις 193-195:

«Πράγματι, σύμφωνα με το άρθρο 288, δεύτερο εδάφιο, ΕΚ, η Κοινότητα υποχρεούται να αποκαθιστά τη ζημία που προξενούν τα θεσμικά της όργανα, αλλά και οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Αναφερόμενο δε συγχρόνως στη ζημία που προξενούν τα θεσμικά όργανα και στη ζημία που προξενούν οι υπάλληλοι της Κοινότητας, το άρθρο 288 ΕΚ ορίζει ότι η Κοινότητα ευθύνεται μόνον για τις πράξεις των υπαλλήλων της οι οποίες, λόγω της υπάρξεως εσωτερικού και άμεσου δεσμού, αποτελούν την αναγκαία προέκταση των καθηκόντων που έχουν ανατεθεί στα θεσμικά όργανα (απόφαση του Δικαστηρίου της 10ης Ιουλίου 1969, 9/69, Sayag κ.λπ., Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 121, σκέψη 7, και διάταξη του Πρωτοδικείου της 26ης Οκτωβρίου 2005, T-124/04, Ouariachi κατά Επιτροπής, Συλλογή 2005, σ. II-4653, σκέψη 18).

Συνεπώς επισημαίνεται ότι, για να εκτιμηθεί αν θεσμικό ή άλλο όργανο έχει υποπέσει σε παράβαση του κανονισμού 1073/1999 δυνάμει να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, τυχόν ενέργειες, ακόμη και μη εξουσιοδοτημένες, σχετικές με τον χειρισμό δεδομένων στις οποίες προβαίνουν υπάλληλοι του οργάνου αυτού πρέπει να αποδίδονται στο ίδιο, κατά το μέτρο που οι εν λόγω υπάλληλοι είχαν πρόσβαση στα εν λόγω δεδομένα στο πλαίσιο της υπηρεσιακής τους δραστηριότητας.

Περαιτέρω, κατά το μέτρο που μια διαρροή, συνιστώσα παράβαση των κανόνων περί προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, αποδίδεται σε ενδεχόμενη ανεπάρκεια των προληπτικών μέτρων που έχει λάβει ο διευθυντής της OLAF, είτε γενικών, είτε ειδικών στο πλαίσιο συγκεκριμένης υποθέσεως, για να εξασφαλίσει την εμπιστευτικότητα των ευρισκομένων στην κατοχή της OLAF δεδομένων, η διαρροή αυτή είναι αποδοτέα σε παρανομία διαπραχθείσα από τον διευθυντή και καταλογιστέα στην ίδια την OLAF. Είναι πρόδηλο ότι τα λαμβανόμενα από τον διευθυντή της OLAF προς εξασφάλιση της τήρησης από τους υπαλλήλους της OLAF των ισχυόντων επί προστασίας των δεδομένων κανόνων ανήκουν, σύμφωνα με το άρθρο 8, παράγραφος 3, του κανονισμού 1073/1999, στα καθήκοντά του, συνιστούν δε, λόγω της υπάρξεως εσωτερικού και άμεσου δεσμού, αναγκαία προέκταση της ανατιθεμένης στην OLAF αποστολής. Επομένως, εφόσον τα μέτρα αυτά αποδεικνύονται ανεπαρκή προς κατοχύρωση της τήρησης των εν λόγω κανόνων, η

γραμματικό έρεισμα στη νομική βάση του άρθρου 340 ΣυνθΛΕΕ (τότε 288 ΣυνθΕΚ) και δεν συνιστά γνήσια νομολογιακή κατασκευή του Δικαστηρίου. Ωστόσο, είναι χρήσιμο να παρατηρηθεί ότι το Δικαστήριο, αναγόμενο στις γενικές αρχές δικαίου των Κρατών-Μελών, εξειδικεύει το κριτήριο, αποδίδοντας στα όργανα πράξεις προσώπων που «λόγω της υπάρξεως εσωτερικού και άμεσου δεσμού, αποτελούν την αναγκαία προέκταση των καθηκόντων» του οργάνου. Η αμεσότητα του δεσμού, ως προϋπόθεση καταλογισμού ευθύνης από την πράξη του ενεργήσαντος φυσικού προσώπου στο όργανο, προδιαθέτει ίσως για έναν περιορισμό του καταλογισμού μόνο ως προς ενέργειες που συνδέονται ευθέως με την εκτέλεση των ανατεθειμένων στο όργανο σχετικών καθηκόντων. Ωστόσο, το Δικαστήριο σπεύδει να μετριάσει αυτήν την εντύπωση της αμεσότητας, κρίνοντας ότι είναι αποδοτέες στο όργανο και «*τυχόν ενέργειες, ακόμη και μη εξουσιοδοτημένες, σχετικές με τον χειρισμό δεδομένων στις οποίες προβαίνουν υπάλληλοι του οργάνου αυτού (...), κατά το μέτρο που οι εν λόγω υπάλληλοι είχαν πρόσβαση στα εν λόγω δεδομένα στο πλαίσιο της υπηρεσιακής τους δραστηριότητας*». Η διατύπωση αυτή δεν αφήνει αμφιβολία ότι ευθύνη καταλογίζεται και για ενέργειες των προστηθέντων υπαλλήλων που τελέστηκαν και «*επ' ευκαιρία*» ή «*επ' αφορμή*» της άσκησης των σχετικών καθηκόντων, με αποτέλεσμα η διάπλαση του πεδίου εφαρμογής να μην απέχει σημαντικά από αυτήν που έχει επιφυλάξει η ελληνική νομολογία κατά την εφαρμογή των άρθρων 922, 71 ΑΚ.

Η δεύτερη από τις εμπεριεχόμενες στην ίδια κρίση σκέψεις αναφέρεται στο ζήτημα της αντιστροφής του βάρους απόδειξης της παρανομίας του οργάνου, ιδίως σε περιπτώσεις έλλειψης αποδεικτικής εγγύτητας του επικαλούμενου την παρανομία ζημιωθέντος διαδίκου ως προς τα κρίσιμα για τη γενεσιουργό αιτία της ζημίας στοιχεία. Σε μια τέτοια περίπτωση, όπως έκρινε σχετικά το Δικαστήριο, το βάρος απόδειξης της προέλευσης της ζημίας (και έτσι ανταπόδειξης της παρανομίας του οργάνου της) επωμίζεται η Ένωση¹³⁴. Με τη νομολογιακή αυτή τομή, η οποία

παράλειψη αυτή, που στοιχειοθετεί ενδεχομένως παράβαση των διατάξεων αυτού του άρθρου, πρέπει να θεωρηθεί ως εμπίπτουσα στην άσκηση των καθηκόντων του διευθυντή, κατά την έννοια του άρθρου 288 ΕΚ».

¹³⁴ Ο.π., σκέψεις 196-199:

« Επibάλλεται η διαπίστωση ότι, σε μια κατάσταση όπως η επίδικη, στην οποία οι διαρρεύσασες πληροφορίες προήλθαν κατ' ανάγκην από πηγή εντός της OLAF, ο ενάγων, αν ο εναγόμενος δεν παράσχει σχετικά στοιχεία, αδυνατεί να αποδείξει κατά ποιον τρόπο συνέβη η διαρροή και, επομένως, να αποδείξει ενδεχομένως ότι αυτή οφείλεται σε παράβαση των υποχρεώσεων που απορρέουν από το άρθρο 8, παράγραφος 3, του κανονισμού 1073/1999. Έτσι, σε μια κατάσταση όπως η επίδικη, στην οποία τα ακριβή αίτια μιας διαρροής είναι κατ' αρχάς άγνωστα και στην οποία η OLAF βρίσκεται στην καταλληλότερη θέση για να προσκομίσει τις σχετικές αποδείξεις, η ενδεχόμενη αβεβαιότητα που παραμένει ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες συνέβη η διαρροή πρέπει να καταλογισθεί εις βάρος της (βλ., στην κατεύθυνση αυτή, απόφαση *Leussink-Brummelhuis* κατά Επιτροπής, ανωτέρω σκέψη 142, σκέψεις 16 και 17).

Έτσι, όταν, εν προκειμένω, ορισμένες πληροφορίες δημοσιεύθηκαν κατόπιν μη εξουσιοδοτημένης διαρροής προερχόμενης από την OLAF, στην Επιτροπή εναπέκειτο, εξ ονόματος της OLAF, να εξηγήσει πώς συνέβη η διαρροή για να αποδείξει, ενδεχομένως, ότι δεν είχε υπάρξει παράβαση της προαναφερθείσας υποχρεώσεως που βαρύνει τον διευθυντή της OLAF. Αν η Επιτροπή δεν παράσχει τις εξηγήσεις αυτές, τεκμαίρεται ότι η διαρροή προκύπτει από παράβαση του άρθρου 8, παράγραφος 3, του κανονισμού 1073/1999 διαπραχθείσα από τον διευθυντή της OLAF στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων του, κατά την έννοια του άρθρου 288 ΕΚ

έχει στόχο τη διευκόλυνση του διάδικου εκείνου μέρους που εμφανίζεται ασθενέστερο λόγω της αδυναμίας του να έχει πρόσβαση στο αποδεικτικό υλικό, δεν μπορεί να γίνει λόγος για τεκμήριο υπαιτιότητας, δηλαδή δεν ιδρύεται μηχανισμός «νόθου αντικειμενικής ευθύνης». Αντιθέτως, εισάγεται αποδεικτικό τεκμήριο πρόκλησης της ζημίας, δηλαδή προέλευσης του κατ' αρχήν καταλογισμού της ζημιογόνας συμπεριφοράς στο όργανο, το οποίο και βαρύνεται με τη σχετική ανταπόδειξη.

Ανάλογη νομολογιακή διάπλαση προστατευτικών αρχών και κανόνων, η παραβίαση των οποίων θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη στοιχειοθέτηση ευθύνης της Ένωσης, επιχείρησε το Δικαστήριο και στο πλαίσιο υποθέσεων που σχετίζονταν με την άσκηση των καθηκόντων του *Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή*. Έκρινε¹³⁵ έτσι το Δικαστήριο, με αναγωγή στον προορισμό και στη λειτουργία του οργάνου (δηλαδή στην ιδιότητα του υποκειμένου της ελεγχόμενης συμπεριφοράς), ότι απλή παραβίαση της υποχρέωσης επιμέλειας, την οποία και εξεδίκευσε¹³⁶, αρκεί για τη στοιχειοθέτηση παρανομίας¹³⁷. Είναι μάλιστα καίριας σημασίας η ρητή κρίση του Δικαστηρίου

Η Επιτροπή όμως περιορίστηκε στον ισχυρισμό ότι, αν υπήρξε διαρροή ορισμένων πληροφοριών, αυτή δεν μπορεί να προήλθε από την OLAF, άπαξ η τελευταία είχε λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα προς κατοχύρωση της εμπιστευτικότητας. Ωστόσο, δεν προέβαλε σχετικώς κανένα συγκεκριμένο επιχείρημα ή στοιχείο είτε για να αποδείξει ότι υπήρχε εντός της OLAF κάποιο σύστημα ελέγχου που να εμποδίζει τις διαρροές, είτε για να αποδείξει ότι ο χειρισμός των σχετικών με την επίδικη έρευνα πληροφοριών ήταν τέτοιος που κατοχύρωνε την εμπιστευτικότητά τους. Δεν παρέσχε, άλλωστε, καμία εξήγηση, ούτε καν διατύπωσε κάποια πιστευτή εικασία για τις περιστάσεις υπό τις οποίες ενδεχομένως συνέβη η διαρροή, εφόσον απέκλεισε κάθε ενδεχόμενο διαρροής από την OLAF, το οποίο ωστόσο αποδεικνύεται πραγματικό (βλ. ανωτέρω σκέψεις 150 επ.).

Κατά συνέπεια, πρέπει να γίνει δεκτό, εν προκειμένω, το τεκμήριο ότι η διαπιστωθείσα ανωτέρω διαρροή προκύπτει από παράβαση του άρθρου 8, παράγραφος 3, του κανονισμού 1073/1999 διαπραχθείσα από τον διευθυντή της OLAF στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων του, κατά την έννοια του άρθρου 288 ΕΚ. Επομένως, τυχόν παραβάσεις των κανόνων περί επεξεργασίας εμπιστευτικών δεδομένων απορρέουσες από αυτή τη διαρροή συνεπάγονται επίσης, υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, παράβαση του άρθρου 8, παράγραφος 3, καταλογιστέα στην OLAF και, κατ' επέκταση, στην Κοινότητα. Πρέπει, επομένως, να εξετασθεί αν η –αποδειχθείσα εν προκειμένω– διαρροή πληροφοριών τις οποίες κατείχε η OLAF συνιστά παράβαση των κανόνων αυτών».

¹³⁵ *Staelen κατά Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή*, T-217/11.

¹³⁶ *Ο.π.*, σκέψη 83.

¹³⁷ *Ο.π.*, σκέψεις 85-86:

«Ως εκ τούτου, το περιθώριο εκτιμήσεως που αναγνωρίζεται στον Διαμεσολαβητή από την απόφαση 94/262 και από τις εκτελεστικές διατάξεις σε σχέση με τα μέτρα έρευνας που μπορούν να ληφθούν στο πλαίσιο της ασκήσεως της αποστολής του δεν τον απαλλάσσουν από την τήρηση της αρχής της επιμελείας. Επομένως, μολονότι ο Διαμεσολαβητής μπορεί να αποφασίζει ελεύθερα την κίνηση έρευνας και, εάν αποφασίσει να το πράξει, μπορεί να λάβει όλα τα μέτρα έρευνας που φρονεί ότι είναι δικαιολογημένα, εντούτοις πρέπει να βεβαιώνεται ότι, εν συνεχεία αυτών των μέτρων έρευνας, είναι σε θέση να εξετάσει, με επιμέλεια και αμεροληψία, όλα τα κρίσιμα στοιχεία προκειμένου να αποφανθεί επί εάν είναι βάσιμος ο ισχυρισμός σχετικά με την ύπαρξη περιπτώσεως κακοδιοικήσεως και της συνέχειας που πρέπει ενδεχομένως να δοθεί σε αυτόν τον ισχυρισμό (βλ., κατ' αναλογία προς το καθήκον έρευνας καταγγελίας από την Επιτροπή, απόφαση της 17ης Μαΐου 2001, IECC κατά Επιτροπής, C-450/98 P, Συλλογή, EU:C:2001:276, σκέψη 57). Η τήρηση της αρχής της επιμελείας από τον Διαμεσολαβητή κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του είναι κατά μείζονα λόγο σημαντική εκ του λόγου ότι σε αυτόν ακριβώς ανατέθηκε, δυνάμει του άρθρου 228, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, και του άρθρου 3, παράγραφος 1, της αποφάσεως 94/262, η αποστολή να αποκαλύπτει και να επιδιώκει την εξάλειψη των περιπτώσεων κακοδιοικήσεως προς το γενικό συμφέρον και προς το συμφέρον του θιγόμενου πολίτη».

Ως εκ τούτου, ο Διαμεσολαβητής δεν διαθέτει περιθώριο εκτιμήσεως ως προς την τήρηση, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, της αρχής της επιμελείας. Επομένως, η απλή παραβίαση της αρχής της επιμελείας αρκεί προς απόδειξη της

ότι η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας του οργάνου δεν αναιρεί το καθήκον επιμέλειας κατά την άσκησή της. Διέκρινε πάντως το Δικαστήριο την παραβίαση της αρχής ή του κανόνα που επιβάλλει το καθήκον επιμέλειας, από κάθε διαδικαστική παρατυπία κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του οργάνου¹³⁸ και κατέληξε στη διάγνωση των πραγματικών περιστατικών που στοιχειοθετούν τελικά την παράνομη συμπεριφορά του οργάνου¹³⁹.

Η συλλογιστική δεν απέχει ιδιαίτερα από εκείνη που εκτέθηκε παραπάνω και για το «τεχνικό σφάλμα». Χωρίς σύνδεση της συμπεριφοράς με οφειλόμενη υποχρέωση επιμέλειας του οργάνου, δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί παρανομία και ευθύνη. Έτσι και στην κρινόμενη σχέση αλλά και στη γενικότερη κατηγορία ομοειδών περιπτώσεων, δεν αρκεί για τη θεμελίωση παρανομίας η απλή διαδικαστική παρατυπία στη λειτουργία του οργάνου. Νομικό θεμέλιο της ευθύνης είναι η παραβίαση νόμιμης υποχρέωσης επιμέλειας, δηλαδή του κανόνα που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες και ιδρύει το καθήκον επιμέλειας του οργάνου έναντι του διοικουμένου, και όχι η παραβίαση εσωτερικών, οργανωτικού χαρακτήρα, κανόνων λειτουργίας του. Και οι τρεις επομένως πραγματολογικές βάσεις της παρανομίας που διέγνωσε το Δικαστήριο στην ίδια κριθείσα σχέση (παραμόρφωση του περιεχομένου της γνώμης του Κοινοβουλίου, πλημμελής έλεγχος αναφορικά με τη διαβίβαση στοιχείων και την εγγραφή της ενάγουσας στον πίνακα υποψηφίων, πλημμελής έλεγχος αναφορικά με τη διαβίβαση του πίνακα από το Κοινοβούλιο στα λοιπά όργανα) περιστρέφονται γύρω από την παράβαση αυτού του καθήκοντος επιμέλειας και μόνον υπό αυτήν την έννοια μπορούν να θεμελιώσουν παρανομία.

Τέλος, αντίστοιχη διστακτικότητα στη στοιχειοθέτηση ευθύνης από την άσκηση οιονεί δικαιοδοτικών ή ερευνητικών αρμοδιοτήτων επέδειξε το Δικαστήριο και αναφορικά με τη νόμιμη συμπεριφορά άλλων ενωσιακών οργάνων. Έκρινε έτσι¹⁴⁰ ότι η συμπεριφορά του *Ευρωπαϊκού*

υπάρξεως κατάφωρης παραβάσεως κατά την έννοια της νομολογίας που παρατίθεται στη σκέψη 70 ανωτέρω (βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση της 11ης Ιουλίου 2007, Schneider Electric κατά Επιτροπής, T-351/03, Συλλογή, EU:T:2007:212, σκέψεις 117 και 118)».

¹³⁸ Ο.π., σκέψη 87:

«Εντούτοις, πρέπει επίσης να τονιστεί ότι κάθε παρατυπία που διαπράττει ο Διαμεσολαβητής δεν συνιστά παραβίαση της αρχής της επιμελείας όπως αυτή ορίστηκε στη σκέψη 83 ανωτέρω. Μόνον η παρατυπία που διαπράττει ο Διαμεσολαβητής κατά την άσκηση των εξουσιών του έρευνας που έχει ως συνέπεια να μην μπόρεσε να εξετάσει, με επιμέλεια και αμεροληψία, όλα τα κρίσιμα στοιχεία προκειμένου να αποφανθεί επί της βασιμότητας ισχυρισμού σχετικά με περίπτωση κακοδιοικήσεως εκ μέρους οργάνου ή οργανισμού της Ένωσης και της συνέχειας που πρέπει ενδεχομένως να δοθεί στον ισχυρισμό αυτόν μπορεί να στοιχειοθετήσει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης λόγω παραβάσεως της αρχής της επιμελείας (βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση της 12ης Ιουλίου 2001, Comafrika και Dole Fresh Fruit Europe κατά Επιτροπής, T-198/95, T-171/96, T-230/97, T-174/98 και T-225/99, Συλλογή, EU:T:2001:184, σκέψη 144)».

¹³⁹ Ο.π., σκέψεις 141-146.

¹⁴⁰ Νικολάου κατά Ελεγκτικού Συνεδρίου, T-241/09, σκέψη 29:

«Επί της ουσίας επιβάλλεται η διαπίστωση ότι οι ενέργειες του Ελεγκτικού Συνεδρίου που παρατέθηκαν παραπάνω στη σκέψη 27 δεν είναι παράνομες από καμία άποψη. Συγκεκριμένα, κατά το άρθρο 4 της απόφασης 99/50, «στην περίπτωση που αποκαλύπτεται το ενδεχόμενο προσωπικής εμπλοκής μέλους του Ελεγκτικού Συνεδρίου, υπαλλήλου του ή μέλους του λοιπού προσωπικού του, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να ενημερώνεται ταχέως, εφόσον από

Ελεγκτικού Συνεδρίου δεν συνιστούσε παραβίαση της αρχής της προηγούμενης ακρόασης, καθώς η απλή προκαταρκτική έρευνα δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της εν λόγω αρχής. Ομοίως έκρινε¹⁴¹ ότι η συμπεριφορά του *Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου* κατά την έρευνα ζητήματος που αφορά στην άρση της ασυλίας μέλους του, δεν θα μπορούσε να στοιχειοθετήσει ευθύνη, στο μέτρο που είχε κριθεί ως *νόμιμη*, στο πλαίσιο ταυτόχρονου διενεργηθέντος ακυρωτικού ελέγχου.

A.2.5 Η Ένωση ως υποκείμενο της διεθνούς κοινότητας

Αντικείμενο της ανάπτυξης δεν είναι εδώ προφανώς οι θεσμικοί μηχανισμοί που διέπουν τις εξωτερικές σχέσεις της Ένωσης και γενικότερα τη δραστηριότητά της ως υποκειμένου του διεθνούς δικαίου. Περιορίζεται, αντιθέτως, η ανάλυση στο επίπεδο της ερμηνευτικής διάπλασης των κρίσιμων προστατευτέων εννόμων αγαθών στο πλαίσιο συμβατικής δραστηριότητας στον τομέα του διεθνούς εμπορίου, ζητημάτων διεθνούς ασφάλειας ή προενταξιακής διαπραγμάτευσης με υποψήφιο Κράτος-Μέλος ως ειδικότερων πραγματικών πεδίων ίδρυσης εξωσυμβατικής ευθύνης.

A.2.5.1 Η Ένωση ως υποκείμενο διεθνών εμπορικών συμφωνιών

Βασικό πεδίο έρευνας τέτοιας ευθύνης της Ένωσης είναι αυτό που συνδέεται με την εκτέλεση διεθνών εμπορικών συμφωνιών. Παρέπεται ότι άξια προστασίας είναι εδώ περιουσιακά δικαιώματα και άλλα έννομα οικονομικά συμφέροντα που αρύονται από τις συμφωνίες αυτές τα τυχόν θιγόμενα πρόσωπα. Η κατηγορία αυτή πρέπει αναμφίβολα να εξεταστεί συνδυαστικά προς την ύλη των μέτρων εκείνων που συνεχονται γενικότερα με επιλογές οικονομικής πολιτικής. Στο

την ενημέρωση αυτή δεν υπάρχει κίνδυνος να θιγεί η έρευνα». Το άρθρο αυτό διευκρινίζει ότι «δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να εξαχθούν κατά τη λήξη της έρευνας συμπεράσματα που θα αφορούν ονομαστικά μέλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου, υπόλληλό του ή μέλος του λοιπού προσωπικού του χωρίς να έχει δοθεί στον ενδιαφερόμενο η δυνατότητα να εκφραστεί σχετικά με όλα τα πραγματικά περιστατικά που τον αφορούν». Επισημαίνεται ότι η διάταξη αυτή δεν υποχρέωνε το Ελεγκτικό Συνέδριο να ανακοινώσει στην ενάγουσα το περιεχόμενο του φακέλου που είχε καταρτιστεί κατ' εφαρμογή του άρθρου 2 της απόφασης 99/50 ούτε να της παράσχει τη δυνατότητα ακρόασης πριν διαβιβάσει τον φάκελο αυτό στην OLAF. Συναφώς πρέπει να τονιστεί ότι σκοπός της προκαταρκτικής έρευνας την οποία αναφέρει το άρθρο 2 της εν λόγω απόφασης είναι αφενός να δοθεί στον Γενικό Γραμματέα η δυνατότητα να εκτιμήσει κατά πόσον από τα στοιχεία που έχουν περιέλθει σε γνώση του συνάγονται ενδείξεις για την τέλεση παρατυπιών που θίγουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης και αφετέρου να διαβιβαστεί στην OLAF, σύμφωνα με το άρθρο 7, παράγραφος 1, του κανονισμού 1073/1999, φάκελος που να της παρέχει τη δυνατότητα να εκτιμήσει κατά πόσον πρέπει να κινήσει τη διαδικασία εσωτερικής έρευνας κατ' εφαρμογή του άρθρου 5, δεύτερο εδάφιο, του ίδιου αυτού κανονισμού. Σκοπός της προκαταρκτικής έρευνας δεν είναι συνεπώς η συναγωγή συμπερασμάτων που να αφορούν το πρόσωπο για το οποίο διεξάγεται η έρευνα αυτή. Υπό τις συνθήκες αυτές, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η υποχρέωση που απορρέει από τη δεύτερη περίοδο του άρθρου 4 της απόφασης 99/50 δεν αφορά τις ενέργειες του Γενικού Γραμματέα στο πλαίσιο του άρθρου 2 της ίδιας αυτής απόφασης».

¹⁴¹ Gollnisch κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-346/11 και T-347/11, σκέψη 212:

«Εφόσον, εν προκειμένω, η προϋπόθεση ελλείψεως νομιμότητας της επικρινόμενης συμπεριφοράς του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν πληρούται, η απόφασή του να άρει την ασυλία του προσφεύγοντος δεν στερείται νομιμότητας (βλ. σκέψη 207 ανωτέρω), δεν στοιχειοθετείται ευθύνη του οργάνου αυτού βάσει του άρθρου 340, δεύτερο εδάφιο, ΣΛΕΕ και η αγωγή αποζημιώσεως πρέπει να απορριφθεί».

πλαίσιο αυτό, έχουν προκύψει κρίσιμα νομολογιακά συμπεράσματα για τις προϋποθέσεις θεμελίωσης και για την ευρύτερη κατανόηση του όλου συστήματος της ενωσιακής ευθύνης.

Ειδικότερα, σε σειρά υποθέσεων σχετικών με τη συμμόρφωση της ενωσιακής νομοθεσίας προς τις διεθνείς συμφωνίες που συνάφθηκαν στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), το Δικαστήριο διαμόρφωσε την πλέον επεξεργασμένη θέση του αναφορικά με τη δυνατότητα ή όχι θεμελίωσης ευθύνης της Ένωσης από νόμιμες πράξεις των οργάνων της. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση που το Δικαστήριο, επιλαμβανόμενο αναίρετικά σχετικής κρίσης του Πρωτοδικείου (ΠΕΚ, ήδη Γενικού Δικαστηρίου), επέλυσε¹⁴² οριστικά το ζήτημα για το κατά πόσον η παρανομία της συμπεριφοράς αποτελεί *conditio sine qua non* για την ίδρυση της ευθύνης ή, αντιθέτως, αν τέτοια ευθύνη θα μπορούσε να γίνει δεκτή και από νόμιμη πράξη. Η νομολογιακή τομή στην υπόθεση αυτή υπήρξε κρίσιμη όχι μόνο για τη δομική κατανόηση της εξωσυμβατικής ενοχής, αλλά, πρωτίστως, για την αξιολογική θεμελίωση του ενωσιακού συστήματος της ευθύνης και, συνακόλουθα, για την κατανομή των κινδύνων από τη δράση των ενωσιακών οργάνων.

Αξίζει να ανασυντεθεί όλη η σχετική συλλογιστική του Δικαστηρίου:

Βάση της παρανομίας που εξετάστηκε ενώπιον του Δικαστηρίου ήταν η μη συμμόρφωση της ενωσιακής νομοθεσίας με τις διεθνείς συμφωνίες της τότε Κοινότητας στο πλαίσιο του ΠΟΕ¹⁴³. Ωστόσο, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι η ασυμφωνία του παράγωγου ενωσιακού δικαίου προς τις διεθνείς αυτές συμφωνίες δεν αρκεί για να το καταστήσει αντίθετο προς κανόνα υπέρτερης τυπικής ισχύος. Ακριβέστερα, κρίθηκε ότι οι εν λόγω διεθνείς συμφωνίες, λόγω της «φύσης και της οικονομίας τους», δεν μπορούν να τύχουν επίκλησης (όχι μόνο στο πλαίσιο του ακυρωτικού, αλλά και του αποζημιωτικού ελέγχου) ώστε να θεμελιωθεί η παρανομία ενωσιακής πράξης λόγω αντίθεσης σε αυτές¹⁴⁴.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο, κρίνοντας κατά προτεραιότητα την αντίθετη αναίρεση του Συμβουλίου περί νομικής πλάνης του Πρωτοδικείου, αποφάνθηκε επί των προϋποθέσεων γένεσης μη πταισματικής (δηλαδή αντικειμενικής) ευθύνης της Ένωσης. Το στοιχείο που έχει θεμελιώδη σημασία για την όλη ανάλυση και θα αποτελέσει αναμφίβολα βάση για να συναχθούν κρίσιμες αξιολογήσεις σε επόμενα στάδια της έρευνας, είναι η εναργέστατη ερμηνευτική αναγωγή του Δικαστηρίου στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών προκειμένου να διερευνηθεί η συνδρομή

---

¹⁴² *Fabbrica Italiana Accumulatori Motocarri Montecchio SpA (FIAMM)* κλπ κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενωσης, Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Βασιλείου της Ισπανίας, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-120/06 (P) και C-121/06 (P), κατ' αναίρεση T-69/00.

¹⁴³ Πρόσθετη απορριφθείσα βάση παρανομίας είναι η αντίθεση προς θεμελιώδη δικαιώματα (σκέψεις 183 επ.).

¹⁴⁴ Ο.π., σκέψεις 107-112, 120, 133.

γενικής αρχής που θα επέτρεπε την καθιέρωση της ευθύνης από μη παράνομη πράξη, στο πλαίσιο του ενωσιακού συστήματος της αστικής ευθύνης. Εφαρμόζοντας τον μηχανισμό που καθιερώνει το άρθρο 340 ΣΛΕΕ, δηλαδή αναγόμενο στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών, το Δικαστήριο καταλήγει ωστόσο στη ρητή απόρριψη μιας τέτοιας υπόθεσης, με το ακόλουθο χαρακτηριστικό σκεπτικό:

«175. Τέλος, διαπιστώνεται επ' αυτού ότι, ναι μεν η συγκριτική εξέταση των εννόμων τάξεων των κρατών μελών παρέσχε τη δυνατότητα στο Δικαστήριο να προβεί πολύ νωρίς στη διαπίστωση που υπομνήσθηκε στη σκέψη 170 της παρούσας αποφάσεως όσον αφορά τη σύγκλιση των εν λόγω εννόμων τάξεων ως προς την καθιέρωση της αρχής περί της γενέσεως ευθύνης σε περίπτωση που υφίσταται παράνομη πράξη ή παράλειψη της δημόσιας αρχής, συμπεριλαμβανομένων των πράξεων ή παραλείψεων κανονιστικής φύσεως, πλην όμως ουδόλως ισχύει το ίδιο όσον αφορά την ενδεχόμενη ύπαρξη μιας αρχής περί της γενέσεως ευθύνης σε περίπτωση που υφίσταται νόμιμη πράξη ή παράλειψη της δημόσιας αρχής, ιδίως εφόσον πρόκειται για πράξη ή παράλειψη κανονιστικής φύσεως.

176. Κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, επιβάλλεται το συμπέρασμα ότι, κατά το παρόν στάδιο εξέλιξεως του κοινοτικού δικαίου, δεν υφίσταται καθεστώς ευθύνης που να καθιστά δυνατή τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης της Κοινότητας λόγω συμπεριφοράς της που εμπίπτει στο πεδίο της κανονιστικής αρμοδιότητάς της, σε περίπτωση κατά την οποία η ενδεχόμενη ασυμφωνία της συμπεριφοράς αυτής προς τις συμφωνίες ΠΟΕ δεν μπορεί να προβληθεί ενώπιον του κοινοτικού δικαστή».

Το Δικαστήριο, με άλλα λόγια, αναγόμενο στο δίκαιο της αστικής ευθύνης των Κρατών-Μελών, διέγινωσε την έλλειψη κοινής αρχής περί ευθύνης από νόμιμη πράξη. Επικύρωσε έτσι τη θέση που κατανοεί την ενωσιακή ευθύνη ως ευθύνη από παράνομη πράξη και απεφάνθη ότι η διάγνωση της παρανομίας, και μάλιστα με την έννοια της «κατάφωρης» παραβίασης κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη θεμελίωση αστικής ευθύνης αποζημιωτικού χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο αποσαφήνισε τη μέχρι τότε νομολογία του, την οποίαν, όπως έκρινε, και είχε ερμηνεύσει εσφαλμένα το Πρωτοδικείο. Αποφάνθηκε έτσι ότι η συνδρομή ειδικής και ασυνήθους ζημίας δεν συνιστά συνθήκη που ιδρύει την ευθύνη άνευ ετέρου (δηλαδή ακόμη και χωρίς παρανομία). Αντιθέτως, ερμηνεύοντας «αυθεντικά» προηγούμενες αποφάσεις του, το Δικαστήριο τόνισε (εν είδει obiter dictum), ότι είχε διαπλάσει τη σχετική συνθήκη (της ειδικής και ασυνήθους ζημίας) ως πρόσθετη προϋπόθεση για την ίδρυση ευθύνης, μόνον όμως αν ήθελε διαγνωσθεί στο ενωσιακό δίκαιο γενική αρχή (κοινή στα συστήματα των Κρατών-Μελών) υπέρ της ευθύνης και από νόμιμη συμπεριφορά. Αν δηλαδή ήθελε ποτέ διαγνωστεί τέτοια γενική αρχή

ευθύνης από νόμιμες πράξεις, έκρινε το Δικαστήριο ότι, στο ενωσιακό σύστημα, η θεμελίωση ευθύνης θα απαιτούσε επιπροσθέτως τη συνδρομή ειδικής και ασυνήθους ζημίας στο πρόσωπο του ζημιωθέντος. Πρόκειται όμως για αναφορά υποθετική και όχι διαγνωστική τέτοιας αρχής περί ευθύνης από νόμιμη πράξη.

Στην παραπάνω περίπτωση αναγωγής στις κοινές αρχές των Κρατών-Μελών, δηλαδή σε μια εναργέστατη περίπτωση εφαρμογής του άρθρου 340 ΣυνθΛΕΕ, το Δικαστήριο δεν εντόπισε τέτοια κοινή γενική αρχή στα δίκαια των Κρατών-Μελών, με αποτέλεσμα να μην την αναγνωρίσει και ως γενική αρχή της εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου.

A.2.5.2 Η Ένωση ως υποκείμενο του συστήματος της διεθνούς ασφάλειας

Εξαιρετικά σημαντική, κυρίως στο επίπεδο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, είναι η έρευνα της ευθύνης από τη δράση της Ένωσης στο πλαίσιο επιδίωξης σκοπών σχετιζομένων με τη διεθνή ασφάλεια.

Για την ανάπτυξη του ως άνω ζητήματος είναι εξ αρχής κρίσιμο να υπομνησθεί ότι ο αποζημιωτικός έλεγχος από νομικές πράξεις που εκδίδονται στον τομέα της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) εκφεύγει της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου δυνάμει των άρθρων 24 ΣΕΕ και 275 ΣυνθΛΕΕ. Ως εκ τούτου, επί της ουσίας έχουν κριθεί έως τώρα νομολογιακά μόνο συναφείς συμπεριφορές ενωσιακών οργάνων που δεν εμπίπτουν κατά τη νομική βάση έκδοσής τους στο πλαίσιο αυτό. Η σημασία του σχετικού κύκλου υποθέσεων είναι, ωστόσο, σημαντική, και πρέπει η σχετική ύλη να καταγραφεί ως χωριστή κατηγορία ώστε να αναδειχθούν-έστω και εμμέσως-οι κρίσιμες αξιολογήσεις που άπτονται των διεθνών σχέσεων της Ένωσης αλλά και η ιδιαίτερη ερμηνευτική μεταχείριση που αρμόζει εν προκειμένω λόγω της ιδιαιτερότητας των προστατευτέων έννομων αγαθών.

Κοινός τόπος των υποθέσεων είναι η εξεταζόμενη βλάβη ιδιωτών από τη λήψη περιοριστικών ενωσιακών μέτρων γενικής ισχύος, συνηθέστατα σε εκτέλεση σχετικών αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που αποτέλεσαν τη νομική βάση για την εκδήλωση της ατομικής βλαπτικής συμπεριφοράς των ενωσιακών οργάνων εις βάρος ιδιωτών¹⁴⁵. Η συμπεριφορά αυτή συνίστατο κατά κύριο λόγο στη συμπερίληψη του ονόματος ιδιωτών σε καταλόγους προσώπων για τα οποία αποκτούσαν ισχύ τα εκάστοτε τιθέμενα περιοριστικά μέτρα, με αποτέλεσμα να επέρχονται σε αυτούς επαχθή νομικά και πραγματικά αποτελέσματα ως προς την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους.

---

¹⁴⁵ Για τη διάκριση μεταξύ της υιοθέτησης και της κατ' ιδίαν εφαρμογής του μέτρου βλ. T-341/07 (σκέψεις 78-80). Αυτή είναι και η βάση του παραδεκτού, αντίθετα προς την έλλειψη αρμοδιότητας του Δικαστηρίου, για την ΚΕΠΠΑ.

Στο πλαίσιο τέτοιας ευρείας έκτασης περιοριστικής νομοθετικής παρέμβασης για την καταπολέμηση της διεθνούς τρομοκρατίας, το Δικαστήριο έκρινε¹⁴⁶ ότι οι ίδιες οι διατάξεις που εισάγουν τους περιορισμούς, στο μέτρο που αποτυπώνουν και διαδικαστικές εγγυήσεις για τους θιγόμενους ιδιώτες, συνιστούν ταυτόχρονα και κανόνες που τούς απονέμουν δικαιώματα, με αποτέλεσμα η κατάφωρη παραβίασή τους να είναι επαρκής λόγος στοιχειοθέτησης ευθύνης. Είναι έτσι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η νομολογιακή ανίχνευση προστατευτικών αξιολογήσεων σε κανόνες που αποτελούν την ίδια τη νομική βάση έκδοσης ή υλοποίησης των βλαπτικών μέτρων που ερευνώνται ως προς την παρανομία τους. Πρόκειται δηλαδή για κανόνες με προστατευτική «στάθμιση» και καθιέρωση μέτρου ισορροπίας μεταξύ περιορισμού και προστατευτικής εγγύησης, κατ' εφαρμογήν της αρχής της αναλογικότητας σε επίπεδο νομοθετικής («κανονιστικής») λειτουργίας. Η υπέρβαση αυτού του μέτρου είναι έτσι ικανή να στοιχειοθετήσει ευθύνη.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να επαναλάβει και να εξειδικεύσει (και στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της Ένωσης) κριτήρια που αποτέλεσαν αντενδείξεις κατάφωρης παραβίασης (κατ' ακρίβειαν, ενδείξεις έλλειψης κατάφωρης παραβίασης) των εφαρμοστέων επί του θέματος κανόνων δικαίου, όπως η πολυπλοκότητα του ρυθμιστέου ζητήματος και η δυσχέρεια ερμηνείας και εφαρμογής του. Και με αυτές τις παραδοχές, ωστόσο, το Δικαστήριο υπέβαλε την επίδικη συμπεριφορά σε έλεγχο νομιμότητας με αναγωγή στο (αφηρημένα συγκριτικό) κριτήριο της συνετής και επιμελούς Διοίκησης¹⁴⁷.

---

¹⁴⁶ *Sison κατά Συμβουλίου*, T-341/07, σκέψεις 51-52:

«Ως εκ τούτου, καίτοι ο κανονισμός 2580/2001, εξεταζόμενος σε συνδυασμό με την κοινή θέση 2001/931, έχει κυρίως ως σκοπό να καταστήσει δυνατή την εκ μέρους του Συμβουλίου επιβολή ορισμένων περιορισμών στα δικαιώματα των ιδιωτών στο πλαίσιο και εξ ονόματος της καταπολέμησης της διεθνούς τρομοκρατίας, οι διατάξεις του κανονισμού και της κοινής θέσεως οι οποίες προβλέπουν, εξαντλητικώς, τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες επιτρέπονται οι περιορισμοί αυτοί, όπως είναι οι διατάξεις του άρθρου 2, παράγραφος 3, του κανονισμού, σε συνδυασμό με το άρθρο 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως, έχουν, αντιθέτως, ως κύριο σκοπό την προστασία των ατομικών συμφερόντων των οικείων ιδιωτών, περιορίζοντας τις περιπτώσεις εφαρμογής, την έκταση ή την αυστηρότητα των περιοριστικών μέτρων τα οποία μπορούν νομίμως να επιβληθούν εις βάρος τους.

Οι διατάξεις αυτές διασφαλίζουν ως εκ τούτου την προστασία των ατομικών συμφερόντων των προσώπων που ενδέχεται να αφορούν και, συνεπώς, πρέπει να θεωρούνται ως κανόνες δικαίου που αποσκοπούν στην παροχή δικαιωμάτων σε ιδιώτες, υπό την έννοια της προαναφερθείσας στη σκέψη 33 ανωτέρω νομολογίας. Πράγματι, αν δεν πληρούνται οι ουσιαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 2, παράγραφος 3, του κανονισμού αυτού, σε συνδυασμό με το άρθρο 1, παράγραφος 4, της εν λόγω κοινής θέσεως, ο θιγόμενος ιδιώτης έχει δικαίωμα μη εφαρμογής στην περίπτωση του των εν λόγω μέτρων. Ένα τέτοιο δικαίωμα συνεπάγεται οπωσδήποτε ότι οι ιδιώτες στους οποίους επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα υπό συνθήκες που δεν προβλέπονται από τις εν λόγω διατάξεις μπορούν να ζητήσουν την αποκατάσταση των ζημιών που τους προκάλεσαν τα μέτρα αυτά, αν αποδεικνύεται ότι η επιβολή τους στηρίζεται σε κατάφωρη παράβαση των ουσιαστικών κανόνων δικαίου τους οποίους εφάρμοσε το Συμβούλιο (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση *MyTravel κατά Επιτροπής*, προαναφερθείσα στη σκέψη 31, σκέψη 48)».

¹⁴⁷ *Ο.π.*, σκέψεις 57-61:

« Από την πάγια αυτή νομολογία του νυν Γενικού Δικαστηρίου προκύπτει ότι το Συμβούλιο δεν διαθέτει καμία διακριτική ευχέρεια όταν εκτιμά αν συντρέχουν σε συγκεκριμένη περίπτωση τα πραγματικά και νομικά στοιχεία από τα οποία μπορεί να εξαρτάται η εφαρμογή ενός μέτρου περί δεσμεύσεως κεφαλαίων σε ένα πρόσωπο, μια ομάδα ή μια οντότητα, όπως τα στοιχεία αυτά καθορίζονται στο άρθρο 2, παράγραφος 3, του κανονισμού 2580/2001, σε συνδυασμό

Ειδικότερα, το Δικαστήριο, αναγόμενο στις ιδιαίτερες δεσμεύσεις της διεθνούς κοινότητας, τοποθετήθηκε επί του ζητήματος της έλλειψης κατάφωρης παραβίασης, ακόμη και όταν παραβιάζεται διάταξη που δεν παρέχει ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας (σκέψη 57)¹⁴⁸. Στο

με το άρθρο 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως 2001/931. Τούτο ισχύει ιδίως όσον αφορά τον έλεγχο της υπάρξεως ακριβών πληροφοριών ή στοιχείων του φακέλου από τα οποία να προκύπτει ότι έχει ληφθεί έναντι του οικείου προσώπου απόφαση εθνικής αρχής επιπτώσα στον ορισμό του άρθρου 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως 2001/931 και, κατόπιν, τον έλεγχο της συνέχειας που επιφυλάσσεται στην απόφαση αυτή σε εθνικό επίπεδο (βλ., συναφώς, προαναφερθείσα στη σκέψη 1 απόφαση Sison II, σκέψη 96 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία σχετική με τις υποθέσεις περί της δεσμεύσεως κεφαλαίων της Organisation des Modjahedines du peuple d'Iran/People's Mojahedin Organization of Iran).

Ωστόσο, αντιθέτως προς όσα υποστηρίζει ο ενάγων, το στοιχείο αυτό και μόνον δεν αρκεί για να θεωρηθεί ότι η παράβαση των διατάξεων αυτών είναι κατάφωρη εν προκειμένω, ώστε να στοιχειοθετηθεί την ευθύνη της Κοινότητας. Συγκεκριμένα, όπως υπομνήσθηκε (βλ. σκέψεις 37 έως 39 ανωτέρω), ο κοινοτικός δικαστής οφείλει να λάβει επίσης υπόψη του τη νομική και την πραγματική πολυπλοκότητα της προς ρύθμιση καταστάσεως, καθώς και τις δυσχέρειες εφαρμογής ή ερμηνείας των νομοθετικών κειμένων.

Εν προκειμένω, επισημαίνεται επιπλέον ότι τα περιοριστικά μέτρα τα οποία προβλέπονται στον κανονισμό 2580/2001 και στην κοινή θέση 2001/931 έχουν ως σκοπό να θέσουν σε εφαρμογή σε κοινοτικό επίπεδο την απόφαση 1373 (2001) του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, της 28ης Σεπτεμβρίου 2001, με την οποία καθορίστηκαν στρατηγικές για την παντί τρόπο καταπολέμηση της τρομοκρατίας και, ειδικότερα, της χρηματοδοτήσεώς της. (προαναφερθείσα στη σκέψη 1 απόφαση Sison I, σκέψεις 4 έως 12).

Όπως έχει αποφανθεί το Δικαστήριο στο πλαίσιο ενός άλλου κοινοτικού συστήματος περιοριστικών μέτρων οικονομικής φύσεως που ελήφθησαν προς εφαρμογήν, επίσης, αποφάσεων που εξέδωσε το Συμβούλιο Ασφαλείας δυνάμει του κεφαλαίου VII του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, η με κάθε μέσο αντιμετώπιση, σύμφωνα με τον εν λόγω Χάρτη, των απειλών κατά της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, των οφειλομένων σε τρομοκρατικές ενέργειες, συνιστά θεμελιώδη για τη διεθνή κοινότητα σκοπό γενικού συμφέροντος, ο οποίος δικαιολογεί κατ' αρχήν τη λήψη περιοριστικών μέτρων, όπως τα επίμαχα εν προκειμένω, εις βάρος ορισμένων προσώπων (απόφαση του Δικαστηρίου της 3ης Σεπτεμβρίου 2008, C-402/05 P και C-415/05 P, Kadi και Al Barakaat International Foundation κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, Συλλογή 2008, σ. I-6351, στο εξής: απόφαση Kadi του Δικαστηρίου, σκέψεις 361 έως 363). Η θεμελιώδης σπουδαιότητα του εν λόγω σκοπού γενικού συμφέροντος και οι ιδιάζουσες δεσμεύσεις τις οποίες επιβάλλει στα οικεία θεσμικά όργανα της Ένωσης η «με κάθε μέσο» επιδίωξή του, κατόπιν του επιτακτικού αιτήματος του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, αποτελούν επίσης παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, σύμφωνα με την προαναφερθείσα στη σκέψη 34 νομολογία.

Συνεπώς, εν προκειμένω, το Γενικό Δικαστήριο οφείλει να εξετάσει τη νομική και πραγματική πολυπλοκότητα της προς ρύθμιση καταστάσεως, στη συγκεκριμένη περίπτωση του ενάγοντος, καθώς και τις δυσχέρειες εφαρμογής ή ερμηνείας των σχετικών διατάξεων του κανονισμού 2580/2001 και της κοινής θέσεως 2001/931, λαμβάνοντας, ειδικότερα, υπόψη τη σπουδαιότητα των επιδιωκόμενων σκοπών γενικού συμφέροντος, για να εξακριβώσει αν η πλάνη περί το δίκαιο στην οποία υπέπεσε το Συμβούλιο συνιστά πλημμέλεια την οποία θα είχε αποφύγει, υπό ανάλογες συνθήκες, μια διοίκηση επιδεικνύουσα τη συνήθη σύνεση και επιμέλεια (βλ. σκέψη 39 ανωτέρω)».

Στη χρήση του ίδιου κριτηρίου προβαίνει το Δικαστήριο και στην υπόθεση *Jannatian* κατά Συμβουλίου, T-328/14, κρίνοντας συμπεριφορά στο πλαίσιο περιοριστικής νομοθεσίας για την εξάλειψη του πυρηνικού οπλοστασίου της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν. Και ενώ η αρχική καταχώριση του ονόματος του ενάγοντος στους οικείους καταλόγους κρίθηκε ότι δεν συνιστά κατάφωρη παραβίαση, έγινε δεκτό ότι στοιχειοθετείται αυτή από την επί επταετία διατήρησή του και ενώ είχαν γνωστοποιηθεί από τον θιγόμενο στοιχεία που επέβαλλαν την επανεξέταση της αρχικής απόφασης.

¹⁴⁸ Sison, ό.π., σκέψεις 62, 73, 74:

«62. Στο πλαίσιο αυτό, μολονότι έχει σαφώς αποδειχθεί η παράβαση του άρθρου 2, παράγραφος 3, του κανονισμού 2580/2001, σε συνδυασμό με το άρθρο 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως 2001/931 (προαναφερθείσα στη σκέψη 1 απόφαση Sison II, σκέψη 113), πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ιδιαίτερες δυσχέρειες που συνδέονται, εν προκειμένω, με την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων αυτών. Συγκεκριμένα, το Γενικό Δικαστήριο κρίνει ότι οι δυσχέρειες που συνδέονται με την κατά γράμμα και τη συστηματική ερμηνεία των προϋποθέσεων λήψεως ενός μέτρου δεσμεύσεως κεφαλαίων, που τίθενται με τις εν λόγω διατάξεις, υπό το πρίσμα του συνόλου του κοινοτικού συστήματος δεσμεύσεως κεφαλαίων και λαμβανομένων υπόψη των επιδιωκόμενων σκοπών γενικού συμφέροντος, εδύναντο ευλόγως να εξηγήσουν, ελλείψει παγιωμένης νομολογίας συναφώς, την πλάνη περί το δίκαιο στην οποία υπέπεσε το Συμβούλιο κατά την εφαρμογή των διατάξεων αυτών.

πλαίσιο αυτό, πρέπει πάντως να τονιστεί ότι το Δικαστήριο δεν εγκαταλείπει τον έλεγχο κατάφωρης παραβίασης, ακόμη και όταν ο παραβιαζόμενος κανόνας δεν καταλείπει στο όργανο διακριτική ευχέρεια. Αφίσταται επομένως από την—τεκμαιρόμενη σε άλλες κατηγορίες πραγματικών— παραδοχή ότι ελλείπει διακριτικής ευχέρειας, αρκεί απλή παραβίαση του κανόνα για να πληρωθεί το παράνομο. Προφανώς βέβαια, στις περιπτώσεις αυτές, ο κατάφωρος χαρακτήρας της παραβίασης θα τεκμαίρεται ευκολότερα, δεν παύει όμως να προσαπαιτείται. Από σκοπιά ουσιαστική, δεν μπορεί παρά να παρατηρηθεί ότι η συνδρομή «κατάφωρου» χαρακτήρα της παραβίασης αποκρούστηκε με την επίκληση υπέρτερου γενικού συμφέροντος της ενωσιακής έννομης τάξης. Το Δικαστήριο ανέδειξε ως «αντένδειξη» του κατάφωρου χαρακτήρα της παραβίασης την εξυπηρέτηση άλλου αντίρροπου ή συγκρουόμενου, εν προκειμένω, έννομου αγαθού, και μάλιστα στενά συνδεδεμένου με τους σκοπούς της Ένωσης.

Σε άλλη περίπτωση¹⁴⁹, το Δικαστήριο ανέδειξε δύο κρίσιμες αξιολογήσεις που υπερβαίνουν την ατομική κρίση της επίδικης σχέσης και ανάγονται στη γενικότερη ερμηνευτική αξία των θεμελιωδών δικαιωμάτων για την έρευνα της εξωσυμβατικής ευθύνης:

Κατά πρώτον, το Δικαστήριο έκρινε (σκέψη 26) ότι ο περιορισμός στην άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων ιδιωτών, όταν αυτός βασίζεται σε τήρηση των εγγυήσεων του άρθρου 52 παρ.1 του ΧΘΔΕΕ¹⁵⁰, καθιστά το επίμαχο περιοριστικό μέτρο σύννομο και μη πρόσφορο για

(...)

73. Υπό τις συνθήκες αυτές, πρέπει να κριθεί ότι, λαμβανομένων υπόψη, πρώτον, της πολυπλοκότητας των νομικών και πραγματικών εκτιμήσεων που απαιτούνται για τη ρύθμιση της υπό κρίση υποθέσεως, δεύτερον, των δυσχερειών ερμηνείας και εφαρμογής του άρθρου 2, παράγραφος 3, του κανονισμού 2580/2001, σε συνδυασμό με το άρθρο 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως 2001/931, υπό τις συνθήκες της υπό κρίση υποθέσεως και ελλείψει νομολογίας παγιωθείσας πριν από τη δημοσίευση της προαναφερθείσας στη σκέψη 1 αποφάσεως *Sison II*, και, τρίτον, της θεμελιώδους σπουδαιότητας των σχετικών με την καταπολέμηση της τρομοκρατίας σκοπών γενικού συμφέροντος τους οποίους επιδιώκει ο εν λόγω κανονισμός, η εκ μέρους του Συμβουλίου παράβαση των διατάξεων αυτών, μολονότι σαφώς αποδειχθείσα, εξηγείται από τις ιδιάζουσες δεσμεύσεις και ευθύνες του οργάνου αυτού και συνιστά πλημμέλεια στην οποία θα μπορούσε να υποπέσει, υπό ανάλογες συνθήκες, μια διοίκηση επιδεικνύουσα τη συνήθη σύνεση και επιμέλεια.

74. Κατά συνέπεια, το Γενικό Δικαστήριο κρίνει ότι η παράβαση, εν προκειμένω, του άρθρου 2, παράγραφος 3, του κανονισμού 2580/2001 και του άρθρου 1, παράγραφος 4, της κοινής θέσεως 2001/931, αν και σαφώς αποδεδειγμένη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κατάφωρη παραβίαση του κοινοτικού δικαίου δυνάμενη να στοιχειοθετήσει την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας έναντι του ενάγοντος».

¹⁴⁹ *Bredenkamp* κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-66/14. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η συμπερίληψη των ονομάτων των εναγόντων στους καταλόγους που καταρτίζονταν δυνάμει του άρθρου 6 του Κανονισμού 314/2004 σχετικά με τη λήψη περιοριστικών μέτρων κατά της Δημοκρατίας της Ζιμπάμπουε, κυβερνητικών αξιωματούχων και συνδεδεμένων με αυτά προσώπων δεν αποτελούσε παράνομη συμπεριφορά. Στην κρίση του αυτή κατέληξε το Δικαστήριο απορρίπτοντας κατά σειρά όλες τις βάσεις παρανομίας που επικαλέστηκαν οι ενάγοντες, και συγκεκριμένα την έλλειψη νόμιμου ερείσματος (σκέψεις 28 επ.), την παράβαση διαδικαστικών τύπων (σκέψεις 40 επ.), την πλημμέλεια της αιτιολογίας (σκέψεις 42 επ.), την παράβαση του δικαιώματος προηγούμενης ακρόασης (σκέψεις 48 επ.), την εσφαλμένη εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών (σκέψεις 63 επ.) και την προσβολή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας (σκέψεις 95 επ.).

¹⁵⁰ «Κάθε περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη πρέπει να προβλέπεται από το νόμο και να σέβεται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω ελευθεριών. Τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται

να στοιχειοθετηθεί παρανομία ιδρυτική ευθύνης. Και η κρίση αυτή αποτελεί επιβεβαίωση της διάκρισης μεταξύ έκδοσης και ατομικής εφαρμογής του μέτρου στην κρινόμενη εκάστοτε σχέση. Την ευθύνη μπορεί να προκαλέσει η ατομική εφαρμογή του μέτρου, όταν δεν τυγχάνουν σεβασμού οι εγγυήσεις που ορίζει η γενική διάταξη. Στην περίπτωση αυτή, θα πρόκειται για εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή της θέτουσας τον περιορισμό ρύθμισης.

Δεύτερον,— πράγμα που αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική αξιολογική παράμετρο στη σχετική ύλη— το Δικαστήριο, ερευνώντας το τυχόν σφάλμα εκτίμησης των ενωσιακών οργάνων, αναφέρθηκε στη «*βαρύτητα του διακυβεύματος*» (σκέψεις 72, 94), προβαίνοντας και εδώ σε μια σιωπηρή στάθμιση μεταξύ των δυνητικά παραβιαζόμενων έννομων αγαθών των εναγόντων και του προστατευόμενου από το ενωσιακό μέτρο έννομου αγαθού και αποτιμώντας καθοριστικά τη νομική σημασία του τελευταίου. Και είναι βέβαια προφανές ότι και η *ratio* της ζημιογόνου ρύθμισης, συνέχεται επίσης λειτουργικά με αναγκαίους όρους για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακριβώς γιατί η προστατευτική εμβέλεια του Κανονισμού, δυνάμει του οποίου διενεργήθηκαν οι ζημιογόνες εγγραφές στους οικείους καταλόγους, κατατείνει στη λήψη περιοριστικών μέτρων κατά πολιτικών καθεστώτων που παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, δηλαδή εκτείνεται στο σκοπό της αποτροπής κινδύνων παραβίασης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Πρόκειται εδώ για μια αντίστροφη επίκληση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην έρευνα της εξωσυμβατικής ευθύνης, όταν πλέον αυτά — συνεκτιμώμενα (σταθμιζόμενα)— ενυπάρχουν στο περιεχόμενο του περιοριστικού μέτρου, του οποίου η έκταση πρέπει να ελέγχεται επίσης με αναγωγή στην αυξημένη τυπικής ισχύος αρχή της αναλογικότητας. Δέχθηκε έτσι το Δικαστήριο ότι όταν η *ratio* των περιοριστικών μέτρων συνέχεται με την προστασία του «*ενωσιακού δημοσίου συμφέροντος*» (δηλαδή του γενικού συμφέροντος), η απόκλιση από τον κανόνα που τα καθιερώνει, ακόμη και αν αυτός παρέχει στο όργανο μηδενικό ή περιορισμένο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, δεν αρκεί για να στοιχειοθετήσει «κατάφωρη» παραβίαση αυτού και, συνακόλουθα, να θεμελιώσει ευθύνη.

A.2.5.3 Η Ένωση ως διευρυνόμενη οντότητα

Ευθύνη όμως μπορεί να ανακύψει και στο πλαίσιο της ενταξιακής διαπραγμάτευσης με υπονήφιο προς ένταξη Κράτος ή κατά την εκτέλεση της Σύμβασης Προσχώρησής του στην Ένωση.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο ερευνήσε¹⁵¹ την ευθύνη της Ένωσης από την εικαζόμενη παράλειψη της Επιτροπής να λάβει μέτρα για την τήρηση των δεσμεύσεων που απέρρεαν από την

πραγματικά σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων».

¹⁵¹ Ante Šumelj κ.λ.π. κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-546/13, T-108/14 και T-109/14.

προσχώρηση της Δημοκρατίας της Κροατίας, και ειδικότερα για τη μη ανταπόκριση, πριν από την προσχώρηση, προς την υποχρέωση προσαρμογής της εθνικής νομοθεσίας της και για τη δημιουργία σώματος αρμοδίων για την αναγκαστική εκτέλεση δημοσίων υπαλλήλων. Οι ενάγοντες βάσισαν την παρανομία που επικαλέστηκαν σωρευτικά στην παραβίαση των άρθρων 36 της Πράξης Προσχώρησης, των άρθρων 13 και 17 ΣΕΕ καθώς και της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Μολονότι η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών οδήγησε το Δικαστήριο στην κρίση για τη μη παραβίαση των διατάξεων της Πράξης Προσχώρησης (σκέψεις 44 επ.), δεν αποκλείστηκε πάντως ότι και τέτοιες διατάξεις είναι δυνατόν να απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες (σκέψη 66).

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η αλληλεπίδραση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης με υποχρεώσεις που απορρέουν από πράξη στο πεδίο του διεθνούς δικαίου. Μολονότι επίσης δεν αποκλείστηκε επί της αρχής ότι η Ένωση μπορεί να λειτουργήσει ως ενεργός Διοίκηση και στο πλαίσιο αυτό, κρίθηκε πάντως ότι δεν συνέτρεξαν *in concreto* εκείνα τα πραγματικά περιστατικά που θεμελιώνουν την παραβίαση της αρχής. Όπως ρητά έκρινε το Δικαστήριο, μόνο τότε υφίσταται παραβίαση της αρχής, όταν έχουν προηγουμένως παρασχεθεί ρητές διαβεβαιώσεις, αντίθετες προς τη ζημιολόγο συμπεριφορά¹⁵².

---

¹⁵² Ο.π., σκέψεις 72 επ.:

«Κατά πάγια νομολογία, η αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης η οποία απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες (αποφάσεις της 19ης Μαΐου 1992, *Mulder* κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, C-104/89 και C-37/90, Συλλογή, EU:C:1992:217, σκέψη 15, και της 6ης Δεκεμβρίου 2001, *Emesa Sugar* κατά Συμβουλίου, T-43/98, Συλλογή, EU:T:2001:279, σκέψη 64). Η παραβίαση της αρχής αυτής μπορεί, συνεπώς, να θεμελιώσει ευθύνη της Ένωσης (βλ. απόφαση SPM κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψη 42 ανωτέρω, EU:T:2008:494, σκέψη 146 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

Το δικαίωμα αξιόσεως της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ανήκει σε κάθε ιδιώτη που βρίσκεται σε κατάσταση από την οποία προκύπτει ότι η Δημόσια Διοίκηση της Ένωσης του έχει δημιουργήσει, παρέχοντάς του συγκεκριμένες εγγυήσεις, βάσιμες ελπίδες (βλ. αποφάσεις της 13ης Ιουλίου 1995, *O'Dwyer* κ.λπ. κατά Συμβουλίου, T-466/93, T-469/93, T-473/93, T-474/93 και T-477/93, Συλλογή, EU:T:1995:136, σκέψη 48 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία, και της 16ης Οκτωβρίου 1996, *Efisol* κατά Επιτροπής, T-336/94, Συλλογή, EU:T:1996:148, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Αντιστρόφως, ουδείς μπορεί να επικαλεστεί παραβίαση της αρχής της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης αν η Διοίκηση δεν του έχει δώσει συγκεκριμένες διαβεβαιώσεις. Αποτελούν τέτοιες διαβεβαιώσεις οι ακριβείς, ανεπιφύλακτες και συγκλίνουσες πληροφορίες που προέρχονται από έγκριτες και αξιόπιστες πηγές (βλ. απόφαση SPM κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψη 42 ανωτέρω, EU:T:2008:494, σκέψη 149 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

(...)

Αντιθέτως, οι ενάγοντες δεν επικαλέστηκαν κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ή να επιτρέπει την υπόθεση ότι τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, και ιδίως η Επιτροπή, τους δημιούργησαν βάσιμες ελπίδες ότι θα μεριμνούσαν για τη διατήρηση του επαγγέλματος του αρμοδίου για την εκτέλεση δημοσίου υπαλλήλου. Μόνο το γεγονός, το οποίο δεν έχει εξάλλου αποδειχθεί, ότι η Επιτροπή είχε συμμετάσχει στην προπαρασκευή του νόμου περί των αρμοδίων για την εκτέλεση δημοσίων υπαλλήλων, την είχε χρηματοδοτήσει, ακόμη και την είχε προκαλέσει, δεν μπορεί να συνιστά συγκεκριμένη διαβεβαίωση δοθείσα από την Επιτροπή, σύμφωνα με την οποία αυτή θεωρούσε τη δημιουργία σώματος αρμοδίων για την εκτέλεση δημοσίων υπαλλήλων ως τον μόνο δυνατό τρόπο διασφάλισης της τηρήσεως των δεσμεύσεων που απορρέουν από την προσχώρηση. Για να αποδειχθούν τέτοιες διαβεβαιώσεις, θα έπρεπε, λαμβανομένης υπόψη της ελλείψεως υποχρέωσης της Δημοκρατίας της Κροατίας να δημιουργήσει σώμα αρμοδίων για την εκτέλεση δημοσίων υπαλλήλων, οι εν λόγω πράξεις αρχικής υποστηρίξεως του νόμου περί των αρμοδίων για την εκτέλεση δημοσίων υπαλλήλων να έχουν συμπληρωθεί από μεταγενέστερες συγκλίνουσες και ρητές συναφείς πράξεις».

Χωρίς ασφαλώς να μπορεί στην παρούσα θέση να γίνει αναλυτική επεξεργασία του ζητήματος, είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι το Δικαστήριο επιφυλάσσει εν τέλει σε πράξεις του διεθνούς δικαίου που αφορούν στην προσχώρηση Κράτους (Συνθήκη Προσχώρησης) διαφορετική αντιμετώπιση σε σχέση με την προεκτεθείσα για τις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες της Ένωσης. Η διαφορά έγκειται στο ότι το Δικαστήριο δέχεται να υποβάλει τις πράξεις των ενωσιακών οργάνων σε έλεγχο νομιμότητας ως προς αυτές τις συμφωνίες. Η εξήγηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στο γνωστό κριτήριο της *«φύσης και της οικονομίας»* των πράξεων αυτών του διεθνούς δικαίου ως εχουσών προορισμό να δημιουργήσουν απευθείας δικαιώματα σε ιδιώτες, με δεδομένο ότι κατατείνουν στην πλήρη εισδοχή του Κράτους στην ενωσιακή έννομη τάξη, και άρα στη «μετάγγιση» του ενωσιακού κεκτημένου, στο σύνολό του, και στο εθνικό δίκαιο. Αντίθετα δηλαδή από τις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες της Ένωσης, που δεν έχουν γενικά προορισμό να ιδρύσουν απευθείας δικαιώματα υπέρ ιδιωτών, οι διεθνείς συμφωνίες προσχώρησης Κράτους αναπτύσσουν και τέτοια λειτουργία, με αποτέλεσμα η παραβίαση διατάξεών τους να είναι ικανή να θεμελιώσει τη σχετική ευθύνη.

Η όλη τυπολογία πραγματικών που εξέτασε το Δικαστήριο για τη διάγνωση του παρανόμου (ενότητα Α.) θα απασχολήσει ανακεφαλαιωτικά την εργασία και στην ενότητα Δ. του παρόντος Μέρους (υπό Β.).

B. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΗΜΙΑΣ

B.1 Γενική οριοθέτηση

Χωρίς να εμφανίζει νομολογιακή παραγωγή που να επιτρέπει συστηματοποίηση ανάλογη με αυτήν που επιχειρήσαμε για την προϋπόθεση του παρανόμου, το Δικαστήριο έχει πάντως επεξεργαστεί σε σημαντικό βαθμό και την αυτοτελή προϋπόθεση της ζημίας. Εξάλλου, ούτε το ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης αποκλίνει από τον κανόνα ότι η διάγνωση ή, έστω, η επίκληση της ζημίας, ως φαινομένου αισθητού στον εξωτερικό κόσμο, αποτελεί το αφετηριακό σημείο αναφοράς της ευθύνης. Πριν από τη διάγνωση ζημίας, έστω και ως υπόθεση για τη μελλοντική επέλευσή της, δεν νοείται έρευνα της ευθύνης για την πρόκλησή της. Και στο πλαίσιο αυτό, η εξωσυμβατική ευθύνη αποτελεί επομένως ένα σύστημα κανόνων, δια του οποίου ερευνάται επί της ουσίας αν η ζημία θα καταλογιστεί σε εκείνον που την έχει υποστεί ή θα ενεργοποιηθεί τελικά ο μηχανισμός αποζημίωσής του.

Είναι βέβαια περιττό να αναφερθεί ότι, προκειμένου για ευθύνη Κρατών-Μελών από την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, το Δικαστήριο αρκείται στο να αποφανθεί για τη συνδρομή της ευθύνης, στο πλαίσιο προδικαστικού ερωτήματος που του έχει απευθυνθεί, καταλείποντας πάντοτε την κρίση και την καταψήφιση του αποζημιωτικού αιτήματος στα εθνικά δικαστήρια, σύμφωνα με την αρχή της διαδικαστικής αυτονομίας των Κρατών-Μελών. Και στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, η κατανόηση της ζημίας από το Δικαστήριο δεν είναι αδιάφορη. Και αυτό, επειδή η ερμηνεία του Δικαστηρίου καθορίζει αυθεντικά τη φύση αλλά και την έκταση της ζημίας που μπορεί να αποδοθεί αιτιωδώς στην παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, με αναμφίβολες προεκτάσεις για την εθνική αποζημιωτική δίκη. Με άλλα λόγια, οι όποιες ενοποιητικές αξιολογήσεις μπορούν να εξαχθούν από τη νομολογία του Δικαστηρίου είναι αξιολογήσεις, οι οποίες —όπως άλλωστε συνέβη και με την προϋπόθεση του παρανόμου— δεν διαφοροποιούνται με κριτήριο τον φορέα της παραβίασης (ενωσιακά όργανα ή Κράτη-Μέλη) ούτε στο πλαίσιο της εξέτασης της ζημίας ως διακριτής προϋπόθεσης.

Στο πλαίσιο αυτό, μπορούν να διατυπωθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

α. Ως προς την υπόσταση της ζημίας: Σε επίπεδο εννοιολογικού προσδιορισμού της, ήδη από την πρώιμη νομολογία του Δικαστηρίου, διαφαίνεται ένα πλαίσιο γενικών χαρακτηριστικών στην κατάσταση της ζημίας. Η σχετική διατύπωση είναι σχεδόν πάγια στη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁵³:

---

¹⁵³ Απολύτως ενδεικτικά και μεταξύ περισσότερων σχεδόν ταυτόσημων διατυπώσεων *Chart*, T-138/14, σκέψη 52.

«(...) όσον αφορά την προϋπόθεση σχετικά με το υποστατό της ζημίας, η ευθύνη της Ένωσης στοιχειοθετείται μόνον όταν ο ενάγων πράγματι υπέστη πραγματική και βεβαία ζημία (απόφαση της 16ης Ιανουαρίου 1996, *Candiotte κατά Συμβουλίου*, T-108/94, Συλλογή, EU:T:1996:5, σκέψη 54). Εναπόκειται στην ενάγουσα να προσκομίσει πειστικά αποδεικτικά στοιχεία τόσο ως προς την ύπαρξη όσο και ως προς την έκταση της ζημίας αυτής (βλ. απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 1997, *Blackspur, DIY κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, C-362/95 P, Συλλογή, EU:C:1997:401, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Η προϋπόθεση που αφορά την ύπαρξη βεβαίας ζημίας πληρούται εφόσον η ζημία επίκειται και μπορεί να προβλεφθεί με αρκετή βεβαιότητα, έστω και αν δεν μπορεί ακόμη να υπολογιστεί αριθμητικώς με ακρίβεια (απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 1987, *Zuckerfabrik, Bedburg κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, 281/84, Συλλογή, EU:C:1987:3, σκέψη 14, και διάταξη της 14ης Δεκεμβρίου 2005, *Arizona Chemical κ.λπ. κατά Επιτροπής*, T-369/03, Συλλογή, EU:T:2005:458, σκέψη 106)».

Το Δικαστήριο αποφαινεται δηλαδή παγίως ότι ανορθώνεται μόνο βέβαιη και γεννημένη ζημία. Αυτό ασφαλώς δεν αποκλείει τη συστηματική επεξεργασία και περιπτώσεων αρνητικής (αποθετικής) ζημίας (διαφυγόντος κέρδους) αλλά και ζημίας μελλοντικής ή διαρκούς. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, το Δικαστήριο θεωρεί ότι πληρούται η προϋπόθεση της ζημίας, μόνον όταν έχουν συντρέξει όλα τα θεμελιωτικά περιστατικά της και αυτή τεκμηριώνεται κατά βεβαιότητα ή πιθανολογείται κατά την απολύτως συνήθη εξέλιξη των πραγμάτων, έστω και σε μελλοντικό χρόνο. Αντιθέτως, αρνείται την υπόστασή της, απορρίπτοντας το σχετικό αποζημιωτικό αίτημα, όταν αυτή είναι μελλοντική και ως προς τα γενεσιουργά γεγονότα της, είτε αβέβαιη ή απλώς υποθετική¹⁵⁴. Καταφάσκει όμως την υπόστασή της της όταν αυτή έχει διαρκή (επιτεινόμενο) χαρακτήρα¹⁵⁵.

β. Ως προς την έκταση της αποκαταστατέας ζημίας – «δυναμικό» μέγεθος: Πριν από οποιαδήποτε άλλη ανάλυση για τις ειδικότερες μορφές, υπό τις οποίες γίνεται κατανοητή η ζημία στο ενωσιακό σύστημα, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι, σε επίπεδο εννοιολογικής αλλά και μεθοδολογικής θεώρησης, το Δικαστήριο έχει υιοθετήσει τη σαφή διάκριση μεταξύ αφενός της ύπαρξης και αφετέρου της έκτασης της αποκαταστατέας ζημίας¹⁵⁶. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρεί

¹⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά *Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Επιτροπής*, T-17/09, σκέψεις 122-123.

¹⁵⁵ *Chart*, ό.π., σκ. 81: «Συναφώς, επισημαίνεται ότι από πάγια νομολογία προκύπτει ότι πρέπει να λογίζονται ως έχουσες διαρκή χαρακτήρα οι ζημιές που ανανεώνονται κατά τη διάρκεια διαδοχικών περιόδων και οι οποίες αυξάνονται κατ' αναλογίαν του χρόνου που παρέρχεται (βλ., επ' αυτού, διάταξη της 4ης Σεπτεμβρίου 2009, *Inalca και Cremonini κατά Επιτροπής*, T-174/06, EU:T:2009:306, σκέψη 57)».

¹⁵⁶ Ενδεικτικά *Giordano κατά Επιτροπής*, C-611/12, σκέψη 40:

«(...) Αφετέρου, η απόρριψη από το Γενικό Δικαστήριο του επιχειρήματος του πρωτοδίκως ενάγοντα ότι θα είχε εξαντλήσει την ποσόστωσή του ασκεί επιρροή μόνο για τον καθορισμό της εκτάσεως της προβαλλόμενης ζημίας αλλά όχι για τη διαπίστωση του υποστατού της ζημίας, ο βέβαιος χαρακτήρας της οποίας δεν αναιρείται λόγω της

υποστατή τη ζημία, ακόμη και όταν ο προσδιορισμός της έκτασής της είτε απαιτεί πρόσθετη αποδεικτική εργασία είτε καταλείπεται διαδικαστικά σε άλλα αρμόδια (εθνικά) δικαστήρια. Πρόκειται για μια εξαιρετικά σημαντική διάκριση, η οποία αναμφίβολα ανάγεται και στην αποδεικτική διφυΐα μεταξύ αφενός μεν της κατ' αρχήν στοιχειοθέτησης της ευθύνης, αφετέρου δε του ποσοτικού προσδιορισμού αυτής, που αποτελεί αναγκαίο όρο για την επιδίκαση (επιμέτρηση) της ζημίας. Καθεμία από τις διαστάσεις αυτές αποτελεί αντικείμενο απόδειξης, που μπορεί να απαιτεί προσφυγή σε διακριτά μέσα απόδειξης (πρόσθετα αποδεικτικά μέσα απαιτούνται, ως επί το πλείστον, για την απόδειξη της έκτασης). Και ναι μεν τα όρια της διάκρισης αυτής είναι ρευστά, καθώς μόνο τότε μπορεί να διαγνωσθεί ζημία, όταν η ύπαρξή της είναι αντιληπτή σε ορισμένη έκταση στον εξωτερικό κόσμο¹⁵⁷. Η πρακτική όμως σημασία της διάκρισης στο ενωσιακό δίκαιο έγκειται στο ότι το δικαστήριο που καλείται να διαγνώσει τη ζημία (Δικαστήριο) δεν είναι πάντοτε το δικαστήριο που καλείται και να επιδικάσει την αποκαταστατέα ζημία (εθνικά δικαστήρια). Όταν το Δικαστήριο αποφαινεται για την ευθύνη Κράτους-Μέλους στο πλαίσιο προδικαστικού ερωτήματος, καταλείπει τον υπολογισμό της ζημίας και την επιδίκαση της αποζημίωσης στα εθνικά δικαστήρια. Αλλά και στο πλαίσιο της ίδιας δίκης εξωσυμβατικής ευθύνης, προφανώς και υπάρχει η δυνατότητα να κριθεί το αγωγικό αίτημα νόμω βάσιμο κατά τα θεμελιωτικά της ευθύνης στοιχεία, αλλά ουσία βάσιμο μόνο για την έκταση εκείνη της ζημίας που πράγματι αποδείχθηκε ότι επήλθε.

Δείγμα αυτής της προεκτεθείσας «δυναμικής» φύσης της ζημίας (ως έννοιας εν προκειμένω με ορισμένη «κινητικότητα» όσον αφορά την αποκαταστατέα έκταση αυτής) είναι και η ρητή εννοιολογική αντιπαραβολή της προς την «κατάφωρη παραβίαση» του κανόνα, για την οποία απαιτείται βεβαιότητα του Δικαστηρίου ότι συντρέχει στο χρόνο εκδήλωσης της παράνομης συμπεριφοράς. Η διατύπωση του Δικαστηρίου είναι χαρακτηριστική¹⁵⁸:

«Συναφώς, επισημαίνεται ότι οι έννοιες της «κατάφωρης παράβασης» και της «ζημίας» είναι δύο διακριτές έννοιες οι οποίες τοποθετούνται σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα, οπότε δεν είναι δυνατόν να συγχέονται. Συγκεκριμένα, η «κατάφωρη παράβαση», όπως προκύπτει από τις σκέψεις 33 έως 50 της παρούσας απόφασης, είναι έννοια στατική, η οποία παγιώνεται κατά τον

αβεβαιότητας όσον αφορά την ακριβή έκτασή της (βλ., συναφώς, απόφαση Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής, EU:C:2006:708, σκέψη 36)».

Η διάκριση αυτή φθάνει μέχρι το σημείο, για λόγους διαδικαστικής οικονομίας, να αποφαινεται το Δικαστήριο με μη οριστική απόφαση για τη συνδρομή της ευθύνης της Ένωσης, καταλείποντας τον προσδιορισμό του ύψους της σε μεταγενέστερο στάδιο, είτε με συμφωνία των μερών είτε, ελλείψει τέτοιας, με νέα απόφασή του (*European Dynamics Luxembourg*, T-299/2011, σκ. 147, *Vanbreda Risk & Benefits κατά Επιτροπής*, T-199/14, σκ. 217).

¹⁵⁷ *Christoph Klein κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, C-346/17 (P), σκέψεις 147 επ. και ιδίως 153.

¹⁵⁸ *HTTS Hanseatic Trade Trust & Shipping GmbH κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, C-123/18, σκέψη 55.

χρόνο έκδοσης της παράνομης πράξης ή υιοθέτησης της παράνομης συμπεριφοράς, ενώ η έννοια της «ζημίας» είναι, αντιθέτως, έννοια εκ φύσεως δυναμική, στο μέτρο που, αφενός, η ζημία μπορεί να εκδηλωθεί μετά την έκδοση της παράνομης πράξης ή την εκδήλωση της παράνομης συμπεριφοράς και, αφετέρου, η έκτασή της μπορεί να εξελιχθεί με την πάροδο του χρόνου.»

Συνδεδειγμένος άξονας της ως άνω συγκριτικής αντιπαραβολής είναι η προσβολή του πληττόμενου έννομου αγαθού, που αξιολογείται υπό διαφορετικό πρίσμα σε διαφορετικούς χρόνους. Κατά τον χρόνο της παραβίασης του κανόνα, η προσβολή του έννομου αγαθού συγκλίνει, αν δεν ταυτίζεται, με την αρχική ζημία, αυτή που κινητοποιεί τον μηχανισμό της εξωσυμβατικής ευθύνης. Χρόνος παραβίασης και χρόνος προσβολής του αγαθού (άρα και αρχικής ζημίας) ταυτίζονται ή βρίσκονται σε τέτοια ουσιώδη χρονική εγγύτητα, ώστε να δημιουργείται η αίσθηση της ταύτισης. Αντιθέτως, κατά τον χρόνο της επιδίκασης, για τον προσδιορισμό της έκτασης της προσβολής του έννομου αγαθού, και άρα για τον υπολογισμό της αποκαταστατέας ζημίας και της σχετικής αποζημίωσης, λαμβάνονται υπόψη και τα αναγκαία για τον υπολογισμό της ζημίας περιστατικά (περιοριστικά ή επεκτατικά) του διαδραμόντος χρόνου.

Στο ίδιο αυτό ευρύτερο πλαίσιο εννοιολογικής οριοθέτησης εντάσσεται και το ζήτημα της τοκοφορίας της αξίωσης αποζημίωσης λόγω υπερημερίας του ζημιώσαντος και οφειλέτη της αποζημίωσης, την οποίαν το Δικαστήριο αναγνωρίζει ως γενική αρχή κοινή στα δίκαια των Κρατών-Μελών, και η οποία συνέχεται αναγκαιώς με την έκταση της αποκαταστατέας ζημίας επί χρηματικών οφειλών¹⁵⁹. Αποτελεί, με άλλα λόγια, και ο τόκος υπερημερίας, και μάλιστα σε επίπεδο γενικής αρχής των εθνικών συστημάτων, στοιχείο σύμφυτο και παρεπόμενο προς την έννοια της αποκαταστατέας ζημίας.

γ. Βάρος απόδειξης: Από τη σκοπιά της απόδειξης, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο ζημιωθείς έχει το βάρος απόδειξης της ζημίας που υπέστη, χωρίς ωστόσο να απεκδύεται της

---

¹⁵⁹ Μεταξύ άλλων, *Safa Nicu Sepahan κατά Συμβουλίου*, T-384/11, σκέψη 151:

«Αφετέρου, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, το ποσό της οφειλομένης αποζημίωσης αυξάνεται κατά τους τόκους υπερημερίας υπολογιζομένους από της ημερομηνίας εκδόσεως της αποφάσεως με την οποία αναγνωρίζεται η υποχρέωση αποζημιώσεως (βλ., υπό την έννοια αυτή, αποφάσεις Dumortier κ.λπ. κατά Συμβουλίου, EU:C:1979:223, σκέψη 25, Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, C-104/89 και C-37/90, Συλλογή, EU:C:2000:38, σκέψη 35· Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-285/03, EU:T:2008:526, σκέψη 55). Κατά τη νομολογία, το εφαρμοστέο επιτόκιο υπολογίζεται βάσει του επιτοκίου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για τις κύριες πράξεις αναχρηματοδοτήσεως, το οποίο ίσχυε κατά την κρίσιμη χρονική περίοδο, προσαυξανόμενο κατά δύο μονάδες (αποφάσεις της 13ης Ιουλίου 2005, Camar κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-260/97, Συλλογή, EU:T:2005:283, σκέψη 146, και Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής, EU:T:2008:526, σκέψη 55)».

Ειδικά για την κατάφαση της τοκοφορίας λόγω υπερημερίας ως αντικειμένου γενικής αρχής στα δίκαια των Κρατών-Μελών βλ. επίσης ενδεικτικά *Pauls Agriculture κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, 256/81, σκ.17, *Birra Wührer κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 256, 257, 265, 267/80, 5 και 51/81, 282/82, σκ.37.

δυνατότητάς του να αξιολογήσει όλα τα αποδεικτικά μέσα που περιέχονται στην αντίληψή του σύμφωνα με τους κανόνες της ελεύθερης εκτίμησης των αποδεικτικών μέσων¹⁶⁰.

Ο ελάχιστος κοινός τόπος κατανόησης της ζημίας στη νομολογία του Δικαστηρίου έχει, επομένως, σύμφωνα με την εισαγωγική ανάπτυξη που προηγήθηκε, τους ακόλουθους αναγκαίους όρους: τη βεβαιότητα ως προς την επέλευσή της (υποστατό), την εννοιολογική διάκριση μεταξύ της ύπαρξης (πρόκλησης) και της έκτασης αυτής και, τέλος, την κατά κανόνα επίρριψη του βάρους απόδειξης των θεμελιωτικών στοιχείων της στον επικαλούμενο ότι την υπέστη διάδικο.

Περαιτέρω, στις ενότητες που ακολουθούν, θα επιχειρηθεί να παρουσιαστούν ορισμένα κεντρικής σημασίας ζητήματα για τη νομολογιακή διάπλαση της ζημίας, και συγκεκριμένα: α) η μέθοδος προσδιορισμού της θετικής ζημίας και του διαφυγόντος κέρδους (B.2), β) η εξειδίκευση της ζημίας από τη σκοπιά του προσβαλλόμενου έννομου αγαθού (B.3), γ) ειδικά πραγματικά βλάβης εννόμων αγαθών που συνδέονται με την ιδιαιτερότητα του ενωσιακού συστήματος (B.4) και, τέλος, δ) μια πρόωπη αποτίμηση της ενωσιακής αντίληψης για την αποκατάσταση της μη περιουσιακής ζημίας (B.5).

B.2 Η μέθοδος προσδιορισμού της ζημίας

Στη συλλογιστική του Δικαστηρίου πρυτανεύει η ανάγκη σύγκρισης της περιουσιακής κατάστασης του ζημιωθέντος μεταξύ, αφενός, του χρόνου πριν από την επέλευση του ζημιογόνου γεγονότος και, αφετέρου, του χρόνου της δικαστικής κρίσης επί του αιτήματος αποκατάστασης της επελθούσας βλάβης¹⁶¹. Σκοπός της αποκατάστασης είναι η επάνοδος του ζημιωθέντος στην περιουσιακή κατάσταση που αυτός βρισκόταν πριν από την παράνομη και ζημιογόνο πράξη που συγκροτεί το νόμιμο λόγο ευθύνης. Η μέθοδος υπολογισμού της αποκαταστατέας ζημίας δεν μπορεί καν να νοηθεί χωρίς αναφορά στον ως άνω χρόνο υπολογισμού της ζημίας. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο ότι πρέπει να συνυπολογιστεί και η διεύρυνση της ζημίας στον χρόνο που μεσολάβησε από την αρχική επέλευσή της κατά την τέλεση της αδικοπραξίας μέχρι και την καταψήφιση της

---

¹⁶⁰ Ενδεικτικά βλ. επίσης BenAli κατά Συμβουλίου, T-133/12, σκ. 91, *Idromacchine κλπ κατά Επιτροπής*, T-88/09, σκέψη 25.

¹⁶¹ Σύμφωνα με τις κοινές Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Capotorti στην υπόθεση C-238/78 (*Ireks Arkady κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, σημείο 9):

«...Η αποκατάσταση της ζημίας αποσκοπεί στο να φέρει την περιουσία του ζημιωθέντος στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν αν εξέλιπε η μη νόμιμη πράξη ή, τουλάχιστον, στην κατάσταση που πλησιάζει περισσότερο αυτή στην οποία θα βρισκόταν αν δεν είχε λάβει χώρα η μη νόμιμη πράξη· ο υποθετικός χαρακτήρας αυτής της αποκαταστάσεως επιβάλλει συχνά ορισμένο βαθμό προσεγγίσεως. Ενδείκνυται νομίζω να υπογραμμίσω ότι αυτές οι γενικές έννοιες δεν περιορίζονται στον τομέα του αστικού δικαίου αλλά εφαρμόζονται εξ ίσου επί της ευθύνης του Δημοσίου, και ειδικότερα επί της εξωσυμβατικής κοινοτικής ευθύνης».

αποζημίωσης¹⁶². Τον ίδιο νομοθετικό λόγο υπηρετεί άλλωστε και η τοκοφορία του οφειλόμενου ποσού αποζημίωσης (και μάλιστα σε ρητή εννοιολογική αντιδιαστολή μεταξύ των τόκων υπερημερίας και επιδικίας)¹⁶³. Στην ίδια δικαιολογητική βάση ανόρθωσης όλων των δυσμενών συνεπειών που εχώρησαν στο μεσοδιάστημα εντάσσεται η συνεκτίμηση και της σχετικής νομισματικής αναπροσαρμογής. Το τελευταίο αυτό ζήτημα, δηλαδή η μεταβολή της αξίας του χρήματος, συνηθέστατα δυσμενής, μεταξύ του χρόνου επέλευσης και του χρόνου ανόρθωσης της ζημίας, έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης νομολογιακής επεξεργασίας¹⁶⁴. Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι το Δικαστήριο κινήθηκε με συνέπεια και με αντίθετη φορά: έκανε έτσι δεκτό ότι πρέπει να συνυπολογίζονται και γεγονότα περιοριστικά της έκτασης της ζημίας, όπως, λόγου χάρη, η μετακύλιση-αντανάκλαση του κόστους της ζημίας στις τιμές των προϊόντων που εμπορεύεται ο ζημιωθείς¹⁶⁵. Ανάλογα έκρινε¹⁶⁶ το Δικαστήριο και στην περίπτωση τόκων υπερημερίας επί του κεφαλαίου του επιβληθέντος προστίμου, με τους οποίους επιβαρύνθηκε η ενάγουσα επιχείρηση για το διάστημα που υπερέβαινε την εύλογη διάρκεια της

¹⁶² *Iddromacchine*, ό.π., T-88/09, σκ. 77: «...οι αρνητικές συνέπειες που απορρέουν από το χρονικό διάστημα που διέρρευσε μεταξύ της επελεύσεως του ζημιογόνου γεγονότος και της ημερομηνίας καταβολής της αποζημιώσεως δεν μπορούν να αγνοηθούν».

¹⁶³ Μεταξύ άλλων *Gascogne Sack Deutschland et Gascogne*, T-577/14, σκέψη 168:

«Πρώτον, όσον αφορά τους αντισταθμιστικούς τόκους, υπενθυμίζεται ότι οι αρνητικές συνέπειες που απορρέουν από το χρονικό διάστημα που παρήλθε μεταξύ της επελεύσεως του ζημιογόνου γεγονότος και του υπολογισμού της αποζημιώσεως δεν μπορούν να αγνοηθούν, στο μέτρο που πρέπει να ληφθεί υπόψη η διολίσθηση της αξίας του νομίσματος (βλ., υπ' αυτή την έννοια, αποφάσεις της 3ης Φεβρουαρίου 1994, *Grifoni* κατά Επιτροπής, C-308/87, EU:C:1994:38, σκέψη 40, και της 13ης Ιουλίου 2005, *Camar* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-260/97, EU:T:2005:283, σκέψη 138). Η επιδίκαση αντισταθμιστικών τόκων αποσκοπεί στην αντιστάθμιση της παρελεύσεως του χρόνου μέχρι τη δικαστική εκτίμηση του ύψους της ζημίας, ανεξαρτήτως κάθε καθυστέρησης για την οποία ευθύνεται ο οφειλέτης (απόφαση της 12ης Φεβρουαρίου 2015, *Επιτροπή κατά IPK International*, C-336/13 P, EU:C:2015:83, σκέψη 37).

¹⁶⁴ *Gascogne*, ό.π., σκέψεις 169, 176:

«Το πέρας της περιόδου που παρέχει δικαίωμα για την ως άνω νομισματική επανεκτίμηση πρέπει, κατ' αρχήν, να συμπίπτει με την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεως με την οποία αναγνωρίζεται η υποχρέωση αποκαταστάσεως της ζημίας που υπέστη ο ενάγων (βλ., υπ' αυτή την έννοια, αποφάσεις της 19ης Μαΐου 1992, *Mulder* κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, C-104/89 και C-37/90, EU:C:1992:217, σκέψη 35, της 13ης Ιουλίου 2005, *Camar* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-260/97, EU:T:2005:283, σκέψεις 142 και 143, και της 26ης Νοεμβρίου 2008, *Agraz* κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-285/03, μη δημοσιευθείσα, EU:T:2008:526, σκέψεις 54 και 55).

(...)

Αντιθέτως, η οφειλόμενη στην πάροδο του χρόνου διολίσθηση της αξίας του νομίσματος αποτυπώνεται στο ετήσιο ποσοστό πληθωρισμού που διαπιστώθηκε, για την οικεία περίοδο, από την Eurostat (Στατιστική Υπηρεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης) στο κράτος μέλος στο οποίο είναι εγκατεστημένη η *Gascogne* (βλ., υπ' αυτή την έννοια, αποφάσεις της 27ης Ιανουαρίου 2000, *Mulder* κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, C-104/89 και C-37/90, EU:C:2000:38, σκέψεις 220 και 221, και της 13ης Ιουλίου 2005, *Camar* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-260/97, EU:T:2005:283, σκέψη 139, και της 26ης Νοεμβρίου 2008, *Agraz* κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-285/03, μη δημοσιευθείσα, EU:T:2008:526, σκέψη 50)».

Στο ίδιο πλαίσιο, *ASPLA και Armando Álvarez*, T-40/15, σκ. 138 επ., *Guardian Europe*, T-673/15, σκ. 167-169, *Iddromacchine* ό.π., σκ. 77, *Kendrion*, T-479/14, σκ. 137-138.

¹⁶⁵ *P. Dumortier frères SA* κλπ κατά Συμβουλίου, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 64 και 113/76, 167 και 239/78, 27, 28 και 45/79, σκέψεις 15-18.

¹⁶⁶ *Kendrion NV*, C-150/17 (P), σκέψεις 87-88.

δίκης που άνοιξε για το κύρος του προστίμου, καθώς συμψήφισε προς αυτούς —και μάλιστα εντόκως —την ωφέλεια που είχε αυτή από τη χρήση του κεφαλαίου του προστίμου για το ίδιο διάστημα. Ομοίως, έκρινε το Δικαστήριο ότι πρέπει να συνυπολογίζονται και κέρδη που δεν πραγματοποιήθηκαν από υπαιτιότητα του ζημιωθέντος, μολονότι μπορούσαν να πραγματοποιηθούν¹⁶⁷.

Από τα προεκτεθέντα συνάγεται μια τάση προσχώρησης του Δικαστηρίου στη θεωρία του συγκεκριμένου προσδιορισμού της ζημίας. Εκτιμά δηλαδή το Δικαστήριο την περιουσιακή κατάσταση του συγκεκριμένου ζημιωθέντος τόσο με δεδομένη την επέλευση του ζημιογόνου περιστατικού όσο και (υποθετικά) χωρίς αυτήν (δηλαδή τόσο με τη ζημία όσο και χωρίς αυτήν), πάντοτε όμως υπό το πρίσμα και της εξατομικευμένης *in concreto* υποκειμενικής συμπεριφοράς του ως λόγου παραγωγής, διευρύνσεως ή και περιορισμού της ζημίας. Εξετάζει επομένως το Δικαστήριο και ισχυρισμούς που ανάγονται στις ίδιες αξιολογήσεις, οι οποίες τροφοδοτούν στα εθνικά δίκαια ενστάσεις που επιδρούν στον υπολογισμό της αποζημίωσης, όπως αυτή του συντρέχοντος οικείου πταίσματος (300 ΑΚ)¹⁶⁸ ή του συνυπολογισμού του περιελθόντος (338 ΑΚ) ή εν γένει του συνυπολογισμού κέρδους και ζημίας. Σε κάθε περίπτωση, η συμπεριφορά του ζημιωθέντος είναι στοιχείο που βρίσκεται στην τομή των αξιολογήσεων μεταξύ όλων των προϋποθέσεων γένεσης και έκτασης της ευθύνης, και ειδικότερα, όπως θα εκτεθεί και παρακάτω, μεταξύ της ζημίας και του αιτιώδους συνδέσμου. Νοείται δηλαδή η συμπεριφορά του ζημιωθέντος και ως αιτία διευρύνσεως ή και ως (ελλείπουσα) αιτία αποτροπής ή περιορισμού της ζημίας, που αξιολογείται για την εκφορά της τελικής κρίσης ως προς την ύπαρξη και την έκταση της ζημίας.

Ειδική παρεμπόμπουσα κρίση του Δικαστηρίου στο πλαίσιο αυτό του προσδιορισμού της έκτασης της θετικής ζημίας είναι η εξαίρεση από αυτήν της κατηγορίας των «διαδικαστικών δαπανών»¹⁶⁹,

¹⁶⁷ *J.M. Mulder, W.H. Brinkhoff, J.M.M. Muskens, T. Twijnstra και Otto Heinemann κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-104/89 και C-37/90, σκέψεις 26, 33, 35.

¹⁶⁸ *Schneider Electric κατά Επιτροπής*, T-351/03, σκέψεις 328-334.

¹⁶⁹ Παγίως το Δικαστήριο αποφαινεται ότι ανορθώνονται μόνον οι δικαστικές δαπάνες κατά τις σχετικές διατάξεις του Οργανισμού του. Βλ. ενδεικτικά, *Sungro κ.ά. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, T-252/07, 271, 272/07, σκέψη 69:

«Συγκεκριμένα, σε απάντηση σε ερώτημα που τέθηκε από το Πρωτοδικείο [νυν Γενικό Δικαστήριο] κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, οι ενάγουσες διευκρίνισαν ότι τα επίδικα έξοδα έχουν στην πραγματικότητα σχέση με τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν για την παρούσα διαδικασία. Ωστόσο, τα έξοδα που πραγματοποιήθηκαν για τις διαδικασίες δικαστικού ελέγχου που εμπίπτει στην αρμοδιότητα του κοινοτικού δικαστή πρέπει να θεωρηθούν ότι καλύπτονται από τις αποφάσεις που ελήφθησαν επί των δικαστικών εξόδων, δυνάμει των ειδικών δικονομικών κανόνων που εφαρμόζονται σε αυτό το είδος εξόδων, εντός των αποφάσεων περί τερματισμού της διαδικασίας και μετά την περάτωση των ειδικών διαδικασιών που προβλέπονται σε περίπτωση αμφισβήτησης σχετικά με το ύψος των εξόδων. Οι διαδικασίες αυτές αποκλείουν τη διεκδίκηση των ιδίων ποσών, ή ποσών που δαπανήθηκαν για τους ίδιους σκοπούς, στο πλαίσιο αγωγής περί αναγνωρίσεως της εξωσυμβατικής ευθύνης της Κοινότητας, επίσης εκ μέρους προσώπων τα οποία, αφού ηττήθηκαν, υποχρεώθηκαν να επιβαρυνθούν με τα έξοδα».

Ομοίως δεν αποζημιώνονται και τα έξοδα διενέργειας πραγματογνωμοσύνης ή αμοιβής εμπειρογνώμονα ή νομικού συμβούλου σε προγενέστερο στάδιο (προδικαστικής) διερεύνησης ή θεμελίωσης, τα οποία και θεωρούνται συνδεδεμένα με τη δικαστική διαδικασία και δεν στοιχειοθετούν διακριτή ανορθωτέα διαδικαστική δαπάνη

αυτών δηλαδή στις οποίες υποβάλλεται ο ζημιωθείς για να αποδείξει τη συνδρομή ή την έκταση της ζημίας.

Η θεωρία του συγκεκριμένου προσδιορισμού ακολουθείται επίσης — αν δεν διαπλάσσεται κατεξοχήν — και κατά τον υπολογισμό του διαφυγόντος κέρδους.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι άξιος ιδιαίτερης επισήμανσης δύο ομοειδείς υποθέσεις, στις οποίες εξετάστηκε από το Δικαστήριο η απώλεια εισοδήματος λόγω παράνομης συμπεριφοράς των ενωσιακών οργάνων. Στη μεν πρώτη, ήδη αναφερθείσα σε προηγούμενες ενότητες, περίπτωση¹⁷⁰, εξετάστηκε το διαφυγόν κέρδος των εναγόντων παραγωγών από ρύθμιση που έθετε απαγόρευση στην εμπορία γάλακτος, και η οποία στη συνέχεια κρίθηκε ανίσχυρη, ενώ στη δεύτερη περίπτωση¹⁷¹, η ζημία προέκυψε από τη χορήγηση αριθμού πιστοποιητικών εισαγωγής μπανάνας, μικρότερου σε σχέση με αυτόν που εδικαιούτο η ενάγουσα επιχείρηση.

Το σκεπτικό του Δικαστηρίου και στις δύο ως άνω υποθέσεις εμφανίζει προφανή σύγκλιση ως προς την ανάγκη «ανασύνθεσης» της υποθετικής οικονομικής κατάστασης του ζημιωθέντος, δηλαδή προσδιορισμού της περιουσιακής κατάστασης στην οποία αυτός θα βρισκόταν, αν δεν είχε μεσολαβήσει το ζημιογόνο γεγονός. Η κοινή δογματική κατανόηση είναι εμφανής και στη διατύπωση.

Έκρινε έτσι το Δικαστήριο στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις εμπορίας γάλακτος με το ακόλουθο ειδικότερο σκεπτικό¹⁷²:

«Το διαφυγόν κέρδος συνίσταται, σύμφωνα με τη σκέψη 26 της προσωρινής αποφάσεως, στη διαφορά μεταξύ, αφενός, των εισοδημάτων που θα μπορούσαν να είχαν πραγματοποιήσει οι ενάγοντες, κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, από τις παραδόσεις γάλακτος τις οποίες θα είχαν διενεργήσει αν τους είχαν χορηγηθεί, κατά την περίοδο μεταξύ της 1ης Απριλίου 1984, ημερομηνίας ενάρξεως της ισχύος του κανονισμού 857/84, και της 29ης Μαρτίου 1989, ημερομηνίας ενάρξεως της ισχύος του κανονισμού (ΕΟΚ) 764/89 του Συμβουλίου, της 20ής Μαρτίου 1989, περί τροποποίησης του κανονισμού 857/84 (ΕΕ L 84, σ. 2), οι ποσότητες αναφοράς που δικαιούνταν (στο εξής: υποθετικά εισοδήματα), αφετέρου δε, των εισοδημάτων που πράγματι αποκόμισαν από τις παραδόσεις του γάλακτος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου χωρίς οποιαδήποτε ποσότητα αναφοράς, προσαυξημένων κατά το εισόδημα που πραγματοποίησαν ή θα είχαν μπορέσει να

(Idromacchine,ό.π., σκ. 97-100). Στο ίδιο πλαίσιο, T-140/04, *Echon BV κατά Επιτροπής*, σκ. 79, T-226/01, *CAS Succhi di Frutta κατά Επιτροπής*, σκ. 69.

¹⁷⁰ *Mulder κλπ., ό.π.*, εφεξής και για τις ανάγκες του παρόντος κεφαλαίου ως οι «υποθέσεις εμπορίας γάλακτος».

¹⁷¹ *Camar κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, T-260/97, εφεξής και για τις ανάγκες του παρόντος κεφαλαίου ως η «υπόθεση πιστοποιητικών εισαγωγής μπανάνας».

¹⁷² *Ο.π.*, σκέψεις 60 και 63.

πραγματοποιήσουν κατά την ίδια αυτή περίοδο από ενδεχόμενες εναλλακτικές δραστηριότητες (στο εξής: εναλλακτικά εισοδήματα).

(...)

Όπως διαπιστώθηκε ήδη με τη σκέψη 51 της παρούσας αποφάσεως, κατά πάγια νομολογία η αποκατάσταση της ζημίας έχει ως αντικείμενο να αποκαταστήσει στο μέτρο του δυνατού την περιουσία του θύματος της παράνομης συμπεριφοράς των κοινοτικών οργάνων (βλ. προμνημονευθείσα απόφαση Grifoni κατά ΕΚΑΕ, σκέψη 40). Για να επανέλθουν τα θύματα στην κατάσταση στην οποία θα ευρίσκονταν αν δεν είχε πραγματοποιηθεί η ζημιογόνος ενέργεια, πρέπει κατά πρώτο λόγο να αποκατασταθεί η ζημία την οποία υπέστησαν πράγματι. Επομένως, το διαφυγόν κέρδος πρέπει να αποτιμηθεί, στο μέτρο του δυνατού, βάσει των ατομικών δεδομένων και αριθμητικών στοιχείων τα οποία αντικατοπτρίζουν την πραγματική κατάσταση κάθε ενάγοντος και της εκμεταλλεύσεώς του».

Και αντιστοίχως στην υπόθεση των πιστοποιητικών εισαγωγής μπανάνας¹⁷³:

«Εν προκειμένω, η αποκατάσταση της ζημίας πρέπει, καταρχήν, να επιτρέψει την επαναφορά της αιτούσας, από οικονομικής απόψεως, στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν αν δεν είχε υπάρξει η παράνομη συμπεριφορά της Επιτροπής που προξένησε τη ζημία. Αυτό προϋποθέτει, πρώτον, τον προσδιορισμό του αριθμού των επιπλέον πιστοποιητικών εισαγωγής που θα έπρεπε να είχαν χορηγηθεί στην αιτούσα σύμφωνα με την απόφαση την οποία η Επιτροπή όφειλε να λάβει για να κάνει δεκτή την από 21 Ιανουαρίου 1997 αίτησή της και, δεύτερον, την ανασύσταση της οικονομικής καταστάσεως στην οποία θα βρισκόταν η αιτούσα αν είχε λάβει και εκμεταλλευτεί τα πιστοποιητικά αυτά».

Το σκεπτικό του Δικαστηρίου εμφανίζεται όμως διαφοροποιημένο στις δύο ως άνω υποθέσεις κατά την κατάστρωση του ακριβούς περιεχομένου του υποθετικού εισοδήματος, δηλαδή στη μέθοδο ανασύνθεσης της οικονομικής κατάστασης. Έρεισμα της διαφορετικής αυτής προσέγγισης υπήρξε η διάγνωση της διαφορετικής φύσης και λειτουργίας των περιουσιακών αγαθών που αποστερήθηκαν οι ενάγοντες των δύο δικών. Η διαφορά έγκειται στο ότι το «πιστοποιητικό εισαγωγής» (υπόθεση μπανάνας) έχει και αυτοτελή εμπορική αξία, καθώς αυτό είναι «μεταβιβάστο», παρέχοντας έτσι δυνατότητα περαιτέρω αυτοτελούς εμπορευσιμότητάς του¹⁷⁴.

---

¹⁷³ Ο.π., σκέψη 101.

¹⁷⁴ Ο.π., σκέψεις 107-108:

«Όσον αφορά την ανασύσταση της οικονομικής καταστάσεως στην οποία η αιτούσα θα βρισκόταν αν είχε μπορέσει να υπολογίσει σ' αυτά τα επιπλέον πιστοποιητικά, πρέπει να παρατηρηθεί ότι, υπό το καθεστώς του 1993, οι κάτοχοι πιστοποιητικών εισαγωγής της κατηγορίας Β είχαν διπλή δυνατότητα οικονομικής εκμεταλλεύσεως αυτών των πιστοποιητικών. Πράγματι, όχι μόνο μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν για εισαγωγή μπανανών τρίτων χωρών ή μη

Ενώ δηλαδή στην πρώτη περίπτωση η ζημία συνδεόταν αποκλειστικά με την απώλεια της δυνατότητας εμπορίας ποσοτήτων του προϊόντος (γάλακτος), στη δεύτερη περίπτωση ο εισαγωγέας μετείχε και σε μια «δευτερογενή» αγορά πιστοποιητικών, τα οποία αποκτούσαν έτσι οιονεί «αξιογραφική» λειτουργία. Είχε έτσι, πέραν της εμπορίας ποσοτήτων του επίμαχου προϊόντος καθεαυτήν, την εναλλακτική δυνατότητα να εμπορευθεί και το πιστοποιητικό που αφορούσε στις ίδιες ποσότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι η μεταγενέστερη απόφαση κάνει ρητή μνεία της προγενέστερης, ακριβώς για να διαγνωσθεί η διαφορετική περιουσιακή φύση του μέσου που αποστερήθηκε τελικά ο ζημιωθείς. Το Δικαστήριο επικαλέστηκε μάλιστα την εκεί κρίση του για τη δυνατότητα μεταβολής της μεθόδου υπολογισμού, εφόσον οι ειδικές συνθήκες της σχέσης το δικαιολογούν¹⁷⁵. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο διέκρινε ρητά την πριμοδότηση του γάλακτος,

---

παραδοσιακών μπανανών ΑΚΕ στην Κοινότητα, αλλά τους επιτρεπόταν επίσης ρητώς, από το άρθρο 13 του κανονισμού 1442/93 (βλ. ανωτέρω σκέψη 10), να τα εκχωρήσουν σε άλλους επιχειρηματίες των κατηγοριών Α, Β ή Γ.

Το Δικαστήριο είχε, εξάλλου, την ευκαιρία να διαπιστώσει την άλλη αυτή δυνατότητα οικονομικής εκμεταλλεύσεως των πιστοποιητικών της κατηγορίας Β υπό το καθεστώς του 1993 στην προμνησθείσα απόφασή του Γερμανία κατά Συμβουλίου (σκέψεις 84 έως 86), στην οποία παρατήρησε ότι «[η] αρχή του μεταβιβαστού των πιστοποιητικών [είχε ως] πρακτική συνέπεια [...] ότι ο κάτοχος πιστοποιητικού, αντί να προβεί ο ίδιος στην εισαγωγή και την πώληση μπανανών τρίτων χωρών, μπορούσε] να εκχωρήσει το δικαίωμά του για εισαγωγή σε άλλο επιχειρηματία που [ήθελε] να προβεί ο ίδιος στην εισαγωγή» και ότι «η εκχώρηση πιστοποιητικών εισαγωγής αποτελούσε δικαίωμα, το οποίο επιτρεπόταν από τον κανονισμό [1442/93] να ασκούν οι διάφορες κατηγορίες επιχειρηματιών αναλόγως προς τα εμπορικά τους συμφέροντα». Το Δικαστήριο διευκρίνισε επίσης ότι «[τ]ο οικονομικό πλεονέκτημα που μπορούσε ενδεχομένως να παράσχει η πώληση αυτού του είδους στους ασχολούμενους με μπανάνες κοινοτικές και παραδοσιακές ΑΚΕ επιχειρηματίες αποτελούσε] αναγκαία συνέπεια της αρχής του μεταβιβαστού των πιστοποιητικών και [έπρεπε] να κριθεί εντεταγμένο στο σύνολο των μέτρων που έλαβε το Συμβούλιο προκειμένου να εξασφαλίσει τη διάθεση των κοινοτικών και παραδοσιακών ΑΚΕ προϊόντων». Στο πλαίσιο αυτό –προσέθεσε το Δικαστήριο– «[έπρεπε] να θεωρηθεί ως μέσο προοριζόμενο να συμβάλει στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρηματιών που εμπορεύονται μπανάνες καταγωγής κοινοτικής και ΑΚΕ και να διευκολύνει την ενοποίηση των αγορών των κρατών μελών».

¹⁷⁵ Ο.π., σκέψεις 113-115:

«Όσον αφορά την εκ μέρους της Επιτροπής επίκληση της μεθόδου εκτιμήσεως της ζημίας την οποία εφάρμοσε το Δικαστήριο στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι προμνησθείσες αποφάσεις Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, πρέπει να υπομνησθεί ότι, στις υποθέσεις εκείνες, οι ενάγοντες ζητούσαν αποζημίωση ίση προς τα κέρδη τα οποία θα μπορούσαν να έχουν πραγματοποιήσει αν, κατά τη λήξη της δεσμεύσεως μη εμπορίας, είχαν μπορέσει να επαναλάβουν τις παραδόσεις γάλακτος βάσει της ποσότητας αναφοράς στην οποία είχαν δικαίωμα, παραδόσεις τις οποίες δεν πραγματοποίησαν λόγω της ισχύουσας κανονιστικής ρυθμίσεως, η οποία κρίθηκε ανίσχυρη από το Δικαστήριο. Τα καθών όργανα πρότειναν, αντιθέτως, να υπολογιστούν οι αποζημιώσεις τις οποίες όφειλε η Κοινότητα στους ενάγοντες βάσει του ποσού της πριμοδοτήσεως μη εμπορίας που είχε καταβληθεί σε κάθε έναν από αυτούς. Η πριμοδότηση αυτή, την οποία είχε θεσπίσει στον τομέα του γάλακτος ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1078/77 του Συμβουλίου, της 17ης Μαΐου 1977, περί συστάσεως καθεστώτος πριμοδοτήσεων για την μη διάθεση σε εμπορία του γάλακτος και των γαλακτοκομικών προϊόντων και την αναδιάρθρωση των αγελών βοοειδών γαλακτοπαραγωγής (ΕΕ L 131, σ. 1), χορηγούνταν στους παραγωγούς οι οποίοι αναλάμβαναν τη δέσμευση να μη διαθέτουν τα προϊόντα τους στην αγορά επί μία πενταετία και είχε καθοριστεί σε ένα επίπεδο που επέτρεπε να θεωρηθεί ως «αποζημίωση για την απώλεια των εσόδων από την εμπορία των εν λόγω προϊόντων» (τρίτη αιτιολογική σκέψη του εν λόγω κανονισμού).

Το Δικαστήριο, στην προμνησθείσα απόφαση της 19ης Μαΐου 1992, Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής (σκέψη 26) έκρινε ότι, «[ό]σον αφορά την έκταση της ζημίας την οποία θα [έπρεπε] να αποκαταστήσει η Κοινότητα, [έπρεπε] να ληφθεί υπόψη, εκτός αν [υπήρχαν] ιδιαίτερες περιστάσεις που δικαιολογούσαν διαφορετική κρίση, το διαφυγόν κέρδος που συνίσταται στην διαφορά μεταξύ, αφενός μεν, των εισοδημάτων που θα μπορούσαν να είχαν πραγματοποιήσει οι ενάγοντες, κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, από τις παραδόσεις γάλακτος τις οποίες θα είχαν διενεργήσει αν τους είχαν χορηγηθεί, κατά την [κρίσιμη] περίοδο [...], οι ποσότητες αναφοράς που δικαιούνταν, αφετέρου δε, του εισοδήματος που πράγματι αποκόμισαν από τις παραδόσεις τους γάλακτος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου χωρίς οποιαδήποτε ποσότητα αναφοράς, προσauξημένου κατά το εισόδημα που πραγματοποίησαν, ή θα είχαν μπορέσει να πραγματοποιήσουν, κατά την ίδια αυτή περίοδο, από ενδεχόμενες εναλλακτικές δραστηριότητες».

ως ειδικό αντιστάθμισμα της απαγόρευσης εμπορίας που συνιστούσε μορφή αποζημίωσης, από την αυτοτελή αξία των πιστοποιητικών εισαγωγής μπανάνας, η οποία και χρησιμοποιήθηκε στο δικανικό συλλογισμό ως κρίσιμο εμπορικό αντικειμενικό στοιχείο¹⁷⁶.

Η ως άνω πειστική διαφοροποίηση της μεθόδου υπολογισμού της ζημίας αντανakλάται και στην ποσοτικοποίηση του ύψους του διαφυγόντος εισοδήματος. Ενώ δηλαδή στις υποθέσεις εμπορίας γάλακτος τα υποθετικά εισοδήματα υπολογίστηκαν με αναγωγή στις μέσες στατιστικές τιμές¹⁷⁷

Το Δικαστήριο δέχθηκε έτσι, διευκρινίζοντας και περιορίζοντας τη, τη μέθοδο την οποία πρότειναν οι ενάγοντες, η οποία βασιζόταν στην ανασύσταση της υποθετικής οικονομικής καταστάσεως στην οποία θα βρίσκονταν αν είχαν πραγματοποιήσει τις παραδόσεις γάλακτος που αντιστοιχούσαν στις ποσότητες αναφοράς που δικαιούνται. Το Δικαστήριο διατύπωσε, ωστόσο, την επιφύλαξη ότι ιδιαίτερες περιστάσεις θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν διαφορετική κρίση ως προς τα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη προς εκτίμηση της ζημίας, αποκλείοντας πάντως το κριτήριο που συνίσταται στον αριθμητικό προσδιορισμό του διαφυγόντος κέρδους των εναγόντων βάσει του ποσού της πριμοδοτήσεως μη εμπορίας, με την αιτιολογία ότι «η πριμοδότηση αυτή συνιστά την αντιπαροχή για τη δέσμευση μη εμπορίας και δεν έχει καμία συνάφεια με τη ζημία που υπέστησαν οι ενάγοντες» (προμνησθείσα απόφαση της 19ης Μαΐου 1992, Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψη 34).».

¹⁷⁶ Σκέψεις 116-117:

«Όμως, αν η πριμοδότηση μη εμπορίας δεν είχε καμία σχέση με τα κέρδη τα οποία οι ενάγοντες στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι προμνησθείσες αποφάσεις Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής θα μπορούσαν να είχαν αποκομίσει αν δεν είχαν στερηθεί παρανόμως των ποσοτήτων αναφοράς τους, από τις διαπιστώσεις που περιέχονται ανωτέρω στις σκέψεις 107 έως 111 προκύπτει ότι δεν συμβαίνει το ίδιο, εν προκειμένω, όσον αφορά τη συναλλακτική αξία των πιστοποιητικών εισαγωγής που δεν χορηγήθηκαν στην αιτούσα. Πράγματι, η αξία αυτή αντιπροσώπευε όχι, όπως συνέβαινε με την πριμοδότηση μη εμπορίας στον τομέα του γάλακτος, ένα σταθερό ποσό κατ' αποκοπήν και δια της διοικητικής οδού καθοριζόμενο προκειμένου να παρασχεθεί στους επιχειρηματίες μια κάποια «αποζημίωση για την απώλεια των εσόδων από την εμπορία των εν λόγω προϊόντων», αλλά ένα καθαρά εμπορικό στοιχείο, καθοριζόμενο από τους ενδιαφερόμενους επιχειρηματίες σύμφωνα με τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης και, ως εκ τούτου, θεωρούμενο ως αντικατοπτρίζον, τουλάχιστον κατά προσέγγιση, την οικονομική αξία των ανταλλασσόμενων πιστοποιητικών, τα οποία παρείχαν τη δυνατότητα πραγματοποίησής μιας εμπορικής πράξεως υπό πλεονεκτικούς όρους.

Ασφαλώς, η αιτούσα θα μπορούσε να είχε βρεθεί σε διαφορετική οικονομική κατάσταση αναλόγως της επιλογής της όσον αφορά τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο θα εκμεταλλευόταν τα πιστοποιητικά. Η εκχώρηση των πιστοποιητικών θα της είχε αποφέρει δεδομένα καθαρά έσοδα, ενώ με την εισαγωγή και εμπορία των μπανανών η αιτούσα θα ήταν εκτεθειμένη στις αβεβαιότητες που είναι συμφυείς κάθε εμπορικής δραστηριότητας και, επομένως, θα μπορούσε να είχε πραγματοποιήσει, ενδεχομένως, κέρδη μεγαλύτερα από τα έσοδα που πραγματοποίησε με την εκχώρηση των πιστοποιητικών, αλλά επίσης θα μπορούσε να είχε υποστεί και διαχειριστικές ζημίες, αναλόγως, μεταξύ άλλων, της καταστάσεως της αγοράς και της οικονομικής αποδοτικότητας της επιχειρήσεως».

¹⁷⁷ Ο.π., σκέψεις 64-66: «Πάντως, τέτοια εκτίμηση στηριζόμενη σε ατομικά και συγκεκριμένα στοιχεία προσκρούει εν προκειμένω σε διαρθρωτικά και πραγματικά εμπόδια τα οποία αφορούν τόσο τα υποθετικά όσο και τα εναλλακτικά εισοδήματα.

Όπως προκύπτει από την προσωρινή απόφαση, τα εισοδήματα που θα είχαν αποκομίσει οι ενάγοντες από τις παραδόσεις γάλακτος σύμφωνα με τη συνήθη πορεία των πραγμάτων - δηλαδή αν είχαν παραγωγή γάλακτος αντιστοιχούσα στις ποσότητες αναφοράς τις οποίες δικαιούνταν -, αποτελούν εισοδήματα υποθετικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, εκ της φύσεώς τους, τα εισοδήματα αυτά μπορούν να προσδιοριστούν μόνο με την προσφυγή σε μέσες στατιστικές τιμές αντιστοιχούσες - σύμφωνα με το πνεύμα της προσωρινής αποφάσεως - σε αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση όπως εκείνη καθενός από τους ενάγοντες.

Τέτοια μέθοδος ισχύει επίσης για τα εναλλακτικά εισοδήματα, εφόσον αυτά περιλαμβάνουν, σύμφωνα με τη σκέψη 33 της προσωρινής αποφάσεως, τα μέσα εναλλακτικά εισοδήματα που θα μπορούσαν να έχουν πραγματοποιήσει οι ενάγοντες αν είχαν λελογισμένως επιδοθεί σε εναλλακτικές δραστηριότητες».

Σκέψη 92: «Τα εισοδήματα που θα μπορούσαν να αποκομίσουν οι ενάγοντες από την παράδοση γάλακτος, κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, υπολογίζονται με τον πολλαπλασιασμό των ποσοτήτων γάλακτος που θα μπορούσαν να παραδώσουν κατά την περίοδο που πρέπει να ληφθεί υπόψη για την αποζημίωση επί την τιμή του γάλακτος».

ποσοτήτων και τιμών του επίμαχου προϊόντος στις περιόδους αναφοράς, η *αυτοτελής εμπορική αξία* του οικείου πιστοποιητικού, στοιχείο που δεν συνέτρεχε για το εμπόριο του γάλακτος, απλοποίησε σημαντικά τη μέθοδο ποσοτικού υπολογισμού στις υποθέσεις εισαγωγής μπανάνας. Στην τελευταία περίπτωση, το Δικαστήριο, επικαλούμενο λόγους απλούστευσης και διαφάνειας, προέκρινε τον υπολογισμό του διαφυγόντος εισοδήματος, με αναγωγή στην παρεχόμενη δυνατότητα της εκχώρησης των πιστοποιητικών και όχι της εμπορίας των οικείων ποσοτήτων¹⁷⁸.

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι η διαφοροποίηση των εργαλείων στα οποία προσέφυγε το Δικαστήριο για να κρίνει επί του δυσχερούς θέματος του υπολογισμού της αποκαταστατέας ζημίας στις προαναφερθείσες υποθέσεις, τού επέτρεψε να αποφανθεί με συναλλακτική ασφάλεια, λαμβάνοντας υπόψη τη συναλλακτική ιδιαιτερότητα του οικονομικού αγαθού που αποτέλεσε κάθε φορά το αντικείμενο εμπορίας, δηλαδή να αναχθεί σε καθεμία από τις κρινόμενες σχέσεις στην ιδιαίτερη φύση της οικείας ειδικότερης αγοράς.

B.3 Ζημία (ιδίως διαφυγόν κέρδος) και προσβαλλόμενο έννομο αγαθό

Από την επισκόπηση της νομολογίας του Δικαστηρίου για τον τρόπο υπολογισμού της ζημίας μπορεί να συναχθεί επίσης και ένα αποφαστικό πόρισμα: το Δικαστήριο δεν φαίνεται να προσανατολίζεται στη νομική φύση του πληττόμενου δικαιώματος, και ειδικότερα στο χαρακτήρα του ως απόλυτου ή σχετικού, ως αποφασιστικό κριτήριο για τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης. Ότι η εννοιοκρατική αυτή διάκριση στερείται, κατά την αντίληψη του Δικαστηρίου, σημασία, συνάγεται πρωτίστως από την εξέταση του ζητήματος υπολογισμού της αποθετικής

---

¹⁷⁸ Ο.π., σκέψεις 118-119:

«Ωστόσο, δεν επιβάλλεται να εκτιμηθεί η ζημία την οποία υπέστη η ενάγουσα βάσει της υποθέσεως ότι η αιτούσα θα είχε χρησιμοποιήσει τα πιστοποιητικά για να εισαγάγει και να διαθέσει μπανάνες στην αγορά και κατ' εφαρμογήν της μεθόδου που ακολούθησε το Δικαστήριο στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι προμνησθείσες αποφάσεις Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής. Ένας τέτοιος υπολογισμός, πέραν της πολυπλοκότητάς του και της καθυστέρησης που θα συνεπαγόταν κατά την ανασύσταση της περιουσίας της αιτούσας, θα κατέληγε αναγκαστικά, και αυτός, ως απόπειρα εκτιμήσεως οικονομικών δραστηριοτήτων εν πολλοίς υποθετικών (βλ., υπό το πνεύμα αυτό, προμνησθείσα απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 2000, Mulder κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψεις 79 και 84), σε ένα κατά προσέγγιση αποτέλεσμα. Εξάλλου, μια εκτίμηση των επιπλέον εσόδων τα οποία η αιτούσα θα μπορούσε να είχε πραγματοποιήσει αν είχε δοθεί θετική απάντηση στην αίτησή της, όπως η εκτίμηση την οποία προτείνει η Επιτροπή –και η οποία στηρίζεται στην εφαρμογή, επί των ποσοτήτων μπανανών τις οποίες αντιπροσωπεύουν τα μη χορηγηθέντα πιστοποιητικά, των περιθωρίων κέρδους που πραγματοποιήσει η αιτούσα με τις εισαγωγές μπανανών που πράγματι πραγματοποιήσει κατά την περίοδο 1997-1998– δεν φαίνεται πρόσφορη εν προκειμένω, καθόσον αυτά τα περιθώρια κέρδους επηρεάστηκαν πιθανότατα από το γεγονός ότι το επίπεδο δραστηριότητας της αιτούσας στο εμπόριο μπανανών τρίτων χωρών και μη παραδοσιακών μπανανών ΑΚΕ κατά την περίοδο αυτή παρέμεινε πολύ κατώτερο εκείνου το οποίο θα μπορούσε να έχει επιτύχει η αιτούσα αν είχε χρησιμοποιήσει, για την εισαγωγή μπανανών και τη διάθεσή τους στην αγορά, τα επιπλέον πιστοποιητικά που θα της είχαν χορηγηθεί αν είχε γίνει δεκτή η από 21 Ιανουαρίου 1997 αίτησή της.

Πρέπει να θεωρηθεί ότι μια μέθοδος εκτιμήσεως της ζημίας στηριζόμενη στην υπόθεση της εκχώρησης των πιστοποιητικών είναι, από οικονομικής απόψεως, εύλογη και εμφανίζει, συγκρόνως, πλεονεκτήματα από πλευράς απλότητας, ταχύτητας και αξιοπιστίας. Μπορεί, συνεπώς, να εγκριθεί, υπό την επιφύλαξη της εξέτασεως των διαθεσίμων στοιχείων όσον αφορά τη συναλλακτική αξία των μη χορηγηθέντων πιστοποιητικών».

ζημίας (των διαφυγόντων κερδών). Ο προσανατολισμός του Δικαστηρίου είναι σύμφωνος με τη συναλλακτική και εμπορική πραγματικότητα, καθώς αποδίδει έμφαση προεχόντως στο επιχειρηματικό συμφέρον που ματαιώθηκε ή αποδυναμώθηκε από τη ζημιογόνα συμπεριφορά, χωρίς να εξαρτά τη διάγνωση της παρανομίας από το αν με τη συμπεριφορά του ζημιώσαντος πλήττεται κάποιο υπό στενή έννοια δικαίωμα του ζημιωθέντος ή πώς αυτό κατατάσσεται θεωρητικά σε δογματικές κατηγορίες του ιδιωτικού δικαίου.

Στη νομολογία του Δικαστηρίου ανευρίσκονται χαρακτηριστικά παραδείγματα της ως άνω προσέγγισης. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έκρινε¹⁷⁹ ότι συνιστά διαφυγόν κέρδος η χρηματοδότηση που θα ελάμβανε η αιτούσα επιχείρηση, αν δεν είχε μεσολαβήσει η παράνομη συμπεριφορά του οργάνου κατά την εξέταση της αίτησής της. Και ναι μεν το αίτημά της απορρίφθηκε στην επίδικη υπόθεση ως προώρως ασκηθέν, τούτο όμως δεν αναιρεί το νομικό χαρακτηρισμό της ματαιωθείσας χρηματοδότησης ως αποκαταστατέου διαφυγόντος κέρδους, εφόσον ασφαλώς πληρούνται οι λοιπές προϋποθέσεις για την ανόρθωση. Ομοίως, έκρινε το Δικαστήριο¹⁸⁰ ότι συνιστά διαφυγόν κέρδος και το μη εισπραχθέν υπερβάλλον τίμημα (μετοχών) από σκοπούμενη αγοραπωλησία, η οποία, ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκε στον πλέον συμφέροντα χρόνο (αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο), επειδή παρανόμως κρίθηκε αρχικώς ασύμβατη με τη νομοθεσία περί συγκέντρωσης επιχειρήσεων. Το απόσπασμα της σχετικής κρίσης του Δικαστηρίου είναι χαρακτηριστικό: *«Η ζημία που αποτελείται από τη μείωση της τιμής εκχωρήσεως της Legrand στη Wendel-KKR, η οποία προκλήθηκε από τη μετάθεση της υλοποίησεως της πωλήσεως της Legrand στον εκδοχέα έως τις 10 Δεκεμβρίου 2002, είναι ίση προς την υφιστάμενη διαφορά μεταξύ της τιμής εκχωρήσεως της Legrand που συμφωνήθηκε εν προκειμένω μεταξύ των συμβαλλομένων μερών και εκείνης που η Schneider θα είχε μπορέσει να επιτύχει από τον εκδοχέα αν διέθετε κατά το πέρας της πρώτης διαδικασίας ελέγχου της πράξεως συγκεντρώσεως, στις 10 Οκτωβρίου 2001, σύννομη απόφαση επί του συμβατού της πράξεως συγκεντρώσεως με την κοινή αγορά»*.

Και στις δύο ως άνω περιπτώσεις πλήττεται προσδοκία περιουσιακής επαύξησης που δεν συνδέεται, ωστόσο, με κεκτημένο δικαίωμα κατά το χρόνο εκδήλωσης της παράνομης συμπεριφοράς.

Ανάλογη συλλογιστική εκδηλώνεται πάντως και σε αποφάσεις επί αιτήματος αποκατάστασης θετικής ζημίας. Δέχθηκε έτσι το Δικαστήριο ότι η ζημία μπορεί να συνίσταται και στη διάρρηξη υπαρκτών εμπορικών σχέσεων του ζημιωθέντος με τρίτους, όταν αυτή επιδρά πράγματι στα

¹⁷⁹ *Wafer Zoo κατά Επιτροπής*, T-478/93, σκέψεις 49-50.

¹⁸⁰ *Schneider Electric*, ό.π., σκέψη 322.

οικονομικά αποτελέσματα της επιχειρηματικής δράσης του. Και στην περίπτωση αυτή εκείνο που πλήττεται από την παράνομη συμπεριφορά είναι ένα επιχειρηματικό συμφέρον, του οποίου η ικανοποίηση ματαιώνεται ή αποδυναμώνεται. Με τον τρόπο αυτόν και μακριά από εννοιοκρατική κατάταξη, το Δικαστήριο ανέδειξε τον κύκλο των εμπορικών σχέσεων (και ειδικότερα το πελατολόγιο μιας επιχείρησης) σε αυτοτελές προστατευόμενο έννομο αγαθό¹⁸¹.

Η προεκτεινόμενη νομολογία του Δικαστηρίου αντανakλά επομένως μια ευρεία κατανόηση του προσβαλλόμενου αγαθού, το οποίο ταυτίζεται εν τοις πράγμασι με την αναγνωριζόμενη στο νόμο (ως εκδήλωση και της υπερνομοθετικά κατοχυρωμένης ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας στην οικονομική ζωή) ευχέρεια του προσώπου να προβαίνει σε πράξεις επαύξησης ή διατήρησης κεκτημένων περιουσιακών δικαιωμάτων και διασφάλισης της επιχειρηματικής προοπτικής ενός δρώντος οικονομικού φορέα.

B.4 Ειδικότερα το πραγματικό της «απώλειας ευκαιρίας»

Με τη νομολογιακή διάπλαση της ζημίας και ειδικότερα του διαφυγόντος κέρδους, πρέπει να συνδεθεί και μια «υβριδική» κατηγορία ερευνώμενης βλάβης που απαντά στην ενωσιακή νομολογία, αυτή της «απώλειας ευκαιρίας». Μολονότι το Δικαστήριο δεν την ανάγει ρητά σε αυτοτελή κατηγορία, τής επιφυλάσσει μια έντονη συστηματοποίηση που δεν μπορεί να παραμείνει απαρατήρητη για τον μελετητή της νομολογίας του. Η κατηγορία αυτή εμφανίζει ίσως ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον και για τις αξιολογήσεις αιτιώδους συνάφειας που διέπουν την εξωσυμβατική ευθύνη και θα τύχει χωριστής ανάπτυξης και στις εκεί οικείες αναπτύξεις¹⁸². Ωστόσο, ήδη από το σημείο αυτό μπορούν να περιγραφούν ορισμένα χαρακτηριστικά της:

Η ιδιαιτερότητα και η «αυτοτέλεια» της κατηγορίας έχουν σαφή πραγματολογική αφετηρία. Το Δικαστήριο διέπλεξε την κατηγορία αυτή κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στις περιπτώσεις συμμετοχής του ζημιωθέντος σε διαγωνισμό. Στην περίπτωση φυσικού προσώπου, επρόκειτο κατά κανόνα για διαγωνισμό για την πρόσληψη στον προκηρύσσοντα φορέα, ενώ στην περίπτωση νομικών προσώπων για την ανάθεση δημόσιου έργου, υπηρεσίας ή προμήθειας. Ο ζημιωθείς

---

¹⁸¹ *Safa Nicu Sepahan*, ό.π., σκέψη 110:

«Όσον αφορά την ύπαρξη ζημίας, η ρήξη των σχέσεων με σημαντικούς προμηθευτές διαταράσσει, βεβαίως, τις δραστηριότητες μιας εταιρίας. Εντούτοις, η άρνηση προμήθειας προϊόντων δεν αποτελεί, καθεαυτή, ζημία. Συγκεκριμένα, ζημία γεννάται μόνον εάν η άρνηση αυτή αντικατοπτρίζεται στα οικονομικά αποτελέσματα της οικείας εταιρίας. Τούτο συμβαίνει, μεταξύ άλλων, όταν η εταιρία είναι υποχρεωμένη να αγοράζει τα ίδια προϊόντα υπό συνθήκες λιγότερο ευνοϊκές από άλλους προμηθευτές ή όταν η άρνηση παραδόσεως προκαλεί καθυστέρηση στην εκτέλεση των συμβάσεων οι οποίες έχουν συναφθεί με πελάτες, εκθέτοντας έτσι την εταιρία σε οικονομικές κυρώσεις. Ομοίως, στην περίπτωση που δεν μπορεί να βρεθεί εναλλακτικός προμηθευτής, μπορεί να καταγγεληθούν υφιστάμενες συμβάσεις και μπορεί να παρεμποδιστεί η συμμετοχή της επίμαχης εταιρίας σε εν εξελίξει προσκλήσεις υποβολής προσφορών»..

¹⁸² Βλ. αμέσως παρακάτω υπό II.Γ.

αποδίδει στον φορέα της διαγωνιστικής διαδικασίας ή σε άλλο υποκείμενο σχετιζόμενο με αυτήν πλημμέλεια που έγκειται είτε στην εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή κανόνων της οικείας νομοθετικής ρύθμισης είτε σε σφάλμα εκτίμησης των προσόντων, της προσφοράς ή εν γένει της υποψηφιότητας του διαγωνιζόμενου, με αποτέλεσμα η βλάβη του τελευταίου να συνίσταται στον αποκλεισμό του από την επόμενη φάση του διαγωνισμού.

Πρόκειται επομένως για μια κατηγορία που βασίζεται στη σύλληψη της «ευκαιρίας» ως άυλου διακριτού αγαθού με αυτοτελή περιουσιακή αξία, δηλαδή ένα περιουσιακό «δύνασθαι», που αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη στο αποκλειόμενο από την επόμενη φάση του διαγωνισμού πρόσωπο. Η προσβολή αυτού ακριβώς του περιουσιακού «δύνασθαι», η οποία συντελείται δια της παρεμπόδισης συμμετοχής του δυνάμενου προσώπου στο επόμενο στάδιο της διαγωνιστικής διαδικασίας, συνιστά παρανόμως επαγόμενη σε αυτό ζημία που δεν μπορεί να παραμείνει αδιάφορη και στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης. Η διαφορά αυτής ακριβώς της ζημίας από το διαφυγόν κέρδος έγκειται στο το ότι δεν αποτυπώνει τη βλάβη ως συνδεόμενη με την πλήρη ωφέλεια την οποίαν επεδίωκε ο ζημιωθείς, αλλά με κάποιο *ενδιάμεσο στάδιο* στην επιδίωξη της ωφέλειας αυτής. Η αποκρυστάλλωση της διάκρισης συντελέστηκε σταδιακά —ακόμη και μεταξύ προσωρινής και οριστικής δικαστικής προστασίας στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης¹⁸³ — και όχι πάντοτε με δογματική σαφήνεια, καθώς η «απώλεια ευκαιρίας» χρησιμοποιήθηκε ορολογικά ως συγκριτικό εργαλείο απόρριψης του αιτήματος προς επιδίκαση του πλήρους διαφυγόντος κέρδους¹⁸⁴ ή και ως μέγεθος ενδεικτικό της έλλειψης βέβαιης και υπαρκτής ζημίας,

---

¹⁸³ Βλ. αμέσως παρακάτω.

¹⁸⁴ *Agriconsulting Europe κατά Επιτροπής*, T-570/13, σκέψεις 91-96, 100, 110.

έστω και μερικής έκτασης¹⁸⁵. Στη συνέχεια όμως η «απώλεια ευκαιρίας» ορθώς κρίθηκε¹⁸⁶ ότι αποτελεί ζημία υπαρκτή και επανορθώσιμη, μη ταυτιζόμενη όμως με το διαφυγόν κέρδος που θα συνίστατο στην πλήρη ανάληψη του διαγωνιστικού αντικειμένου, δηλαδή στην πλήρωση της θέσης με τελική επιτυχία στο διαγωνισμό (πρόσληψη ή κατακύρωση). Η τελευταία αυτή θέση φαίνεται να παγιώνεται στη νομολογία του Δικαστηρίου, και μάλιστα στη βάση μιας συστηματικά

¹⁸⁵ Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Επιτροπής, T-409/09 (Διάταξη), σκέψεις 85-86:

«Εν πάση περιπτώσει, η απώλεια ευκαιρίας για την κατακύρωση της επόμενης σύμβασης δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πραγματική και βέβαιη ζημία παρά μόνο στην περίπτωση κατά την οποία, αν δεν είχε υπάρξει η υπαίτια συμπεριφορά της Επιτροπής, δεν θα υπήρχε καμιά αμφιβολία ότι η πρώτη σύμβαση θα είχε κατακυρωθεί στην ενάγουσα. Επιβάλλεται όμως να υπογραμμιστεί ότι, στο σύστημα των δημόσιων διαγωνισμών, όπως στην προκειμένη περίπτωση, η αναθέτουσα αρχή διαθέτει σημαντική διακριτική ευχέρεια κατά τη λήψη της απόφασης για την κατακύρωση της σύμβασης (βλ., συναφώς, την παρατεθείσα ανωτέρω στη σκέψη 27 διάταξη Ehcron κατά Επιτροπής, σκέψη 77). Επιβάλλεται επίσης η παρατήρηση ότι ο μόνος λόγος για τον οποίο το Πρωτοδικείο ακύρωσε την απόφαση με την οποία απορρίφθηκε η προσφορά της ενάγουσας και κατακυρώθηκε η πρώτη σύμβαση στον επιλεγέντα υποψήφιο ήταν η παράβαση από την Επιτροπή της υποχρέωσης αιτιολόγησης της εν λόγω απόφασης (βλ., συναφώς, την παρατεθείσα ανωτέρω στη σκέψη 6 απόφαση Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Επιτροπής, σκέψη 80). Επομένως, όχι μόνο η ενάγουσα δεν είχε καμία βεβαιότητα σχετικά με την κατακύρωση της πρώτης σύμβασης, αλλά δεν υπάρχει στη δικογραφία και κανένα στοιχείο στο οποίο να μπορεί να στηριχθεί το συμπέρασμα αυτό.

Επομένως, ακόμη και αν υποτεθεί ότι η ενάγουσα υπέστη ενδεχομένως ζημία επειδή απώλεσε την ευκαιρία να της κατακυρωθεί η πρώτη σύμβαση λόγω της υπαίτιας συμπεριφοράς της ΓΔ Αλιείας, ζημία για την οποία η αξίωση αποκατάστασης έχει εν πάση περιπτώσει παραγραφεί, αυτή και μόνον η απώλεια ευκαιρίας δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής για να προκαλέσει πραγματική και βέβαιη ζημία στην ενάγουσα που να προκύπτει από την απώλεια της ευκαιρίας να συνάψει την επόμενη σύμβαση, στην περίπτωση κατά την οποία γινόταν δεκτό ότι η σύμβαση αυτή εμφανίζει επαρκή σχέση με την πρώτη σύμβαση (βλ., συναφώς, την παρατεθείσα ανωτέρω στη σκέψη 27 διάταξη Ehcron κατά Επιτροπής, σκέψη 77)».

¹⁸⁶ Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Επιτροπής (T-299/11), ό.π., σκέψεις 144-146:

«(...) Από τα ανωτέρω προκύπτει εξάλλου ότι, ακόμη και αν ληφθεί υπόψη η ευρεία εξουσία εκτιμήσεως της αναθέτουσας αρχής αναφορικά με την ανάθεση της επίμαχης συμβάσεως, η απώλεια ευκαιρίας που υπέστη εν προκειμένω η πρώτη προσφεύγουσα αποτελεί πραγματική και βέβαιη ζημία κατά την έννοια της νομολογίας (βλ., υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογία, απόφαση της 9ης Νοεμβρίου 2006, Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής, C 243/05 P, Συλλογή, EU:C:2006:708, σκέψεις 26 έως 42· προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Cruz Villalón στην υπόθεση Giordano κατά Επιτροπής, C 611/12 P, Συλλογή, EU:C:2014:195, σημείο 61, και απόφαση Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά ΕΤΕπ, σκέψη 137 ανωτέρω, EU:T:2011:494, σκέψεις 66 και 67). Πράγματι, εν προκειμένω, το γεγονός και μόνον ότι η πρώτη προσφεύγουσα κατετάγη στην τρίτη θέση βάσει του συστήματος της προτεραιότητας και, επομένως, όντινι δεκτή ως εν δυνάμει αντισυμβαλλόμενος, καθιστά ελάχιστα πιθανή την περίπτωση να μπορούσε η αναθέτουσα αρχή να μην της αναθέσει την επίμαχη σύμβαση.

Επιπλέον, όπως ορθώς υποστηρίζουν οι προσφεύγουσες, σε περίπτωση όπως η εξεταζόμενη, στην οποία, κατά το πέρας της ένδικης διαδικασίας ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου, υφίσταται σημαντικός κίνδυνος να έχει εκτελεστεί πλήρως η επίμαχη σύμβαση, η μη αναγνώριση από τα δικαιοδοτικά όργανα της Ένωσης της απώλειας της ως άνω ευκαιρίας και της αναγκαιότητας αποκαταστάσεώς της θα ήταν αντίθετη στην αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνει το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πράγματι, σε μια τέτοια περίπτωση, η ακύρωση με αναδρομική ενέργεια της αποφάσεως περί αναθέσεως δεν παρέχει πλέον κανένα πλεονέκτημα στον θιγέντα διαγωνιζόμενο, με αποτέλεσμα η απώλεια ευκαιρίας να παύσει να παύσει να υφίσταται ως μη επανορθώσιμη. Επιπροσθέτως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, λόγω των προϋποθέσεων που διέπουν τις διαδικασίες ασφαλιστικών μέτρων ενώπιον του Προέδρου του Γενικού Δικαστηρίου, στην πράξη ο διαγωνιζόμενος του οποίου η προσφορά έχει αποτελέσει αντικείμενο παράνομης αξιολογήσεως και απορρίψεως σπανίως είναι σε θέση να επιτύχει την αναστολή εκτελέσεως της αποφάσεως αυτής [διάταξη της 23ης Απριλίου 2015, Επιτροπή κατά Vanbreda Risk & Benefits, C 35/15 P(R), EU:C:2015:275· διάταξη της 4ης Φεβρουαρίου 2014, Serco Belgium κ.λπ. κατά Επιτροπής, T 644/13 R, EU:T:2014:57, σκέψεις 18 επ.].

Κατά συνέπεια, το Γενικό Δικαστήριο κρίνει, εν προκειμένω, αναγκαία την καταβολή αποζημιώσεως στην πρώτη προσφεύγουσα λόγω απώλειας ευκαιρίας, στο μέτρο κατά το οποίο η απόφαση περί αναθέσεως, ακόμη και αν ακυρωθεί με αναδρομική ενέργεια, έχει στην πράξη εκμηδενίσει οριστικώς τη δυνατότητα να καταταγεί η προσφορά της προσφεύγουσας σε καλύτερη θέση και, ως εκ τούτου, την ευκαιρία της τελευταίας να της ανατεθούν οι επιμέρους εκτελεστικές συμβάσεις στο πλαίσιο της εφαρμογής της συμβάσεως-πλαίσου».

διαπλασμένης διάκρισης προς το διαφυγόν κέρδος, που θα είχε ο ζημιωθείς σε περίπτωση οριστικής επιτυχίας στον διαγωνισμό (με την πρόσληψή του ή την κατακύρωση του διαγωνιστικού αντικειμένου). Η διατύπωση του Δικαστηρίου είναι χαρακτηριστική¹⁸⁷:

«Όμως, αφενός, τα δύο αυτά είδη ζημίας διαφέρουν μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, το διαφυγόν κέρδος αφορά την αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από την απώλεια της ίδιας της συμβάσεως, ενώ η απώλεια ευκαιρίας αφορά την αντιστάθμιση της απώλειας της ευκαιρίας του ενδιαφερομένου να συνάψει την εν λόγω σύμβαση (βλ., υπ' αυτή την έννοια, αποφάσεις της 21ης Μαΐου 2008, Belfass κατά Συμβουλίου, T-495/04, EU:T:2008:160, σκέψη 124, και της 20ής Σεπτεμβρίου 2011, Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά ΕΤΕπ, T-461/08, EU:T:2011:494, σκέψη 210).

Αφετέρου, το ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως που διαθέτει η αναθέτουσα αρχή όσον αφορά την ανάθεση της επίμαχης συμβάσεως δεν αποτελεί λόγο ώστε να μην μπορεί να είναι η ζημία λόγω απώλειας ευκαιρίας πραγματική και βέβαιη κατά την έννοια της νομολογίας (βλ., υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογία, απόφαση της 9ης Νοεμβρίου 2006, Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής, C-243/05 P, EU:C:2006:708, σκέψεις 26 έως 42, και προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Cruz Villalón στην υπόθεση Giordano κατά Επιτροπής, C-611/12 P, EU:C:2014:195, σημεία 60 και 61). Εξάλλου, το γεγονός ότι η αναθέτουσα αρχή ουδόλως έχει υποχρέωση προς ανάθεση της δημόσιας συμβάσεως δεν αποκλείει τη διαπίστωση απώλειας ευκαιρίας στην προκειμένη περίπτωση».

Το σημαντικότερο στοιχείο στην παραπάνω κρίση είναι η αποσύνδεση της διαγνωσθείσας υπαρκτής (ενδιάμεσης) βλάβης από τη διακριτική ευχέρεια του οργάνου σε μεταγενέστερες φάσεις της διαγωνιστικής διαδικασίας. Η ζημία έγκειται εν προκειμένω στη ματαίωση της ευκαιρίας του ζημιωθέντος να εισέλθει στις φάσεις εκείνες του διαγωνισμού που θα τού επέτρεπαν να επιδιώξει και αυτός το προβλεπόμενο στις σχετικές ρυθμίσεις αποτέλεσμα, το οποίο θα υπέκειτο επίσης στον προβλεπόμενο περαιτέρω, νέον έλεγχο. Ο αποκλεισμός του από τις φάσεις αυτές αποτελεί έτσι ζημία, η οποία είναι αυτοτελής, χωρίς δηλαδή να εξαρτάται από την ενδεχόμενη στο μέλλον άσκηση της διακριτικής ευχέρειας του οργάνου για την πρόσληψη ή την κατακύρωση του διαγωνιστικού αντικειμένου.

Καταστρώνεται έτσι μια ειδικότερη μορφή «ενδιάμεσης» βλάβης, που συνίσταται στη ματαίωση της δυνατότητας (περαιτέρω) επιδίωξης και επίτευξης του διαγωνιστικού αντικειμένου. Η βλάβη αυτή δεν μπορεί να ταυτιστεί με το διαγωνιστικό αντικείμενο καθαυτό (δηλαδή με την πρόσληψη ή την ανάθεση), γιατί μεσολαβεί και άλλο στάδιο διαγωνιστικής διαδικασίας ή αναγνωρίζεται

---

¹⁸⁷ Βακάκης και Συνεργάτες, ό.π., σκέψεις 188-189.

ευρύ περιθώριο διακριτικής εκτίμησης στον αναθέτοντα φορέα¹⁸⁸. Η ζημία είναι έτσι η απλή «απώλεια ευκαιρίας»¹⁸⁹. Ο βαθμός βεβαιότητας για την πραγμάτωση τελικά αυτής της ευκαιρίας παραλλάσσει, πράγμα που εντάσσεται και εξετάζεται στο πλαίσιο της παρακάτω (υπό Γ.) έρευνας του αιτιώδους συνδέσμου. Εκείνο πάντως που συνάγεται οριστικά ήδη από την προεκτεθείσα νομολογιακή διάπλαση είναι ότι η «απώλεια ευκαιρίας» δεν ταυτίζεται κατά περιεχόμενο με το διαφυγόν κέρδος από την επιτυχία στον διαγωνισμό και αποσυνδέεται από ενδεχόμενη άσκηση αναγνωριζόμενης στο αρμόδιο όργανο διακριτικής ευχέρειας σε μεταγενέστερες φάσεις του.

Η διάκριση αυτή της «απώλειας ευκαιρίας» προς το διαφυγόν κέρδος έχει όμως και μια κανονιστική αναγωγή. Για να θεωρήσει ο ζημιωθείς ότι αποκτά την ωφέλεια στην οποίαν τελικά αποβλέπει (την πρόσληψη ή την ανάθεση), πρέπει να μεσολαβήσει η κατάρτιση σύμβασης με τον προκηρύσσοντα ή αναθέτοντα φορέα, δηλαδή να ιδρυθεί νέος νόμιμος λόγος¹⁹⁰. Το διαφυγόν κέρδος θα μπορούσε έτσι να αναζητηθεί ως θετικό διαφέρον εκπληρώσεως μόνον αν έχει καταρτιστεί μια τέτοια σύμβαση, αν δηλαδή η αξίωση για το διαφυγόν μπορούσε να θεμελιωθεί σε άλλο νόμιμο λόγο (προφανώς ενδοσυμβατικό). Ελλείψει όμως τέτοιας σύμβασης, η «απώλεια ευκαιρίας» παραμένει πάντοτε στη σφαίρα του αρνητικού διαφέροντος εμπιστοσύνης, αυτού δηλαδή που ανορθώνεται αν δεν είχε χωρήσει ο νόμιμος λόγος ευθύνης (εδώ η εξωσυμβατική ευθύνη από την παράνομη απώλεια ευκαιρίας). Αυτό βέβαια δεν αποκλείει την περίπτωση ανόρθωσης της θετικής ζημίας στην οποίαν υποβλήθηκε ο διαγωνιζόμενος για να εξασφαλίσει απλώς και μόνο τη συμμετοχή του στην επόμενη φάση¹⁹¹.

B.5 Μη περιουσιακή βλάβη

Τέλος, αυξημένο ενδιαφέρον εμφανίζει και η νομολογιακή διάπλαση μιας αποκαταστατέας και κατά το ενωσιακό δίκαιο «ηθικής βλάβης». Η εξέλιξη αυτή μπορεί να ενταχθεί σε μια παγιωμένη

---

¹⁸⁸ Στις καταστάσεις αυτές υπεισέρχονται και καθοριστικές αξιολογήσεις αιτιώδους συνδέσμου, για τις οποίες θα γίνει αναλυτικά λόγος αμέσως παρακάτω.

¹⁸⁹ Πέραν όμως αυτής της θεωρητικής αναζήτησης, είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί πώς το Δικαστήριο οριοθετεί ποσοτικά αυτό το είδος της ζημίας (*Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Επιτροπής*, T-299/11, *ό.π.*, σκ. 149-154).

Ως ποσοτικά κριτήρια προσδιορισμού της «απώλειας ευκαιρίας» τέθηκαν η εκτιμώμενη αξία της επίμαχης σύμβασης (υπό το πρίσμα της διάρκειάς της βάσει της προκήρυξης), το ποσοστό της πιθανότητας επιτυχίας της ενάγουσας (βάσει της μεθόδου υπολογισμού της Συγγραφής Υποχρεώσεων), το εκτιμώμενο καθαρό κέρδος της και τα κέρδη της από άλλες πηγές. Το προσδιορισθέν καθαρό κέρδος βάσει των ανωτέρω πρέπει να πολλαπλασιαστεί με την πιθανότητα επιτυχίας.

¹⁹⁰ Είναι γνωστή η εγχώρια νομολογία υπέρ της φύσης της συμμετοχής του διαγωνιζόμενου σε διαγωνισμό για την πρόσληψη ως αποδοχής της πρότασης (Διακήρυξης) υπό την αναβλητική αίρεση της επιτυχίας, ενώ της συμμετοχής σε πλειοδοτικό/μειοδοτικό διαγωνισμό ως υποβολής πρότασης-ανταπόκρισης στην πρόσκληση προς υποβολή πρότασης (Διακήρυξης) εκ μέρους του αναθέτοντος φορέα.

¹⁹¹ *AFCon Management Consultants*, T-160/03, σκέψεις 98, 102.

προστατευτική εξελικτική κατεύθυνση του Δικαστηρίου προς μη περιουσιακά αγαθά, με έρεισμα αυξημένης τυπικής ισχύος ρυθμίσεις για τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως είναι προεχόντως αυτές του ΧΘΔΕΕ¹⁹². Στις περιπτώσεις αυτές, η φύση του παραβιαζόμενου κανόνα, το πληττόμενο έννομο αγαθό και το είδος της ανορθωτέας ζημίας βρίσκονται σε στενή αξιολογική σύνδεση. Το συστατικό του παρανόμου θα πληρούται κατά κανόνα από την παραβίαση κανόνα προστατευτικού κάποιου δικαιώματος μη περιουσιακής φύσης, το οποίο θα είναι εν προκειμένω και το προσβαλλόμενο έννομο αγαθό, δηλαδή η βλάβη δεν θα είναι περιουσιακή. Η συνδρομή βλάβης τέτοιας φύσης ήταν δύσκολο να νοηθεί σε αρχικές φάσεις της ιστορικής διαδρομής της Ένωσης, όπου η νομοθετική παραγωγή περιοριζόταν σε διατάξεις προστατευτικές ή ρυθμιστικές αποκλειστικά οικονομικών αγαθών και συμφερόντων.

Η διάπλαση αυτή εμφανίζεται υπό τη μορφή αυτοτελών νομικά σημαντικών πραγματικών τα οποία είναι δεκτικά τυποποίησης στις ακόλουθες μορφές:

α. Μη περιουσιακή ζημία φυσικού προσώπου:

α.1 Ηθική βλάβη και βλάβη σώματος-υγείας: Αναφορικά με εργατικό ατύχημα, το Δικαστήριο εξειδίκευσε τη μη περιουσιακή ζημία ως επιπτώσεις μη οικονομικού χαρακτήρα *«ιδίως όσον αφορά τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις»*¹⁹³ και έκρινε ότι για *«τον καθορισμό του βαθμού αναπηρίας στο πλαίσιο του συστήματος του κανονισμού πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ψυχολογικές και ηθικές συνέπειες»*, έφθασε δε στο σημείο να προσauξήσει την αποζημίωση *«λαμβάνοντας υπόψη την άκρα σοβαρότητα των μη οικονομικών συνεπειών που είχε το ατύχημα»*. Η κατά την έννοια αυτή ηθική βλάβη δεν είναι μόνο μια αυτοτελώς ανορθωτέα μη περιουσιακή ζημία. Παρέχει ταυτόχρονα και αξιολογικά (ποιοτικά και ποσοτικά) κριτήρια για την επιμέτρηση της βλάβης άλλων ανορθωτέων μεγεθών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, στην κατεύθυνση της ίδιας προβληματικής, η αναφορά του Δικαστηρίου, στο πλαίσιο άλλης υπόθεσης¹⁹⁴, στη σωματική βλάβη ως αυτοτελές είδος μη περιουσιακής ζημίας που δεν ταυτίζεται με την ηθική βλάβη. Έκρινε εκεί το Δικαστήριο: *«Αναφορικά με τη μη περιουσιακή ζημία, ο ενάγων ζητεί την αποκατάσταση τόσο της σωματικής όσο και της ηθικής του βλάβης»* και περαιτέρω *«να αναγνωριστεί ότι το θύμα ενός ατυχήματος πρέπει, ασχέτως οποιασδήποτε περιουσιακής ζημίας, να αποζημιώνεται για τη βλάβη που συνδέεται με το πρόσωπό του και στην οποία περιλαμβάνεται κάθε σωματική ή ψυχική ταλαιπωρία.»*

¹⁹² Για τη σχετική καταγραφή στο πλαίσιο της έρευνας πραγματικών του παρανόμου βλ. ενδεικτικά παραπάνω Π.Α.2.5.2.

¹⁹³ *Gerhardus Leussink κ.ά. κατά Επιτροπής*, συνεκδικασθείσες υποθέσεις 169/83 και 136/84, σκέψεις 18-22.

¹⁹⁴ *Grifoni κατά ΕΚΑΕ*, C-308/87, σκ. 36-37.

Ειδικώς όσον αφορά τον ψυχικό κλονισμό άλλων προσώπων για το ατύχημα που συνέβη σε οικείο τους, το Δικαστήριο έκρινε στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης ότι «καίτοι είναι αναμφισβήτητες και οι εν λόγω συνέπειες και ο σύνδεσμος αιτιότητας μεταξύ αυτών και του ατυχήματος, ... δεν περιλαμβάνονται μεταξύ των συνεπειών για τις οποίες φέρει ευθύνη η Επιτροπή ως εργοδότης, πράγμα που βεβαιώνεται από το στοιχείο ότι οι περισσότερες έννομες τάξεις των κρατών μελών δεν προβλέπουν αποζημίωση σε τέτοιες περιπτώσεις». Ανήχθη δηλαδή το Δικαστήριο στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών για να αποκρούσει αξίωση αποκατάστασης μη περιουσιακής ζημίας από έμμεση (αντανακλαστική) ηθική βλάβη, η οποία και έκρινε ότι αποκαθίσταται μόνο σε περίπτωση θανάτου του θύματος, υπό τη μορφή επιδικαζόμενης υπέρ των οικείων του ψυχικής οδύνης.

α.2 Ψυχική οδύνη: Και πράγματι, το Δικαστήριο, αναγόμενο στα δίκαια των Κρατών-Μελών, αναγνώρισε σε αυτά ως γενική αρχή την αξίωση χρηματικής ικανοποίησης για ηθική βλάβη τρίτων (ψυχική οδύνη) σε περίπτωση θανάτου του προσώπου που επλήγη από την παράνομη πράξη. Ο προσδιορισμός του ύψους της αποκαταστατέας ζημίας καταλείπεται «στον δικαστή της Ένωσης ... *ex aequo et bono*» χωρίς τη χρήση των μεθόδων υπολογισμού της εθνικής έννομης τάξης¹⁹⁵.

α.3 Ηθική βλάβη εκ της ιδιότητας του «διοικουμένου»: Σημαντική ύλη παρέχουν όμως και οι υποθέσεις στις οποίες το Δικαστήριο έκρινε περιπτώσεις εικαζόμενης πρόκλησης μη περιουσιακής ζημίας από την ιδιότητα του φερόμενου ζημιωθέντος ως «αποδέκτη» συμπεριφοράς των ενωσιακών οργάνων που απορρέουν από την ενάσκηση αρμοδιοτήτων αμιγώς δημόσιας φύσης. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο αποφάνθηκε¹⁹⁶ ότι η υπέρβαση των ευλόγων ορίων χρονικής διάρκειας της δίκης, δηλαδή η διαιώνιση μιας κατάστασης αβεβαιότητας πέραν του ανεκτού και ανταποκρινόμενου στη συνήθη δικαστική διαδικασία χρόνου, ενδέχεται να προξενεί ηθική βλάβη στον υφιστάμενο τη συνέπεια αυτή διάδικο. Στο ίδιο πλαίσιο κρίθηκε επίσης ότι η ηθική βλάβη μπορεί να εμφανίζεται και ως αίσθημα αδικίας από παράνομη νομική πράξη που τελικά ακυρώθηκε, λόγω και της ψυχικής δοκιμασίας που υπέστη ο διάδικος εκ της ανάγκης διεξαγωγής του σχετικού δικαστικού αγώνα. Συναφώς προς τα ανωτέρω, έκρινε¹⁹⁷ επίσης το Δικαστήριο ότι ηθική βλάβη μπορεί να προκαλεί και η απώλεια της εύλογης εμπιστοσύνης στην αμεροληψία του Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή. Εδώ η παραβιαζόμενη νομική αρχή ταυτίζεται με το πληττόμενο έννομο αγαθό του ζημιωθέντος (εύλογη εμπιστοσύνη). Με αντίστοιχο τρόπο,

---

¹⁹⁵ Ο.π., σκέψη 200.

¹⁹⁶ *Gascogne*, ό.π., σκ. 155, 157, *Kendrion*, ό.π., σκέψεις 126, 128.

¹⁹⁷ *Staelen*, ό.π., σκέψεις 290-293.

έκρινε¹⁹⁸, τέλος, το Δικαστήριο, ιδίως στις γνωστές προαναφερθείσες περιπτώσεις αναγραφής του ζημιωθέντος σε δημόσιους καταλόγους περιοριστικών μέτρων, ότι μόνη η εκούσια ανάκληση ή η δικαστική ακύρωση του βλαπτικού μέτρου δεν είναι καθεαυτήν ικανή και επαρκής για να άρει την εκ της αιτίας αυτής προκληθείσα βλάβη. Αντιθέτως, έκρινε¹⁹⁹ ως επαρκή ανόρθωση τέτοιας μη περιουσιακής βλάβης την ακύρωση της απόφασης ως προς την κατάταξη των προσφορών των διαγωνιζομένων. Η διαφορετική αυτή κρίση ως προς το ανορθώσιμο της βλάβης από την εξαφάνιση (ανάκληση ή ακύρωση) της βλαπτικής απόφασης συναρτάται προφανώς με τον διαφορετικό βαθμό απαξίας που επάγεται για τον διοικούμενο η παράνομη συμπεριφορά του οργάνου στις παραπάνω υποθέσεις, στις οποίες η βλάβη επέρχεται σε διαφορετικό έννομο αγαθό.

β. Μη περιουσιακή ζημία νομικού προσώπου:

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από τη σκοπιά της δικανικής τεχνικής διάγνωσης της μη περιουσιακής ζημίας είναι όμως και η νομολογία εκείνη του Δικαστηρίου που συνδέεται με τη βλάβη στη φήμη και στην επαγγελματική ή επιχειρηματική υπόληψη νομικών προσώπων²⁰⁰. Συνηθέστερη αφορμή στην εν λόγω κατηγορία είναι η λήψη περιοριστικών μέτρων εις βάρος επιχειρήσεων με το αιτιολογικό της στήριξής τους στη διάδοση των πυρηνικών όπλων. Το Δικαστήριο έκρινε ότι μόνη η ονομαστική αναφορά μιας επιχείρησης ή των μελών-εταίρων της σε δημόσιους καταλόγους που συσχέτιζαν τους αναγραφόμενους με τις επίμεμπτες αυτές δραστηριότητες αποτελεί ενέργεια δυνητικά πρόσφορη για να προκαλέσει τέτοια βλάβη²⁰¹. Το Δικαστήριο συνδέει την επελθούσα στα νομικά πρόσωπα βλάβη με την αντίληψη της αγοράς προς αυτά, κρίνοντας ότι²⁰² «η απαξία και η δυσπιστία που προκαλούνται από περιοριστικά μέτρα όπως τα επίμαχα στην προκειμένη περίπτωση δεν αφορούν τις οικονομικές και εμπορικές δυνατότητες της οικείας οντότητας, αλλά τη βούλησή της να εμπλακεί σε δραστηριότητες οι οποίες κρίνονται ως επιλήψιμες από τη διεθνή κοινότητα. Επομένως, η οικεία οντότητα επηρεάζεται πέραν της σφαίρας των τρεχόντων εμπορικών της συμφερόντων».

¹⁹⁸ *Safa Nicu Sepahan*, ό.π., σκ. 86-89 και αναιρετικά (C-45/15 P, σκ. 49).

¹⁹⁹ *Ευρωπαϊκή Δυναμική* (T-299/11), ό.π., σκέψη 155.

²⁰⁰ Ενδεικτικά *Iran Insurance Company κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, T-558/2015, σκέψη 129 με εκεί περαιτέρω νομολογία.

²⁰¹ Αναλόγως κρίθηκε και ότι μόνη η δημοσίευση στην *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, με απόφαση της Επιτροπής σχετικά με κρατικές ενισχύσεις, στοιχείων που αφορούν ονομαστικώς ορισμένη επιχείρηση και τα οποία παρουσιάζουν αρνητικά την επιχείρηση αυτή και είναι ικανά να αμαυρώσουν την εικόνα και τη φήμη της, αρκεί για τη στοιχειοθέτηση του πραγματικού και βέβαιου χαρακτήρα της ζημίας που αυτή υπέστη (*Iddromachine*, ό.π., σκ. 60-61).

²⁰² *Safa Nicu Sepahan*, ό.π., σκέψεις 80-84.

Από το ανωτέρω απόσπασμα συνάγεται αβίαστα ότι το Δικαστήριο θεωρεί ανορθωτέο μέγεθος και βλάβη που δεν αντανakλάται κατ' ανάγκην στα οικονομικά αποτελέσματα της θιγόμενης επιχείρησης. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο ως επαρκή βάση για τη θεμελίωση ηθικής βλάβης την παράνομη σύνδεση της επιχείρησης με επιλήψιμους ή, έστω, αποδοκιμαστέους σκοπούς. Η «απαξία και η δυσπιστία» της αγοράς αποτελούν ασφαλείς «ενδείκτες» τέτοιας βλάβης. Στον κύκλο των σχετικών υποθέσεων, το Δικαστήριο χρησιμοποιεί ως ενδιάμεσα εργαλεία διάγνωσης μεγέθη αντιληπτά στον εξωτερικό κόσμο μεγέθη (απαξία, δυσπιστία) που επιτρέπουν κατά τεκμήριο την κατάφαση ενός μη απτού κατ' αρχήν δεδομένου, όπως είναι η μη περιουσιακή ζημία.

Γ. Η ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ

Γ.1 Γενική οριοθέτηση – Η «αμεσότητα» ως θεμελιώδες γνώρισμα της αιτιότητας

α. Η νομολογιακή προσέγγιση του Δικαστηρίου για τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ του νόμιμου λόγου ευθύνης και της ζημίας, όπως οριοθετήθηκαν παραπάνω, δεν υπεισέρχεται στη συνήθη και εκτεταμένη νομική φιλολογία για την εφαρμοστέα θεωρία κατά τη μελέτη του. Με δεδομένο και ότι η σχετική θεωρητική συζήτηση αποτελεί ένα από τα πλέον εριζώμενα και ρευστά σημεία στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης, η παρατήρηση ότι το Δικαστήριο έχει υιοθετήσει κατά καιρούς διατυπώσεις που κλίνουν προς τη θεωρία της πρόσφορης αιτιότητας²⁰³ είναι μεν υποστηρίξιμη, όχι όμως και απολύτως ασφαλής για την επαγωγική διατύπωση ενός γενικού συμπεράσματος. Και αυτό, διότι διαγιγνώσκονται συχνά και αξιολογήσεις αιτιότητας που συνδέονται με τον προστατευτικό σκοπό του παραβιαζόμενου κανόνα δικαίου ή, ακριβέστερα, με τη φύση του πληττόμενου έννομου αγαθού. Ήδη από το εισαγωγικό αυτό στάδιο και με την επιφύλαξη ρητής εξαίρεσης για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω²⁰⁴, πρέπει να παρατηρηθεί ότι το Δικαστήριο έχει απορρίψει ρητά τη θεωρία του «ισοδυνάμου των όρων» (*conditio sine qua non*)²⁰⁵, υπό την έννοια ότι κάθε συνθήκη που είναι αναγκαία για την παραγωγή του αποτελέσματος, δεν αναγνωρίζεται άνευ ετέρου από το Δικαστήριο και ως ικανή αιτία να το προκαλέσει. Ισχύει όμως και η αντίστροφη θεώρηση στη νομολογία του Δικαστηρίου: αν δηλαδή η ζημία επερχόταν και ελλείψει της φερόμενης αιτίας, δεν μπορεί η ζημία να αποδοθεί στην αιτία αυτή²⁰⁶.

---

²⁰³ *Compagnie Continentale France* κατά Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 169/73, σκέψη 23, όπου και εξετάστηκε αν η συμπεριφορά του Συμβουλίου «μπορούσε και έπρεπε να προκαλέσει μια τέτοια πλάνη σε συνετό υποκείμενο δικαίου». Με άλλα λόγια, εξετάστηκε αν η φερόμενη ως ζημιολόγος αιτία ήταν πρόσφορη (και εξ υποκειμένων ζημιώσαντος και ζημιωθέντος) να παραγάγει όντως τη βλάβη. Στην κρίση του Δικαστηρίου, δεν αρκούσε μόνον η απόδειξη της αντικειμενικής αιτιότητας, αλλά και της προσφορότητας του αιτίου από την υποκειμενική σκοπιά του ζημιωθέντος.

²⁰⁴ Π.Γ.3.2.

²⁰⁵ Ενδεικτικά *Transnational Company "Kazchrome" και ENRC Marketing* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-107/2008, σκέψη 80:

«(...) Ειδικότερα, κρίθηκε ότι το γεγονός απλώς και μόνο ότι η παράνομη συμπεριφορά αποτέλεσε αναγκαία προϋπόθεση (*conditio sine qua non*) επελεύσεως της ζημίας, υπό την έννοια ότι η ζημία δεν θα είχε επέλθει ελλείψει τέτοιου είδους συμπεριφοράς, δεν αρκεί, προκειμένου να αποδειχθεί η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας (βλ., κατ' αυτή την έννοια, διάταξη του Πρωτοδικείου της 12ης Δεκεμβρίου 2007, T-113/04, *Atlantic Container Line* κ.λπ. κατά Επιτροπής, που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη Συλλογή, σκέψεις 31 έως 40)».

²⁰⁶ *Sungro* κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, T-252/07, T-271/07 και T-272/07, σκέψη 61:

«... Ωστόσο, οι ενάγουσες δεν απέδειξαν ότι, ελλείψει της παρανομίας που διαπίστωσε το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση *Ισπανία* κατά Συμβουλίου, ο επίδικος κανονισμός δεν θα είχε εκδοθεί ή θα είχε οπωσδήποτε διαφορετικό περιεχόμενο...».

β. Αντιθέτως, εύκολα μπορεί να διαγνωσθεί ότι το Δικαστήριο έχει αναγάγει σε θεμελιώδες χαρακτηριστικό της «ενωσιακής» έννοιας του αιτιώδους συνδέσμου την *αμεσότητα*²⁰⁷ στην παραγωγή της ζημίας από το νόμιμο λόγο ευθύνης. Κατά πάγια νομολογία του²⁰⁸, η προβαλλόμενη ζημία πρέπει δηλαδή να προκύπτει, αρκούντως άμεσα, από την προσαπτόμενη συμπεριφορά, δηλαδή η συμπεριφορά αυτή πρέπει να είναι η γενεσιουργός αιτία της ζημίας. Στον αντίποδα, κρίνεται επίσης παγίως ότι η Ένωση δεν υπέχει υποχρέωση να αποκαθιστά κάθε βλαπτική συνέπεια, ακόμη δηλαδή και απομακρυσμένη, της συμπεριφοράς των οργάνων της²⁰⁹. Τη θέση αυτή περί αμεσότητας που υιοθέτησε για την ευθύνη αρχικώς των οργάνων της Κοινότητας, επανέλαβε τελικά το Δικαστήριο, παρά τις αρχικές ηθελημένες ή μη διακυμάνσεις²¹⁰ στη διατύπωση, και για την ευθύνη των Κρατών-Μελών²¹¹. Η αμεσότητα, επομένως, της αιτιώδους συνάφειας αποτελεί κοινό τόπο της εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, ανεξαρτήτως της ταυτότητας του ζημιώσαντος (είτε δηλαδή τη ζημία προκαλεί η ενεργούσα δια των οργάνων της Ένωση είτε τα Κράτη-Μέλη).

Χωρίς μάλιστα να παροράνται επιμέρους αξιολογικά κριτήρια στην έρευνα της αιτιότητας, δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι αυτό ακριβώς το στοιχείο της αμεσότητας αποτελεί το βασικό αντικείμενο συστηματικής νομολογιακής εξειδίκευσης κατά την έρευνα της αιτιώδους συνάφειας από το Δικαστήριο.

Η κομβική θέση της αμεσότητας στην έρευνα της αιτιώδους συνάφειας εξηγείται, βέβαια, από το κανονιστικό θεμέλιό της. Διότι και εδώ το Δικαστήριο ανήχθη στις γενικές αρχές δικαίου των Κρατών-Μελών κατ' εφαρμογήν της ρητής επιταγής του άρθρου 340 ΣυνθΛΕΕ για να καταστρώσει τελικά την αμεσότητα με τρόπο περισσότερο αποφαιτικό. Έκρινε ειδικότερα το Δικαστήριο²¹² ότι: «Οι γενικές αρχές του δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών και στις οποίες παραπέμπει το άρθρο 288, δεύτερο εδάφιο, ΕΚ δεν μπορούν να αποτελέσουν

²⁰⁷ Απολύτως ενδεικτικά *Blackspur DIY Ltd, Steven Kellar, J.M.A. Glancy και Ronald Cohen κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-168/94, σκ. 38, 40, *Confederazione Nazionale Coltivatori Diretti (Coldiretti) και 110 κάτοχοι γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-149/96, σκ. 99, 101, *Michel Hautem κατά Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων*, T-140/97, σκ. 83, 85, *Fresh Marine Company SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-178/98, σκ. 118-121, όπου και τονίζεται η ανάγκη να «υφίσταται άμεσος σύνδεσμος μεταξύ του παίσματος του οικείου οργάνου και της προβαλλομένης ζημίας», με εκεί παραπομπές και σε προηγούμενη νομολογία.

²⁰⁸ *Royal Olympic Cruises κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, T-201/99, σκέψη 26, με την εκεί παρατιθέμενη νομολογία, επικυρωθείσα, κατόπιν αναρρέσεως, με τη Διάταξη του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιανουαρίου 2002, *Royal Olympic Cruises κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, C-49/01 P.

²⁰⁹ *Dumortier frères κ.λπ. κατά Συμβουλίου*, 64/76 και 113/76, 167/78 και 239/78, 27/79, 28/79 και 45/79, σκέψη 21.

²¹⁰ *Frankovich*, ό.π., σκέψη 40 χωρίς μνεία της αμεσότητας.

²¹¹ *Brasserie du pêcheur*, ό.π. σκέψη 51, με αναφορά σε «άμεση αιτιώδη συνάφεια».

²¹² Βλ. ενδεικτικά *Dumortier frères κ.λπ. κατά Συμβουλίου, ό.π., Beamglow Ltd κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-383/00, σκέψεις 192 επ. με εκεί αναλυτική αναφορά σε προηγούμενη νομολογία.

αντικείμενο επικλήσεως προς στήριξη της υπάρξεως υποχρέωσης που υπέχει η Κοινότητα να αποκαθιστά κάθε βλαπτική συνέπεια, έστω και απομακρυσμένη, της συμπεριφοράς των οργάνων της...».

Το «απομακρυσμένο» αποτέλεσμα είναι όμως, ακριβώς, αυτό που δεν βρίσκεται σε αμεσότητα με την ερευνώμενη αιτία. Έκρινε, επομένως, το Δικαστήριο, εξ αντιδιαστολής, ότι στις γενικές αρχές των εθνικών συστημάτων ενυπάρχει μόνο υποχρέωση ανόρθωσης ζημιών που προκύπτουν ως άμεσο αποτέλεσμα της προσαφθείσας συμπεριφοράς. Η παγιωμένη νομολογία του επιτρέπει όντως να συναχθεί το συμπέρασμα ότι οι γενικές αρχές των δικαίων των Κρατών-Μελών όχι μόνο απαγορεύουν την ανόρθωση απομακρυσμένων συνεπειών, αλλά και, αντιστρόφως, επιβάλλουν την ανόρθωση μόνο των άμεσων συνεπειών.

Διαγιγνώσκεται επομένως και εδώ, στο πλαίσιο της έρευνας της αιτιώδους συνάφειας, μια ακόμη ρητή εκδήλωση της επιταγής του άρθρου 340 ΣυνθΛΕΕ, περί αναγωγής δηλαδή του Δικαστηρίου στα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης για την εξεύρεση κοινών αρχών. Η αναγωγή αυτή εντοπίζει και, ταυτόχρονα, αναδεικνύει και επιβάλλει την αμεσότητα ως ενοποιητικό παράγοντα στην κατανόηση της αιτιώδους συνάφειας στο ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης. Αποτελεί έτσι η αναγωγή αυτή μία ακόμη ρητή ομολογία της δέσμευσης του Δικαστηρίου από την επιταγή της κοινότητας των αρχών στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών αλλά, πρωτίστως, και μια ισχυρή ένδειξη της *de facto* ενοποιητικής λειτουργίας της νομολογίας του στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης. Το συνεκτικά διαπλασμένο σύστημα της αιτιώδους συνάφειας αποτυπώνει έτσι και αυτό ένα κοινό «κεκτημένο» των εθνικών δικαίων.

Υπό το ενοποιητικό αυτό πρίσμα, είναι κρίσιμο να εξεταστούν ορισμένα επιλεγμένα πραγματικά της αιτιότητας, τα οποία και θα επιτρέψουν ίσως μια πληρέστερη κατανόηση, αν όχι τυποποίηση, για το πώς το Δικαστήριο νοηματοδοτεί κατά περιεχόμενο την αμεσότητα της αιτίας.

Γ.2 Αμεσότητα υπό το πρίσμα του προσβαλλόμενου έννομου αγαθού – Ειδικά η «απώλεια ευκαιρίας» και το εύρος της εκτίμησης του οργάνου – Από την προσφορότητα του αιτίου στον προστατευτικό σκοπό του παραβιαζόμενου κανόνα

Σε ένα πρώτο στάδιο είναι χρήσιμο να ερευνηθεί η συλλογιστική του Δικαστηρίου ως προς τη θεμελίωση αιτιώδους συνάφειας, σε σχέση με τις ειδικές συνθήκες του ερευνώμενου κάθε φορά ζημιογόνου πραγματικού, και ειδικότερα σε σχέση με τη φύση του πληττόμενου έννομου αγαθού.

α. Στο πλαίσιο αυτό έχει κριθεί ότι, όταν τίθεται ζήτημα προσβολής αγαθών, όπως είναι αυτό της υγείας ζώων και ανθρώπων, των οποίων η προστασία συνδέεται και με το επίπεδο της επιστημονικής εξέλιξης, «η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ συμπεριφοράς και ζημίας

πρέπει να στοιχειοθετείται βάσει της αναλύσεως της επιβαλλόμενης συμπεριφοράς των θεσμικών οργάνων με γνώμονα την κατάσταση από απόψεως επιστημονικών γνώσεων κατά τη δήλη χρονική στιγμή»²¹³.

Η πρώτη ανάγνωση αυτού του αποσπάσματος θα μπορούσε να οδηγήσει στο πρώιμο συμπέρασμα ότι ανάγεται σε αποκλειστικό κριτήριο διάγνωσης της αιτιότητας το επιστημονικό ή τεχνικό πόρισμα ως προς τη συνδρομή σχέσης αιτίου-αιτιατού. Αναπτύχθηκε προηγουμένως (ιδίως υπό Π.Α.2.2.3) ότι η προσφυγή στα πορίσματα της οικείας επιστήμης δεν είναι ξένη στην έρευνα της εξωσυμβατικής ευθύνης, δεδομένου ότι υπήρξε καθοριστική και στο πλαίσιο της έρευνας του παρανόμου. Ωστόσο, διαπιστώθηκε σε εκείνο το πλαίσιο, ότι η παραβίαση επιστημονικού ή τεχνικού κανόνα, δηλαδή μόνο το τεχνικό σφάλμα, δεν επαρκεί άνευ ετέρου για τη διάγνωση παρανομίας. Προσεκτικότερη αναγωγή στην ανωτέρω διατύπωση πείθει όμως ότι το εκεί συμπέρασμα δεν διαφοροποιείται σημαντικά και στο εδώ κρίσιμο πεδίο έρευνας της αιτιότητας. Και τούτο, γιατί η ακριβής προσέγγιση στην επιλεγόμενη από το Δικαστήριο διατύπωση των αποφάσεων επί του εξεταζόμενου ζητήματος καταδεικνύει ότι η επιστημονική γνώση αποτελεί «γνώμονα» της «επιβαλλόμενης συμπεριφοράς» του οργάνου. Και ναι μεν πράγματι η αιτιότητα θα κριθεί σε αναφορά προς αυτήν την επιβεβλημένη συμπεριφορά, πλην όμως δεν παύει με αυτή τη διατύπωση η επιστημονική αξιολόγηση να νοείται πρωτίστως σε επίπεδο προσδιορισμού αυτής της συμπεριφοράς και όχι της αιτιότητας. Με βάση δηλαδή επιστημονικά δεδομένα, πρώτα κρίνεται ποια συμπεριφορά επιβάλλεται και ακολούθως αυτή υποβάλλεται σε έλεγχο αιτιότητας με το αποτέλεσμα. Τα όρια μεταξύ επιβαλλόμενου μέτρου επιμέλειας της συμπεριφοράς και αιτιώδους συνδέσμου είναι δυσδιάκριτα, αλλά η επιστημονική αξιολόγηση φαίνεται να χρειάζεται περισσότερο για τη διαπίστωση της αναγκαίας νομικής υποχρέωσης επιμέλειας και λιγότερο για την αντικειμενική διαπίστωση της αιτιότητας. Το Δικαστήριο δεν αναφέρεται τόσο στην εγγενή ή στην αντικειμενική προσφορότητα ενός αιτίου για την πρόκληση της ζημίας, η οποία μπορεί και αυτή να τεκμηριώνεται σε επιστημονικά δεδομένα, αλλά—με βάση τέτοια δεδομένα—στο *ποια συμπεριφορά* επιβάλλεται στους κοινωνούς του δικαίου. Παραμένει δηλαδή πρωταρχική η έρευνα της παρανομίας της συμπεριφοράς. Η προσφυγή στους κανόνες άλλων επιστημών είναι χρήσιμη στην έρευνα της αιτιότητας, μόνο όμως αφού διαπιστωθεί ότι υπήρξε απόκλιση από (νομική) υποχρέωση επιμέλειας.

Η αναγωγή στο κριτήριο της αντικειμενικής προσφορότητας του αιτίου, έστω και σιωπηρή, δεν είναι βέβαια άγνωστη στη νομολογία του Δικαστηρίου. Χωρίς, όπως προαναφέρθηκε, να

---

²¹³É. R., O. O., J. R., A. R., B. P. R. και λοιποί κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-138/03, σκέψη 133.

κατονομάζει ρητά το κριτήριο με τη μορφή υιοθέτησης της ομώνυμης θεωρίας, το Δικαστήριο εξετάζει το κατά πόσον η προσαπτόμενη συμπεριφορά είναι αντικειμενικά πρόσφορη να προκαλέσει τη ζημία. Ορισμένες φορές η τεκμηρίωση της προσφορότητας (ή, αντιστρόφως, η απόρριψη της προσφορότητας) στηρίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα, όπως είναι ο χρόνος²¹⁴ ή ο τόπος²¹⁵ εκδήλωσης της διερευνώμενης σε σχέση με το επελθόν αποτέλεσμα αιτίας, όπως επίσης μπορεί να είναι χρήσιμη και η συγκριτική εξέταση²¹⁶ του υπό κρίση αιτιώδους συνδέσμου με άλλες ομοειδείς περιπτώσεις.

β. Την πλέον ενδιαφέρουσα ύλη παρέχει πάντως ο κύκλος των υποθέσεων στις οποίες η ζημία που επικαλείται ο φερόμενος ως ζημιωθείς συνίσταται σε *ματαίωση περιουσιακού «δύνασθαι»* (με διαφορετική κλιμάκωση διαφυγόντος κέρδους και «απώλειας ευκαιρίας», όπως ήδη αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της προηγούμενης ενότητας για τη ζημία). Εκεί το κριτήριο της ερμηνευτικώς (σιωπηρώς) συναγόμενης προσφορότητας συναρτάται με το εύρος των εξουσιών του οργάνου που φέρεται να προξένησε την εξεταζόμενη ζημία. Το περιεχόμενο και η έκταση της διακριτικής ευχέρειας του εν λόγω οργάνου, που είναι καθοριστικής σημασίας για τον έλεγχο του παρανόμου, επανέρχεται και στο πλαίσιο της έρευνας της αιτιότητας με την ίδια ένταση.

Η επισκόπηση της νομολογίας του Δικαστηρίου για το ως άνω ζήτημα επιτρέπει τη συναγωγή του γενικού συμπεράσματος ότι δεν μπορεί να θεμελιωθεί περιουσιακή βλάβη από στέρηση οποιουδήποτε μελλοντικού οφέλους ή, ακόμη πιο δύσκολα, της πιθανότητας (ευκαιρίας) απόληψης τέτοιου οφέλους, όταν αυτό καταλείπεται στη διακριτική ευχέρεια του οργάνου στο οποίο προσάπτεται η παρανομία. Ενέργειες αναγόμενες στη διακριτική ευχέρεια του οργάνου δεν αποτελούν έτσι πρόσφορα αίτια για την πρόκληση της ζημίας, με αποτέλεσμα η διακριτική

---

²¹⁴ Ενδεικτικά *Kendrion κατά Ευρωπαϊκής Ενώσεως*, T-479/14, σκέψη 88, βλ. και παρακάτω.

²¹⁵ Ενδεικτικά *Commune de Champagne και λοιπών κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-212/02 (Διάταξη), σκέψεις 204 επ., βλ. και παρακάτω.

²¹⁶ *Transnational Company "Kazchrome"*, ό.π., σκέψη 76-77:

«Επιβάλλεται η διαπίστωση ότι δεν αρκεί, προκειμένου να αποδειχθεί η αιτιώδης συνάφεια που απαιτεί η νομολογία για τη στοιχειοθέτηση εξωσυμβατικής ευθύνης της Κοινότητας, να αναφέρεται απλώς και μόνον ότι μειώθηκε ο όγκος των πωλήσεων. Ειδικότερα, παρατηρείται ότι από τη δικογραφία προκύπτει ότι ο όγκος των εισαγωγών και των πωλήσεων του κοινοτικού κλάδου παραγωγής διαφέρουν σημαντικά από έτος σε έτος. Συνεπώς, μεταξύ άλλων, ενώ οι προσφεύγουσες ισχυρίζονται ότι η διαφορά του όγκου πωλήσεων το 2006 και το 2007 αρκεί, προκειμένου να αποδειχθεί η αιτιώδης συνάφεια, από τα επιχειρήματα που προέβαλαν στο πλαίσιο του ακυρωτικού τους αιτήματος, και ειδικότερα το επιχείρημα κατά το οποίο οι εισαγωγές της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας συνυπολογίσθηκαν στις εισαγωγές τους, προκύπτει ότι οι εξαγωγές προς την Κοινότητα το 2004 [απόρρητο] ήταν λιγότερες σε σχέση με αυτές το 2007 [απόρρητο], μολονότι δεν εκκρεμούσε τότε καμία έρευνα που να τις αφορά. Ομοίως, από τη σύγκριση του αριθμού των εξαγωγών το 2006 [απόρρητο] με τον αντίστοιχο του 2007 [απόρρητο] και του αριθμού των εξαγωγών το 2002 και το 2003 [απόρρητο] με τον αντίστοιχο του 2004 [απόρρητο] αποδεικνύεται ότι σημαντικές μειώσεις εισαγωγών από το Καζακστάν δεν απορρέουν αποκλειστικώς από την κίνηση διαδικασίας αντιντάμπινγκ ή την επιβολή δασμών αντιντάμπινγκ.

Η σύγκριση των όγκων πωλήσεων που κατεγράφησαν στον προσβαλλόμενο κανονισμό για άλλες χώρες επιβεβαιώνει τη μεταβλητότητα των εν λόγω όγκων πωλήσεων στην επίμαχη αγορά αναλόγως του έτους ...».

ευχέρεια να ερευνάται και να αξιολογείται τελικά ως γεγονός διακοπτικό του αιτιώδους συνδέσμου. Οι ακόλουθες κατηγορίες πραγματικών στη νομολογία του Δικαστηρίου για το εξεταζόμενο ζήτημα είναι χρήσιμες για τον έλεγχο του ως άνω πορίσματος. Ειδικότερα:

β.1 Στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων για τη σύναψη σύμβασης μισθώσεως, έκρινε το Δικαστήριο²¹⁷ ότι «η μονόπλευρη διακοπή των διαπραγματεύσεων εμπίπτει, εν προκειμένω, στην ευχέρεια της αναθέτουσας αρχής να μη συνάψει τη σχεδιαζόμενη σύμβαση μισθώσεως, δυνάμει των διατάξεων του άρθρου 101, πρώτο εδάφιο, του δημοσιονομικού κανονισμού. Συνεπώς, η ενάγουσα ουδέποτε απέκτησε αξίωση για τη σύναψη της συμβάσεως αυτής. Εξάλλου, ελλείπει οριστικής συμφωνίας μεταξύ των μερών, η ενάγουσα δεν ήταν δυνατό να αντλήσει οποιοδήποτε δικαίωμα από τη σύμβαση ούτε, κατά συνέπεια, να αποκτήσει αξίωση αποδόσεως του διαφυγόντος κέρδους.

Επομένως, η παράνομη συμπεριφορά της Επιτροπής, καθόσον αφορά απλώς και μόνον τις περιστάσεις υπό τις οποίες άσκησε το δικαίωμά της να ματαιώσει την ανάθεση της συμβάσεως και να διακόψει τις προσυμβατικές διαπραγματεύσεις, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η αιτία της ζημίας που συνίσταται στην απώλεια εκ μέρους της ενάγουσας της δυνατότητας να συνάψει την οικεία σύμβαση και να αποκομίσει τα οφέλη που βασίμως προσδοκούσε από αυτήν...».

Το παραπάνω απόσπασμα είναι σημαντικό, όχι μόνο γιατί η φερόμενη ως ζημιολόγος αιτία υποβάλλεται σε έλεγχο με αναγωγή στο κριτήριο της διακριτικής εκτίμησης του αρμόδιου οργάνου, το οποίο έχει, κατά την κρίση του, την ευχέρεια να συνάψει ή όχι τη σύμβαση, με αποτέλεσμα να μην παρανομεί εάν επιλέξει να μην τη συνάψει. Για τον ίδιο λόγο κρίνει το επίσης το Δικαστήριο ότι η εξ αυτού του λόγου ματαίωση της σύναψης της σύμβασης συνιστά και απρόσφορη αιτία για τον καταλογισμό ευθύνης από αδικοπραξία. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει δηλαδή ότι η διακοπή των προσυμβατικών διαπραγματεύσεων από το ένα μέρος, ακόμη και αν ήθελε θεωρηθεί παράνομη, δεν θεμελιώνει δικαίωμα του έτερου μέρους της διαπραγματεύσεως για την εκπλήρωση της σύμβασης (θετικό διαφέρον εκπληρώσεως).

Με όμοιο τρόπο, έκρινε²¹⁸ επίσης το Δικαστήριο τη συμπεριφορά οργάνου στο πλαίσιο διαγωνισμού για τη σύναψη δημόσιας σύμβασης παροχής υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο, εξετάζοντας το αίτημα της ενάγουσας να τής καταβληθεί το ακαθάριστο κέρδος που θα είχε αποκομίσει εάν η παροχή υπηρεσιών της είχε ανατεθεί, έκρινε ότι το εν λόγω αίτημα «πρέπει να ερμηνευτεί ως αποσκοπούν στην καταβολή αποζημιώσεως όχι για την απώλεια ευκαιρίας προς σύναψη της συμβάσεως αλλά για τη μη ανάθεση της ίδιας της συμβάσεως». Επί της βάσεως αυτής, το Δικαστήριο αποφάνθηκε όμως ότι (σκέψη 211 επ.): «(...) Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και

²¹⁷ *Citymo SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-271/04, σκέψεις 161-162.

²¹⁸ *Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων*, T-461/08, σκέψεις 162-164.

εάν γινόταν δεκτό ότι η προσφορά της προσφεύγουσας έπρεπε να καταταγεί στην πρώτη θέση και ότι η προσφεύγουσα έπρεπε να αναδειχθεί ανάδοχος, η ΕΤΕπ δεν θα ήταν υποχρεωμένη να υπογράψει τη συμφωνία-πλαίσιο με την προσφεύγουσα. Ειδικότερα, καμία αρχή και κανένας κανόνας που εφαρμόζεται στις διαδικασίες δημόσιων διαγωνισμών της ΕΤΕπ δεν της επιβάλλει να υπογράψει τη σύμβαση που αφορά ορισμένη παροχή με τον διαγωνιζόμενο που ανεδείχθη ανάδοχος μετά το πέρας της διαδικασίας του δημόσιου διαγωνισμού (βλ., υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογία, απόφαση *Fracasso και Leitschutz*, σκέψη 147 ανωτέρω, σκέψεις 24 και 25, και απόφαση *Embassy Limousines & Services κατά Κοινοβουλίου*, σκέψη 125 ανωτέρω, σκέψη 54).».

Κατά το Δικαστήριο, επομένως, η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας του οργάνου να απόσχει από την κατάρτιση της σύμβασης ακόμη και κατά το τελικό στάδιο της διαδικασίας καθιστά αιτιωδώς απομακρυσμένη —από την όποια ζημία του υποψηφίου αντισυμβαλλομένου—, τη συμπεριφορά του οργάνου στο προσυμβατικό στάδιο της ανάθεσης, με αποτέλεσμα η μεταξύ τους αιτιώδης συνάφεια να μην μπορεί να θεμελιωθεί.

β.2 Η συλλογιστική του Δικαστηρίου, όπως ήδη προεκτέθηκε²¹⁹, παραλλάσσει όμως²²⁰ όταν η επικαλούμενη ζημία έγκειται στην απλή απώλεια ευκαιρίας, όπου ενυπάρχει βέβαιη και γεννημένη ζημία ανεξαρτήτως του κριτηρίου της διακριτικής ευχέρειας του οργάνου σε μεταγενέστερες φάσεις. Η τυποποίηση αυτής της περιορισμένης, «ενδιάμεσης» βλάβης αποσυνδέει την έρευνα της αιτιότητας από το εύρος της διακριτικής ευχέρειας. Η ζημία του παρόντος «ενδιάμεσου» σταδίου, δηλαδή η ματαίωση του περιουσιακού «δύνασθαι» που δεν ταυτίζεται με την επιτυχή ανάληψη του διαγωνιστικού αντικειμένου (δηλαδή με την κατάρτιση της σκοπούμενης σύμβασης που αποτελεί αντικείμενο του διαγωνισμού), μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί αιτιωδώς με ενδεχόμενη παρανομία, ακριβώς γιατί η διακριτική ευχέρεια νοείται σε μεταγενέστερο χρονικά ή σε διάφορο διαδικαστικά στάδιο του διαγωνισμού.

---

²¹⁹ Βλ. II.B.4.

²²⁰ *European Dynamics Luxembourg κ.ά. κατά Γραφείου Εναρμονίσεως με την Εσωτερική Αγορά*, T-299/11, σκέψεις 141-144 και ειδικότερα:

«Από τα ανωτέρω προκύπτει εξάλλου ότι, ακόμη και αν ληφθεί υπόψη η ευρεία εξουσία εκτιμήσεως της αναθέτουσας αρχής αναφορικά με την ανάθεση της επίμαχης συμβάσεως, η απώλεια ευκαιρίας που υπέστη εν προκειμένω η πρώτη προσφεύγουσα αποτελεί πραγματική και βέβαιη ζημία κατά την έννοια της νομολογίας (βλ., υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογίαν, απόφαση της 9ης Νοεμβρίου 2006, *Agraz κ.λπ. κατά Επιτροπής*, C-243/05 P, Συλλογή, EU:C:2006:708, σκέψεις 26 έως 42· προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Cruz Villalón στην υπόθεση *Giordano κατά Επιτροπής*, C-611/12 P, Συλλογή, EU:C:2014:195, σημείο 61, και απόφαση Ευρωπαϊκή Δυναμική κατά ΕΤΕπ, σκέψη 137 ανωτέρω, EU:T:2011:494, σκέψεις 66 και 67). Πράγματι, εν προκειμένω, το γεγονός και μόνον ότι η πρώτη προσφεύγουσα κατετάγη στην τρίτη θέση βάσει του συστήματος της προτεραιότητας και, επομένως, ότι έγινε δεκτή ως εν δυνάμει αντισυμβαλλόμενος, καθιστά ελάχιστα πιθανή την περίπτωση να μπορούσε η αναθέτουσα αρχή να μην της αναθέσει την επίμαχη σύμβαση».

Ομοίως *European Dynamics Luxembourg κ.ά. κατά Γραφείου Εναρμονίσεως με την Εσωτερική Αγορά*, T-556/11, σκ. 265, 266, 268-271.

Η αιτιότητα κρίνεται επομένως εντελώς διαφορετικά, ανάλογα με την επικαλούμενη ζημία. Η διακριτική ευχέρεια αποδυναμώνεται ουσιαστικά ως στοιχείο που αποκλείει τη διάγνωση της αιτιότητας, όταν η ερευνώμενη ζημία είναι η «απώλεια ευκαιρίας» και όχι το διαφυγόν κέρδος. Παραλλάσσει επομένως και η προσφορότητα της διακριτικής ευχέρειας του οργάνου (ή, ακριβέστερα, των πράξεών του που ανάγονται σε αυτήν τη διακριτική ευχέρεια), με βάση τη φύση της ζημίας προς την οποία ερευνάται. Θα μπορούσε μάλιστα να λεχθεί ότι πρόκειται και για προσφορότητα με βάση το ειδικότερο χρονικό κριτήριο, καθώς η διακριτική ευχέρεια που αποκλείει την αιτιότητα της παρανομίας με το πλήρες διαφυγόν κέρδος εκδηλώνεται σε μεταγενέστερο χρονικό σημείο από την επελθούσα «απώλεια ευκαιρίας». Δεν μπορεί επομένως να είναι κρίσιμη για τη διακοπή της αιτιότητας αναφορικά με την «ενδιάμεση» ζημία που γεννήθηκε ήδη σε προηγούμενο στάδιο.

Και εδώ όμως υφέρπει η αξιολόγηση της αντικειμενικής συμπεριφοράς, δηλαδή η μετάγχιση στην έρευνα της αιτιότητας αξιολογήσεων που προσήκουν στην έρευνα του παρανόμου. Όπως άλλωστε εκτέθηκε σε προγενέστερες αναπτύξεις, όπου ενυπάρχει ευρεία διακριτική ευχέρεια εκτίμησης, δεν αρκεί η απλή παραβίαση του κανόνα για τη στοιχειοθέτηση της παρανομίας. Περαιτέρω, η ύπαρξη περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας αποδυναμώνει την αμεσότητα της αιτίας. Με το ένδυμα της αμεσότητας στην αιτιώδη διαδρομή, επομένως, επανέρχονται αξιολογήσεις που διαπλάστηκαν κατά την έρευνα του παρανόμου.

Μολονότι όχι ταυτόσημο, συγγενές πάντως προς το κριτήριο της διακριτικής ευχέρειας είναι εκείνο της νομικής δεσμευτικότητας των πράξεων του εμπλεκόμενου οργάνου. Συχνά μάλιστα εξετάζεται από κοινού με το κριτήριο της διακριτικής ευχέρειας, στο πλαίσιο μίας και ενιαίας διαγωνιστικής διαδικασίας. Σε υπόθεση²²¹ αποζημιωτικής αγωγής για τη μη πρόσληψη της ενάγουσας ως επιτυχούσας σε διαγωνισμό, προσήφθη παρανομία στη συμπεριφορά του Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή, με το ειδικότερο περιεχόμενο ότι η από μέρους του ανάληψη των ενδεδειγμένων ενεργειών θα είχε οδηγήσει στην πρόσληψή της. Το Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα της ενάγουσας με αντικείμενο την καταβολή του συνόλου των αποδοχών, τις οποίες αυτή θα εισέπραττε εάν είχε εξ αρχής προσληφθεί, με βάση το ίδιο προαναφερθέν σκεπτικό, δηλαδή την έλλειψη υποχρέωσης του οργάνου να προβεί στην πρόσληψη ακόμη και του επιτυχόντος στον διαγωνισμό²²². Η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας, και μάλιστα σε στάδιο μεταγενέστερο της

²²¹ *Staelen κατά Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή*, T-217/11, ιδίως σκέψεις 275, 281, 284-286.

²²² *Ο.π.*, σκέψη 277:

«Πράγματι, η εγγραφή του ονόματος της ενάγουσας στον πίνακα των πλέον ικανών υποψηφίων του διαγωνισμού EUR/A/151/98 δεν της έδιδε το δικαίωμα να προσληφθεί. Η διακριτική εξουσία που απολαύουν τα όργανα κατά την πρόσληψη των επιτυχόντων ενός διαγωνισμού καλύπτει την αναγνώριση ενός τέτοιου δικαιώματος. Ως εκ τούτου, η ζημία που προκλήθηκε λόγω πλημμέλειας σχετικά με την εγγραφή του ονόματος ενός προσώπου στον πίνακα των πλέον ικανών υποψηφίων ενός διαγωνισμού δεν μπορεί να αντιστοιχεί στο διαφυγόν κέρδος συνεπεία της απώλειας του

παρανομίας, αποκλείει έτσι τη διάγνωση αιτιώδους συνδέσμου. Ωστόσο, εξετάζοντας τη δεύτερη αποζημιωτική βάση και από τη σκοπιά της απλής «απώλειας ευκαιρίας» (μη ταυτιζόμενης με το πλήρες διαφέρον εκπληρώσεως), το Δικαστήριο έκρινε ομοίως ότι οι επιβαλλόμενες ενέργειες του Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή, ακόμη και αν παραλείφθηκαν κατ' απόκλιση από τους οικείους κανόνες ή αναλήφθηκαν με τρόπο πλημμελή, δεν θα οδηγούσαν άνευ ετέρου στην πρόσληψη, ακριβώς γιατί στερούνταν νομικής δεσμευτικότητας²²³ έναντι του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Μπορούσαν, με άλλα λόγια, οι σχετικές ενέργειες να οδηγήσουν μόνο σε φιλική διευθέτηση της διαφοράς, η οποία, όμως, σε κάθε περίπτωση, εξηρτάτο όχι μόνον από τον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή, αλλά και από τη βούληση του Κοινοβουλίου. Δεν διαγνώστηκε, επομένως, προσφορότητα της παράνομης συμπεριφοράς, ακόμη και στο έλασσον (σε σχέση με το διαφυγόν κέρδος) επίπεδο της «απώλειας ευκαιρίας». Η εξήγηση γι' αυτό έγκειται στην ύπαρξη ενός πρόσθετου παράγοντα: της έλλειψης νομικής δεσμευτικότητας της παραλειφθείσας από το όργανο συμπεριφοράς. Και εδώ μπορεί κανείς έτσι να διαγνώσει σιωπηρή αναγωγή στην έρευνα του παρανόμου, όπου και εκτέθηκε ότι δεν το στοιχειοθετούν τελικά οι πράξεις που στερούνται νομικής δεσμευτικότητας. Η εν λόγω αξιολόγηση επιδρά έτσι και στο πεδίο έρευνας της αιτιότητας.

Ακριβέστερα, πρέπει η προσφορότητα του αιτίου για την παραγωγή του ζημιογόνου αποτελέσματος να τεθεί υπό το πρίσμα της παγιωμένης νομολογίας του Δικαστηρίου για τη διάκριση μεταξύ νομικής και μη πλημμέλειας, δηλαδή αμέλειας ως μορφής παρανομίας και απλής απόκλισης από μη νομικό (τεχνικό ή άλλον) κανόνα. Όπως προεκτέθηκε (Π.Α.2.2.3), παρανομία ιδρύει μόνον η πρώτη. Το Δικαστήριο ερεύνησε όντως την προσφορότητα και ως αντικειμενική δεκτικότητα του αιτίου να επιφέρει το ζημιογόνο αποτέλεσμα, ακόμα και όταν η δεκτικότητα αυτή

δικαιώματος αυτού (βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2008, Επιτροπή κατά Girardot, C-348/06 P, Συλλογή, EU:C:2008:107, σκέψη 65)».

²²³ Ο.π., σκέψεις 284-285:

«Εάν ο Διαμεσολαβητής είχε διαπιστώσει ότι το Κοινοβούλιο, παραλείποντας να διαβιβάσει στις ΓΔ του και στα λοιπά όργανα και οργανισμούς της Ένωσης εν ευθέτω χρόνω την εγγραφή του ονόματος της ενάγουσας στον πίνακα των πλέον ικανών υποψηφίων του διαγωνισμού EUR/A/151/98 και παραλείποντας να προσδώσει στην εγγραφή του ονόματος της την ίδια διάρκεια με αυτήν που ίσχυε για τους λοιπούς επιτυχόντες, είχε παραβεί την υποχρέωσή του να ενεργεί σύμφωνα με τις αρχές της χρηστής διοικήσεως, τότε ο Διαμεσολαβητής θα έπρεπε να συνεργαστεί με το Κοινοβούλιο προκειμένου να εξεύρει συμβιβαστική λύση ικανή να εξαλείψει τις περιπτώσεις κακοδιοικήσεως και να ικανοποιήσει την ενάγουσα. Οσάκις η συμβιβαστική λύση δεν είναι εφικτή ή αποτυγχάνει, ο Διαμεσολαβητής μπορεί είτε να διατυπώσει επικριτικά σχόλια είτε να συντάξει έκθεση περιέχουσα σχέδια συστάσεως η οποία μπορεί να καταλήξει σε ειδική έκθεση με συστάσεις (βλ. άρθρο 3, παράγραφοι 5 έως 7, της αποφάσεως 94/262 και άρθρα 6 έως 8 των εκτελεστικών διατάξεων).

Όπως αναγνώρισε η ενάγουσα, κανένα από τα μέτρα αυτά που έλαβε ο Διαμεσολαβητής έναντι του Κοινοβουλίου δεν είναι νομικώς δεσμευτικό. Το ενδεχόμενο να καταλήξει η συνεργασία σε συμβιβαστική λύση εξαρτάται τόσο από τον Διαμεσολαβητή όσο και από το Κοινοβούλιο. Ωστόσο, ελλείψει δεσμευτικού χαρακτήρα των μέτρων που μπορεί να λάβει ο Διαμεσολαβητής έναντι του Κοινοβουλίου, τα μέτρα αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν ως καθοριστική αιτία της ζημίας που συνίσταται στην απώλεια για την ενάγουσα της ευκαιρίας να προσληφθεί (βλ., στο ίδιο πνεύμα και κατ' αναλογία, απόφαση Arizmendi κ.λπ. κατά Συμβουλίου και Επιτροπής, σκέψη 275 ανωτέρω, EU:T:2009:530, σκέψη 93)».

έχει απλό επιστημονικό ή τεχνικό (εξωνομικό) έρεισμα. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ζημιογόνο αποτέλεσμα δύναται να αναχθεί αιτιωδώς και σε περιστατικά που δεν συνιστούν αμελή συμπεριφορά. Ωστόσο, η ενδοσυστημική συνοχή της όλης ενοχής επιβάλλει έναν εξορθολογισμό αυτής της προσέγγισης, ίσως και με τη χρήση του εργαλείου της «αμεσότητας» ως εγγενούς στοιχείου περιορισμού της αιτιότητας. Ειδικότερα, και προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος υπέρμετρης διεύρυνσης της έννοιας και των ερμηνευτικών ορίων του παρανόμου και σε περιστατικά που εμφανίζονται απλώς ως αντικειμενικά δυνητικά αίτια πρόκλησης της βλάβης, η νομολογία του Δικαστηρίου πρέπει εδώ να θεωρηθεί ως προσπάθεια *ερμηνευτικής αναζήτησης του αιτιώδους συνδέσμου σε συσχετισμό προς το παράνομο και όχι το αντίστροφο*. Αυτό επιτυγχάνεται με την αναγνώριση λογικού προβαδίσματος στην έρευνα του παρανόμου. Με δεδομένη και την παγιωμένη αρχή της σωρευτικής συνδρομής των θεμελιωτικών προϋποθέσεων για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης, προκρίνεται να ερευνάται προηγουμένως η προϋπόθεση του παρανόμου και στη συνέχεια αυτή του αιτιώδους συνδέσμου. Με αυτόν τον τρόπο, όπου δεν συντρέχει νομικά αμελής συμπεριφορά, θα αποκλείεται η στοιχειοθέτηση του παρανόμου, και άρα της ευθύνης, χωρίς να απαιτείται η κρίση για την αντικειμενική αιτιότητα. Η ερμηνευτική σύγκλιση, αν όχι το προβάδισμα του παρανόμου έναντι της έρευνας του αιτιώδους συνδέσμου, γίνεται αντιληπτή από κρίσεις του Δικαστηρίου που ερευνούν την αιτιότητα υπό το πρίσμα του προστατευτικού σκοπού του κανόνα δικαίου²²⁴. Κατά τον τρόπο αυτόν, η προστατευτική εμβέλεια του κανόνα δικαίου νοσηματοδοτεί και την έρευνα της αιτιότητας.

Γ.3 Αμεσότητα και πολλαπλότητα αιτίων-Σωρευτική αιτιότητα

Γ.3.1 Πολλαπλότητα κανονιστικών πηγών

Εξαιρετικά συχνές στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, όπου τέμνονται περισσότερες έννομες τάξεις, αλλά και παρατηρείται πληθώρα θεσμικών οργάνων και άλλων δρώντων υποκειμένων, είναι οι περιπτώσεις περισσότερων από κοινού επενεργούντων (αληθώς ή φαινομενικά) αιτίων. Στη νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου ανευρίσκονται έτσι

---

²²⁴ Έτσι *Stefano Missir Mamachi di Lusignano κ.λπ. κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, ό.π., σκέψεις 72 και 84, με σαφή αναφορά στην προστατευτική εμβέλεια του κανόνα, αλλά χωρίς ονομαστική αναφορά της θεωρίας:

«στην περίπτωση που το θεσμικό όργανο ευθύνεται για την παράβαση υποχρεώσεως προστασίας που συνέβαλε στην πρόκληση της συγκεκριμένης ζημίας, στην αποτροπή της οποίας σκοπούσε η εν λόγω υποχρέωση...».

Για τις περιπτώσεις σωρευτικής αιτιότητας, όπως η εδώ επίδικη, θα γίνει αναλυτικά λόγος και αμέσως παρακάτω (Γ.3).

αξιολογήσεις συρροής της βούλησης και της δράσης περισσότερων οργάνων, δηλαδή περισσότερων της μίας δυνητικών πηγών (αιτιών) της ζημίας²²⁵.

Η περιπτωσιολογία αυτή γνωρίζει διάφορες παραλλαγές. Μία πρώτη κατηγορία υποθέσεων είναι εκείνη στην οποία περισσότερες πράξεις του ίδιου ή διαφορετικών οργάνων ή, ενδεχομένως, περισσότερες απλώς της μίας πλημμέλειες, καθεμία από τις οποίες εμφανίζεται όμως ως διακριτή δυνητική αιτία, φέρονται να έχουν συντελέσει στην πρόκληση του ίδιου ζημιογόνου αποτελέσματος. Το παράδειγμα, στο πλαίσιο κρίσης αποζημιωτικού αιτήματος από βλάβη της υγείας λόγω της νόσου της Σπογγώδους Εγκεφαλοπάθειας Βοοειδών (ΣΕΒ)²²⁶, είναι εύγλωττο:

« (...) Πιο συγκεκριμένα, οι ενάγοντες προσάπτουν στα κοινοτικά θεσμικά όργανα, πρώτον, ότι απαγόρευσαν με μεγάλη καθυστέρηση τη χρήση κρεατοστεαλεύρων στη διατροφή των ζώων εκτροφής, καθώς και ότι δεν προέβλεψαν εγκαίρως κατάλληλες μεθόδους μεταποίησης των ζωικών αποβλήτων προκειμένου να εξασφαλίσουν την αδρανοποίηση των παραγόντων της ΣΕΒ· δεύτερον ότι απαγόρευσαν με μεγάλη καθυστέρηση τη χρήση ΥΕΚ [διευκρίνιση της εδώ ανάπτυξης: Υλικών Ειδικού Κινδύνου, η συντομογραφία δηλώνεται σε προηγούμενο σημείο του σκεπτικού της απόφασης] και, τρίτον, ότι ήσαν πρόωρα τον αποκλεισμό που είχε επιβληθεί το 1996 στα βοοειδή, τα κρέατα βοοειδών και τα κρεατοστεάλευρα προελεύσεως Ηνωμένου Βασιλείου».

Η αξία του αποσπάσματος έγκειται στο ότι ως αιτία της ζημίας ερευνάται εδώ συμπεριφορά που αποτελείται από συνδυασμένες θετικές ενέργειες και παραλείψεις. Το Δικαστήριο δέχεται, επομένως, ότι στο ίδιο πραγματικό μπορούν να ενυπάρχουν, ως δυνητικές αιτίες πρόκλησης του ζημιογόνου αποτελέσματος ειδικότερες συμπεριφορές διαφορετικής φύσης που συρρέουν ή διαδέχονται η μία την άλλη. Κεντρική σημασία έχει η επιλογή του Δικαστηρίου να εξετάσει κάθε επιμέρους φερόμενη ενώπιόν του αιτία (πλημμέλεια της συμπεριφοράς του εναγόμενου) διακριτά²²⁷. Κατέληξε έτσι στην ως άνω υπόθεση σε συμπέρασμα περί ελλείψεως της αιτιώδους συνάφειας, μόνον αφότου διέγνωσε ότι καμία από τις ειδικότερες εκφάνσεις (πράξεις και παραλείψεις) της παρανομίας δεν αποτελούσε άμεση αιτία της ζημίας. Διέλαβε έτσι το Δικαστήριο την κρίση ότι η αμεσότητα δεν μπορεί να θεμελιώνεται σωρευτικά ή, ακριβέστερα, ότι η αμεσότητα ανταποδεικνύεται, όταν η αιτιότητα ανάγεται σε περισσότερες της μίας αιτίες. Απαιτεί, δηλαδή, το Δικαστήριο αμεσότητα *τουλάχιστον* ως προς μία διακριτή αιτία.

²²⁵ Βλ. σχετικά και *Staelen*, ό.π., σκέψη 283, όπου και τίθεται ευθέως ζήτημα καταλογισμού της ζημιογόνου αιτίας στο Κοινοβούλιο και όχι στον Διαμεσολαβητή.

²²⁶ *Julia Abad Pérez και λοιπών κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-304/01, σκέψεις 101-102.

²²⁷ Βλ. ενδεικτικά σκέψεις 108-109, 131, 137, 152 επ., 156.

Μία άλλη σημαντική κατηγορία της ίδιας προβληματικής περί σωρευτικής αιτιότητας αφορά στο ζημιογόνο αποτέλεσμα από μέτρα που υιοθετήθηκαν σε εκτέλεση ή προς συμμόρφωση με άλλα μέτρα ή ρυθμίσεις διαφορετικής κανονιστικής πηγής. Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θεματική, που επικαθορίζει την προέλευση της ζημίας και σε περιπτώσεις αλληλεπίδρασης ενωσιακών οργάνων ή ενωσιακών λειτουργιών διαφορετικής φύσης, όπως επίσης και στην περίπτωση αλληλεπίδρασης της ενωσιακής με άλλες έννομες τάξεις. Είναι άλλωστε ακριβές ότι θεσμική αλληλεπίδραση οργάνων και υποκειμένων δικαίου της ενωσιακής έννομης τάξης καθιστά πολύ συχνά δυσχερή την αναγωγή του ζημιογόνου αποτελέσματος στη συμπεριφορά ενός εξ αυτών. Με άλλα λόγια, αυτό που εξωτερικά εμφανίζεται ως ζήτημα καταλογισμού της ευθύνης, αποτελεί επί της ουσίας ζήτημα αμεσότητας ή μη του αιτιώδους συνδέσμου και, σε τελική ανάλυση, εξετάζεται στο πλαίσιο αυτής της επιμέρους προϋπόθεσης της εξωσυμβατικής ευθύνης.

Στο πλαίσιο αυτό, έκρινε το Δικαστήριο²²⁸ ότι τα ενωσιακά κανονιστικά μέσα δεν μπορούν να θεωρηθούν αιτία της ζημίας, όταν οι τιθέμενοι δι' αυτών ουσιαστικοί κανόνες αναγνωρίζουν διακριτική ευχέρεια στον εθνικό νομοθέτη να υιοθετήσει ή όχι ως εθνικό μέτρο την εμπεριεχόμενη στον ενωσιακό κανόνα ρύθμιση που τελικά αποδείχθηκε ζημιογόνος. Η παρεμβολή της βούλησης του εθνικού νομοθέτη, δηλαδή η χρήση της ευχέρειας για την υιοθέτηση ρύθμισης που απλώς προβλεπόταν ως δυνατότητα από την ενωσιακή νομοθεσία (πολλώ δε μάλλον η γνήσια προαιρετικότητα του ενωσιακού μέτρου), καθιστά έτσι την ενωσιακή πηγή απομακρυσμένη αιτία του όποιου ζημιογόνου αποτελέσματος, και άρα απρόσφορη να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη.

Το ίδιο συμβαίνει και όταν το ζημιογόνο αποτέλεσμα αναπτύσσεται εκτός του εδάφους της Κοινότητας (σε εδαφική επικράτεια Κράτους μη μέλους), οπότε και η ενωσιακή πηγή δεν μπορεί να θεωρηθεί άμεση αιτία του ζημιογόνου αποτελέσματος, λόγω της κυριαρχικής βούλησης του

---

²²⁸ *DLD Trading Co. κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως*, T-146/01, σκέψεις 77-81:

«Εξ αυτού έπεται ότι το Συμβούλιο, θεσπίζοντας τον επικρινόμενο από την ενάγουσα κανονισμό 2744/98 περιορίστηκε στο να επιβάλει στις αυστριακές αρχές την υποχρέωση να εφαρμόζουν ελάχιστο ποσό τελωνειακής ατέλειας χαμηλότερο του κοινοτικού ελάχιστου κοινού δασμού. Πράττοντας έτσι, το Συμβούλιο δεν επέβαλε στο οικείο κράτος μέλος καμιά υποχρέωση να κάνει χρήση της παρασχεθείσας σ' αυτό, κατ' αυτόν τον τρόπο, δυνατότητας παρεκκλίσεως.

Είχαν, έτσι, οι εθνικές αρχές την ευχέρεια να ορίσουν, καθ' οποιοδήποτε χρονικό σημείο, με την εσωτερική νομοθεσία τους, το επίπεδο της κοινοτικής ατέλειας των 175 ECU χωρίς να αναμένουν την εκπονή των προθεσμιών που είχαν οριστεί με το άρθρο 2 του κανονισμού 355/94, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό 2744/98, προκειμένου να θέσουν τέρμα στην κατά παρέκκλιση υφιστάμενη κατάσταση.

Επομένως, ο κανονισμός 2744/98 παρείχε, υπ' αυτή την ιδιότητά του, απλή ευχέρεια στις εθνικές αρχές, αποκλείουσα οποιαδήποτε υποχρέωση, να ορίσουν τα ελάχιστα ποσά ατέλειας σε επίπεδο κατώτερο των επιβαλλομένων από το κοινοτικό δίκαιο.

Κατά συνέπεια, ο κανονισμός αυτός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως άμεση αιτία της προβαλλομένης ζημίας λόγω του ορισμού από τις εθνικές αρχές ποσών ατέλειας που η κοινοτική νομοθεσία δεν τους είχε επιβάλει να υιοθετήσουν.

Συναφώς, η ενάγουσα δεν μπορεί από την άμεση ισχύ των κοινοτικών κανονισμών να συναγάγει την έλλειψη εξουσίας εκτιμήσεως των αρχών αυτών όσον αφορά την εφαρμογή των επιμέτρων διατάξεων».

τρίτου εθνικού νομοθέτη να εφαρμόσει την επίδικη συμφωνία με την Κοινότητα²²⁹. Πρόκειται και πάλι για το κριτήριο της διακριτικής ευχέρειας του εθνικού νομοθέτη, ενισχυμένο εν προκειμένω και από το αντικειμενικό κριτήριο της εξωεδαφικότητας. Δεν θα μπορούσε ποτέ νομική πράξη της Κοινότητας να θεωρηθεί πρόσφορη αιτία πρόκλησης ζημίας εκτός του εδαφικού πεδίου εφαρμογής της. Αντιθέτως, η καθοριστική αιτία παραγωγής του αποτελέσματος είναι η κυριαρχική βούληση της άλλης έννομης τάξης να υιοθετήσει τη σχετική ρύθμιση με τους δικούς της μηχανισμούς. Στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης, κρίθηκε άλλωστε, ότι και το ζημιογόνο αποτέλεσμα εντός κοινοτικού εδάφους δεν προκλήθηκε από την επίδικη συμφωνία, δεδομένου ότι η σχετική απαγόρευση για τους ενάγοντες δεν απέρρεε από αυτήν, αλλά από προγενέστερη ενωσιακή νομοθεσία²³⁰. Δεν μπορεί επομένως η σχετική συμφωνία να είναι αιτία της ζημίας, όταν το ζημιογόνο αποτέλεσμα θα επήρχετο και χωρίς αυτήν.

Συναφώς προς τα ανωτέρω έκρινε επίσης το Δικαστήριο ότι δεν μπορεί να τεθεί θέμα θεμελίωσης ευθύνης της Κοινότητας και στις περιπτώσεις εκείνες που η ζημία προκλήθηκε από την εφαρμογή κανόνων οι οποίοι επιβλήθηκαν σε αυτήν με δεσμευτικές γι' αυτήν διεθνείς συμβάσεις ή, γενικότερα, με μέσα της διεθνούς έννομης τάξης. Το Δικαστήριο έκρινε²³¹ ότι η Κοινότητα είχε

---

²²⁹ Βλ. παραπάνω και για την τοπική προσφορότητα της αιτίας, *Commune de Champagne*, ό.π. σκέψεις 206-207:

«Επί ελβετικού εδάφους, όπως προκύπτει από την προαναφερθείσα σκέψη 91, τα ζημιογόνα αποτελέσματα που παράγει, όπως υποστηρίζεται, η συμφωνία έναντι των προσφευγόντων πηγάζουν μόνον από το γεγονός ότι η Ελβετική Συνομοσπονδία, αποφασίζοντας κυριαρχικώς να υπογράψει και να επικυρώσει την εν λόγω συμφωνία, συναίνεσε να δεσμεύεται από αυτή και ανέλαβε την υποχρέωση, σύμφωνα με το άρθρο 14 της εν λόγω συμφωνίας, να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων που προκύπτουν από αυτή, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται εκείνες που απορρέουν από τις επίδικες διατάξεις της συμφωνίας.

Συνεπώς, η ενδεχόμενη ζημία που υπέστησαν οι προσφεύγοντες, στο έδαφος της Ελβετίας, λόγω των μέτρων που έλαβαν οι ελβετικές αρχές σε εκτέλεση της συμφωνίας δεν μπορεί να θεωρηθεί καταλογιστέα στην Κοινότητα, οπότε το Πρωτοδικείο είναι αναρμόδιο να εκδικάσει αγωγή αποσκοπούσα στην αποκατάσταση της εν λόγω ζημίας».

²³⁰ Ό.π., Σκέψεις 204-205:

«Επί κοινοτικού εδάφους, όπως προκύπτει από τις προαναφερθείσες σκέψεις 130 έως 139, οι επίδικες διατάξεις της συμφωνίας δεν είχαν επίπτωση στην κατάσταση των προσφευγόντων, οι οποίοι εμποδίζονταν, κατά την έναρξη ισχύος της συμφωνίας, να διαθέσουν στο εμπόριο την παραγωγή τους υπό την ονομασία «champagne» δυνάμει του κανονισμού 2392/89. Σύμφωνα με τα προεκτεθέντα στις σκέψεις 140 έως 150, η αδυναμία αυτή προκύπτει επίσης από τον κανονισμό 753/2002, ο οποίος κατέστη εφαρμοστέος από την 1η Αυγούστου 2003.

Συνεπώς, επί κοινοτικού εδάφους, η προσβαλλόμενη απόφαση δεν μπορεί να αποτελεί την αιτία της ζημίας που ισχυρίζονται ότι υπέστησαν οι προσφεύγοντες, δεδομένου ότι η εν λόγω ζημία, όπως προσδιορίστηκε από τους προσφεύγοντες, προέκυψε από την εφαρμοστέα κοινοτική ρύθμιση. Επ' αυτού, πρέπει εξάλλου να επισημανθεί ότι, επ' ευκαιρία της πώλησής των προϊόντων τους υπό την ονομασία «arquebuse» στο Βέλγιο, οι προσφεύγοντες αναγκάστηκαν να εισχωρήσουν στην κοινοτική αγορά χρησιμοποιώντας διαφορετική ονομασία, πριν από την έναρξη ισχύος της συμφωνίας».

²³¹ *Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-184/95, σκέψεις 73-74:

«Εν πάση περιπτώσει, ακόμη και αν υποτεθεί ότι ο νόμος 57 μπορεί να θεωρηθεί προβλέψιμη συνέπεια της εκδόσεως του κανονισμού 2340/90 ή/και ότι, παρά την κατάργηση του νόμου αυτού, οι ιρακινές αρχές εξακολουθούν να αρνούνται την εξόφληση των απαιτήσεων της ενάγουσας ως αντίποινα για τη διατήρηση του κοινοτικού εμπόργκο, το Πρωτοδικείο θεωρεί ότι η προβαλλόμενη ζημία δεν μπορεί, σε τελική ανάλυση, να αποδοθεί στον κανονισμό 2340/90, αλλά μάλλον, όπως ισχυρίστηκε εξάλλου το Συμβούλιο, στο ψήφισμα 661 (1990) του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών που αποφάσισε το εμπόργκο κατά του Ιράκ.

δέσμια αρμοδιότητα να υιοθετήσει τη ρύθμιση του διεθνούς οργάνου, με αποτέλεσμα η δική της ρύθμιση να μην μπορεί να θεωρηθεί η «καθοριστική» (άμεση) αιτία του επελθόντος ζημιογόνου αποτελέσματος. Το μέτρο είχε εδώ επιβληθεί ως συνέπεια γενικών διεθνών δεσμεύσεων, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αναχθεί αιτιωδώς σε διακριτική επιλογή των οργάνων της Κοινότητας.

Στο ίδιο ως ανω πλαίσιο της αναγκαίας για τη θεμελίωση της αστικής ευθύνης προϋπόθεσης της αιτιώδους συνάφειας εντάσσεται και το ζήτημα της ζημίας που προκλήθηκε από παράνομη εφαρμογή ενωσιακής ρύθμισης δια της εκδόσεως όχι κανονιστικής, αλλά ατομικής διοικητικής πράξης με ορισμένο αποδέκτη (ή εξατομικευμένο κύκλο αποδεκτών), δηλαδή ζημίας που προξενείται όχι από τη γενική νομοθετική λειτουργία αλλά από την εξατομίκευση του γενικού μέτρου. Το Δικαστήριο έκρινε σε μια τέτοια περίπτωση²³² ότι δεν συντρέχει περίπτωση ευθύνης της Κοινότητας, τουλάχιστον με τη νομική και πραγματική βάση που επικαλέστηκε η ενάγουσα, όταν η ζημία της δεν οφείλεται στον Κανονισμό που προσέβαλε αυτή ακυρωτικά, επικαλούμενη την παρανομία του, αλλά, πιθανόν, σε ατομικό μέτρο εσωτερικής υπηρεσιακής οργάνωσης που υιοθέτησε το όργανο στο οποίο αυτή υπηρετούσε, πάντοτε στο πλαίσιο της μεταξύ τους υπαλληλικής σχέσης τους. Το σφάλμα που ενδέχεται να προξενεί τη ζημία βρίσκεται δηλαδή στην ατομική εφαρμογή του μέτρου στην επίδικη σχέση και όχι στο γενικό περιεχόμενό του.

Συναφώς, το Πρωτοδικείο τονίζει ότι, σύμφωνα με το άρθρο 25 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, μόνον τα «[κράτη] μέλη του Οργανισμού» είναι υποχρεωμένα να δέχονται και να εφαρμόζουν τα ψηφίσματα του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών. Καίτοι είναι αληθές όμως ότι τα κράτη μέλη του ΟΗΕ όφειλαν, υπό την ιδιότητα αυτή, να λάβουν κάθε αναγκαίο μέτρο για να εφαρμόσουν το εμπορικό εμπάργκο κατά του Ιράκ που αποφασίστηκε με το ψήφισμα 661 (1990), τα κράτη που μεταξύ αυτών είχαν και την ιδιότητα του κράτους μέλους της Κοινότητας δεν μπορούσαν να ενεργήσουν, προς τούτο, παρά μόνο στο πλαίσιο αποκλειστικά της Συνθήκης, εφόσον κάθε μέτρο κοινής εμπορικής πολιτικής, όπως η επιβολή εμπορικού εμπάργκο, εμπίπτει, σύμφωνα με το άρθρο 113 της Συνθήκης, στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Κοινότητας. Ο κανονισμός 2340/90 εκδόθηκε βάσει ακριβώς των εκτιμήσεων αυτών, στο δε προοίμιό του εκτίθεται ότι «η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της συμφώνησαν να προσφύγουν στην έκδοση κοινοτικής πράξεως προκειμένου να διασφαλιστεί η ομοιόμορφη εφαρμογή στην Κοινότητα των μέτρων για τις συναλλαγές με το Ιράκ και το Κουβέιτ που αποφάσισε το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών». Το Πρωτοδικείο θεωρεί, κατά συνέπεια, ότι, στην υπό εξέταση περίπτωση, η προβαλλόμενη ζημία δεν μπορεί να αποδοθεί στην έκδοση του κανονισμού 2340/90, αλλά στο ψήφισμα 661 (1990) του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών που αποφάσισε το εμπάργκο κατά του Ιράκ. Από τα προεκτεθέντα προκύπτει ότι η ενάγουσα δεν απέδειξε την ύπαρξη άμεσης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της προβαλλομένης ζημίας και της εκδόσεως του κανονισμού 2340/90».

²³² Nguyen κατά Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, T-20/14 (Διάταξη), σκέψεις 63-64:

«Εν προκειμένω, από την επιχειρηματολογία της προσφεύγουσας συνάγεται ότι αυτή θεωρεί ότι τόσο η περιουσιακή όσο και η μη περιουσιακή βλάβη που υποστηρίζει ότι υπέστη στηρίζονται επί των διατάξεων του κανονισμού 1023/2013 των οποίων την έλλειψη νομιμότητας υποστηρίζει στο πλαίσιο της προσφυγής της ακυρώσεως.

Πάντως, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι δεν υφίσταται άμεση και βέβαιη συνάφεια μεταξύ των διατάξεων αυτών και των προβαλλομένων ζημιών, δεδομένου ότι αυτές οι ζημιές δεν μπορούν να απορρέουν, κατά περίπτωση, παρά μόνον από απόφαση του θεσμικού οργάνου στο οποίο υπηρετεί η προσφεύγουσα, ήτοι του Συμβουλίου, να της χορηγήσει αριθμό ημερών αδείας, ως οδοιπορική άδεια, μικρότερο από αυτόν που της χορηγείται υπό το κράτος ισχύος του Κανονισμού Υπηρεσιακής Καταστάσεως που ίσχυε έως τις 31 Δεκεμβρίου 2013 και να της αρνηθεί την επιστροφή των εξόδων του ετησίου ταξιδιού, κατ'εφαρμογήν των εν λόγω διατάξεων».

Όλη η προεκτεθείσα νομολογία συνιστά έτσι περιπτωσιολογία που εμπίπτει στο ζήτημα της διακοπής του αιτιώδους συνδέσμου, όταν παρεμβάλλεται άλλη αιτία που αίρει τον σύνδεσμο με την αιτία που επικαλείται ο ενάγων της αποζημιωτικής αγωγής, καθιστώντας την αιτία αυτή «απομακρυσμένη» σε σχέση με το επελθόν ζημιογόνο αποτέλεσμα.

Η περιπτωσιολογία που προεκτέθηκε αφήνει, ωστόσο, περιθώρια κριτικής για τη συρρίκνωση των προϋποθέσεων πλήρωσης της αιτιότητας, και άρα της ευθύνης της Ένωσης. Και τούτο, γιατί αποδείχθηκε ότι η επίκληση από το Δικαστήριο περισσότερων συντρεχόντων αιτίων για την πρόκληση της ζημίας κατατείνει σχεδόν πάντοτε στην απόρριψη της αμεσότητας του επενεργούντος αιτίου που καταλογίζεται στη σφαίρα επιρροής της Ένωσης. Έτσι, όταν κατά το σκεπτικό των εν λόγω αποφάσεων συρρέουν αίτια διαφόρων ενωσιακών πηγών (π.χ. συμπεριφορά περισσότερων οργάνων ή χρονικά και ποιοτικά διαφορετικές συμπεριφορές του ίδιου οργάνου), το Δικαστήριο εμφανίζει την τάση να απορρίπτει την αμεσότητα, κρίνοντας είτε ότι κανένα από τα συρρέοντα αίτια δεν θα μπορούσε από μόνο του να θεωρηθεί πρόσφορη αιτία για το ζημιογόνο αποτέλεσμα είτε με αμιγώς δικονομική θεμελίωση, δηλαδή με το σκεπτικό ότι το ζημιογόνο αποτέλεσμα δεν προκλήθηκε από την αιτία που επικαλέστηκε ο ενάγων, ή ότι πάντως η αιτία αυτή επιφέρει άλλο αποτέλεσμα από το πράγματι επελθόν και ζημιογόνο. Η συλλογιστική αυτή είναι στενά εννοιοκρατική και καταλήγει στην παγίωση του ανευθύνου της Ένωσης, παρορώντας ότι όλα τα εξεταζόμενα αίτια ανάγονται σε πράξεις και παραλείψεις οργάνων αυτής ως ενιαίου (πλέον) νομικού προσώπου, στο οποίο θα έπρεπε να καταλογιστεί η ευθύνη, χωρίς καν την προσφυγή στο μηχανισμό της εις ολόκληρον ευθύνης²³³, η οποία προϋποθέτει περισσότερα αυτοτελή υποκείμενα ευθύνης, δηλαδή διακριτές νομικές προσωπικότητες των ευθυνόμενων. Εν προκειμένω, ακόμη και όταν η ζημιογόνος συμπεριφορά απαρτίζεται από επιμέρους διακριτές πράξεις του ίδιου ή διαφορετικών οργάνων της Ένωσης, θα ήταν ορθό να γίνει δεκτό ότι η άμεση αιτιότητα θεμελιώνεται σε ένα πλέγμα πράξεων και παραλείψεων που καταλογίζονται στο-μόνο δεκτικό αυτοτελούς καταλογισμού- ενιαίο νομικό πρόσωπο της Ένωσης. Δεν μπορεί ποτέ η εσωτερική οργάνωση και διάρθρωση οργάνων και υπηρεσιών του ενιαίου νομικού προσώπου να είναι αντιτάξιμη στον ζημιωθέντα τρίτο για την απόρριψη της αιτιότητας. Το ίδιο επαχθές θα ήταν να επωμίζεται ο ζημιωθείς και το βάρος απόδειξης και θεμελίωσης του καταλογισμού της συμπεριφοράς των επιμέρους οργάνων και υπηρεσιών της Ένωσης ως ενιαίου νομικού προσώπου. Αντίθετα, ο πολυδαίδαλος μηχανισμός εσωτερικής κατανομής της αρμοδιότητας επιβάλλει την αντιστροφή του βάρους απόδειξης της αιτιότητας έτσι ώστε να καταλείπεται τελικά στην Ένωση να ανταποδείξει την αιτιότητα που επικαλείται ο ενάγων.

---

²³³ Ο εν λόγω μηχανισμός, σε κάθε περίπτωση, γίνεται δεκτός στη νομολογία του Δικαστηρίου (*Stefano Missir Mamachi di Lusignano κ.λπ. κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, ό.π., σκέψεις 118, 195).

Διστακτικό στην κατάφαση της αιτιότητας εμφανίζεται επίσης το Δικαστήριο, όπως ήδη προεκτέθηκε, και όταν η ενωσιακή έννομη τάξη επενεργεί από κοινού με άλλες (εξωτερικές αυτής) πηγές, όπως είναι προεχόντως ο εθνικός νομοθέτης. Στις περιπτώσεις αυτές η απαλλαγή της Ένωσης από την ευθύνη στηρίζεται στην έννοια της διακριτικής ευχέρειας της τελευταίας επενεργούσας στη σχέση έννομης τάξης, η οποία και αποκλείει την αμεσότητα της συμβολής της ενωσιακής έννομης τάξης. Όταν η Ένωση υπαγόρευσε τη ρύθμιση στις εθνικές έννομες τάξεις, κρίθηκε κατά κανόνα ότι οι τελευταίες είχαν ευρύ περιθώριο εκτίμησης για την εξειδίκευση του μέτρου με αποτέλεσμα η ζημία να μην μπορεί να αποδοθεί αμέσως στην Ένωση (που ήταν προγενέστερη πηγή). Αντιστρόφως όμως, όταν η ενωσιακή έννομη τάξη κλήθηκε να υιοθετήσει ή να εφαρμόσει ρύθμιση της διεθνούς κοινότητας, η ρύθμιση αυτή κρίθηκε ως δεσμευτική για την Ένωση, με αποτέλεσμα και πάλι η «ενωσιακή αιτία» να μην θεωρηθεί άμεση. Παρόλο που η κρίση του Δικαστηρίου είναι ασφαλώς συνυφασμένη με τα ιδιαίτερα πραγματικά περιστατικά περιστατικά κάθε επίδικης σχέσης, δεν μπορεί να μην επισημανθεί αυτή η ρευστή, σχεδόν αντίστροφη, θεώρηση του κριτηρίου της διακριτικής ευχέρειας, πάντοτε υπέρ του «ανευθύνου» της Ένωσης.

Γ.3.2 Η συμπεριφορά του ζημιωθέντος ως κριτήριο αιτιότητας

Η εγγύτερη προς το αποτέλεσμα αιτία δεν είναι πάντοτε, όπως στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, μια άλλη κανονιστική πηγή. Μπορεί το ζημιολόγο αποτέλεσμα κάλλιστα να ανάγεται και σε πραγματική, υλική συμπεριφορά, ακόμη και του ίδιου του ζημιωθέντος. Σε στενή σύνδεση και με τις προηγούμενες αναπτύξεις για την έκταση της ζημίας, είναι επομένως εξαιρετικά ενδιαφέρον να εξεταστεί πώς επιδρά στη διάγνωση της αμεσότητας η βούληση ή εν γένει η συμπεριφορά του ζημιωθέντος. Η σχετική προβληματική επαναφέρει ευθέως τη συζήτηση στην ύλη του οικείου πταίσματος (βλ. αναλογία προς το 300 ΑΚ), όχι μόνον ως λόγου οριοθέτησης της ζημίας, αλλά και ως λόγου καταλυτικού-διακοπτικού της αιτιότητας.

Το Δικαστήριο έχει να επιδείξει ευρεία περιπτωσιολογία αξιολόγησης της συμπεριφοράς του ζημιωθέντος. Σε υπόθεση²³⁴ όπου η ζημία συνδεόταν με την τελωνειακή κατάταξη των προϊόντων

---

²³⁴ *Trubowest Handel και Makarov κατά Συμβουλίου και Επιτροπής*, C-419/08, σκέψεις 60-61:

«Πρώτον, το Πρωτοδικείο έκρινε ορθώς ότι, αν ο οριστικός κανονισμός δεν κάλυπτε τα εισαχθέντα από τους αναιρεσείοντες εμπορεύματα και οι τελευταίοι δεν έσφαλαν επομένως κατά τη δασμολογική τους κατάταξη, θα έπρεπε να γίνει δεκτό ότι οι προβαλλόμενες από τους αναιρεσείοντες ζημιές βαρύνουν μόνον τις γερμανικές τελωνειακές αρχές, κατά το μέτρο που αυτές επέβαλαν δασμούς αντιτάμπινγκ στα λόγω εμπορεύματα, μολονότι δεν ενέπιπταν στο πεδίο εφαρμογής του οριστικού κανονισμού.

Δεύτερον, το Πρωτοδικείο ορθώς έκρινε ότι, αν ο οριστικός κανονισμός κάλυπτε τα εισαχθέντα από τους αναιρεσείοντες εμπορεύματα και οι τελευταίοι δεν είχαν επομένως κατατάξει ορθώς τα εμπορεύματα αυτά, θα έπρεπε να γίνει δεκτό ότι η βασική αιτία για τις φερόμενες ζημιές ήταν η ίδια η συμπεριφορά των αναιρεσειόντων και όχι η φερόμενη ως παράνομη συμπεριφορά του Συμβουλίου και της Επιτροπής...».

που εισήγαγαν οι ζημιωθέντες, το Δικαστήριο διέκρινε με βάση το αν ήταν πράγματι εφαρμοστέος ή όχι ο οριστικός τελωνειακός κανονισμός και απέρριψε την ευθύνη της Κοινότητας και υπό τις δύο εκδοχές. Αν δεν ήταν εφαρμοστέος, αιτία της ζημίας κρίθηκε ότι είναι προφανώς η συμπεριφορά των εθνικών τελωνειακών αρχών που προέβησαν-ως μη όφειλαν-στην εφαρμογή του. Αν πάλι ήταν κατ' αρχήν εφαρμοστέος, καθοριστική αιτία της ζημίας κρίθηκε ότι είναι η συμπεριφορά των ίδιων των ζημιωθέντων, που δεν προέβησαν σε ορθή δήλωση κατάταξης των προϊόντων τους. Η υπαγωγή δηλαδή της ατομικής περίπτωσης στον γενικό κανόνα, νομική ή πραγματική, κρίθηκε ως αιτία εγγύτερη προς την όποια ζημία σε σχέση με την ίδια την ύπαρξη του γενικού ενωσιακού κανόνα.

Σε αυτοτελή όμως κατηγορία υποθέσεων μπορεί να συγκροτηθεί αυτή που ρητά καθιστά διακριτή αιτία της ζημίας την *οικεία επιχειρηματική επιλογή* του ζημιωθέντος. Η προβληματική αυτή δεν είναι ξένη προς τον επιχειρηματικό κίνδυνο που εγγενώς αναλαμβάνουν οι δρώντες φορείς της αγοράς. Στη συλλογιστική του Δικαστηρίου φαίνεται να επικρατεί η θέση ότι στον κίνδυνο αυτόν μετέχει και η νομική αμφισημία ή αμφιβολία, και, γενικότερα, επιλογές επιχειρηματικής φύσης που συνδέονται με την εκτίμηση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος. Κρίθηκε, επομένως, ότι το να γνωρίζουν οι ενάγουσες ότι η χρήση συγκεκριμένου όρου στις οικονομικές δραστηριότητές τους ήταν ενδεχόμενο να προσκρούει σε κεκτημένα δικαιώματα τρίτων από το κοινοτικό δίκαιο των σημάτων, ακόμη και αν τον όρο αυτόν είχε πράγματι χρησιμοποιήσει η ίδια η Επιτροπή ως ονομασία σχεδίου που εκπόνησε²³⁵, αποτελεί κίνδυνο που φέρουν οι ίδιες. Έχει, βέβαια, ενδιαφέρον να τονιστούν τα κριτήρια που εξέτασε το Δικαστήριο για να θεμελιώσει την αυτονομία της επιλογής των επιχειρήσεων και να απορρίψει τη συνδρομή περίπτωσης να αποδοθεί η ζημία σε ειδικότερες αιτίες της συμπεριφοράς του οργάνου που φέρονταν να επικαθόρισαν αθέμιτα την

---

²³⁵ *Galileo International Technology LLC και λοιπών κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, T-279/03, σκέψεις 131-134:

« Εν προκειμένω, είναι αληθές ότι η Επιτροπή διασφάλισε τον όρο «Galileo» ως ονομασία του ευρωπαϊκού σχεδίου ραδιοπλοήγησης μέσω δορυφόρου. Είναι επίσης αληθές ότι η Επιτροπή έπρεπε να γνωρίζει ότι οι ενδιαφερόμενες για την οικονομική εκμετάλλευση του σχεδίου επιχειρήσεις θα επιχειρούσαν να χρησιμοποιήσουν τον ίδιο όρο για να επωφεληθούν τόσο από τη φήμη της Επιτροπής όσο και από τη φήμη του σχεδίου.

Ωστόσο, η χρήση από τις επιχειρήσεις αυτές του επίδικου όρου σε σχέση με τις οικονομικές τους δραστηριότητες βασίζεται σε δική τους αυτοτελή επιλογή.

(...)

Δεδομένου ότι οι επιχειρήσεις υποτίθεται ότι γνωρίζουν το κοινοτικό δίκαιο και το δίκαιο των σημάτων, ενδείκνυται επομένως να θεωρηθεί ότι πρέπει να υποχρεούνται να φέρουν την ευθύνη, σε σχέση με τις κρίσιμες διατάξεις, για τη συμπεριφορά τους στην αγορά, στον βαθμό που επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο «Galileo» στο πλαίσιο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων.

Επομένως, αυτή η επιλογή των επιχειρήσεων πρέπει να θεωρηθεί ως η άμεση και καθοριστική αιτία της προβαλλόμενης ζημίας, ενώ η υποτιθέμενη συμβολή της Επιτροπής στη ζημία αυτή είναι πολύ μικρή για να μπορέσει να μετατεθεί στην Επιτροπή η ευθύνη που φέρουν οι επιχειρήσεις».

επιλογή των ιδιωτών. Έκρινε έτσι το Δικαστήριο²³⁶ ότι «οι ενάγουσες δεν απέδειξαν ότι η Επιτροπή υποχρέωσε τις εν λόγω επιχειρήσεις να χρησιμοποιήσουν τον όρο αυτό ή ότι τις προέτρεψε ενεργά, υπό τη μορφή συμπαιγνίας, να το πράξουν. Αφετέρου, ούτε καν ισχυρίστηκαν ότι υπήρχαν οργανικοί και λειτουργικοί δεσμοί μεταξύ των επίδικων επιχειρήσεων και της Επιτροπής ή ότι η Επιτροπή ασκούσε έλεγχο αναμειγνύμενη ευθέως ή εμμέσως στη διαχείρισή τους. Τέλος, από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι η αρχική επιλογή από την Επιτροπή του όρου «Galileo» ώθησε τις ενδιαφερόμενες εταιρίες να ακολουθήσουν το παράδειγμα αυτό, διότι διαφορετικά θα ετίθετο υπό αμφισβήτηση η οικονομική επιτυχία ολοκλήρου του σχεδίου». Και στη συλλογιστική αυτή πρυτανεύει η επανεισαγωγή αξιολογήσεων που απαντούν στην έρευνα του παρανόμου. Η μη θεμελίωση του αιτιώδους συνδέσμου αναμφίβολα συνέχεται με την—κατά τα φαινόμενα—αρνητική κρίση του Δικαστηρίου ως προς την παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Η συμπεριφορά των οργάνων δεν έφθασε δηλαδή μέχρι το σημείο να παρακινήσει τις ζημιωθείσες σε θετικές πράξεις. Ως εκ τούτου, ακόμη και αν εμφανίζει απόκλιση από κανόνες επιμέλειας, η συμπεριφορά αυτή δεν συνδέεται αιτιωδώς με τις οικείες ζημιογόνες αποφάσεις που αυτές έλαβαν. Οι τελευταίες συνιστούν έτσι—κατά την κρίση του Δικαστηρίου—την άμεση αιτία του αποτελέσματος.

Στον ίδιο κύκλο αξιολογήσεων μετέχει και η κρίση του Δικαστηρίου ότι η ζημία πρέπει να είναι άμεση συνέπεια της παρανομίας και όχι της επιλογής του ζημιωθέντος ως προς τον τρόπο αντίδρασης στην παρανομία αυτή²³⁷. Ειδικότερα, κρίθηκε ότι δεν μπορούν να αποδοθούν αιτιωδώς σε μια έρευνα anti-dumping, που κρίθηκε εν τέλει ως παράνομη, οι δαπάνες στις οποίες υποβλήθηκε η επιχείρηση για την οικειοθελή συμμετοχή της σε αυτήν, καθώς αυτό αποτέλεσε προϊόν ελεύθερης εκτίμησης από τη ζημιωθείσα επιχείρηση της σπουδαιότητας και της αναγκαιότητας της συμμετοχής της, με δεδομένη μάλιστα και την προαιρετικότητα της διαδικασίας²³⁸.

---

²³⁶ Ο.π., σκέψη 133.

²³⁷ *Transnational Company "Kazchrome"*, ό.π., σκέψεις 80 επ.

²³⁸ Σκέψεις 81-82:

«Δεν απαιτείται συμμετοχή των παραγωγών-εξαγωγέων (ή κάποιου άλλου ενδιαφερόμενου μέρους) σε διαδικασία αντιντάμπινγκ (διάταξη του Πρωτοδικείου της 14ης Μαρτίου 1996, T-134/95, *Dysan Magnetics* και *Review Magnetics* κατά *Επιτροπής*, Συλλογή 1996, σ. II-181, σκέψη 27), και αυτοί είναι ελεύθεροι να αξιολογήσουν τη σκοπιμότητα και το ενδιαφέρον συμμετοχής καθώς και τον βαθμό συμμετοχής τους και τα έξοδα στα οποία θα υποβληθούν προς τον σκοπό αυτό. Είναι, εξάλλου, ελεύθεροι να επιλέξουν, μεταξύ άλλων, να συμμετάσχουν, ζητώντας απλώς από το προσωπικό τους να καταγράψει τα κρίσιμα επιχειρήματα και να εκπροσωπηθούν από το προσωπικό της νομικής τους υπηρεσίας ή να προσφύγουν στις υπηρεσίες δικηγορικού γραφείου.

Εν πάση περιπτώσει, όπως διατείνεται το Συμβούλιο, δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι οι αντιστοιχούσες στην εργασία του προσωπικού των προσφευγουσών δαπάνες σχετίζονται άμεσα με την έρευνα, εφόσον ο μισθός του προσωπικού τους έπρεπε να καταβληθεί ανεξαρτήτως της υπάρξεως ή μη εκκρεμούς διαδικασίας αντιντάμπινγκ. Επιπλέον, οι προσφεύγουσες δεν υποστηρίζουν καν ότι τα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διαδικασία προσελήφθησαν για να

Ανάλογες αξιολογήσεις εμπεριέχει πάντως η κρίση του Δικαστηρίου και σε μία άλλη κατηγορία υποθέσεων, στις οποίες η ζημία των επιχειρήσεων έγκειται στα έξοδα τραπεζικών εγγυήσεων που αυτές συνήψαν για να αποφύγουν την καταβολή χρηματικών κυρώσεων που τούς επιβλήθηκαν. Και ναι μεν το επιβληθέν εις βάρος των επιχειρήσεων μέτρο ακυρώθηκε ως παράνομο, πλην όμως το Δικαστήριο έκρινε²³⁹ ότι οι δαπάνες στις οποίες οι επιχειρήσεις αυτές προέβησαν για την εξασφάλιση τραπεζικής εγγύησης δεν αποτελεί αποκαταστατέα ζημία, γιατί υπήρξε οικεία επιχειρηματική επιλογή τους μεταξύ ισοδύναμων επιλογών. Κατά την κρίση του Δικαστηρίου, έπρεπε, δηλαδή, οι επιχειρήσεις να επωμιστούν την τυχόν επιβάρυνση από την επιλογή τους να μην καταβάλουν απευθείας το ποσό της κύρωσης, και το οποίο προφανώς θα τους επιστρεφόταν (ίσως και εντόκως) μετά τη διάγνωση της παράνομης επιβολής της, αλλά, αντιθέτως, να δημιουργήσουν πιστωτική συνθήκη. Εξάλλου, η υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης αναφορικά με τη νομιμότητα της κύρωσης δεν κρίθηκε από το Δικαστήριο ότι αποτελεί παράγοντα που ανατρέπει αυτήν την κατάσταση των συμφερόντων, γιατί υπήρξε μεταγενέστερη²⁴⁰ σε σχέση με το χρόνο λήψης της επιχειρηματικής απόφασης να ληφθεί η εγγύηση, και, επομένως, κρίθηκε εύλογα ότι (η υπέρβαση της διάρκειας) δεν επικαθόρισε τη σχετική επιχειρηματική απόφαση.

Σημαντική, στην ίδια κατεύθυνση, είναι και η κρίση του Δικαστηρίου²⁴¹ ότι η ζημία, τουλάχιστον σε όλη της την έκταση, δεν μπορεί να αποδοθεί αμέσως στην παράνομη αιτία, όταν ο ζημιωθείς παρέλειψε να εξαντλήσει τα ένδικα βοηθήματα που είχε στη διάθεσή του για να περιορίσει την επέλευση ή την έκταση αυτής.

Αν επιχειρηθεί να ανασυντεθεί η κρίση του Δικαστηρίου στις παραπάνω υποθέσεις, θα διαπιστωθεί ότι συνισταμένη των δικαστικών κρίσεων που διέγνωσαν ότι η συμπεριφορά του

παρακολουθήσουν τη διαδικασία ή ότι απολύθηκαν ελλείψει επιπρόσθετου φόρτου εργασίας λόγω του ότι παρακολουθούσαν την πορεία της έρευνας».

²³⁹ *Kendrion*, ό.π., σκέψη 86:

*«Άλλωστε, όπως έχει κριθεί, η ζημία που συνίσταται σε έξοδα τραπεζικής εγγυήσεως και την οποία προβάλλει εταιρία στην οποία επιβλήθηκαν κυρώσεις από την Επιτροπή με απόφαση που ακυρώθηκε στη συνέχεια από το Γενικό Δικαστήριο δεν απορρέει απευθείας από τον παράνομο χαρακτήρα της εν λόγω αποφάσεως, αλλά από την επιλογή της ίδιας της εταιρίας να προβεί στη σύσταση τραπεζικής εγγυήσεως προκειμένου να μην εκπληρώσει, εντός της προθεσμίας που της έταξε η επίδικη απόφαση, την υποχρέωση καταβολής του προστίμου [βλ., συναφώς, απόφαση της 21ης Απριλίου 2005, *Holcim (Deutschland)* κατά Επιτροπής, T-28/03, EU:T:2005:139, σκέψη 123, και διάταξη της 12ης Δεκεμβρίου 2007, *Atlantic Container Line* κ.λπ. κατά Επιτροπής, T-113/04, μη δημοσιευθείσα, EU:T:2007:377, σκέψη 38J]».*

Ομοίως *Gascogne* (T-577/14, σκ. 118-120, 130, 131) και *Guardian Europe* (T-673/15, σκ. 91-93).

²⁴⁰ *Kendrion*, ό.π., σκέψη 88. Βλ. και παραπάνω σχετικά με το χρονικά απρόσφορο της αιτίας. Εδώ μάλιστα έχουμε περίπτωση εξέτασης επανόδου στην ευθύνη του οργάνου μετά και από τη μεσολάβηση της οικείας συμπεριφοράς του ζημιωθέντος. Το σχήμα έχει ως εξής: παρανομία οργάνου-συμπεριφορά ζημιωθέντος-νέα παρανομία οργάνου (υπέρβαση εύλογης διάρκειας δίκης). Το χρονικά επιγενόμενο της τρίτης αιτίας αποτρέπει την απόδοση σε αυτήν ζημίας που ανάγεται στη δεύτερη αιτία.

²⁴¹ *Denis Bouychou* κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-344/04, σκέψεις 33-34, 40-43.

ζημιωθέντος διακόπτει την αμεσότητα της αιτιώδους συμβολής προγενέστερης πράξης του οργάνου, είναι να αποτελεί αυτή εκδήλωση γνήσιας βούλησης και όχι προϊόν άμεσου ή έμμεσου καταναγκασμού, πιθανώς σε άρρηκτη σύνδεση με την προηγούμενη παρανομία του οργάνου. Αποφαίνεται έτσι το Δικαστήριο²⁴²:

«Συναφώς, η νομολογία έχει διευκρινίσει επίσης ότι, οσάκις, αφενός, η προσαπτόμενη σε θεσμικό όργανο συμπεριφορά εντάσσεται σε μια ευρύτερη διαδικασία στην οποία υπάρχει συμμετοχή τρίτων και, αφετέρου, η προβαλλόμενη ζημία έχει ως άμεση αιτία την παρέμβαση κάποιου από αυτούς τους τρίτους, εναπόκειται στον δικαστή να διαπιστώσει εάν η παρέμβαση αυτή κατέστη αναπόφευκτη εκ του λόγου και μόνον ότι το θεσμικό όργανο είχε επιδείξει την προσαπτόμενη συμπεριφορά ή εάν, αντιθέτως, συνιστούσε την εκδήλωση αυτοτελούς βουλήσεως. Έτσι, εναπόκειται στο δικαστήριο να διαπιστώσει τη διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου και να συναγάγει τις εντεύθεν συνέπειες.»

Για τη δογματική οριοθέτηση αυτής της δικανικής έρευνας, καταστρώνεται μάλιστα ένα εξαιρετικά αναλυτικό σκεπτικό που επαναφέρει την προβληματική για την εφαρμοστέα θεωρία ως προς τον αιτιώδη σύνδεσμο. Ειδικότερα, ενώ εκκινεί από τη σύγκριση των θεωριών της προσφορότητας και του ισοδυνάμου των όρων και επιβεβαιώνει την πρώτη θεωρία ως προκρινόμενη στη νομολογία του²⁴³, το Δικαστήριο δέχεται, ειδικά για τις περιπτώσεις σωρευτικής αιτιότητας τη (συνδυαστική) προσφυγή και στη θεωρία του ισοδυνάμου των όρων. Η διατύπωση είναι χαρακτηριστική, και μάλιστα με ρητή αντιπαράβολή των θεωριών²⁴⁴:

«Εντούτοις, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η νομολογία που παρατίθεται στις σκέψεις 67 έως 69 ανωτέρω δεν αποκλείει, κατ' αρχήν, την εφαρμογή της θεωρίας του ισοδυνάμου των όρων, αλλά επιτρέπει απλώς να διαπιστώνεται ότι, εάν το πταίσμα του θεσμικού οργάνου είναι απομεμακρυσμένο από τη ζημία και ότι ο δικαστής διαπιστώνει τη διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου, η θεωρία του ισοδυνάμου των όρων πρέπει να απορρίπτεται. Ως εκ τούτου, a contrario, στην περίπτωση που η ζημία απορρέει κατά τρόπο άμεσο ή αρκούντως άμεσο από το πταίσμα του θεσμικού οργάνου και, επομένως, στην περίπτωση που το πταίσμα αυτό δεν είναι απομεμακρυσμένο από τη ζημία ώστε να επέρχεται διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου, ο δικαστής της Ένωσης μπορεί να προβεί σε εφαρμογή της θεωρίας του ισοδυνάμου των όρων.

(...)

---

²⁴² Stefano Missir Mamachi di Lusignano κ.λπ. κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ό.π., σκέψη 81.

²⁴³ Ο.π., σκέψεις 70 και 82.

²⁴⁴ Ο.π., σκέψεις 83 και 84.

... πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, εάν το Δικαστήριο Δημόσιας Διοίκησης είχε εφαρμόσει τη θεωρία της πρόσφορης αιτίας, τούτο θα συνεπαγόταν την απόρριψη του αιτήματος των αναιρεσειόντων. Πράγματι, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η μηχανική και άτεγκτη εφαρμογή της θεωρίας της πρόσφορης αιτίας συνεπάγεται σε όλες τις περιπτώσεις την απαλλαγή του θεσμικού οργάνου από την ευθύνη, στον βαθμό που, κατά τη νομολογία επί της πράξεως ενός τρίτου που παρατίθεται στη σκέψη 68 ανωτέρω, η εν λόγω πράξη συνεπάγεται παγίως τη διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου, πράγμα που έχει ως συνέπεια ουσιαστικά την απαλλαγή του θεσμικού οργάνου από την ευθύνη.»

Ανάγεται έτσι η ισοδυναμία των όρων σε εργαλείο σκοπούμενου εξορθολογισμού της έρευνας της σωρευτικής αιτιότητας, ιδίως για να αποτρέψει τη μηχανική αναγωγή στην οικεία συμπεριφορά του ζημιωθέντος, χωρίς αυτή να είναι προϊόν της αληθούς βούλησής του και κατ' αποτέλεσμα σε υπέρμετρο αποκλεισμό της ευθύνης του οργάνου. Κρίνει έτσι το Δικαστήριο:

«Πράγματι, επαφίεται στην εκτίμηση του δικαστή να διαπιστώσει εάν η εκδήλωση της αυτοτελούς βουλήσεως ενός τρίτου δύναται να επιφέρει διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου. Έτσι, ενδέχεται η παρέμβαση ενός τρίτου, ακόμη και εάν αποτελεί την εκδήλωση αυτοτελούς βουλήσεως, να μη διακόπτει τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ του πταίσματος και της ζημίας, δεδομένου ότι το θεσμικό όργανο και ο τρίτος συνέβαλαν, στην περίπτωση αυτή, στην επέλευση της ζημίας.

(...)

Έτσι, χωρίς να υποπέσει σε πλάνη περί το δίκαιο το Δικαστήριο Δημόσιας Διοίκησης έκρινε ότι, στην περίπτωση πταίσματος συνιστάμενου σε παράβαση υποχρέωσης προστασίας που συνέβαλε στην επέλευση της συγκεκριμένης ζημίας στην αποτροπή της οποίας σκοπούσε η εν λόγω υποχρέωση, ακόμη και εάν το θεσμικό όργανο δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως κυρίως ευθυνόμενο για τη ζημία, το εν λόγω θεσμικό όργανο έπρεπε να θεωρηθεί ως συναυτουργός στην πρόκληση της ζημίας».

Η παραπάνω συλλογιστική και θεμελίωση είναι δεκτική εύλογης κριτικής, επειδή η ευκαία λύση του εξορθολογισμού θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη θεωρητική περιπλοκή της «επανόδου» στην γενικώς μη εφαρμοζόμενη στο ιδιωτικό δίκαιο θεωρία του ισοδυνάμου των όρων. Το Δικαστήριο θα μπορούσε απλώς να έχει εμμείνει στην εγγενή προσφορότητα της συμπεριφοράς του οργάνου να προκαλέσει τη ζημία ανεξαρτήτως της ενδιάμεσης συμπεριφοράς του ζημιωθέντος ή, έστω, να προκαλέσει αιτιωδώς και αναπόφευκτα αυτή τη συμπεριφορά του ζημιωθέντος. Θα μπορούσε περαιτέρω το Δικαστήριο να έχει καταφύγει ρητά στη θεωρία του προστατευτικού σκοπού του κανόνα δικαίου, την οποίαν υπαινίσσεται αλλά δεν κατονομάζει²⁴⁵.

---

²⁴⁵ Ο.π., σκέψη 72 και 84:

Αντιθέτως, επικαλούμενο τη θεωρία του ισοδυνάμου των όρων, υποπίπτει μάλλον σε ταυτολογία, καθώς τη θεωρεί εφαρμοστέα, μόνον εφόσον δεν διαπιστώνεται η διακοπή της αιτιότητας από τη συμπεριφορά του ζημιωθέντος. Αυτό όμως (δηλαδή η διακοπή ή μη) είναι ακριβώς το αντικείμενο της έρευνας. Άγεται δηλαδή το Δικαστήριο σε λήψη του ζητουμένου. Η θεωρία του ισοδυνάμου των όρων οδηγεί το Δικαστήριο σε κρίση για το ότι κάθε αναγκαία συνθήκη είναι ικανή για την πρόκληση της ζημίας. Εδώ όμως το Δικαστήριο προϋποθέτει αυτήν την «ικανότητα». Ως εκ τούτου, η αναφορά του Δικαστηρίου στη θεωρία του ισοδυνάμου των όρων πρέπει να γίνει νοητή περισσότερο ως «επιτρεπτό της χρονικής αναδρομής» στην προγενέστερη αιτία, αυτή δηλαδή της συμπεριφοράς του οργάνου (για την οποία και πάλι υπάρχει κρίση περί προσφορότητας) ή, έστω, ως αναγκαιότητα της συμπεριφοράς αυτής (του οργάνου) για την πρόκληση της συμπεριφοράς του ζημιωθέντος ως αναπόφευκτης συνέπειας.

Γ.3.3 Συρροή θετικών πράξεων και παραλείψεων

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι το Δικαστήριο εξετάζει συμπεριφορές εναλλασσόμενες ή συρρέουσες, ερευνώντας διακριτά κάθε επιμέρους αιτία. Στο πλαίσιο αυτό ανευρίσκονται και περιπτώσεις όπου η ζημία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα αποδεδειγμένων θετικών πράξεων, από κοινού με παραλείψεις. Η έννοια της παράλειψης ή της αποχής από (επιβεβλημένες) πράξεις αποτελεί έτσι αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας στη νομολογία του Δικαστηρίου ως συμπεριφορά που προσάπτεται στον ζημιώσαντα και, επομένως, κρίνεται ως πιθανή ζημιογόνος αιτία.

Το Δικαστήριο αντιμετωπίζει όμως τη σχέση αυτή με μια δογματική προδιάθεση να θεωρήσει τη θετική πράξη ως ισχυρότερη αιτία από την παράλειψη, κρίνοντας ότι²⁴⁶ «σε περιπτώσεις όπως οι υπό κρίση, όπου η συμπεριφορά η οποία υποστηρίζεται ότι προκαλεί τη συγκεκριμένη ζημία συνίσταται σε αποχή από δράση, είναι ειδικότερα αναγκαίο να υπάρχει η βεβαιότητα ότι η εν λόγω ζημία προκλήθηκε όντως από τις προσαπτόμενες παραλείψεις και δεν προκλήθηκε ενδεχομένως από συμπεριφορές διακριτές από τις προσαπτόμενες στα εναγόμενα θεσμικά όργανα». Δεν είναι απολύτως σαφές αν με τη θέση αυτή εκδηλώνεται παγίως²⁴⁷ γνήσια επαύξηση του αναγκαίου αποδεικτικού μέτρου. Και σε περιπτώσεις θετικής ενέργειας, εξάλλου, το Δικαστήριο απαιτεί

«στην περίπτωση που το θεσμικό όργανο ευθύνεται για την παράβαση υποχρεώσεως προστασίας που συνέβαλε στην πρόκληση της συγκεκριμένης ζημίας, στην αποτροπή της οποίας σκοπούσε η εν λόγω υποχρέωση, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η παράβαση αυτή, ακόμη και εάν δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η μόνη αιτία της ζημίας».

²⁴⁶ Έ. Ρ., Ο. Ο., J. Ρ., Α. Ρ., Β. Ρ. Ρ., ό.π., σκέψεις 103, 133-134.

²⁴⁷ Όμοια διατύπωση συναντάται πάντως και στην υπόθεση *Ledra Advertising κατά Επιτροπής και Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας*, T-289/13, σκέψη 53:

«Από τη νομολογία προκύπτει επιπλέον ότι στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η φερόμενη ως ζημιογόνος συμπεριφορά συνίσταται σε παράλειψη, είναι ειδικότερα αναγκαίο να υπάρχει η βεβαιότητα ότι η εν λόγω ζημία προκλήθηκε όντως από τις προσαπτόμενες παραλείψεις και δεν προκλήθηκε ενδεχομένως από συμπεριφορές διακριτές από τις προσαπτόμενες στα εναγόμενα θεσμικά όργανα (βλ. διάταξη *Portela κατά Επιτροπής*, σκέψη 49 ανωτέρω, σκέψη 80 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία)».

βεβαιότητα για το ότι η ερευνώμενη είναι και η καθοριστική αιτία της ζημίας, χωρίς να αρκείται σε απλή πιθανολόγηση. Εκείνο όμως που φαίνεται να προκύπτει ειδικότερα εδώ είναι ότι, όταν η παράλειψη συρρέει με θετικές ενέργειες ή, έστω, με άλλες αιτίες, είναι εξ ορισμού απρόσφορη να θεωρηθεί ως τέτοια καθοριστική αιτία. Με άλλα λόγια, πάντοτε κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, για να μην θεωρηθεί η παράλειψη ως «απομακρυσμένη» αιτία του αποτελέσματος, πρέπει να μην συρρέει με άλλες (θετικές) αιτίες. Μόνο τότε νοείται η παράλειψη ως άμεση αιτία, όταν δηλαδή εντοπίζεται στην κρινόμενη υπόθεση ως *αποκλειστική* αιτία του ζημιογόνου αποτελέσματος.

Συμβιβάζεται άλλωστε η προσέγγιση αυτή με την προεκτεθείσα νομολογιακή επεξεργασία της σωρευτικής αιτιότητας, όπου ως αίτια εξετάζονται τόσο η δράση του οργάνου όσο και η συμπεριφορά του ζημιωθέντος. Όταν η παράλειψη του οργάνου συρρέει με θετική πράξη του ζημιωθέντος, το Δικαστήριο έχει την προδιάθεση να τη θεωρεί απομακρυσμένη αιτία του αποτελέσματος και έτσι να τίθεται εκποδών η θεωρία του ισοδυνάμου των όρων. Η επιγενόμενη θετική πράξη του ζημιωθέντος, σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, είναι δηλαδή πρόσφορη να επιφέρει τη διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου με την παράλειψη του οργάνου ή, αντιστρόφως, η παράλειψη του οργάνου δεν είναι πρόσφορη αιτία να υπερκεράσει τη μεσολαβήσασα θετική πράξη.

Διέγνωσε έτσι το Δικαστήριο²⁴⁸ αιτιώδη συμβολή της παράλειψης του οργάνου σε μια περίπτωση διαφυγόντος κέρδους ως προς μη παραχθέντες τόκους υπερημερίας, όπου την αποτροπή περιουσιακής επαύξησης, δηλαδή την αδυναμία επωφελούς τοποθέτησης του κεφαλαίου, προκάλεσε η επί δωδεκαετία αδράνεια της Επιτροπής, και μάλιστα χωρίς αυτή η χρονική καθυστέρηση να οφείλεται σε πολυπλοκότητα του ζητήματος ή σε άλλη ιδιαίτερη περίπτωση. Για να στοιχειοθετηθεί βεβαιότητα, η παράλειψη εμφανίστηκε εδώ να έχει αποτρέψει αποτέλεσμα που θα επήρχετο κατά τη συνήθη εξέλιξη των πραγμάτων. Υπήρξε, εξάλλου, εναργής στο συλλογισμό του Δικαστηρίου η έλλειψη θετικής πράξης ως ερευνώμενης (σωρευτικής) αιτίας. Το Δικαστήριο ερεύνησε μόνο τη μακροχρόνια αδράνεια του οργάνου, χωρίς να τύχει επίκλησης ή να αποδειχθεί ότι αυτή συρρέει με άλλες ζημιογόνες ενέργειες. Όπως όμως και στις θετικές ζημιογόνες πράξεις, έτσι και στις παραλείψεις, έκρινε το Δικαστήριο ότι η οικεία βούληση του ζημιωθέντος, δηλαδή η οικεία επιλογή του να προβεί σε δαπάνες, αποτελεί δυνητικό παράγοντα διακοπής της αιτιώδους συνάφειας και μεταξύ της παράλειψης του οργάνου και της ζημίας που αυτός υπέστη²⁴⁹.

---

²⁴⁸ *Communed de Millau και SEMEA κατά Επιτροπής*, C-531/12, σκέψεις 96-100, 102-104, 107, 109.

²⁴⁹ *Chart, ό.π.*, σκέψεις 53, 132, 133.

Δ. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ

Με τις μέχρι τώρα αναπτύξεις του παρόντος Μέρους (Π.), επιχειρήθηκε να ανασυντεθεί η νομολογία του Δικαστηρίου επί των ειδικότερων προϋποθέσεων θεμελίωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης κατά το ενωσιακό σύστημα. Στον ειδικότερο αυτό Τίτλο, επιχειρείται μια κωδικοποίηση των πορισμάτων (Δ.1) ειδικότερα ως προς την ερμηνευτική επεξεργασία του παρανόμου (ανωτέρω υπό Π.Α) και στη συνέχεια μια απόπειρα αναγωγής τους στο έργο του εθνικού δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης και, εν γένει, της εθνικής αποζημιωτικής δίκης (Δ.2).

Δ.1 Αξιολογικές και τεχνικές παράμετροι του δικανικού συλλογισμού

Η νομολογία του Δικαστηρίου επί του ενωσιακού παρανόμου παρουσιάστηκε με τη μορφή ειδικότερων αυτοτελών «πραγματικών» που αντιστοιχούν σε κατηγορίες με επαναληψιμότητα εμφάνισης ή ουσιώδη αναλογία ιστορικής βάσης. Η επιλογή αυτή δεν ήταν πρωτοτυπία της παρουσίας, αλλά αντανάκλαση μιας τυπολογίας πραγματικών που υποστηρίζεται από την ίδια την παγιωμένη δικαστική κρίση. Όμοιες περιπτώσεις κρίνονται συχνά με το ίδιο λεκτικό και με ρητή παραπομπή στο σχετικό νομολογιακό προηγούμενο. Ενδεικτικά κριτήρια της «ταυτότητας» ενός «πραγματικού» είναι η ακριβής ιδιότητα ή ταυτότητα των υποκειμένων της ενοχής (ζημιώσαντος και ζημιωθέντος), ο παραβιαζόμενος ενωσιακός κανόνας, η φύση και τα μέσα εκδήλωσης της ζημιογόνου συμπεριφοράς ή το ειδικότερο πεδίο αρμοδιότητας της Ένωσης εντός του οποίου αυτή εκδηλώνεται. Κατ' ακολουθίαν, η διαφοροποίηση κάποιου κριτηρίου οδηγεί σε δημιουργία νέου, ελαφρώς παραλλαγμένου «πραγματικού». Με δεδομένα πάντοτε τα κριτήρια, η εκφορά διαφορετικής κάθε φορά κρίσης για τη συνδρομή ή όχι της ευθύνης βασίζεται στη διαφορετικότητα των πραγματικών περιστατικών κάθε κρινόμενης σχέσης, δηλαδή στην εργασία απόδειξης και στη συνακόλουθη διαδικασία υπαγωγής των αποδειχθέντων περιστατικών στους κανόνες δικαίου.

Με αυτό το περιεχόμενο, η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαρκούς παλινδρόμησης του δικανικού συλλογισμού μεταξύ του γενικού και του ειδικού. Και ναι μεν κάθε-ταυτοχρόνως διενεργούμενη-δικαστική εργασία ερμηνείας και υπαγωγής ενέχει αυτή την νοητική αλληλεπίδραση μεταξύ του τεθειμένου δικαίου και της ατομικά κρινόμενης περίπτωσης, πλην όμως η νομολογία του Δικαστηρίου την αποτυπώνει με μεγαλύτερη σαφήνεια. Δεν είναι μόνον η ευρεία συστηματοποίηση της νομολογίας του Δικαστηρίου που αποκαλύπτει εκ των υστέρων αυτή την εγγενή τάση της. Δικαιολογείται τούτο και από τη δομή του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης και τη γενικότερη δικαιοπαραγωγική λειτουργία της Ένωσης, τη θέση του Δικαστηρίου στη λειτουργία αυτή αλλά, πρωτίστως, την αναγωγή στις

ουσιαστικές (προστατευτές και προστατευτικές) αξιολογήσεις, τις οποίες η νομολογία αναδεικνύει και υπηρετεί. Επί του ζητήματος αυτού μπορούν να καταγραφούν οι ακόλουθες σκέψεις:

α. Δύο χαρακτηριστικά του κανόνα της «ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης» πρέπει εδώ να υπομνησθούν:

- Αφενός, ότι είναι εξ ορισμού «νομολογιακός».

Όπως αναδείχθηκε, το άρθρο 340 ΣΛΕΕ²⁵⁰ περιέχει μεν την παραπομπή στις γενικές αρχές των εθνικών δικαίων, πλην όμως απευθύνει την επιταγή της εξαγωγής τους στον κρίνοντα δικαστή, δηλαδή στο Δικαστήριο ως συντεταγμένο δικαιοδοτικό όργανο. Ενώ δηλαδή οριοθετεί το ουσιαστικό πλαίσιο, τη «δεξαμενή» των λύσεων για τη διάπλαση της εξωσυμβατικής ευθύνης, καταλείπει εν τοις πράγμασι αυτή τη διάπλαση σε εξωτερική (σε σχέση με τη Συνθήκη) πηγή. Στην έκταση δε που ο νομοθέτης του παράγωγου δικαίου της Ένωσης ομοίως δεν εξέλαβε—και ορθώς—τη ρύθμιση αυτή ως βάση υιοθέτησης σχετικής κανονιστικής ρύθμισης, ήταν αυτόθροη συνέπεια η διαπλαστική λειτουργία να περιέλθει στο Δικαστήριο ως το όργανο που είναι επιφορτισμένο δεσμευτικά να κρίνει το οικείο ένδικο βοήθημα.

- Αφετέρου, ότι είναι κανόνας διαπλασμένος στο πλαίσιο δοτής αρμοδιότητας²⁵¹.

Και βέβαια δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι και αυτός ο νομολογιακός κανόνας εκπηγάζει από μια νομική πηγή με διεθνολογικά θεμέλια, όπως είναι οι Συνθήκες του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Αυτό σημαίνει ότι, ακόμη και αν έλειπε η ρητή βάση παραπομπής στις γενικές αρχές των εθνικών συστημάτων, ο κανόνας αυτός θα είχε την προδιάθεση να αποτυπώνει αξιολογήσεις που ενυπάρχουν στην έννομη τάξη των Κρατών-Μελών, ακριβώς γιατί ο φορέας της ρύθμισης έχει «δευτερογενή» (παράγωγή) νομική παράδοση.

β. Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν σε ένα διττό συμπέρασμα:

Πρώτον, ότι το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης δεν αγνοεί την εμπειρική διάσταση. Ένα Δικαστήριο εξ ορισμού ανάγεται στον έλεγχο πραγματικών περιστατικών. Σε αντίθεση με τη γνήσια νομοθετική λειτουργία, η δικανική εργασία εμπεριέχει πάντοτε την υπαγωγή γεγονότων στον κανόνα. Όταν επομένως καταλείπεται στο Δικαστήριο να ανεύρει «γενικές αρχές», είναι αυτονόητο ότι θα διενεργήσει την εργασία αυτή στη βάση μιας

---

²⁵⁰ Για μια ειδικότερη ανάλυση στη φύση και τη δογματική λειτουργία του άρθρου 340 ΣΛΕΕ βλ. ειδικότερα και παρακάτω υπό ΙΙΙ.Α.

²⁵¹ Ειδικότερα για τον δοτό χαρακτήρα της ενωσιακής αρμοδιότητας (εκεί για την υιοθέτηση ουσιαστικής ρύθμισης στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης με προορισμό να εισαχθεί στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών) βλ. ειδικότερα και παρακάτω υπό ΙΙΙ.Γ.

διελκυστίνδας μεταξύ μείζονος και ελάσσονος προτάσεως. Θα διαπλάσει δηλαδή τη μείζονα πρόταση και με υπαγωγική εργασία υποθετικών ή προηγούμενων πραγματικών, τα οποία και θα θέσει σε σύγκριση, αντιπαραβολή, αντιστοιχία ή αντιδιαστολή, ακριβώς για να επιτύχει τη διάπλαση και την εξέλιξη του εφαρμοστέου κανόνα²⁵².

Δεύτερον, ότι το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης είχε και διατηρεί την εγγενή προδιάθεση να οικοδομηθεί αποτελεσματικότερα πάνω στη βάση της ενότητας, κοινότητας ή έστω σύγκλισης (ανάλογα με τον βαθμό έντασης που θα γίνει αποδεκτός) των ουσιαστικών (προστατευτικών) αξιολογήσεων των εθνικών συστημάτων, περισσότερο ίσως και από τη διάρθρωση της αξίωσης. Εξάλλου, το άρθρο 340 ΣΛΕΕ, όπως θα λεχθεί και παρακάτω, δεν περιορίζει τη φύση και το περιεχόμενο των «γενικών αρχών» που θα ανευρεθούν στα εθνικά δίκαια και θα καταστούν εργαλεία διάπλασης του ενωσιακού συστήματος. Και ναι μεν η διατύπωση προδιαθέτει ίσως για έρευνα που αφορά περισσότερο στη διαμόρφωση της ενοχής, δηλαδή στη δομή του κανόνα. Τίποτε όμως δεν εμποδίζει η αναγωγή αυτή να επεκταθεί και στην ουσιαστική αξιολόγηση που συνέχεται με την ευθύνη, δηλαδή στη νοηματοδότηση των προστατευόμενων έννομων αγαθών και, αντιστοίχως, στα κριτήρια για τη νομική απαξία της εξεταζόμενης συμπεριφοράς. Αυτό, εξάλλου, αποτελεί μονόδρομο, όταν η ενοχή που διαπλάσσεται κατ' εφαρμογήν του άρθρου 340 ΣΛΕΕ είναι, κατά το σχηματικώς λεγόμενο, «λευκός» κανόνας, δηλαδή προϋποθέτει παραβίαση άλλου ουσιαστικού κανόνα. Επομένως, εκτός από αρχές που συνδέονται με τη λειτουργία του συστήματος, οι «γενικές αρχές» μπορεί να είναι και κανόνες που περιέχουν ουσιαστικές αξιολογήσεις. Δεν αφορούν μόνο στη δομή του κανόνα

---

²⁵² Η συστηματική διάπλαση του κανόνα μέσα από παραλλάσσοντα ή κλιμακούμενα πραγματικά δεν είναι εξάλλου άγνωστη και στην παραδοσιακή θεωρητική επεξεργασία της ερμηνευτικής διαδικασίας. Το σχήμα θυμίζει εδώ την «υποθετική (προκαθεστηκυία) υπαγωγή», «που συνίσταται στη θεώρηση της σχέσης βάθους και πλάτους της νομικής έννοιας, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία που προσδιορίζουν τον ορισμό αυτής και κατά συνέπηση το περιεχόμενο των αντικειμένων της» [Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα (2005), σελ. 156 επ. και γενικότερα §4 «Ερμηνεία δικαίου και υπαγωγικός συλλογισμός»].

Παρατηρεί, εξάλλου, προηγουμένως, ο συγγραφέας (σελ. 148):

«Αλλά η λογική αυτή διαδικασία για την ανεύρεση της εφαρμόσιμης διάταξης στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι απλή. Διότι μεταξύ της μείζονος προτάσεως και του συμπεράσματος δεν μεσολαβεί μία μόνον ελάσσων πρόταση, αλλά παρεμβάλλονται πολλές άλλες, οι οποίες διευκολύνουν την υπαγωγή του συγκεκριμένου περιστατικού στην μείζονα πρόταση». Πρόκειται, δηλαδή, για διεργασία που περιλαμβάνει, αντιστοίχως, την κατάρτιση και ειδικότερων μειζόνων προκειμένων προτάσεων, ακριβώς για να επιτύχει τη σύγκλιση γενικού-ειδικού.

Και αν η παραπάνω διεργασία είναι αυτονόητη στο πλαίσιο της ερμηνείας του τεθειμένου δικαίου, είναι περισσότερο από αναμενόμενη σε μια κατάσταση όπου ο ισχύων κανόνας καταλείπεται προς διάπλαση σε νομολογιακή πηγή. Η παλίνδρομη δηλαδή εργασία της νόησης μεταξύ γενικού και ειδικού είναι εδώ στη βάση όχι μόνο της ερμηνείας του κανόνα, αλλά και της παραγωγής του. Στο πλαίσιο αυτό, η τυποποιημένη επεξεργασία ειδικότερων πραγματικών δεν μπορεί να απουσιάζει.

της ενοχής που ιδρύει την ευθύνη, αλλά—πρωτίστως, θα μπορούσε να λεχθεί— και στο περιεχόμενο του παραβιαζόμενου κανόνα.

Η αναγωγή σε κοινές αξιολογήσεις είναι αναγκαία για να εμπεδωθεί η λειτουργία μιας αυτόνομης Κοινότητας Δικαίου, διακριτής από τις έννομες τάξεις των Κρατών που τη συνιστούν. Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι το σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης διαπλάσσεται και ως όρος αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Μια τέτοια αποτελεσματική εφαρμογή υπηρετείται όμως και όταν— δια του μηχανισμού της εξωσυμβατικής ευθύνης— «μεταγγίζονται» στην εκάστοτε ατομική υπό κρίση περίπτωση και αξιολογήσεις που ενυπάρχουν σε κανόνες της ανώτερης κλίμακας στην τυπική ιεραρχία. Οι κανόνες αυτοί είναι είτε γενικές αρχές του δικαίου των Κρατών-Μελών (με «πύλη εισόδου» το άρθρο 340 ΣΛΕΕ ή άλλη ρήτρα αξιολογικής παραπομπής του ενωσιακού δικαίου) είτε αυτοτελείς γενικές αρχές της ενωσιακής έννομης τάξης.

Η εμπειρική-πραγματολογική διάσταση και η αξιολογική αναγωγή του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης εναρμονίζονται με τη νομολογιακή διαμόρφωσή του, πάντοτε στο πλαίσιο μιας δοτής αρμοδιότητας. Αλλά και αντιστρόφως, η ενωσιακή έννομη τάξη —δια του πρωτογενούς δικαίου της—ενδεχομένως κατέλιπε στο Δικαστήριο τη διάπλαση αυτή, ακριβώς γιατί απέβλεψε στις προεκτεθείσες ιδιαιτερότητες της νομολογιακής πηγής. Μόνον ένα Δικαστήριο, ως συγκροτημένος δικαιοδοτικός μηχανισμός με συστηματοποιημένη και διαρκώς εξελισσόμενη νομολογία, θα μπορούσε να εγγυηθεί τη διαρκή ερμηνευτική αξιολόγηση, πάντοτε σε σύνδεση με πραγματικά περιστατικά.

γ. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ειδικά στην αξιολογική επεξεργασία του «ενωσιακού παρανόμου» (αλλά και των λοιπών προϋποθέσεων της ευθύνης) συναντώνται αξιολογικές γενικές αρχές που διατρέχουν κάθε συνεκτική έννομη τάξη.

Αξίζει να ανακεφαλαιωθεί συνοπτικά η επεξεργασία που τούς επεφύλαξε το Δικαστήριο ανά ειδικότερη κατηγορία (τυπολογία πραγματικών) από τη σκοπιά της ερμηνευτικής οριοθέτησης των αγαθών αλλά και της ανάπτυξης του δικανικού συλλογισμού:

γ.1²⁵³ Εμπνεόμενο από τα διεθνολογικά θεμέλια του κοινοτικού εγχειρήματος, το Δικαστήριο, ήδη από την πρώιμη φάση της ενοποίησης, αναγνώρισε ένα πεδίο ανέλεγκτης κυριαρχικής δράσης, το οποίο και εξαίρεσε από την ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης. Με άλλα λόγια, έκρινε ότι οι πράξεις και οι παραλείψεις των υποκειμένων αυτής της κατηγορίας πραγματικών δεν είναι ικανές να παραγάγουν τέτοια ευθύνη, κυρίως επειδή συνέχονται με την

---

²⁵³ Π.Α.2.1

έννοια της *πολιτικής επιλογής*. Το ότι η ύλη αυτή συνδέθηκε με (νομοθετικά) μέτρα που εμπεριέχουν επιλογές οικονομικής πολιτικής πρέπει να εξηγηθεί από τον πυρήνα των αρμοδιοτήτων που ανατέθηκαν αρχικά στις Κοινότητες. Δεν απαγορεύει όμως την εξελικτική επέκταση αυτού του «τεκμηρίου ανευθύνου» σε κάθε μείζονα επιλογή πολιτικής φύσης.

Κρίσιμο εργαλείο για την οριοθέτηση αυτής της κατηγορίας είναι η έννοια της *αρμοδιότητας*. Εκτέθηκε έτσι ότι δεν ιδρύει εξωσυμβατική ευθύνη ούτε η επιλογή για την άσκηση ή μη της ανατεθειμένης αρμοδιότητας ούτε η παραβίαση της εσωτερικής αρχιτεκτονικής για την κατανομή της αρμοδιότητας. Η αναγωγή στον διαπλασμένο κανόνα της ενοχής απέκλειε έτσι τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης με τον χαρακτηρισμό από το Δικαστήριο των διατάξεων περί την αρμοδιότητα ή την εν γένει στοχοθεσία της Ένωσης (ακόμη και όταν πράγματι αυτές παραβιάζονταν) ως *κανόνων που δεν ιδρύουν δικαιώματα για ιδιώτες*.

γ.²⁵⁴ Επάλληλο και θεμελιώδες εργαλείο στην έρευνα της ευθύνης αποδείχθηκε το *εύρος της διακριτικής ευχέρειας*, δηλαδή η έκταση της εξουσίας εκτίμησης του δρώντος οργάνου. Στις αρχικές φάσεις νομολογιακής διάπλασης του συστήματος της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης, η εξουσία αυτή συνδέθηκε άρρηκτα με τη φύση της υιοθετούμενης νομικής πράξης (και συγκεκριμένα με τον κύκλο των αποδεκτών της πράξης αυτής), η οποία και ανήχθη σε μείζον κριτήριο του περαιτέρω ελέγχου της ευθύνης. Στη συνέχεια, ωστόσο, το ερευνώμενο μέγεθος της διακριτικής ευχέρειας «απορροφήθηκε» στο κριτήριο της «κατάφωρης» παραβίασης, το οποίο και ανήχθη σε βασικό ενδείκτη της ευθύνης. Το Δικαστήριο υιοθέτησε—με παραλλαγές που δεν αναιρούν τη βασική διαπίστωση—μια σχέση *αντίστροφης αναλογίας*. Όσο μεγαλύτερο είναι το εύρος της διακριτικής ευχέρειας του οργάνου, τόσο δυσχερέστερη καθίσταται η στοιχειοθέτηση της παρανομίας, προσαπαιτώντας συνδρομή και άλλων στοιχείων (κριτηρίων) που ενδεικνύουν πρόδηλη και βαρεία υπέρβαση των ορίων καλής χρήσης της. Οι επιλογές νομοθετικής (κυρίως οικονομικής) πολιτικής υπήρξαν και εδώ το βασικό πεδίο εκδήλωσης της ευρείας διακριτικής ευχέρειας, με αποτέλεσμα να παραμένουν αυτά ανέλεγκτα από τη σκοπιά της εξωσυμβατικής ευθύνης. Ακόμη δηλαδή και όπου τα μέτρα αυτά κρίθηκαν εκ φύσεως ως κανόνες που ιδρύουν δικαιώματα για ιδιώτες, η κρίση αυτή «εξισορροπήθηκε» από την αναγνώριση ευρύτατου περιθωρίου ευχέρειας, με συνέπεια τη συρρίκνωση του πλαισίου θεμελίωσης της παρανομίας και, συνακόλουθα, της ευθύνης. Αντιθέτως, όπου αναγνωρίζεται η συνδρομή στενού περιθωρίου εκτίμησης, κάθε παραβίαση φέρεται ως ικανή να στοιχειοθετήσει τον «κατάφωρο χαρακτήρα» και, άρα, το παράνομο. Η περίπτωση των ατομικών πράξεων ή, έστω, των ρυθμίσεων με *εξατομικευμένο κύκλο αποδεκτών*, όπου εξ ορισμού ελλείπει ευρύ περιθώριο εκτίμησης,

---

²⁵⁴ Π.Α.2.1.2 και Ι.Α.2.

αποδεικνύεται έτσι διαχρονικά ως πρόσφορη κατηγορία για τη θεμελίωση του παρανόμου. Εκεί ο «κατάφωρος» χαρακτήρας της παραβίασης συνεχίζει να προσαπαιτείται, αλλά τεκμαίρεται συνήθως από την ύπαρξη στενού περιθωρίου εκτίμησης που καθιστά παραβίαση του κανόνα εκ των πραγμάτων «κατάφωρη».

γ.3²⁵⁵ Η τελευταία αυτή κατηγορία χαράσσει εγγενώς και τα όρια της δράσης της Ένωσης ως Διοίκησης, σε αντιδιαστολή με τη «νομοθετική» («κανονιστική» κατά τη νομολογιακή ορολογία) παραγωγή.

Είναι εκεί ενδιαφέρον να συστηματοποιηθεί μια σειρά εργαλείων στη νομολογιακή έρευνα της ευθύνης, όπως αυτά αναδείχθηκαν κατά τη μελέτη των επιμέρους πραγματικών:

- Το Δικαστήριο ανήχθη αναμφίβολα σε μείζονες αξιολογικές επιταγές, τις οποίες άλλοτε χρησιμοποίησε με το σύννηδες ένδυμα γενικών ρητρών του ιδιωτικού δικαίου και άλλοτε «αναβάπτισε» με την ειδικότερη εκδήλωσή τους ως γενικών αρχών της διοικητικής δράσης. Η πολλαπλότητα της υπαγωγής της ίδιας συμπεριφοράς σε περισσότερες αξιολογικές αρχές δεν είναι μόνο ένδειξη της εγγενούς ρευστότητας ως προς το νομικό καθεστώς της ερευνώμενης σχέσης, και συγκεκριμένα για το αν αυτή ανάγεται στο χώρο του ιδιωτικού ή του δημόσιου δικαίου. Πρόκειται άλλωστε για ένα αυτόνομο σύστημα ευθύνης που δεν βασίζεται στην προϋπόθεση προηγούμενης κατάταξης της υποκείμενης σχέσης και εφαρμόζει αυτοτελή εργαλεία ελέγχου. Αφορά έτσι περισσότερο τη συναρμογή αξιολογήσεων σε μια αυτόνομη «Κοινότητα Δικαίου», που διαπλάσσεται και αυτή μέσα από τη νομολογιακή επεξεργασία των υπέρτερων κανόνων της, με απώτατο σκοπό τη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας στη δικαστική προστασία. Ελλείψει δευτερογενούς σχετικού δικαίου, για να ανεύρει το προσβαλλόμενο αγαθό και την πληττόμενη ή προστατευτέα αξιολογική επιταγή, το Δικαστήριο πρέπει να αναχθεί σε «γενική αρχή». Στη συνέχεια ενδέχεται πράγματι να ερευνήσει τους όρους της «τριτενέργειας» αυτής της αρχής στην ατομική σχέση. Ορισμένες φορές το Δικαστήριο εμφανίστηκε ανοικτό στην άμεση τριτενέργεια, καθώς έχει πολλάκις αναγνωρίσει στις αρχές αυτές την ιδιότητα κανόνων που απονέμουν ευθέως δικαιώματα σε ιδιώτες. Άλλοτε πάλι υιοθέτησε την έμμεση (ερμηνευτική) τριτενέργειά τους επί ειδικότερων προστατευτικών ρυθμίσεων του παράγωγου ενωσιακού δικαίου, καταλήγοντας στη θέση ενός ιδιαίτερου *καθήκοντος επιμέλειας* ή την επαύξηση του μέτρου αυτής. *Πρόκειται ίσως εδώ για μια τεχνική ίδρυσης ιδιαίτερων υποχρεώσεων πρόνοιας και επιμέλειας (duties of care) που*

---

²⁵⁵ Π.Α.2.2.

σταδιακά εξελίσσονται σε ειδικό πραγματικό ενοχή, όταν συντρέχει πρόσθετη πραγματική συνθήκη. Τέτοια συνθήκη υπήρξε η κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων, η προηγούμενη κινδυνώδης συμπεριφορά του ζημιώσαντος ή του ζημιωθέντος, η σύνδεση του σκοπού του δρώντος οργάνου με την προστασία του πληττόμενου αγαθού κλπ.

- Σε επίπεδο δικανικού συλλογισμού, η αναγωγή σε αυτές τις επιταγές προσέλαβε τη μορφή μιας επαλληλίας στην έρευνα των πιθανών βάσεων του παρανόμου. Το Δικαστήριο εξαντλεί όλες τις συρρέουσες, αλληλοσυμπληρούμενες ή κλιμακούμενες αρχές και αποφαινεται για την έλλειψη παρανομίας, μόνο όταν διαπιστωθεί η έλλειψη κατάφωρης παραβίασης όλων των πιθανών βάσεων (αρχών ή κανόνων). Υπέβαλε έτσι, λόγου χάρη, τα ίδια πραγματικά περιστατικά σε έλεγχο υπό το πρίσμα των αρχών της καλής πίστης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικούμενου, όταν αποφάνθηκε επί υποθέσεων με την Ένωση σε ρόλο πραγματικού ή υποψήφιου εργοδότη. Ομοίως, εξέτασε ως δυνητικά παραβιαζόμενες αρχές την αρχή της ίσης μεταχείρισης και την αρχή της αναλογικότητας, όταν η Ένωση είχε θέση αναθέτουσας αρχής σε διαγωνιστική διαδικασία.

Προλαμβάνει έτσι το Δικαστήριο την περίπτωση να παραβιάζεται μεν κάποια διάταξη ή γενικότερη αρχή, αλλά η ίδρυση της ευθύνης να μην είναι δυνατή, επειδή ο κανόνας αυτός δεν απονέμει ευθέως δικαίωμα στον ιδιώτη. Εξετάζει δηλαδή το Δικαστήριο κάθε πρόσφορη να στοιχειοθετήσει την ευθύνη —δια της παραβίασής της— νομική βάση, διευρύνοντας έτσι την πιθανότητα θεμελίωσής της.

γ.4²⁵⁶ Σημαντική είναι όμως και η ερμηνευτική συμβολή του Δικαστηρίου σε υποθέσεις όπου τα δρώντα υποκείμενα εμφανίζονται ως φορείς τεχνικών, αδειοδοτικών και ελεγκτικών κρίσεων. Το βασικότερο εύρημα σε αυτόν τον κύκλο υποθέσεων είναι η ρητή διάκριση της νομικής από την τεχνική πλημμέλεια. Δεν αρκεί εδώ στο Δικαστήριο η απλή απόκλιση από κανόνα τέχνης, επιστήμης ή άλλης εξωνομικής σφαίρας για να στοιχειοθετήσει την παρανομία. Το Δικαστήριο προσχωρεί έτσι στη θέση για την παρανομία της συμπεριφοράς και όχι του αποτελέσματος. Προσ απαιτείται η παραβίαση είτε νομικού κανόνα που ενσωματώνει την εξωνομική κρίση είτε ιδιαίτερου καθήκοντος επιμέλειας που βασίζεται σε ειδική πραγματική συνθήκη που συρρέει με την εξωνομική αξιολόγηση. Και εδώ επανερχόμαστε σε ιδιαίτερα *duties of care* που συναρτώνται με την ύλη του πληττόμενου αγαθού και «μεταγγίζουν» τις γενικές αρχές στο επίπεδο της ατομικής περίπτωσης. Τέτοιο ιδιαίτερο καθήκον επιμέλειας του οργάνου εξάγει το Δικαστήριο από την αρχή της πρόληψης σε υποθέσεις που ανάγονται στη δημόσια υγεία, από την αρχή της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας σε υποθέσεις προστασίας του ανταγωνισμού, και από την

---

²⁵⁶ Π.Α.2.2.3

αρχή της καλής πίστης και της προστασίας του ασθενέστερου συμβαλλομένου σε υποθέσεις δικαίου του καταναλωτή. Είναι και εδώ εμφανής η παλινδρόμηση μεταξύ ρητρών του ιδιωτικού δικαίου και αρχών της διοικητικής δράσης (*«μέση επιμελής και συνετή Διοίκηση»*).

Έχει όμως διαπλάσει το Δικαστήριο και ειδικότερα κριτήρια ελέγχου της κατάφωρης παραβίασης: *η επιστημονική συνθετότητα του ζητήματος, η ποσοτική έκταση της προσβολής (χρονική, τοπική ή πληθυσμιακή), η ενδιάθετη υποκειμενική στάση* αποτελούν, μεταξύ άλλων, ενδείξεις ή αντενδείξεις της κατάφωρης παραβίασης του κανόνα.

Γίνεται έτσι δεκτή η αμέλεια ως έννοια νομική και όχι γλωσσική, δηλαδή ως εξωτερική απόκλιση από το σύνηθες μέτρο επιμέλειας που επιβάλλουν νομικές αξιολογήσεις στις συναλλακτικές σχέσεις. Η προσέγγιση δεν αποκλίνει από τη θεωρία περί διευρυμένης έννοιας του παρανόμου στις ιδιωτικές σχέσεις, όπως αυτή γίνεται δεκτή και στο ελληνικό δίκαιο²⁵⁷.

γ.5²⁵⁸ Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι όμως και η νομολογία για την ερμηνευτική οριοθέτηση του παρανόμου και στη διαρκώς διευρυνόμενη ύλη της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που ακολουθεί τη σχετική επέκταση της ενωσιακής αρμοδιότητας στους οικείους τομείς. Εδώ το Δικαστήριο επιχείρησε μια συστηματική μετάγχιση υπέρτερων αξιολογικών αρχών στους εφαρμοστέους κανόνες δικαίου, με δεξαμενή ακόμη και τις συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών-Μελών. Πρόσθετη—πέραν δηλαδή της νομικής βάσης του άρθρου 340 ΣΛΕΕ—πηγή αυτής της αναγωγής υπήρξε και η σχετική ρητή επιταγή του Χάρτη. Δημιουργήθηκε έτσι μια σαφής τάση «τριτενέργειας» της προστατευτικής—σε ανώτερο του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου επίπεδο—νομικής αξιολόγησης. Ταυτόχρονα, επιβεβαιώθηκε ότι και οι υπέρτεροι αυτοί κανόνες απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Αναγνωρίστηκε δηλαδή ότι η τριτενέργεια νοείται και ως άμεση.

Χρήσιμη από πλευράς ουσίας αλλά και δικανικής τεχνικής αποδείχθηκε περαιτέρω και η αξιολογική στάθμιση σε περιπτώσεις εφαρμογής κανόνων δικαίου που υποδηλώνουν ήδη με το περιεχόμενό τους την ανάγκη πρόσφορης εναρμόνισης των εμπλεκόμενων στη ρυθμιζόμενη έννομη σχέση έννομων αγαθών («νομοθετική» εκδήλωση της αρχής της αναλογικότητας). Πρόκειται για κανόνες που έχουν διαπλασθεί υπό την επίδραση αντίρροπων αξιολογήσεων για την προστασία τόσο του γενικού συμφέροντος όσο και και ατομικών συμφερόντων, όπως ενδεικτικά, συμβαίνει τούτο, κατά την εφαρμογή μέτρων για την πρόληψη και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Δέχθηκε έτσι το Δικαστήριο ότι όπου η στάθμιση των αγαθών έχει ήδη

²⁵⁷ Βλ. ειδικότερα παρακάτω και υπό Π.Α.2

²⁵⁸ Π.Α.2.4 και Π.Α.2.5.2

αποτυπωθεί στο περιεχόμενο του κανόνα, κατ' εφαρμογήν της αρχής της αναλογικότητας, δεν απαιτείται αναγωγή σε άλλη ρύθμιση.

γ.6²⁵⁹ Αντιθέτως, το Δικαστήριο δεν δέχθηκε ότι διεθνείς πολυμερείς οικονομικές συμφωνίες που συνήψε η Ένωση απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες, αρνούμενο μια άμεση υπέρ των ιδιωτών τριτενέργεια των εν λόγω συμφωνιών. Το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης προϋποθέτει παρανομία συμπεριφοράς, δηλαδή αντικειμενική απαξία προσαπτόμενη στον ζημιώσαντα λόγω της αντίθεσης της συμπεριφοράς σε κανόνα δικαίου. Το Δικαστήριο διέγνωσε ότι δεν υπάρχει γενική αρχή κοινή στα δίκαια των Κρατών-Μελών για τη θεμελίωση ευθύνης από νόμιμες πράξεις, σε κάθε δε περίπτωση-ακόμη δηλαδή και αν ήθελε ποτέ διαπιστωθεί τέτοια αρχή- η θεμελίωση ευθύνης θα απαιτούσε επιπροσθέτως, στην περίπτωση αυτή, διάγνωση ειδικής και ασυνήθους ζημίας του ενάγοντος.

γ.7²⁶⁰ Νομικά σημαντική στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης είναι, συναφώς προς τα προεκτεθέντα, η αξιολόγηση που εδράζεται στη *δικαιολογημένη εμπιστοσύνη* του δρώντος υποκειμένου της αγοράς σε συσχετισμό και προς την κρίσιμη εν προκειμένω παράμετρο του *επιχειρηματικού κινδύνου*. Πέραν από τη συνήθη νομολογία του σε επίπεδο μέτρων που συνεχονται με επιλογές οικονομικής πολιτικής, το Δικαστήριο προσέγγισε και έναν κύκλο υποθέσεων που συνδέονταν με την άσκηση και δημοσιονομικών αρμοδιοτήτων της Ένωσης (κυρίως της ΕΚΤ). Κύριο ερμηνευτικό πόρισμα είναι εδώ ότι η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν φθάνει μέχρι το σημείο να στηρίζει εύλογη προσδοκία του διοικουμένου για τη διατήρηση του status quo σε ένα εγγενώς ρευστό και μεταβαλλόμενο περιβάλλον, όπως είναι αυτό που συγκροτεί την έννοια της οικείας αγοράς, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης των ομολόγων. Αντιθέτως, κατά την πάγια σχετική νομολογία του Δικαστηρίου, αναγκαία προϋπόθεση για να δεχθεί αυτό παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ήταν η παροχή προς τον διοικούμενο προηγούμενων διαβεβαιώσεων αντίθετων προς την τελικά επιδειχθείσα συμπεριφορά του οργάνου ή το επελθόν αποτέλεσμα ή, πολύ περισσότερο, η παρακίνηση του ζημιωθέντος σε θετικές πράξεις που προκάλεσαν τη ζημία του.

γ.8²⁶¹ Στο πλαίσιο της έρευνας της εξωσυμβατικής ευθύνης η υπαιτιότητα δεν ερευνάται από το Δικαστήριο ως διακριτή θεμελιωτική της ευθύνης προϋπόθεση²⁶². Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η επιχειρούμενη εδώ έρευνα είναι πλήρως απαλλαγμένη από το υποκειμενικό στοιχείο της αμέλειας ή του δόλου. Απλώς η συνδρομή του ελέγχεται στο πλαίσιο της έρευνας του

---

²⁵⁹ Π.Α.2.5.1

²⁶⁰ Π.Α.2.3 και Π.Α.2.2.3.

²⁶¹ Ενδεικτικά Π.Α.2.2.3.

²⁶² Βλ. και παρακάτω υπό ΙΙΙ.Α.2.

«κατάφωρου» χαρακτήρα της παραβίασης του κανόνα. Κριτήριο για τη διαπίστωση τέτοιας «κατάφωρης παραβίασης» του κανόνα είναι, μεταξύ άλλων, και ο «*ηθελημένος ή ακούσιος*» χαρακτήρας της παραβίασης. Υποτάσσεται έτσι το υποκειμενικό στο αντικειμενικό στοιχείο. Εξάλλου, χωρίς ασφαλώς το Δικαστήριο να ταυτίζει δογματικά την παρανομία με την υπαιτιότητα, η νομολογιακή εξειδίκευση της αμέλειας ως αντικειμενικής παρανομίας προδιαθέτει για τη σύμπτωση (συρροή) του υποκειμενικού στοιχείου εκεί όπου πληρούται το αντικειμενικό στοιχείο της εξωτερικά αμελούς συμπεριφοράς.

γ.9²⁶³ Αξιολογική σύνδεση με το παράνομο εμφανίζει όμως και η έρευνα του αιτιώδους συνδέσμου, καθώς η προσφορότητα του ερευνώμενου αιτίου να παραγάγει το αποτέλεσμα υπόκειται σε έναν σιωπηρό παραλληλισμό με την έκταση της υποχρέωσης επιμέλειας που καθιερώνει ο παραβιαζόμενος κανόνας και, κατ' επέκτασιν, με το προστατευόμενο από αυτόν έννομο αγαθό. Έτσι εξηγείται η επανεισαγωγή και στην έρευνα της αιτιότητας κριτηρίων της έρευνας του παρανόμου, όπως η *διακριτική ευχέρεια* ή η *νομική δεσμευτικότητα* των πράξεων. Μόνο τότε θεμελιώνεται αιτιωδώς η ζημία στην παρανομία, όταν δηλαδή πλήττεται αγαθό που προστατεύεται από κανόνα που παραβιάστηκε. Αίτιο της ζημίας είναι πάντοτε η παραβίαση (απαγορευτικού ή επιτακτικού) νομικού κανόνα πρόνοιας ή επιμέλειας και όχι η απλή απόκλιση από εξωνομικό κανόνα. Επιβάλλεται έτσι *σύμφωνη με το παράνομο ερμηνεία του αιτιώδους συνδέσμου* και όχι το αντίστροφο, πράγμα που θα οδηγούσε σε μηχανιστική προσέγγιση και αξιολογικές αντινομίες.

δ. Η κωδικοποίηση που προηγήθηκε παρέχει ίσως τη βάση και μιας γενικότερης αναγωγής στην οντολογία του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης. Η εμφάνιση αξιολογήσεων που απαντούν στα εθνικά συστήματα αλλά, κυρίως, η αναγωγή σε αυτές για τη διαμόρφωση ακόμη και της μείζονος προτάσεως (ενός εξ ορισμού «λευκού» κανόνα), σκιαγραφούν την πορεία σύζευξης ανάμεσα στη «νομιμοποιημένη» αξιολόγηση και στο θετικό δίκαιο. Η διαδρομή αυτή «φωτίζεται» καλύτερα στην περίπτωση ενός «νομολογιακού» δικαίου, όπου το δικαιοδοτικό όργανο έχει επιφορτιστεί με τη διάπλαση του κανόνα, ο δε κανόνας είναι «λευκός», δηλαδή συμπληρώνεται από την κατ' ιδίαν αξιολογική επιταγή ή απαγόρευση.

Πρόκειται έτσι για μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου αναδεικνύεται έντονα αυτή η πορεία «θετικοποίησης» μιας ενυπάρχουσας και εμπεδωμένης αξιολόγησης που αποτυπώνει τη γενικότερη ιδέα του δικαίου (και εδώ εκφράζεται με τη μορφή γενικής αρχής), μέσα από τη νομολογιακή επεξεργασία ειδικών πραγματικών που συγκροτούν αυτοτελείς κατηγορίες.

---

²⁶³ Π.Γ

Επαληθεύεται έτσι εδώ η θέση για την εγγενή διαμόρφωση της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού από δύο επάλληλες πηγές: την προϋφιστάμενη αξιολόγηση και την τεθειμένη ρύθμιση, ευρισκόμενες σε διαλεκτική σχέση αλληλοτροφοδοσίας. Η ρύθμιση έχει το λογικό προβάδισμα, αλλά η αξιολόγηση προϋποτίθεται οντολογικά²⁶⁴. Εδώ μάλιστα το οντολογικό προβάδισμα της ουσιαστικής αξιολόγησης έχει και το ενισχυτικό στοιχείο της προέλευσής της από τις συνιστώσες κυρίαρχες οντότητες (Κράτη-Μέλη) που «τροφοδοτούν» την οντότητα με τη δοτή αρμοδιότητα (Ένωση). Δύσκολα θα μπορούσε αυτή να μην προϋπάρχει και να ανευρίσκεται το πρώτον στην έννομη τάξη ενός διεθνούς οργανισμού.

Κατά συνέπεια, μόνο τότε νοείται εφαρμογή της σε ατομική περίπτωση, δηλαδή υπαγωγή της ελάσσονος προτάσεως σε αυτήν, όταν στη μείζονα έχει περιληφθεί, ενσωματωθεί ή έστω ληφθεί υπόψη και η διαχρονική ουσιαστική αξιολόγηση. Αυτό ασφαλώς θα αποτελεί πάντοτε μια διαδικασία εξελικτική, σε κάθε σημείο της οποίας το ισχύον θετικό δίκαιο θα αποτελεί στιγμιαία αποτύπωση της γενικότερης ιδέας της Δικαιοσύνης²⁶⁵. Την εξελικτικότητα ως «ιστορικότητα» προωθεί ακόμη εντονότερα η νομολογιακή (αντί της νομοθετικής) θέσης του κανόνα.

Το ότι το Δικαστήριο διαπλάσσει εν προκειμένω και τον εφαρμοστέο κανόνα (την ενοχή που ιδρύει την ευθύνη αλλά και την πλήρωσή του από ειδικά πραγματικά), δηλαδή έχει ειδική δικαιοπαγωγική λειτουργία, επιφέρει τελικά τη συρροή στο ίδιο όργανο και των τριών φάσεων της εφαρμογής του κανόνα αυτού: α) εντοπισμός της διαχρονικής αξιολόγησης, β) ενσωμάτωσή της στον διαπλασσόμενο («νομολογιακό») κανόνα, γ) υπαγωγή σε αυτόν των πραγματικών περιστατικών της ατομικής περίπτωσης. Η διαρκής παλινδρόμηση ανάμεσα στις τρεις φάσεις, τόσο μακροσκοπικά στο πλαίσιο της όλης νομολογίας, όσο και στο πλαίσιο κάθε υπό κρίση ατομικής σχέσης, αποτελούν ίσως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του δικαίου της Ένωσης.

4.2 Η νοηματοδότηση του έργου του εθνικού δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης – Ενοποίηση στη ratio

α. Μετά από την παρουσίαση των ειδικών πραγματικών πρωτίστως του «ενωσιακού» παρανόμου αλλά και, δευτερευόντως, της ζημίας και της αιτιώδους συνάφειας, είναι κρίσιμο να ερευνηθεί πώς αυτά νοηματοδοτούν το έργο του εθνικού δικαστή. Όπως προαναφέρθηκε, η συλλογιστική που τεκμηριώνει μια τέτοια επίδραση της νομολογίας του Δικαστηρίου στις εθνικές έννομες τάξεις βασίζεται στη σύγκλιση των προστατευτικών σκοπών ή και των προστατευτέων

²⁶⁴ A. KAUFFMAN, *The Ontological Structure of Law* (1963), *Natural Law Forum*, Paper 95. σελ. 94.

²⁶⁵ A. KAUFFMAN, *ό.π.*, σελ. 90 και 92 επ.

έννομων αγαθών, δηλαδή σε μια συστηματοποίηση και ενοποίηση της *ratio* της εξωσυμβατικής ευθύνης ανά ειδικότερο πραγματικό. Γιατί οι αξιολογήσεις εκείνες που δικαιολογούν τη θεμελίωση της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης, απαντούν πρωτίστως και στα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης.

Είναι σημαντικό να υπομνησθεί ότι τα πραγματικά της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης εμπλουτίζονται και από τη νομολογία του Δικαστηρίου αναφορικά με την εξωσυμβατική ευθύνη Κρατών-Μελών και ιδιωτών από την παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, όπως αυτή έχει διαπλαστεί επίσης από το Δικαστήριο. Η διάπλαση αυτή διενεργείται όχι στο επίπεδο της ευθείας κρίσης επί της αποζημιωτικής αγωγής, αλλά στο πλαίσιο εξέτασης προδικαστικών ερωτημάτων των εθνικών δικαστηρίων²⁶⁶. Τηρουμένων των αναλογιών κάθε επιμέρους περίπτωσης, η ερμηνεία του παρανόμου αλλά και των υπόλοιπων προϋποθέσεων της ευθύνης από το Δικαστήριο δεν πρέπει να διαφοροποιείται από το κριτήριο της ταυτότητας του υποκειμένου της ενωσιακής έννομης τάξης στο οποίο καταλογίζεται η παρανομία²⁶⁷.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολλαπλότητα των υποκειμένων καταλογισμού της ευθύνης από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου (Ένωση, Κράτη-Μέλη, ιδιώτες) αμβλύνεται όχι μόνο από τη σύγκλιση στη δομή της ενοχής, αλλά και μπροστά στην ενότητα ή κοινότητα των προστατευτικών αξιολογήσεων που αποτυπώνει η νομολογιακή ερμηνεία του νόμιμου λόγου ευθύνης από το Δικαστήριο. Ως προς τη *ratio* της ευθύνης ενός ειδικότερου πραγματικού, πρέπει δηλαδή να γίνει δεκτό πως ό,τι ισχύει για την ευθύνη της Ένωσης, ισχύει συνολικά και για τις υπόλοιπες περιπτώσεις ευθύνης από παραβίαση του δικαίου της.

Αυτό σημαίνει ότι ο εθνικός δικαστής, αναγόμενος στο νομολογιακό κεκτημένο του Δικαστηρίου, ενισχύει το νομικό οπλοστάσιό του και ως δικαστής της εξωσυμβατικής ευθύνης, δηλαδή ως κρίνων δικαστής επί της αποζημιωτικής αγωγής στη σφαίρα της εθνικής δικαιοδοσίας.

β. Είναι όμως αναγκαίο να ερευνηθεί πότε αυτή η επίδραση γίνεται εντονότερη, δηλαδή πότε «νομιμοποιείται» ασφαλέστερα ο εθνικός δικαστής να αναχθεί στην πλήρωση του

---

²⁶⁶ Αξίζει και στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι το σύστημα της «ενωσιακής» εξωσυμβατικής ευθύνης διαρθρώνεται νομολογιακά από το Δικαστήριο σε δύο άξονες. Αφενός μεν ως εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης κατά την κρίση του Δικαστηρίου επί των αγωγών αποζημίωσης που στρέφονται ευθέως εναντίον της, αφετέρου δε ως εξωσυμβατική ευθύνη των λοιπών υποκειμένων της ενωσιακής έννομης τάξης (Κράτη-Μέλη και πολύ σπανιότερα ιδιώτες) κατά την κρίση του Δικαστηρίου επί των προδικαστικών ερωτημάτων που υποβάλλουν τα εθνικά δικαστήρια, όταν αυτά καλούνται να αποφανθούν επί της ερμηνείας και της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

²⁶⁷ Βλ. παραπάνω κυρίως υπό Ι.Α.2. Με δεδομένο ότι οι υποθέσεις αυτές της ευθύνης Κρατών-Μελών κρίνονται παρεμπιπτόντως στο επίπεδο του προδικαστικού ερωτήματος και όχι της ευθείας αγωγής αποζημίωσης, είναι ίσως αναμενόμενο ότι η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στη δομή της εξωσυμβατικής ενοχής θα εμφανίζεται λιγότερο αναλυτική. Και εδώ όμως η τυπολογία περιπτώσεων αναφορικά με την ευθύνη των Κρατών-Μελών επιβεβαιώνει τα «ειδικά πραγματικά» για την ευθύνη της Ένωσης.

παρανόμου, αλλά και των υπόλοιπων προϋποθέσεων της ευθύνης, που αποτυπώνει διαχρονικά η νομολογία του Δικαστηρίου.

Η πρώτη μεγάλη κατηγορία ύλης είναι όταν άγεται ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου υπόθεση που αφορά σε εξωσυμβατική ευθύνη από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, ανεξαρτήτως της ταυτότητας των διαδίκων. Μόνον η ευθύνη της Ένωσης άγεται ευθέως ενώπιον του Δικαστηρίου, αυτή δε των Κρατών-Μελών μόνο στο πλαίσιο προδικαστικών ερωτημάτων που απευθύνουν τα εθνικά δικαστήρια. Οποιαδήποτε άλλη περίπτωση αποζημιωτικής αξίωσης που αφορά σε παραβίαση του ενωσιακού δικαίου θα κριθεί από τον εθνικό δικαστή ως κοινό δικαστή του ενωσιακού δικαίου στο πλαίσιο της αρχής της διαδικαστικής αυτονομίας των Κρατών-Μελών²⁶⁸. Στις περιπτώσεις αυτές, ο εθνικός δικαστής μπορεί, ή ακριβέστερα οφείλει, να αναχθεί στη νομολογία του Δικαστηρίου ως ενοποιητικό μηχανισμό («αυθεντικής») ερμηνείας του παραβιαζόμενου ενωσιακού κανόνα (ή ακόμα και του παραβιαζόμενου εθνικού κανόνα που τον μεταφέρει στην εθνική έννομη τάξη). Πρόκειται ακριβώς για τη λειτουργία ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου που υπηρετεί και ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής στο Δικαστήριο, όταν ο εθνικός δικαστής δεν εντοπίζει παγιωμένη νομολογία του Δικαστηρίου. Στην περίπτωση αυτή επομένως, η νομολογία του Δικαστηρίου λειτουργεί ως δεσμευτικό για τον εθνικό δικαστή προηγούμενο ερμηνείας ή εφαρμογής (υπαγωγής των ζημιολόγων πραγματικών περιστατικών) του παραβιαζόμενου κανόνα. Η ερμηνεία της προϋπόθεσης του ενωσιακού «παρανόμου» είναι γνήσια και αυθεντική ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου (δηλαδή του παραβιαζόμενου κανόνα και, κατά συνέπεια, της αληθούς έκτασης της παραβίασής του) και η αναγωγή του εθνικού δικαστή στη σχετική νομολογία ανταποκρίνεται σε ένα οιονεί «δόγμα ιεραρχίας». Πρόκειται δηλαδή για αναγωγή που υπαγορεύεται από την προέλευση του παραβιαζόμενου κανόνα και μεταγγίζει στο εθνικό δίκαιο τις αξιολογήσεις του ενωσιακού νομοθέτη.

Ενδέχεται όμως η αναγωγή του εθνικού δικαστή στη «νοηματοδότηση» του παρανόμου που διενεργεί το Δικαστήριο να είναι χρήσιμη ακόμη και όταν στην εθνική δίκη δεν εφαρμόζεται το ενωσιακό δίκαιο. Μια τέτοια κατηγορία πραγματικών σχηματίζεται όταν άγεται ενώπιον του εθνικού δικαστή διαφορά επί εξωσυμβατικής ευθύνης φορέα δημόσιας εξουσίας, δηλαδή εμφανίζεται αναλογία που έγκειται στην «κάθετη» φύση της σχέσης. Στην περίπτωση αυτή, η νομολογία του Δικαστηρίου θα εμφανίζει λειτουργία πρωτίστως ερμηνευτικού «υποδείγματος»

---

²⁶⁸ Στη συνέχεια, ωστόσο, θα γίνει απόπειρα να αναδειχθεί ότι η παραπομπή στα εθνικά συστήματα της αποζημιωτικής ευθύνης, δηλαδή σε διατάξεις κυρίως του ουσιαστικού δικαίου, δεν συνιστά γνήσια εκδήλωση της αρχής της διαδικαστικής αυτονομίας. Αντιθέτως, στο μέτρο που υποτάσσεται σε αξιώσεις ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, ενδεικνύει κάτι εντονότερο, την εν τοις πράγμασι σύγκλιση σε επίπεδο μέσων ένδικης προστασίας ουσιαστικής και δικονομικής φύσης.

και λιγότερο γνήσια δεσμευτική. Ο εθνικός δικαστής δικαιούται εύλογα να αναζητήσει στο Δικαστήριο ερμηνευτικό ερέθισμα. Πρόκειται εδώ για αναγωγή που υπαγορεύεται από την ταυτότητα του φορέα στον οποίον προσάπτεται η ζημιολόγος συμπεριφορά, και συγκεκριμένα την ιδιότητα αυτού ως φορέα δημόσιας εξουσίας. Τέτοια επενέργεια της νομολογίας στη μέθοδο και στην ερμηνευτική εργασία, ασθενέστερη ενδεχομένως, δεν πρέπει όμως να αποκλειστεί και για οριζόντιες σχέσεις που δεν αφορούν σε ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Και αυτό, γιατί, όπως προεκτέθηκε²⁶⁹, η νομολογία του Δικαστηρίου δεν εξαιρεί τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών από τη δομή, αλλά πρωτίστως και από την αποτελεσματικότητα, της ενοχής που έχει διαπλάσει για την Ένωση και τα Κράτη-Μέλη.

γ. Επιχειρήθηκε παραπάνω (υπό II.Δ.1) να περιγραφεί το πώς κωδικοποιούνται τα συμπεράσματα ως προς την έννοια του παρανόμου στο ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης αλλά και ως προς τους όρους της ενοποιητικής λειτουργίας που επιτελεί το Δικαστήριο στο πλαίσιο αυτό. Πρόκειται για τους κύριους άξονες που πρέπει να λάβει υπόψη του ο εθνικός δικαστής για μια γόνιμη αναγωγή στη νομολογία του Δικαστηρίου. Η κωδικοποίηση αυτή, με αναγωγή στα αναδειχθέντα ειδικά πραγματικά παράνομης συμπεριφοράς που επάγεται αστική ευθύνη στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, επιτρέπει τη συναγωγή του ακόλουθου (υπό i-iv) συμπεράσματος αναφορικά με τα κυρίαρχα κριτήρια για τη διαπίστωση παρανομίας και τη θεμελίωση εξωσυμβατικής ευθύνης. Μια πρόσθετη εξ αρχής παρατήρηση είναι αναγκαία επίσης για την ανάδειξη της συγκριτικής σημασίας του παρανόμου της ενωσιακής έννομης τάξης για τον εθνικό δικαστή της εξωσυμβατικής ευθύνης, όπως συμβαίνει και στο πλαίσιο του ελληνικού δικαίου και ιδίως των διατάξεων που διέπουν την ευθύνη του Κράτους και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Ειδικότερα:

- i. Κεντρικής σημασίας κριτήριο στο οποίο κατέφυγε το Δικαστήριο για να αποκλείσει την ευθύνη από τη δράση των οργάνων της Ένωσης είναι η έκταση της ευχέρειάς τους. Όσο μεγαλύτερη είναι η διακριτική ευχέρεια, τόσο δυσκολότερη είναι η θεμελίωση του παρανόμου και, συνακόλουθα, της ευθύνης. Ειδικότερα, μέτρα που εμπεριέχουν επιλογές οικονομικής (αλλά και ευρύτερα, νομοθετικής) πολιτικής κατατάσσονται σχεδόν εξ ορισμού στο πεδίο της ευρείας διακριτικής ευχέρειας και επιτείνουν τις προϋποθέσεις θεμελίωσης ευθύνης.

Το κριτήριο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία και για τον εθνικό δικαστή. Αποτελεί και για αυτόν μέσο ορθολογικής οριοθέτησης της έκτασης του ανέλεγκτου της κρατικής δράσης, που αποκλείει την υπέρμετρη διεύρυνση των ορίων της ευθύνης των κρατικών οργάνων.

---

²⁶⁹ Ομοίως παραπάνω σε I.A.2.

Όσο μεγαλύτερη είναι η διακριτική ευχέρεια των οργάνων αυτού, τόσο δυσκολότερη καθίσταται η θεμελίωση της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου.

- ii. Εξαιρετική σημασία για την εθνική αποζημιωτική δίκη εμφανίζουν όμως και οι ειδικότερες εκείνες πτυχές του δικανικού συλλογισμού ή οι ερμηνευτικές μέθοδοι του Δικαστηρίου που ανιχνεύουν και νοηματοδοτούν το παράνομο (αλλά και τις λοιπές προϋποθέσεις της ευθύνης) σε αυτοτελή πραγματικά. Αποτελεί έτσι η νομολογία του Δικαστηρίου ερμηνευτική «δεξαμενή» για κύκλους υποθέσεων (δηλαδή κατηγορίες τέτοιων πραγματικών) που δεν συνδέονται κατ' ανάγκη με την παραβίαση του ενωσιακού δικαίου, αλλά στηρίζονται στην ταυτότητα ή, έστω, στην αξιολογική συγγένεια των προσβαλλόμενων έννομων αγαθών.
- Στο πλαίσιο αυτό της κατάστροφης ενός ειδικού ενωσιακού “duty of care”, ειδική μνεία πρέπει να επιφυλαχθεί στην πρακτική επίταξης του μέτρου επιμέλειας, όταν αυτό υπαγορεύεται από την ταυτότητα και τον ιδρυτικό προορισμό του υποκειμένου της ερευνώμενης παραβίασης, και συγκεκριμένα στις περιπτώσεις όπου η ζημιογόνος συμπεριφορά προσάπτεται σε όργανο ή πρόσωπο που έχει επιφορτιστεί με τη διαφύλαξη του πληττόμενου έννομου αγαθού. Ανάλογο εύρημα επίταξης του μέτρου επιμέλειας παρατηρήθηκε και σε περίπτωση συνδρομής ειδικής κινδυνώδους συνθήκης (π.χ. σύγκρουσης συμφερόντων) που όφειλε να έχει διαγνωστεί από τον φερόμενο ως ζημιώσαντα. Στις περιπτώσεις αυτές, το Δικαστήριο διέπλανε ένα «οιονεί τεκμήριο ευθύνης». Πρόκειται για περιπτώσεις που εμφανίζονται αντίστοιχα και στο πλαίσιο δίκης ενώπιον εθνικών δικαστηρίων.
  - Για τη διαπίστωση παρανομίας από παραβίαση του καθήκοντος επιμέλειας, σημασία έχει επίσης η διάκριση που υιοθετεί το Δικαστήριο μεταξύ αφενός μεν του «τεχνικού» σφάλματος ή διαδικαστικής παρατυπίας, αφετέρου δε παρανομίας του δρώντος οργάνου που μπορεί να στοιχειοθετήσει ευθύνη. Για τη στοιχειοθέτηση παρανομίας, το Δικαστήριο προσαπαιτεί παραβίαση νομικής υποχρέωσης επιμέλειας. Η κατανόηση του παρανόμου σε πλήρη εννοιολογική διάκριση προς την απλή απόκλιση από μη νομικό (τεχνικό ή επιστημονικό) κανόνα είναι έτσι ιδιαίτερα χρήσιμη. Το ζήτημα συνέχεται ασφαλώς με την προβληματική της «διπλής λειτουργίας της αμέλειας» καθώς επίσης και με τη διάκριση μεταξύ παράνομης συμπεριφοράς και ζημιογόνου αποτελέσματος αυτής της συμπεριφοράς.
  - Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τον εθνικό δικαστή έχει περαιτέρω η νομολογία του Δικαστηρίου στο μέτρο που ερευνά κανόνες που εμπεριέχουν την προστατευτική αξιολόγηση κάποιου έννομου αγαθού αλλά συνιστούν, ταυτόχρονα, και τη νομική βάση και της ζημιογόνου συμπεριφοράς (εκ της πλημμελούς-μη δικαιοδοτικής-

εφαρμογής τους από το όργανο στην ατομική περίπτωση). Το Δικαστήριο αντλεί από τον ίδιο κανόνα τόσο το μέτρο προστασίας του γενικού συμφέροντος όσο και τις παρεχόμενες δι' αυτού εγγυήσεις των συμφερόντων που επικαλείται ο ζημιωθείς. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να εξετάζει την ευθύνη ως ζήτημα *στάθμισης αγαθών* από το περιεχόμενο του ερμηνευόμενου κανόνα. Τέτοιοι κανόνες στάθμισης αναμφίβολα απαντούν και στην εθνική έννομη τάξη, ως ειδικότερες (νομοθετικές) εκδηλώσεις της αρχής της αναλογικότητας.

iii. Αλλά και η ερμηνευτική διάπλαση γενικών αρχών, της διοικητικής δράσης και όχι μόνον, στην οποία προβαίνει το Δικαστήριο, παρέχει χρήσιμο υλικό στον εθνικό δικαστή. Ειδικότερα, τα βασικά σημεία αναφοράς σε αυτό το πλαίσιο είναι τα εξής:

- *Πρώτον*, η ευρεία αποδοχή από το Δικαστήριο αρχών της διοικητικής δράσης ως κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία σε εθνικά συστήματα με γενικά πραγματικά αδιοπρακτικής ευθύνης, όπως είναι εκείνα προεχόντως του άρθρου 914 ΑΚ και του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ αντίστοιχα για την κοινή αδιοπρακτική και την εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου στην ελληνική έννομη τάξη.
- *Δεύτερον*, η πολλαπλή ερμηνευτική θεμελίωση της ίδιας αξιολογικής κρίσης σε αλληλοσυμπληρούμενες νομικές βάσεις. Με αυτόν τον τρόπο, το άξιο προστασίας έννομο αγαθό ανευρίσκεται σε περισσότερες διατάξεις, που ερευνώνται ή κρίνονται ως παραβιαζόμενες συγχρόνως.

Συνήθως, μάλιστα, ορισμένες από αυτές τις βάσεις εντοπίζονται στο πρωτογενές και άλλες στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης. Γίνεται έτσι δεκτό ότι μια γενική πρόνοια ή αρχή των Συνθηκών μπορεί να εξειδικευθεί από ειδική διάταξη εκτελεστικού αυτής νομοθετήματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται προφανώς και η προϊούσα ερμηνευτική σημασία του Χάρτη. Οι διατάξεις αυτού για τα ανθρώπινα δικαιώματα «τριτενεργούν» ασφαλώς και κατά την ερμηνεία των ειδικότερων κανόνων επί των οποίων θεμελιώνεται το «ενωσιακό παράνομο» («έμμεση τριτενέργεια»).

Άλλοτε πάλι η ίδια συμπεριφορά αξιολογείται με αναγωγή σε κριτήρια συναγόμενα από γενικές ρήτρες του αστικού δικαίου αλλά και γενικές αρχές της διοικητικής δράσης. Η αξιολογική αυτή σύγκλιση κανόνων και αρχών από διαφορετικούς κλάδους δικαίου έχει επίσης σημασία και στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες, παρόλο που η επίδικη σχέση εμπίπτει στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου, οι συντρέχουσες ειδικές συνθήκες και περιστάσεις (διαπραγματευτική υπεροπλία,

αποδεικτική εγγύτητα, ειδικό νομικό καθεστώς) παρέχουν στο ένα μέρος θέση υπεροχής, προσιδιάζουσα στη σχέση μεταξύ διοικουμένου και δημόσιας εξουσίας.

- iv. Πέραν των ως άνω κριτηρίων για την εξειδίκευση του παρανόμου και από τον εθνικό δικαστή, η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί γι' αυτόν πολύτιμη δεξαμενή και για τις υπόλοιπες προϋποθέσεις της ευθύνης ιδίως σε ζητήματα που είχαν αντιμετωπιστεί πληρέστερα στην ενωσιακή έννομη τάξη, όπως είναι, ενδεικτικά, η προβληματική της «απώλειας ευκαιρίας» ως ειδικής μορφής ζημίας που δεν φθάνει μέχρι το πλήρες διαφέρον εκπληρώσεως και συνέχεται με την προϋπόθεση της αιτιώδους διαδρομής της συμπεριφοράς καθώς και ζητήματα σωρευτικής αιτιότητας.

δ. Όσα αναπτύχθηκαν αμέσως παραπάνω αναδεικνύουν και μία ακόμη ιδιαίτερα σημαντική διάσταση: την ανάγκη εναρμονισμένης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας και από τον εθνικό δικαστή των κανόνων για την αδιοπρακτική ευθύνη, ιδιαίτερα δε για την εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου ή νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (105 επ. ΕισΝΑΚ στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης). Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση από τον εθνικό δικαστή είναι επιβεβλημένη όχι μόνο λόγω της αυξημένης τυπικής ισχύος των ενωσιακών κανόνων αλλά και λόγω της ευρείας και συστηματικής διάπλασης από το Δικαστήριο ιδιαίτερα σημαντικής τυπολογίας αδιοπρακτικών συμπεριφορών. Η σύμφωνη αυτή προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία —η οποία, σε μεγάλο βαθμό, θα είναι εν τέλει ερμηνεία σύμφωνη με τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου — συμβάλλει, προεχόντως, στην ερμηνευτική σύγκλιση των αξιολογήσεων και στα εθνικά δίκαια, ορισμένα εκ των οποίων, όπως το ελληνικό (914 ΑΚ, 105 επ. ΕισΝΑΚ), καταφεύγουν σε γενικούς («λευκούς») κανόνες για την αδιοπρακτική ευθύνη. Ως εκ τούτου, η σύγκλιση θα διενεργείται ήδη κατά το στάδιο της εξειδίκευσης των θεμελιωτικών προϋποθέσεων αυτών των κανόνων των εθνικών συστημάτων.

Ειδικότερα:

- Η προϋπόθεση του παρανόμου κατά το άρθρο 914 ΑΚ μπορεί να εξειδικευθεί όχι μόνο με αναγωγή στον παραβιαζόμενο εκάστοτε ειδικό κανόνα, αλλά και με αναγωγή σε γενικές αρχές δικαίου και τη συγκεκριμενοποίησή τους σε κάθε υπό κρίση περίπτωση από το εθνικό δικαστήριο.
- Η νομολογία του Δικαστηρίου ευνοεί την περαιτέρω επεξεργασία της διευρυμένης έννοιας του παρανόμου κατ' άρθρα 914 και 330 ΑΚ, όπως αυτή γίνεται παγίως δεκτή στη θεωρία και στη νομολογία των ελληνικών Δικαστηρίων²⁷⁰.

²⁷⁰ Σε αυτή την κατεύθυνση και η ΑΠ 1/2019 με ρητή διακήρυξη των υποχρεώσεων επιμέλειας που ανευρίσκονται και εκτός επώνυμου κανόνα δικαίου, καθώς και η συνάρτηση της αμέλειας ως μορφής υπαιτιότητας με το μέτρο της επιβαλλόμενης συμπεριφοράς:

- Η νομολογία του Δικαστηρίου έχει ιδιαίτερη σημασία και για την ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 104 ΕισΝΑΚ, καθώς διέγινε μια ιδιαίτερα σημαντική ιδιαιτερότητα: ότι και επί σχέσεων ιδιωτικού δικαίου φορείς δημόσιας εξουσίας βρίσκονται σε θέση διαπραγματευτικής, διαδικαστικής ή αποδεικτικής ισχύος έναντι του ιδιώτη, κατάσταση η οποία επιβάλλει την αυξημένη προστασία αυτού ως ασθενέστερου μέρους. Έτσι, παρόλο που η διάταξη του άρθρου 104 ΕισΝΑΚ εφαρμόζεται επί σχέσεων ιδιωτικού δικαίου, εν τούτοις και στο πλαίσιο των σχέσεων αυτών επιβάλλεται η ερμηνεία των εφαρμοστέων γενικών αρχών του αστικού ή και του διοικητικού δικαίου υπό το προστατευτικό αυτό πρίσμα.
- Ακόμη μεγαλύτερη είναι η σημασία που έχει η νομολογία του Δικαστηρίου για την ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι και τα δύο συστήματα ρυθμίζουν την εξωσυμβατική ευθύνη φορέων δημόσιας εξουσίας. Η σύγκλιση της εθνικής προς την ενωσιακή νομολογία μπορεί να λάβει τη μορφή σύμφωνης ερμηνείας της διάταξης του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ με τις προϋποθέσεις της ευθύνης που έχει διαπλάσει το Δικαστήριο για την εξωσυμβατική ευθύνη. Η ελληνική νομολογία εμφανίζει, εξάλλου, συγκλίνουσες αξιολογήσεις, γεγονός που ευνοεί την περαιτέρω ερμηνευτική αλληλεπίδραση²⁷¹. Η σύγκλιση της εθνικής προς την ενωσιακή νομολογία

«Παράνομη είναι η συμπεριφορά που αντίκειται σε απαγορευτικό ή επιτακτικό κανόνα δικαίου, ο οποίος απονέμει δικαίωμα ή προστατεύει συγκεκριμένο συμφέρον του ζημιωθέντος, μπορεί δε η συμπεριφορά αυτή να συνίσταται σε θετική ενέργεια ή σε παράλειψη ορισμένης ενέργειας. Για την κατάφαση της παρανομίας δεν απαιτείται παράβαση συγκεκριμένου κανόνα δικαίου, αλλά αρκεί η αντίθεση της συμπεριφοράς στο γενικότερο πνεύμα του δικαίου ή στις επιταγές της έννομης τάξεως. Έτσι, παρανομία συνιστά και η παράβαση της γενικής υποχρέωσης πρόνοιας και ασφάλειας στο πλαίσιο της συναλλακτικής και γενικότερα της κοινωνικής δραστηριότητας των ατόμων, δηλαδή η παράβαση της, κοινωνικώς επιβεβλημένης και εκ της θεμελιώδους δικαιοσύνης αρχής της συνεπούς συμπεριφοράς απορρέουσας, υποχρέωσης λήψης ορισμένων μέτρων επιμέλειας για την αποφυγή πρόκλησης ζημίας σε έννομα αγαθά τρίτων προσώπων, όπως, ιδίως, επιβάλλεται, σύμφωνα με την καλή πίστη και την κρατούσα κοινωνική αντίληψη, όταν ο υπάιτιος δημιούργησε ορισμένη επικίνδυνη κατάσταση, οπότε έχει υποχρέωση να λάβει κάθε ενδεδειγμένο από τις περιστάσεις μέτρο, για την αποφυγή προκλήσεως ζημίας σε τρίτους από την κατάσταση αυτή. Αμέλεια, ως μορφή υπαιτιότητας, υπάρχει όταν, εξαιτίας της παράλειψης του δράστη να καταβάλει την επιμέλεια που αν κατέβαλλε -με μέτρο τη συμπεριφορά του μέσου συνετού και επιμελούς εκπροσώπου του κύκλου δραστηριότητάς του- θα ήταν δυνατή η αποτροπή του ζημιογόνου αποτελέσματος, αυτός (δράστης) είτε δεν προέβλεψε την επέλευση του εν λόγω αποτελέσματος, είτε προέβλεψε μεν το ενδεχόμενο επελεύσεώς του, ήλπιζε όμως ότι θα το αποφύγει».

²⁷¹ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 842/2019, 1970/2009 για την απόρριψη της υπαιτιότητας ως προϋπόθεσης για τη θεμελίωση ευθύνης και περαιτέρω:

α) Με την ΣτΕ 116/2019, έγινε δεκτό ότι «ευθύνη προς αποζημίωση γεννάται όχι μόνον από την έκδοση μη νόμιμης εκτελεστής διοικητικής πράξεως ή από τη μη νόμιμη παράλειψη εκδόσεως τέτοιας πράξεως αλλά και από μη νόμιμες υλικές ενέργειες των οργάνων του Δημοσίου ή ν.π.δ.δ. ή από παραλείψεις οφειλόμενων νόμιμων υλικών ενεργειών αυτών, εφόσον οι υλικές αυτές ενέργειες ή παραλείψεις συνάπτονται με την οργάνωση και λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών. Εξάλλου, υπάρχει ευθύνη του Δημοσίου ή ν.π.δ.δ., τηρουμένων και των λοιπών προϋποθέσεων του νόμου, όχι μόνον όταν με πράξη ή παράλειψη οργάνου τους παραβιάζεται συγκεκριμένη διάταξη νόμου αλλά και όταν παραλείπονται τα ιδιαίτερα καθήκοντα και υποχρεώσεις που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη υπηρεσία και προσδιορίζονται από την κείμενη εν γένει νομοθεσία, τα διδάγματα της κοινής πείρας και τις αρχές της καλής πίστης...» (με περαιτέρω νομολογία), δηλαδή διατυπώθηκαν παρεμφερείς προς αυτές του Δικαστηρίου κρίσεις για την πηγή των υποχρεώσεων επιμέλειας και τη δεκτικότητα των υλικών ενεργειών να θεμελιώσουν παρανομία.

β) Με την ΣτΕ 1199/2019 έγινε δεκτό ότι «για να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση λόγω πράξεως ή παραλείψεως των οργάνων του κατά την άσκηση της ανατεθειμένης σ' αυτά δημόσιας εξουσίας,

μπορεί έτσι να λάβει τη μορφή σύμφωνης ερμηνείας της διάταξης του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ με τις προϋποθέσεις της ευθύνης που έχει διαπλάσει το Δικαστήριο για την εξωσυμβατική ευθύνη. Δεν πρέπει άλλωστε να παροράται ότι ένα σημαντικό μέρος της νομολογίας του Δικαστηρίου στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης αφορά σε ευθύνη Κρατών-Μελών της Ένωσης, δηλαδή ταυτίζονται τα υποκείμενα της ερευνώμενης ευθύνης. Θα πρέπει πάντως να παρατηρηθεί για το ζήτημα αυτό ότι η διάταξη του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ καθιστά εκ πρώτης όψεως ευχερέστερη²⁷² τη θεμελίωση της ευθύνης του

απαιτείται, μεταξύ άλλων, η πράξη ή παράλειψη να είναι παράνομη. Εκ του ότι δε ο νομοθέτης, είτε με νόμο είτε με κανονιστική διοικητική πράξη, που εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση νόμου, καθορίζει γενικότερα τους όρους του αδίκου, παρέπεται ότι δεν μπορεί να προκύψει, έστω και αν προκαλείται ζημία σε τρίτον, ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση, κατ' εφαρμογή του άρθρου 105 του ΕισΝΑΚ, από την εκ μέρους της πολιτείας νομοθέτηση με τα αρμόδια όργανα αυτής ή από την παράλειψη των οργάνων αυτών να νομοθετήσουν, εκτός αν από την νομοθέτηση ή την παράλειψή της γεννάται αντίθεση προς κανόνες δικαίου υπέρτερης τυπικής ισχύος..» (με περαιτέρω νομολογία), δηλαδή διατυπώθηκαν παρεμφερείς προς αυτές του Δικαστηρίου κρίσεις ως προς τη δεκτικότητα πράξεων της νομοθετικής λειτουργίας να θεμελιώσουν παρανομία.

γ) Με την ΔΕφΑΘ 1653/2014 έγινε δεκτό ότι «το Δημόσιο δεν ενέχεται σε αποζημίωση κατά το άρθρο 105 του ΕισΝΑΚ, για ζημιά που προκλήθηκε σε διοικούμενο από δικαστική απόφαση λόγω του ότι μ' αυτή (τη δικαστική απόφαση) εφαρμόστηκε διάταξη νόμου ή κανονιστικής πράξης της Διοίκησης, η οποία αντίκειται στο Σύνταγμα ή σε άλλες υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις, εκτός αν με τη δικαστική απόφαση του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό δικαστηρίου, παραβιάζεται κατάφωρα το κοινοτικό δίκαιο (σχ. ΔΕΚ, Gerhard Köbler κατά Αυστρίας, Υποθ. C-224/2001)», και με εκτεταμένη επίκληση νομολογίας του Δικαστηρίου ως προς τη δεκτικότητα πράξεων της δικαστικής εξουσίας να θεμελιώσουν παρανομία.

δ) Με την ΑΠ 707/2019, έγινε δεκτό ότι δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί παρανομία από την άσκηση αρμοδιοτήτων γνωμοδοτικού χαρακτήρα χωρίς εκτελεστότητα.

²⁷² Στην ελληνική νομολογία τέτοια ρητή συγκριτική εργασία συναντάται στην ΣτΕ 4403/2015, η οποία — αφού επιχειρεί εκτεταμένη αναφορά στη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου (ΔΕΕ) — οδηγείται σε διάγνωση αυξημένου επιπέδου προστασίας του ενάγοντος από τη νομική βάση του 105 ΕισΝΑΚ με το τυποκρατικό σκεπτικό της έλλειψης του πρόσθετου στοιχείου του «κατάφωρου» χαρακτήρα της παραβίασης στο πραγματικό της διάταξης:

«Οι ως άνω προϋποθέσεις (απονομή δικαιώματος σε ιδιώτες, κατάφωρος χαρακτήρας παραβάσεως κοινοτικού δικαίου και αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ παραβάσεως και ζημίας) αρκούν να θεμελιώσουν αξίωση των ιδιωτών προς αποζημίωση (βλ. προαναφερθείσες αποφάσεις ..... και ..... , σκέψη 66 και .. , σκέψη 57) και συγκροτούν την ελάχιστη ρύθμιση, η οποία εξασφαλίζει την αποτελεσματική ικανοποίηση των δικαιωμάτων των ιδιωτών προς αποκατάσταση των ζημιών που τους προκαλούν αντίθετες προς το ενωσιακό δίκαιο πράξεις των εθνικών αρχών, αποτελώντας προϊόν συγκεκριμένου των απαιτήσεων που απορρέουν από την κοινή νομοθετική παράδοση των κρατών – μελών στο πεδίο της αποζημιωτικής ευθύνης του κράτους και εξισορροπώντας τα εν μέρει διαφοροποιημένα εθνικά συστήματα αστικής ευθύνης (συστήματα που απαιτούν δόλο ή πταίσμα και συστήματα αντικειμενικής ευθύνης). Ωστόσο, δεν επιτρέπεται στα κράτη-μέλη να θέτουν προϋποθέσεις σχετικά με την ως άνω ευθύνη λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που ισχύουν για παρόμοιες απαιτήσεις κατά το εσωτερικό δίκαιο (αρχή της ισοδυναμίας) ή να θέτουν προϋποθέσεις τέτοιες που καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή εξαιρετικώς δυσχερή την αποζημίωση (αρχή της αποτελεσματικότητας)

(...)

Επειδή, από το άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα (π.δ. 456/1984 - Α' 164) προκύπτει ότι, για να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση, απαιτείται παράνομη πράξη ή παράλειψη ή υλική ενέργεια ή παράλειψη υλικής ενέργειας οργάνων του Δημοσίου κατά την άσκηση της ανατεθειμένης σε αυτά δημόσιας εξουσίας, επίκληση και απόδειξη συγκεκριμένης ζημίας, καθώς και αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παράνομης πράξεως ή παραλείψεως ή υλικής ενέργειας ή παραλείψεως υλικής ενέργειας και της επελθούσας ζημίας. Οι κατά το άρθρο αυτό προϋποθέσεις της ευθύνης προς αποζημίωση πρέπει να συντρέχουν σωρευτικώς (πρβ. ΣτΕ 322/2009 επτ. κ.ά.). Η διαπίστωση του παράνομου της ζημιογόνου πράξεως, παραλείψεως ή υλικής ενέργειας αρκεί για να στοιχειοθετηθεί η ευθύνη του Δημοσίου, χωρίς να απαιτείται και η διαπίστωση πταίσματος του οργάνου του (ΣτΕ 1413/2006) ή του κατάφωρου ή πρόδηλου χαρακτήρα της παρανομίας (πρβλ ΣτΕ 1501/2014 Ολομ.). Εν όψει δε των εκτεθέντων στην προηγούμενη σκέψη, υπό τις αυτές ακριβώς προϋποθέσεις συντρέχει ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση για ζημία προκληθείσα εξ αιτίας παραβάσεως του ενωσιακού δικαίου, πρόσθετες δε προϋποθέσεις, όπως το κατάφωρο της

Ελληνικού Δημοσίου σε σχέση με το διαπλασμένο από το Δικαστήριο σύστημα ευθύνης του φορέα δημόσιας εξουσίας στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, δεδομένου ότι το τελευταίο αυτό σύστημα απαιτεί «κατάφωρη» παραβίαση του απονέμοντος δικαιώματα στον ζημιωθέντα κανόνα δικαίου. Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσε, ενδεχομένως, να υποστηριχθεί ότι η σύμφωνη ερμηνεία του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ με τον «ενωσιακό κανόνα» καταλήγει εν τέλει εις βάρος του διοικουμένου.

Ωστόσο, ένα τέτοιο συμπέρασμα παρορά τις ακόλουθες δύο παραμέτρους:

Πρώτον, ότι με τη νομολογία του Δικαστηρίου αναγνωρίζεται ευρύτατα ότι οι γενικές αρχές δικαίου (συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αφορούν στη διοικητική δράση) αποτελούν κανόνες που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες, και άρα η παραβίασή τους μπορεί να θεμελιώσει εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης και των Κρατών-Μελών, ενώ μια τέτοια θέση δεν είναι παγιωμένη —τουλάχιστον με την ίδια συστηματοποίηση— στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων. Περαιτέρω, το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ εισάγει εξαίρεση από την ευθύνη του Δημοσίου όταν *«η πράξη ή η παράλειψη έγινε κατά παράβαση διάταξης που υπάρχει για χάρη του γενικού συμφέροντος»*, δηλαδή αποκλείει τέτοιες παραβιαζόμενες διατάξεις από αυτές των οποίων η παραβίαση θεμελιώνει ευθύνη του Δημοσίου. Με βάση μια ερμηνεία του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ εναρμονισμένη προς τη νομολογία του Δικαστηρίου²⁷³, ωστόσο, οι γενικές αρχές δικαίου δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εμπίπτουν σε αυτήν την εξαίρεση. Μπορεί και πρέπει επομένως η τελευταία (αρνητική) προϋπόθεση του εθνικού κανόνα να συναξιολογείται υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου, η οποία ρητά απονέμει στις γενικές αρχές δικαίου την ιδιότητα των κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα οι εν λόγω αρχές να μην αποκλείονται και κατά την ερμηνεία της εθνικής νομικής βάσης θεμελίωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου.

Δεύτερον, ο «κατάφωρος χαρακτήρας» της παραβίασης που απαιτείται για τη θεμελίωση του παρανόμου κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, συναρτάται με το εύρος της διακριτικής ευχέρειας του δρώντος οργάνου, που καθιστά πράγματι δυσχερέστερη τη

παραβάσεως, θα αποτελούσαν απαγορευμένη, κατά το ενωσιακό δίκαιο, δυσμενή διάκριση, αντίθετη με τις απορρέουσες από την αρχή της ισοδυναμίας απαιτήσεις».

Η προσέγγιση αυτή, χωρίς ασφαλώς υπαινιγμό ότι είναι εσφαλμένη, υπόκειται στην κριτική που επιχειρείται στο κυρίως κείμενο. Σε κάθε περίπτωση, μπορεί κάλλιστα να ερμηνευθεί ως νομολογική πρακτική εξασφάλισης από την εθνική διάταξη του ελάχιστου επιπέδου προστασίας που εξασφαλίζει η «ενωσιακή ενοχή». Τέτοια αναγωγή του εθνικού δικαστή είναι ασφαλώς ομοίως ευπρόσδεκτη, αν όχι επιβεβλημένη, με την επιφύλαξη της θεώρησης υπό την «προστατευτική» για τον ζημιωθέντα εκδοχή (βλ. αμέσως παρακάτω στο κυρίως κείμενο).

²⁷³ Μια τέτοια ερμηνεία υιοθετεί το ΣτΕ αναφορικά με την αρχή της χρηστής διοικήσεως (2202/2014) και της προστατευόμενης δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου (ΟλΣτΕ 2034/2011). Υπέρ επίσης της διευρυμένης θεώρησης, και μάλιστα αναφορικά με εθνική μεταφορά ενωσιακής διάταξης που είχε κριθεί ότι δεν απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, η ΔΠρΑθ 17728/2018.

στοιχειοθέτηση του παρανόμου, όταν το περιθώριο εκτίμησης είναι ευρύ. Ωστόσο, το στοιχείο της διακριτικής ευχέρειας του οργάνου ουδόλως παροράται και στην έρευνα της ευθύνης του Δημοσίου κατά το εσωτερικό δίκαιο²⁷⁴. Κατ' αποτέλεσμα, επομένως, αυτό που εμφανίζεται εξωτερικά ως πρόσθετο στοιχείο για τη στοιχειοθέτηση της παρανομίας στο νομολογιακό κανόνα του Δικαστηρίου (δηλαδή η «κατάφωρη» παραβίαση), αξιολογείται ομοίως, έστω και σιωπηρά—δηλαδή όχι με τη μορφή επώνυμης προϋπόθεσης— και στο πλαίσιο της εθνικής δίκης και δεν διαφοροποιεί εν τέλει το μέτρο για τη θεμελίωσης ευθύνης.

Με αναφορά στα προεκτεθέντα θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η όλη θεώρηση επιχειρείται από μία οπτική γωνία προστασίας του ζημιωθέντος ιδιώτη. Και αυτή η θεώρηση είναι όμως ανοικτή σε αντίλογο, αν ληφθεί υπόψη ότι οι κανόνες της εξωσυμβατικής ευθύνης (τόσο στις οριζόντιες, όσο-ακόμη ίσως περισσότερο-και στις κάθετες σχέσεις) αποτελούν προϊόν συγκερασμού προστατευτικών αξιολογήσεων, με στόχο την αποτροπή μιας υπέρμετρης διεύρυνσης των ορίων της ευθύνης εις βάρος άλλων δρώντων υποκειμένων δικαίου ή και του δημοσίου συμφέροντος. Από αυτή τη σκοπιά η αρχή της ισοδυναμίας του ενωσιακού δικαίου δεν πρέπει να εκλαμβάνεται αυστηρά ως εξομοίωση των προϋποθέσεων θεμελίωσης της ευθύνης στο ενωσιακό δίκαιο με τις αμιγώς εσωτερικές (εγχώριες) υποθέσεις (όπου δεν τίθεται εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου), αλλά να αξιολογείται και ως (αντίρροπη, ορισμένες φορές) αξίωση σύγκλισης των εθνικών δικαίων, έτσι ώστε η θεμελίωση της ευθύνης να μην παρίσταται ευχερέστερη ή δυσχερέστερη, ανάλογα με την εθνική έννομη τάξη στην οποία ερευνάται.

- Αλλά και οι υπόλοιπες, πλην των βάσεων του παρανόμου, διατάξεις και έννοιες του συστήματος της εθνικής αδικοπρακτικής ευθύνης μπορούν να τροφοδοτηθούν επίσης από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Ενδεικτικά:

Στις αναπτύξεις που προηγήθηκαν, αναδείχθηκε τυπολογικά το πραγματικό της «απώλειας ευκαιρίας»²⁷⁵ ως ενδιάμεση κατάσταση υπαρκτής αποκαταστατέας ζημίας, που δεν ταυτίζεται με το πλήρες διαφέρον, αλλά, ταυτόχρονα, και ως ένα περαιτέρω κρίσιμο πραγματικό για την έρευνα των ορίων της αιτιότητας. Η αξία αυτής της επεξεργασίας είναι σημαντική για το υποσύστημα των άρθρων 297 επ. ΑΚ, και πρωτίστως για την ασφαλέστερη κατανόηση της «*συνηθισμένης πορείας των πραγμάτων*» του άρθρου 298 ΑΚ, ιδιαίτερα σε τυποποιημένες σχέσεις και της εθνικής έννομης τάξης, όπως οι

²⁷⁴ Έτσι η προεκτεθείσα παγιωμένη (βλ. υποσημείωση 271, στοιχείο β') νομολογία του ΣτΕ για τις πράξεις της νομοθετικής εξουσίας, όπου και αναγνωρίζεται ευρύ περιθώριο ανέλεγκτης εκτίμησης, στο μέτρο που δεν παραβιάζεται υπέρτερος (συνήθως συνταγματικός) κανόνας.

²⁷⁵ Π.Β.4. και Π.Γ.2.

διαγωνισμοί προσλήψεων ή ανάθεσης έργου, προμήθειας ή υπηρεσίας. Ομοίως, τα άρθρα 299 ΑΚ και 931-932 ΑΚ²⁷⁶ μπορούν να εμπλουτιστούν ερμηνευτικά με αναγωγή στη νομολογία του Δικαστηρίου για τη «σωματική βλάβη» ως διακριτή—σε σχέση με την ηθική βλάβη—μορφή μη περιουσιακής ζημίας²⁷⁷.

Αλλά και η σχετική με τον αιτιώδη σύνδεσμο νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί πολύτιμη ερμηνευτική «δεξαμενή» για την αντίστοιχη εργασία του εθνικού δικαστή της πολιτικής και της διοικητικής δικαιοσύνης. Η συγκριτική εξέταση αποκαλύπτει και εδώ μη αποκλίνουσα θεώρηση της ελληνικής νομολογίας προς τη νομολογία του Δικαστηρίου που επιτρέπει την περαιτέρω αλληλεπίδραση²⁷⁸, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ιδιαίτερη επεξεργασία της εθνικής νομολογίας για τη θεμελιακή στο ενωσιακό δίκαιο έννοια της «αμεσότητας». Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαν να συναχθούν συμπεράσματα για την επίδραση που μπορεί να έχει για την ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 300 ΑΚ η έρευνα της αιτιότητας, ιδίως όταν τίθεται ζήτημα εφαρμογής του σε περιπτώσεις που

---

²⁷⁶ Για τη ρητή διάκριση μεταξύ ηθικής βλάβης και ψυχικής οδύνης και τα όρια του αναιρετικού ελέγχου και στο πλαίσιο της εφαρμογής του 105 ΕισΝΑΚ βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 116/2019. Για τις προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 931 ΑΚ βλ. ΣτΕ 922/2019, όπου και αναφορά στα κριτήρια επιμέτρησης της κατ' άρθρο 932 ΑΚ ηθικής βλάβης, όπως «*τις συνθήκες του ατυχήματος, την συνυπαιτιότητα του ιδίου, την έντονη σωματική και ψυχική ταλαιπωρία που υπέστη, την ηλικία του, την εν γένει οικονομική και κοινωνική του ζωή και τη σταδιακή ανάρρωσή του, αν και με μόνιμη αναπηρία*». Για μια θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Αστική ευθύνη λόγω αναπηρίας ή παραμόρφωσης – μια ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 931 ΑΚ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2020.

Βλ. επίσης ενδεικτικά ΣτΕ 1382/2018 για τον αποκλεισμό ηθικής βλάβης «υπέρ τρίτου» σε σχέση με τον ζημιωθέντα.

²⁷⁷ Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται η ΣτΕ 717/2018, με έρευνα της συνδρομής ηθικής βλάβης από την ίδια ζημιολογία συμπεριφορά κατά τρόπο διακριτό για τα επιμέρους έννομα αγαθά της υγείας και της προσωπικότητας, σε σύγκλιση με την προεκτεθείσα νομολογία του Δικαστηρίου για τη σταδιακή εννοιολογική αποσύνδεση της «σωματικής βλάβης» από την ηθική βλάβη ή, έστω, την αναγωγή της σε «ειδικό πραγματικό» μη περιουσιακής βλάβης.

²⁷⁸ Η ελληνική νομολογία στο πλαίσιο της εφαρμογής του 105 ΕισΝΑΚ υιοθετεί διατύπωση ευνοϊκή για τη θεωρία της προσφορότητας του αιτίου [ενδεικτικά ΣτΕ 1704/2019: «*Απαραίτητη, πάντως, προϋπόθεση για την επιδίκαση αποζημίωσης είναι, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παράνομης πράξης ή παράλειψης ή υλικής ενέργειας ή παράλειψης υλικής ενέργειας του δημοσίου οργάνου και της ζημίας που επήλθε. Αιτιώδης δε σύνδεσμος υπάρχει όταν, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, η πράξη ή παράλειψη ή υλική ενέργεια ή παράλειψη αυτής εκ μέρους του οργάνου του Δημοσίου είναι επαρκώς ικανή (πρόσφορη) και μπορεί αντικειμενικά κατά τη συνήθη και κανονική πορεία των πραγμάτων και χωρίς τη μεσολάβηση άλλου περιστατικού να επιφέρει την ζημία και την επέφερε στη συγκεκριμένη περίπτωση (ΣτΕ 4410/2015, 2271/2013 7μ, 877/2013 7μ, 472/2011, 322/2009 7μ, 1002/2008, 334/2008 7μ, πρβ. ΑΠ 425/2006, 394/2002). Και η μεν κρίση περί του αν τα ανελέγκτως και κυριαρχικώς διαπιστωθέντα από το δικαστήριο της ουσίας πραγματικά περιστατικά, γενικώς και αφηρημένως λαμβανόμενα, επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι η πράξη ή η παράλειψη μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενικά ως πρόσφορη αιτία του παραχθέντος αποτελέσματος υπόκειται στον ανααιρετικό έλεγχο, αφού σχηματίζεται με τη χρησιμοποίηση των διδαγμάτων της κοινής πείρας προκειμένου να εξειδικευτεί η αόριστη νομική έννοια του αιτιώδους συνδέσμου, η περαιτέρω όμως κρίση του δικαστηρίου της ουσίας περί του ότι στη συγκεκριμένη (ένδικη) περίπτωση η πράξη ή παράλειψη αποτέλεσε ή δεν αποτέλεσε την αιτία του επιζήμιου αποτελέσματος, περί του ότι, δηλαδή, το ζημιολογικό γεγονός σε σχέση με την ζημία βρίσκεται ή δεν βρίσκεται σε σχέση αιτίου και αποτελέσματος, ως αναγόμενη σε εκτίμηση πραγματικών γεγονότων, δεν υπόκειται στον ανααιρετικό έλεγχο (ΣτΕ 2271/2013 7μ, 1183/2013, 3839/2012 7μ, 750/2011, 334/2008 7μ, 1019/2018, 3128/2006, 3696/2006)».*

Ομοίως ΣτΕ 774/2019 και 842/2019. Με τη ΣτΕ 286/2019, κατ' απόκλιση ίσως από την προσέγγιση του Δικαστηρίου, κρίθηκε ότι θεμελιώνεται αιτιώδης σύνδεσμος ακόμη και όταν οι διαπιστωθείσες πλημμέλειες της ζημιολογίας πράξης είναι μόνον τυπικές.

εμφιλοχωρεί αυτόνομη οικεία επιχειρηματική βούληση ή απόφαση του ζημιωθέντος²⁷⁹. Ομοίως υποδειγματική, τουλάχιστον σε επίπεδο τυπολογίας πραγματικών αιτιότητας, είναι και η νομολογία του Δικαστηρίου όταν συρρέουν περισσότερες της μίας κανονιστικές πηγές, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν δυνητικές αιτίες πρόκλησης της ζημίας. Ιδιαίτερη είναι για το ζήτημα αυτό η σημασία που αποδίδεται στην έκταση της διακριτικής ευχέρειας του εμπλεκόμενων φορέων δημόσιας εξουσίας και ειδικότερα του εθνικού νομοθέτη κατά την προσαρμογή του εθνικού προς το ενωσιακό δίκαιο.

ε. Ως τελικό συμπέρασμα για ό,τι εξετάστηκε στο πλαίσιο του Δεύτερου Μέρους (υπό II.) θα μπορούσε να διατυπωθεί η ακόλουθη διαπίστωση:

Ανεξαρτήτως προόδου της όποιας ενοποιητικής διαδικασίας σε επίπεδο κανόνων δικαίου της εξωσυμβατικής ενοχής, η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί καθεαυτήν «ενοποιητικό μηχανισμό». Η ενοποιητική αυτή λειτουργία δεν περιορίζεται στη διάγνωση κοινών αρχών στα εθνικά συστήματα ως προς τη διάρθρωση της ενοχής και τις επιμέρους προϋποθέσεις της. Επιπροσθέτως, αποκτά πολλαπλάσια αξία σε επίπεδο νοηματοδότησης των εθνικών κανόνων δικαίου και των προστατευόμενων δι' αυτών έννομων αγαθών. Μέσο γι' αυτήν τη σύγκλιση είναι η ερμηνεία των εθνικών κανόνων υπό το φως της συγκριτικής τους επισκόπησης με τις λύσεις που προσφέρει επί των ίδιων ζητημάτων η νομολογία του Δικαστηρίου. Το μεγάλο αυτό έργο του αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου «ευρωπαϊκού κεκτημένου» (acquis) στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, το οποίο και επιχειρείται να ανασυντεθεί στο επόμενο (υπό III.) Μέρος.

---

²⁷⁹ Ενδεικτικά ΣτΕ 784/2018 με ειδικότερη ανάπτυξη για την έννοια της διακοπής του αιτιώδους συνδέσμου και τη σύνδεσή της με το συντρέχον πταίσμα του ζημιωθέντος:

«Δεν αποκλείεται δε, κατ' αρχήν η ύπαρξη του αιτιώδους συνδέσμου από το γεγονός ότι στο αποτέλεσμα συνετέλεσε και συνυπαιτιότητα του βλαβέντος, εφ' όσον δεν διακόπτεται ο αιτιώδης σύνδεσμος (βλ. Σ.τ.Ε. 473/2011, πρβ. Α.Π. 1653/2001, 53/2006). Η διακοπή του αιτιώδους συνδέσμου έχει ως προϋπόθεση την παρεμβολή άλλων μεταγενεστέρων όλως εξαιρετικών και απροβλέπτων γεγονότων, ιδίως δε ενέργειες τρίτων προσώπων (ΣτΕ 4410-4422/2015, 3124/2011). Εξ άλλου, στο άρθρο 300 του Αστικού Κώδικος, το οποίο έχει εφαρμογή σε κάθε αποζημίωση από οποιαδήποτε αιτία, άρα και στην περίπτωση αποζημιώσεως κατά το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ, ορίζεται ότι: «Αν εκείνος που ζημιώθηκε συντέλεσε από δικό του πταίσμα στη ζημία ή την έκτασή της, το δικαστήριο μπορεί να μην επιδικάσει αποζημίωση ή να μειώσει το ποσό της. Το ίδιο ισχύει και όταν εκείνος που ζημιώθηκε παρέλειψε να αποτρέψει ή να περιορίσει τη ζημία ή δεν επέστησε την προσοχή του οφειλέτη στον κίνδυνο ασυνήθιστα μεγάλης ζημίας, τον οποίο ο οφειλέτης ούτε γνώριζε ούτε όφειλε να γνωρίζει .... Από τη διάταξη αυτή συνάγεται ότι, αν με βάση τα πραγματικά περιστατικά που έγιναν δεκτά από τα δικαστήρια της ουσίας συντρέχει πταίσμα του ζημιωθέντος -η ύπαρξη του οποίου αποτελεί νομική έννοια που ελέγχεται από το Συμβούλιο της Επικρατείας όταν δικάζει κατ' αναίρεση-, απόκειται στην εξουσία του δικαστηρίου, αφού εκτιμήσει ελευθέρως τις περιστάσεις, μεταξύ των οποίων είναι και ο βαθμός του πταίσματος του ζημιωθέντος, να επιδικάσει ολόκληρη την αποζημίωση ή να μην επιδικάσει καθόλου αποζημίωση ή και να μειώσει μόνο το ποσό της αποζημιώσεως (βλ. ΣτΕ 596/2017, 1408/2006, 2539/2008, 1970, 1974/2009, βλ. επίσης Α.Π. 1483/1990). Πρέπει όμως η πράξη του ζημιωθέντος να έχει συντελέσει στην πρόκληση της ζημίας και να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος της υπαίτιας πράξεως του ζημιωθέντος με την πρόκληση ή την έκταση της ζημίας (βλ. Α.Π. 867/2001, 793, 1045/2007)».

Κατά τη συνδυαστική ανάγνωση των πορισμάτων της ανωτέρω κρίσης, προκύπτει ότι μόνο τότε διακόπτεται ο αιτιώδης σύνδεσμος από το οικείο πταίσμα του ζημιωθέντος, όταν δηλαδή η επελθούσα ζημία μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στο πταίσμα αυτό.

ΙΙΙ. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΝΑ ΚΟΙΝΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ «ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ» (Acquis) ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΔΙΚΟΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ – ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ)

Στις καταληκτικές σκέψεις του προηγούμενου Μέρους επιχειρήθηκε να αναδειχθεί ότι η νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου, τόσο ως επεξεργασία της μορφής του αδικοπρακτικού κανόνα όσο και ως διάπλωση των επιμέρους προϋποθέσεων του, είναι πρόσφορη να παράσχει λύσεις στον εθνικό δικαστή της αδικοπρακτικής ευθύνης.

Στην προέκταση αυτής της συλλογιστικής, επιχειρείται σε αυτό το Μέρος ναδειχθεί ότι οι λύσεις που επεξεργάστηκε το Δικαστήριο μετέχουν και επιδρούν καθοριστικά σε ένα ευρύτερο σύστημα με χαρακτηριστικά ομοιομορφίας, που θα μπορούσε να οριοθετηθεί ως μια ελάχιστη βάση κατανόησης στην ύλη της αδικοπραξίας για όλα τα εθνικά δίκαια του ευρωπαϊκού χώρου. Αποτελεί έτσι η νομολογία του Δικαστηρίου ουσιώδες τμήμα ενός κοινού ευρωπαϊκού «κεκτημένου» (acquis)²⁸⁰ της αδικοπρακτικής ευθύνης.

Το κεκτημένο αυτό δεν ταυτίζεται με την ενοποίηση δια της «νομοθετικής» οδού, δηλαδή με την εισαγωγή νομοθετικού ή άλλου ρυθμιστικού μέσου προσέγγισης των εθνικών κανόνων. Υφίσταται ως δεξαμενή άντλησης λύσεων και καλλιέργειας της νομικής συναντίληψης ανεξαρτήτως ενός τέτοιου—επισημασμένου, σε κάθε περίπτωση—εγχειρήματος νομοθετικής ενοποίησης (δια της ενωσιακής τεχνικής της εναρμόνισης ή άλλων μέσων). Δεν προϋποθέτει και δεν επιβάλλει μια τέτοια ενοποίηση. Χρήσιμη είναι ίσως μια απλή απόπειρα συσχέτισής του με την προοπτική εισαγωγής ρυθμιστικού μέσου (instrument), η οποία και θα επιχειρηθεί καταληκτικά (υπό Γ.), χωρίς όμως αυτό να αποτελεί αναγκαίο όρο για τη συναγωγή πορισμάτων με αυτοτελή αξία.

A. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) ΩΣ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ (Acquis)

Πριν μελετηθεί η αλληλεπίδραση του Δικαστηρίου με άλλους παράγοντες που συνδιαμορφώνουν αυτό το κεκτημένο, επιβάλλεται να εξεταστεί αυτοτελώς η συμβολή της νομολογίας του από αυτή

---

²⁸⁰ Ο όρος δεν χρησιμοποιείται εδώ με την ειδική τεχνική σημασία του στο δίκαιο της Ένωσης, δηλαδή ως το κοινό υπόβαθρο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που δεσμεύουν το σύνολο των Κρατών-Μελών. Και βέβαια η νομολογία του Δικαστηρίου μετέχει ούτως ή άλλως στο «ενωσιακό κεκτημένο» με την παραπάνω έννοια.

Αντιθέτως, εδώ χρησιμοποιείται ως «όρος-δάνειο» με την έννοια που τού αποδόθηκε στην Εισαγωγή (σημείο υπό Δ.2), δηλαδή προκειμένου να αναδείξει την ύπαρξη ενός υποβάθρου με συμβατότητα λύσεων, χάρη στην κοινή κατανόηση θεωρητικών σχημάτων και στην επιστημονική και νομολογιακή επεξεργασία. Δεν είναι επομένως το «κεκτημένο» κατ' ανάγκην ένα corpus επώνυμων κοινών κανόνων, αλλά πρωτίστως ένα κοινό υπόβαθρο από την πλευρά της ερμηνείας, της δομής, της λειτουργίας και της πρακτικής εφαρμογής των κανόνων της αδικοπραξίας.

τη σκοπιά. Στην έως τώρα ανάπτυξη (Μέρη I και II) ερευνήθηκε η εσωτερική συνοχή και η ερμηνευτική εμβέλεια του «νομολογιακού κανόνα» ως προϊόντος ενός αυτόνομου δικαιοδοτικού μηχανισμού. Επιβάλλεται τώρα να ερευνηθεί με ποια ερείσματα και προς ποια κατεύθυνση επενεργεί τελικά το Δικαστήριο με τρόπο *συνεκτικό* για τα εθνικά συστήματα.

A.1 Θεμελίωση της συμβολής στο κεκτημένο (acquis)

Η θεμελίωση της συμβολής σε ένα τέτοιο κεκτημένο προϋποθέτει ότι οι λύσεις που διαπλάσσει το Δικαστήριο αντανakλούν κάποια κοινότητα αρχών. Μόνο τότε θα νομιμοποιείται ο μελετητής της νομολογίας του να αναγάγει τα πορίσματά της σε σημείο σύγκλισης των εθνικών συστημάτων, όταν δηλαδή θεμελιώσει επαρκώς ότι το Δικαστήριο επιχειρεί πράγματι μια τέτοια εργασία ανασύνθεσης και συστηματοποίησης αυτών των κοινών αρχών. Σε διαφορετική περίπτωση, η υπόθεση παραμένει εκτεθειμένη σε σοβαρό αντίλογο. Το γεγονός ότι οι δικαστές του Δικαστηρίου κομίζουν την εθνική νομική παιδεία και το υπόβαθρο του εθνικού συστήματος προέλευσής τους δεν καθιστά από μόνο του τη νομολογία του Δικαστηρίου «αντανάκλαση» των εθνικών συστημάτων της αδικοπρακτικής ευθύνης. Αντιθέτως, το Δικαστήριο έχει θεσμική αποστολή να εξασφαλίσει την ομοιόμορφη και αποτελεσματική εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, δηλαδή να υπηρετήσει την αυτονομία της²⁸¹. Ούτε βέβαια η θεμιτή και παραδεδεγμένη προσφυγή του Δικαστηρίου στα εργαλεία της (οιονεί) δικαιοσυγκριτικής μεθόδου²⁸² αρκεί για να τεκμηριώσει

²⁸¹ Άρθρο 19 παρ.1 εδ. β' ΣΕΕ: «*Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξασφαλίζει την τήρηση του δικαίου κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή των Συνθηκών*», από κοινού με το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (και 19 παρ.3 ΣΕΕ), δηλαδή την εξασφάλιση της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης δια της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από τον εθνικό δικαστή προς το Δικαστήριο.

²⁸² Για την εν γένει χρήση του συγκριτικού εργαλείου στο ενωσιακό δίκαιο και στη νομολογία του Δικαστηρίου και ως ερέθισμα της εδώ ειδικότερης ανάπτυξης βλ. ενδεικτικά C.N.KAKOURIS, *L' utilisation du droit comparé par les tribunaux nationaux et internationaux*, RHDI 1994, σελ. 31 επ., G. BENOS, *The practical debt of Community Law to Comparative Law*, RHDI 1984, σελ. 241 επ., P. PESCATORE, *Le recours dans la jurisprudence de la Cour à des normes déduites de la comparaison des droits des Etats Membres*, RIDC 1980, p. 352.

Την αναγωγή σε εργαλεία της συγκριτικής μεθόδου προκειμένου να συμβιβαστούν οι εθνικές επιρροές και να υπηρετήσουν το σκοπό της αλληλεγγύης σε μια Κοινότητα αρχών και συμφερόντων νομιμοποιεί κατά τις εκεί αναπτύξεις η όλη τελολογία του ενοποιητικού εγχειρήματος. Η συγκριτική μέθοδος είναι έτσι εργαλείο της *τελολογικής ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης*, στο πλαίσιο του διακηρυγμένου στόχου να προαχθεί η νομική συναντίληψη, υπό καθεστώς εθνικής νομικής πολλαπλότητας. Μόνο με αυτήν τη μορφή νομιμοποιείται στην έννομη τάξη μιας αυτόνομης οντότητας, προκειμένου να εξευρεθούν βέλτιστες λύσεις. Για τη θεμελίωση της μεθοδολογίας του ενωσιακού δικαίου στο τελολογικό κριτήριο βλ., μεταξύ άλλων, Μ. ΚΑΡΑΣΗΣ, *Σκέψεις για μια Ευρωπαϊκή Μεθοδολογία του Δικαίου*, Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρίΔ) ΙΑ/2011, σελ. 401 επ.

Σχηματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η εξειδίκευση της προσφυγής του Δικαστηρίου στη συγκριτική μέθοδο γνωρίζει τέσσερις βασικές εκδηλώσεις με κριτήριο τον σκοπό που τελικά υπηρετεί:

- i. Σε μια πρώτη φάση, ενδέχεται να επιτελεί λειτουργία *ανεύρεσης κοινής γενικής αρχής στα δίκαια των Κρατών-Μελών, πιθανώς αναγόμενης σε γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου*.
- ii. Περαιτέρω, ενδέχεται να επιτελεί συμπληρωτική λειτουργία, πιθανώς λειτουργία πλήρωσης κενού στο ενωσιακό δίκαιο, όταν αυτό σιωπά αναφορικά με ζήτημα που ρυθμίζεται εξαντλητικά στις εθνικές έννομες τάξεις.

ότι η νομολογιακή παραγωγή του, έστω και σε μια εντοπισμένη ύλη, όπως αυτή της εξωσυμβατικής ευθύνης, αποτελεί ανασύνθεση ή σύζευξη των νομικών παραδόσεων των Κρατών-Μελών. Οι σκέψεις αυτές δεν είναι ασφαλώς αμελητέες, πλην όμως απαιτούν πρόσθετο, ειδικό έρεισμα στο θετικό δίκαιο της Ένωσης για να τεκμηριώσουν «ενοποιητική» προδιάθεση της νομολογίας του Δικαστηρίου.

Έχει ήδη προδιαγραφεί ότι μια τέτοια ρητή και ανεπίδεκτη αμφισβήτησης βάση ανευρίσκεται στο γράμμα του άρθρου 340 παρ.2 ΣυνθΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο:

«Στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, η Ένωση υποχρεούται, σύμφωνα με τις γενικές αρχές δικαίου που είναι κοινές στα Κράτη-Μέλη, να αποκαθιστά τη ζημία που προξενούν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους».

Δεν καταλείπεται έτσι αμφιβολία ότι ειδικά η νομολογιακή παραγωγή στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης είναι εξοπλισμένη «νομοθετικά», και μάλιστα στο ύψιστο επίπεδο του πρωτογενούς δικαίου, με τα εχέγγυα να επιτελέσει λειτουργία σύγκλισης ή, έστω, συνεκτικής διάπλασης των εθνικών συστημάτων. Ο ενωσιακός νομοθέτης απευθύνει ρητή επιταγή στο Δικαστήριο να αναχθεί στις γενικές αρχές που είναι κοινές στα δίκαια των Κρατών-Μελών προκειμένου να διαπλάσει το ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης. Η επιταγή αυτή καθιστά αναγκαίες μια σειρά από αφετηριακές υποθέσεις εργασίας, ως τεκμαιρόμενες ενδεχομένως βάσεις για την έρευνα:

Πρώτον, ότι υπάρχουν όντως τέτοιες (κοινές) γενικές αρχές στα δίκαια των Κρατών-Μελών²⁸³. Η Συνθήκη δεν επιτάσσει τη «δημιουργία» γενικών αρχών το πρώτον, αλλά την ανεύρεση ήδη υπαρκτών αρχών στα εθνικά δίκαια. Το Δικαστήριο καλείται να αντλήσει, δηλαδή

-
- iii. Εξάλλου, ενδέχεται να έχει γνήσια ερμηνευτική λειτουργία επί αμφισβητούμενης έννοιας του ενωσιακού δικαίου, δηλαδή η σύγκλιση των εθνικών ρυθμίσεων να καθορίζει την ερμηνεία ενός όρου στο ενωσιακό δίκαιο, μολονότι γενικά επικρατεί η αντίθετη τάση «αυτόνομης» ερμηνείας των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου.
  - iv. Αντιστρόφως, ενδέχεται να ενδεικνύει σημαντική απόκλιση της κατανόησης του ίδιου λεκτικού από τα εθνικά δίκαια, με αποτέλεσμα να τεκμηριώνει ακριβώς την ανάγκη «αυτόνομης» ερμηνείας από το ενωσιακό δίκαιο.

Χωρίς να αγνοούνται οι λοιπές, εδώ προφανώς αποκτά ιδιαίτερα ερευνητική αξία η πρώτη εκδήλωση, αυτή της ανεύρεσης κοινών γενικών αρχών, πάνω στις οποίες δομείται το ενωσιακό σύστημα της εξωσυμβατικής ευθύνης.

²⁸³ Για την όλη συλλογιστική βλ. ενδεικτικά Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η ενοποίηση του Αστικού Δικαίου*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ) 2003, σελ. 511. Για την έννοια και την κανονιστική λειτουργία των «γενικών αρχών» ως υπέρτερων αξιολογικών ρυθμίσεων με υψηλό βαθμό αφαίρεσης, που αποτελούν βασικό σημείο αναφοράς τόσο του νομοθέτη, κατά τη θέσπιση κανόνων δικαίου, όσο και του δικαστή, κατά την ερμηνευτική αναζήτηση του περιεχομένου τους, μέσα σε ορισμένο σύστημα δικαίου, άρα και στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, βλ. ενδεικτικά Μ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ, *Λειτουργία των γενικών αρχών του δικαίου*, ΔτΑ-ΤεΣ I/2003· Φ. ΔΩΡΗΣ, *Η ιδιαιτερότητα της κανονιστικής λειτουργίας των αρχών του δικαίου και η σημασία τους στο σύστημα του ισχύοντος δικαίου (με έμφαση στο υποσύστημα του ιδιωτικού δικαίου)*, *Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ)*, 3/2020, σ.161· Π. ΣΟΥΡΛΑΣ, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση - Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της Μεθοδολογίας του Δικαίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017.

να εξαγάγει τις γενικές αρχές από τα εθνικά δίκαια και όχι να τις εφεύρει. Ποτέ δεν θα μπορούσε ο νομοθέτης του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου (δηλαδή τα Κράτη-Μέλη ως συμβαλλόμενα στις Συνθήκες μέρη) να έχει απευθύνει στο Δικαστήριο ψευδεπίγραφη επιταγή ανεύρεσης ανύπαρκτων αρχών. Αντιθέτως, αναγνωρίζει την προϋπάρχουσα κοινότητα των αρχών²⁸⁴.

Δεύτερον, ότι η ήδη συστηματοποιημένη νομολογία του Δικαστηρίου αποτυπώνει ή πάντως «αντανakλά» μια τέτοια κοινότητα αρχών. Είναι εύλογο κάθε ερευνητής να αναμένει ότι, μένοντας πιστό στο δόγμα του νομικού θετικισμού και της δοτής αρμοδιότητας των ενωσιακών οργάνων, το Δικαστήριο συμμορφώθηκε προς την επιταγή της Συνθήκης και επιτελεί το έργο που του έχει αυτή αναθέσει. Δικαιούται έτσι ο μελετητής να έχει την ερευνητική προδιάθεση ότι η νομολογία του Δικαστηρίου, κάθε δεδομένη χρονική στιγμή, αποτελεί την πλέον επίκαιρη και

---

²⁸⁴ Για την αναζήτηση των κοινών αρχών στη θεωρητική έρευνα βλ. ενδεικτικά R. ZIMMERMAN, *Roman Law and the Harmonisation of Private Law in Europe*, in *Towards a European Civil Code* (2004), p. 21-42· C. Van DAM, *European Tort Law and the many cultures in Europe*, in *Private Law and the Cultures of Europe* by Thomas Wilhelmsson (ed.), Kluwer Law International 2007, p. 53-76 και του ιδίου, *European Tort Law*, Oxford University Press (2nd edition) 2013, Systems of Liability (Ius Commune: §6). Στην ελληνική θεωρία, μεταξύ άλλων, G. MICHAELIDES-NOUARIOS, *Les systèmes juridiques des peuples européens*, Publications de l'Institut hellénique de droit international et étranger, Athènes 1958 και του ιδίου σε RHDI 1957, σελ. 40 επ., όπως αποτυπώθηκε σε Φ. ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΑΚΗ- Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗ- Σ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, *Συγκριτικό Δίκαιο, Μελέτες Συγκριτικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 240 επ.] με αναφορά στην εμφανή κοινότητα μεταξύ των δικαίων της «λατινικής» και της «γερμανικής» οικογένειας από τη σκοπιά των πηγών, της ιστορικής έμπνευσης και της ιδεολογικής φόρτισης, της νομοτεχνικής σύνταξης και της ερμηνευτικής μεθόδου.

Η ανάπτυξη των διαφορετικών δομικών προσεγγίσεων των εθνικών συστημάτων απέχει από το να είναι εξαντλητική. Ο Van DAM, *ό.π.*, § 604 αναπτύσσει αυτή τη λειτουργία συγκερασμού που επιτελεί η νομολογία του Δικαστηρίου, κατά τη διάπλαση του ενωσιακού συστήματος, μεταξύ των τριών βασικών εθνικών συστηματοποιήσεων, και συγκεκριμένα: α) της «εργαλειακής» χρήσης των γενικών αρχών και του υψηλού βαθμού αφαίρεσης στο γαλλικό σύστημα, β) της πυραμιδοειδούς ανάπτυξης της μείζονος προτάσεως του δικανικού συλλογισμού στο γερμανικό σύστημα, γ) της οιονεί «εθιμικής» προέλευσης του προηγούμενου και της σύζευξης ουσιαστικού και διαδικαστικού μέσου στο αγγλικό σύστημα. Οι διαφοροποιήσεις δεν στερούνται φιλοσοφικού ή, έστω, δικαιολογικού υπόβαθρου: ενώ τα ηπειρωτικά συστήματα είναι προσανατολισμένα στην ιδέα της διανεμητικής δικαιοσύνης (distributive justice), δηλαδή αντιμετωπίζουν το δίκαιο της αδικοπραξίας ως εργαλείο κοινωνικής «διάχυσης» του οικονομικού κόστους της ζημίας, το αγγλικό σύστημα ρέπει προς τη διορθωτική δικαιοσύνη (corrective justice), δηλαδή κατανοεί το μηχανισμό της ευθύνης περισσότερο ως μέσο ρύθμισης της συμπεριφοράς.

Η προοπτική σύγκλισης ειδικά στην ύλη της αδικοπραξίας αποτελεί εξειδίκευση της γενικής θέσης ότι τα συστήματα δεν είναι ασύμβατα. Στην προέκταση αυτής της συλλογιστικής και η έρευνα για τη σκοπιμότητα και τη βιωσιμότητα μιας προσέγγισης (βλ. και υπό III.Γ). Ειδικά για τη σύγκλιση των μεθόδων μεταξύ ηπειρωτικών και αγγλοσαξωνικού δικαίου Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Παρέμβαση στο 1^ο Συνέδριο της Ενώσεως Ελλήνων Αστικολόγων, στον τόμο «Σύγχρονα ζητήματα Αστικού Δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα»*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995, σελ. 89-90:

«Η πρώτη [η αγγλοσαξωνική] αναχωρεί εκ του ατομικού περιστατικού και εξ αυτού συνάγει τον κανόνα που διέπει την περίπτωση, ώστε σε κάθε νέα υπόθεση να ακολουθήσει ο δικαστής τον κανόνα που εφηρμόσθη από την προγενέστερη νομολογία (precedent)· ενώ στη δεύτερη [ευρωπαϊκή] εξειδικεύεται ο υφιστάμενος κανών δια της ερμηνείας αυτού.. Οι δύο μέθοδοι συγκλίνουν, παρ' όλον που η αφετηρία των είναι διάφορες. Διότι η μὲν μία αναχωρεί εκ του ατομικού δια να αναχθῇ εἰς δημιουργίαν ἢ ανεύρεσιν κανόνος γενικής μορφῆς, ἡ δὲ ἄλλη αναχωρεί εκ του εν γενικεύσει κανόνος δικαίου δια να καταλήξῃ εἰς τὴν εξειδίκευσιν αὐτοῦ, ἐν ὅψει των ατομικῶν και ιδιαίτερων στοιχείων τῆς κρινόμενης διαφορᾶς. Πρόκειται δηλαδή και ἐν προκειμένῳ περὶ τῆς παλινδρόμου φύσεως τῆς νοήσεως πρὸς ἄνοδον εκ του συγκεκριμένου πρὸς το γενικόν και ἀφηρημένον, ἀλλὰ και εκ τῆν εκ νέου κάθοδον εἰς τα ατομικά και ιδιαίτερα στοιχεία τῆς περιπτώσεως..».

Στο ίδιο πλαίσιο της σύγκλισης λύσεων μεταξύ Civil και Common Law και B.S. MARKESINIS, *Learning from Europe and Learning in Europe* in (του ιδίου) *The Gradual Convergence* (1994), σελ. 30, με αναφορά στη de facto, αν όχι de iure, προσέγγιση δια και εκ της νομολογίας στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου.

προωθημένη εκδοχή της ανασύνθεσης των γενικών αρχών των εθνικών συστημάτων, άρα και «αντανάκλαση» του κοινού κεκτημένου τους.

Τεκμηριώνεται έτσι τόσο η ύπαρξη κοινών γενικών αρχών στα εθνικά συστήματα της εξωσυμβατικής ευθύνης όσο και ο εντοπισμός τους στη νομολογία του Δικαστηρίου. Πρόκειται για μια τεκμηρίωση απαγωγική, που εκκινεί από το νομικό θεμέλιο της νομολογιακής παραγωγής του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης. Η κοινότητα αρχών προδιαγράφεται ήδη από τη νομική βάση²⁸⁵.

Με αφετηρία τα παραπάνω τεκμήρια, είναι ίσως αναγκαία μια αναλυτικότερη μελέτη του νομικού θεμελίου του άρθρου 340 παρ.2 ΣΛΕΕ. Η έρευνα αυτή οδηγεί στη διαπίστωση ότι και το ίδιο το θεμέλιο, δηλαδή η νομική διάταξη του άρθρου 340 παρ.2 ΣΛΕΕ, εμπεριέχει στο γράμμα του τα θεμελιώδη συστατικά αυτής της κοινότητας των αρχών. Κατ' ακριβολογία, πρόκειται για κανονιστικές και λειτουργικές-δομικές επιλογές που αντλούνται από τα αντίστοιχα εθνικά συστήματα και αποτυπώνουν λύσεις με αυξημένη αποτελεσματικότητα ή διευρυμένη αποδοχή. Εξασφαλίζουν έτσι την ενδοσυστημική ισορροπία της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης και τη μέγιστη αποτελεσματική πρόσληψη της εν λόγω επιταγής από τους αποδέκτες αυτού του αυτόνομου συστήματος ευθύνης.

Σε επίπεδο κανονιστικής ρύθμισης, πρέπει να τονιστεί ο «ζημιοκεντρικός» χαρακτήρας του συστήματος και, κατ' επέκτασιν, της ενοχής που το υπηρετεί. Ρητά εξαγγέλλεται από τη διάταξη ότι σκοπός του συστήματος της ευθύνης είναι η αποκατάσταση (ανόρθωση) της ζημίας που προξενείται από τη δράση των οργάνων της Ένωσης, και μάλιστα με τρόπο που οικοδομεί αυτοτελή θεσμό «ενωσιακής πρόσκτησης». Αίρεται επομένως ήδη από την εξωτερική παρατήρηση της νομικής βάσης η οποιαδήποτε αμφιβολία για τη φύση της αξίωσης. Πρόκειται για αξίωση αποκαταστατική-ανορθωτική, που βασίζεται στην ύπαρξη συντελεσμένης ζημίας και όχι στην έννοια της «ποινήs» ή της αστικής κύρωσης.

Σε επίπεδο λειτουργίας και δομής της διάταξης, πρέπει να αναδειχθούν δύο ζεύγη φαινομενικά αντίρροπων μεγεθών που συμβάλλουν στη διάπλαση του νομολογιακού κεκτημένου. Όπως και στην περίπτωση των εθνικών συστημάτων της αδιοπρακτικής ευθύνης, είναι τελικά ο συνδυασμός και η διάδραση αυτών των στοιχείων κάθε ζεύγους που εξασφαλίζει την ισορροπία και του ενωσιακού συστήματος. Και αυτό αποτελεί έτσι μια έμπρακτη ένδειξη «κοινότητας» αρχών.

---

²⁸⁵ Παρακάτω (υπό Α.2) θα επιχειρηθεί και η αντίστροφη θεμελίωση, δηλαδή η επαγωγική οριοθέτηση αυτού του πλαισίου των κοινών αρχών με την αναγωγή στην παγιωμένη νομολογία του Δικαστηρίου.

Το πρώτο ζεύγος είναι αυτό της *δικαστικής και της νομοθετικής λειτουργίας*, δηλαδή νομολογίας και τεθειμένου δικαίου. Η διάδραση είναι προφανής και στο γράμμα του άρθρου 340 παρ.2 ΣΛΕΕ. Ο νομοθέτης του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου «αποποιείται» της παραδοσιακής εξουσίας του να θέσει την ουσιαστική ρύθμιση και εξοπλίζει εμμέσως και κατ' αποτέλεσμα με το προνόμιο αυτό το Δικαστήριο. Μολονότι αυτό δεν εξαγγέλλεται ρητά, η εξαγωγή των κοινών αρχών καταλείπεται τελικά στο forum ενώπιον του οποίου θα αχθεί η αποζημιωτική αξίωση. Ο κανόνας που θα τεθεί για να διερευνηθεί αυτή η ευθύνη, πάντοτε στη βάση αυτών των αρχών, θα είναι νομολογιακός. Το σύστημα της ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης έχει επομένως διαπλαστεί νομολογιακά. Η νομολογία αποκτά κατ' εξαίρεση, οιονεί δικαιοπαραγωγική λειτουργία, κατά τρόπο βέβαια απολύτως παραδεκτό, δεδομένου ότι η λειτουργία αυτή προβλέπεται από κανόνα δικαίου του ανώτατου επιπέδου τυπικής ισχύος του παράγωγου ενωσιακού δικαίου. Από την άλλη πλευρά, η νομοθετική εξουσία «αποκαθίσταται» ως δικαιοπαραγωγός, στο επίπεδο όμως του εθνικού νομοθέτη. Το Δικαστήριο δεν επιτάσσεται να ενεργήσει κατά την απόλυτη κρίση του, αλλά να διαπλάσει το σύστημα με αναγωγή στις γενικές αρχές των εθνικών συστημάτων. Ουδείς όμως αμφιβάλλει ότι τα συστήματα αυτά είναι κατεξοχήν νομοθετικά, πάντοτε ασφαλώς με την ανάλογη διάπλαση που τούς επιφυλάσσει η παρέμβαση του εθνικού δικαστή. Η σημασία της νομολογίας ως δικαιοπαραγωγικής πηγής φαίνεται, άλλωστε από το γεγονός ότι το Δικαστήριο επεξέτεινε την εφαρμογή του θεμελίου του άρθρου 340 ΣΛΕΕ και για την ευθύνη Κρατών-Μελών και ιδιωτών²⁸⁶. Το ενωσιακό σύστημα της ευθύνης είναι έτσι προϊόν διαρκούς κυκλικής διάδρασης νομοθέτη και δικαστή, σε επίπεδο ενωσιακό και εθνικό.

Το δεύτερο ζεύγος είναι αυτό της *γενικής διάταξης (διάταξης γενικής εφαρμογής) και του περιπτωσιολογικού συστήματος*. Η ρύθμιση του άρθρου 340 παρ.2 ΣΛΕΕ έχει πράγματι τη δομή του γενικού κανόνα. Δεν εισάγει ειδικά πραγματικά ευθύνης. Για την ακρίβεια όμως, δεν εισάγει καν κανόνα ευθύνης, παρά μόνον επιταγή διάπλάσής του, και μάλιστα με αναγωγή σε ειδικότερα συστήματα (εθνικά). Υπ' αυτήν την έννοια, η γενικότητά του κάμπτεται από την επιβαλλόμενη περιπτωσιολογία της αναγωγής. Το Δικαστήριο θα αναχθεί στα επιμέρους εθνικά δίκαια για να ανεύρει επιμέρους εθνικές αρχές. Η μέθοδος της διάπλασης είναι περιπτωσιολογική, έστω και κατ' εφαρμογήν ενός γενικού κανόνα. Αλλά και ο ουσιαστικός νομολογιακός κανόνας, αυτόν που τελικά διέπλεσε και διαρκώς επεξεργάζεται το Δικαστήριο ως «ενωσιακή αδικοπρακτική ενοχή» αποτελεί σημείο τομής γενικότητας και περιπτωσιολογίας. Έχει εκτεθεί ήδη ότι το Δικαστήριο διαγιγνώσκει την ευθύνη στην περίπτωση «κατάφωρης παραβίασης κανόνα δικαίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες». Η δομή της διάταξης προσομοιάζει προς αυτήν ενός γενικού κανόνα με

---

²⁸⁶ Βλ. παραπάνω υπό Ι.Α.2 όπου αναδεικνύεται ότι το «νομοθετικό θεμέλιο» της ευθύνης επεκτείνεται νομολογιακά και στα λοιπά υποκείμενα της ενωσιακής έννομης τάξης.

γενική παραπεμπτική λειτουργία σε όλο το υπόλοιπο ενωσιακό δίκαιο. Η πλήρωση του πραγματικού της ενοχής προϋποθέτει παραβίαση άλλου κανόνα. Δεν μπορεί όμως να παραβλεφθεί ότι ο γενικός κανόνας έχει υποστεί τέτοια νομολογιακή επεξεργασία ανά ειδικότερες κατηγορίες πραγματικών, η συστηματοποίηση των οποίων φθάνει μέχρι του σημείου μιας ευρείας νομολογιακής περιπτώσιολογίας. Ο γενικός νομολογιακός κανόνας συγκεκριμενοποιείται δηλαδή σε μια τυπολογία μερικότερων αυτοτελών πραγματικών, και άρα σε περισσότερους εξειδικευμένους νομολογιακούς κανόνες. Και στην ουσία της ρύθμισης, επομένως, όπως αυτή διαπλάστηκε νομολογιακά, είναι εμφανής η διάδραση μεταξύ γενικότητας και περιπτώσιολογικού συστήματος²⁸⁷.

A.2 Οριοθέτηση της συμβολής στο κεκτημένο (acquis)

Προαναγγέλθηκε ήδη ότι το νομολογιακό «κεκτημένο» πρέπει να επαληθευτεί και επαγωγικά. Πρέπει δηλαδή να αναδειχθεί πώς η ήδη συστηματοποιημένη νομολογία αποτυπώνει τις κοινές αρχές των εθνικών δικαίων και σε τι τελικά συνίσταται η διακηρυγμένη κοινότητα αρχών στη νομολογία του Δικαστηρίου. Για να συμπυκνωθεί το νομολογιακό κεκτημένο και η ιδιαίτερη συμβολή του στο κοινό ευρωπαϊκό κεκτημένο της αδικοπρακτικής ευθύνης θα χρειαστεί η έρευνα να αναχθεί στις αναπτύξεις και στα ενδιάμεσα συμπεράσματα του Πρώτου και του Δεύτερου Μέρους της εργασίας. Το κεκτημένο αυτό διαρθρώνεται με αναγωγή στους ακόλουθους άξονες:

α. Η «ζημιοκεντρική»-αποκαταστατική λειτουργία του συστήματος: Όπως προέκυψε και από το γράμμα του άρθρου 340 παρ.2 ΣΛΕΕ, το ενωσιακό σύστημα δεν γνωρίζει παραλλαγή της ενοχής χωρίς την προηγούμενη απόδειξη ζημίας. Δεν είναι δηλαδή νοητή η στοιχειοθέτηση εξωσυμβατικής ευθύνης από παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, χωρίς να έχει προηγουμένως διαγνωστεί ζημία από την παραβίαση αυτή. Το ενωσιακό σύστημα δεν αποτελεί έτσι εξαίρεση στη γενική τελολογία και την ερμηνευτική κατεύθυνση του συνήθους «αδικοπρακτικού κανόνα». Και στο ενωσιακό αυτό πλαίσιο, η ενοχή ανταποκρίνεται στο γενικό «αποζημιωτικό-αποκαταστατικό» προσανατολισμό όλων των παραδοσιακών αδικοπρακτικών συστημάτων²⁸⁸.

β. Η διφυής κατανόηση του νόμιμου λόγου ευθύνης, ακόμη και στο πλαίσιο «αντικειμενικοποίησης» της ευθύνης: Ανεξαρτήτως των προϋποθέσεων γένεσης της αστικής ευθύνης που τάσσει καθένα από αυτά, το σύνολο των εθνικών συστημάτων διακρίνει το εξωτερικό αντικειμενικό γεγονός της

²⁸⁷ Μ. ΚΑΡΑΣΗΣ, *ό.π.*, σελ. 401 επ., με ρητή αναφορά χαρακτηριστικών του ενωσιακού δικαίου, «που το τοποθετούν σε μια ενδιάμεση θέση μεταξύ των κωδικοποιημένων και των περιπτώσιολογικών δικαίων».

²⁸⁸ Για μια αναλυτική παρουσίαση της «διάστασης» μεταξύ αποκαταστατικού και κυρωτικού χαρακτήρα της αστικής ευθύνης Φ. ΔΩΡΗΣ, *Ζητήματα αστικής ευθύνης από ιστορικοσυγκριτική και δικαιοσυγκριτική σκοπιά*, Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) Ζ/2007, σ. 673.

παραβίασης διάταξης του θετικού δικαίου (του «παρανόμου»)- από την ενδιάθετη στάση του ζημιούντος. Ακόμη και δογματικές κατασκευές των εθνικών δικαίων που φαίνεται προς στιγμήν να μετριάζουν αυτή τη διφυΐα, όπως η *faute* του γαλλικού δικαίου²⁸⁹, αφετηρία της θεωρίας για τη «διπλή λειτουργία της αμέλειας»²⁹⁰ και στο ελληνικό δίκαιο ή η *negligence* ως επώνυμο *tort*²⁹¹ στα δίκαια του αγγλοαμερικανικού κύκλου, πρέπει να προσεγγιστούν ως έννομες καταστάσεις που ενδεικνύουν είτε την ταυτόχρονη συνδρομή των δύο στοιχείων (αντικειμενική αποδοκιμασία της συμπεριφοράς και επίμεμπτη υποκειμενική στάση) στο ίδιο πραγματικό περιστατικό είτε την εισαγωγή αξιολογήσεων του ενός στην έρευνα του άλλου, ποτέ όμως την εξάλειψη της διακριτής τους κατανόησης. Στην ανάπτυξη που αφιερώθηκε για τη δομή του ενωσιακού κανόνα της εξωσυμβατικής ευθύνης, κατέστη εμφανές²⁹² ότι το ενωσιακό δίκαιο αναγνωρίζει τη διακριτή αυτή προσέγγιση, ακόμη και όταν προσχωρεί στην «αντικειμενικοποιημένη ευθύνη». Το πώς αλληλεπιδρούν οι δύο αυτές συνήθειες (αντικειμενική-υποκειμενική) πτυχές του νόμιμου λόγου ευθύνης στο κεκτημένο του Δικαστηρίου χαράσσει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κεκτημένου. Πρώτη μορφή αυτής της αλληλεπίδρασης είναι ακριβώς η προαναφερθείσα «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης, που διατρέχει άλλωστε όλα τα συστήματα ρύθμισης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου και εκδηλώνεται ως κάμψη της αυτοτελούς προϋπόθεσης της υπαιτιότητας υπέρ της αποκλειστικότητας του «παρανόμου» για τη στοιχειοθέτηση του νόμιμου λόγου ευθύνης. Κατά την εξέταση της ευθύνης νομικού προσώπου, και ειδικότερα φορέα δημόσιας εξουσίας που ενεργεί σε «κάθετη σχέση», η υπαιτιότητα μπορεί να νοηθεί μόνο ως προς τα φυσικά πρόσωπα που έχουν την ιδιότητα του οργάνου (ή του προστηθέντος) του νομικού αυτού προσώπου. Η αναφορά σε γνήσια, ευθεία υπαιτιότητα νομικού προσώπου είναι δογματικά απρόσφορη, στο βαθμό που η έννοια νοηματικά κατατείνει στη νομική αξιολόγηση της υποκειμενικής συμπεριφοράς φυσικού προσώπου. Το ενωσιακό σύστημα, μάλιστα, φαίνεται να

²⁸⁹ Ήδη άρθρο 1240 (παλαιό 1382) του Code Civil.

²⁹⁰ Στην κατεύθυνση αυτή, η συνδρομή εξωτερικά αμελούς συμπεριφοράς, δηλαδή η παραβίαση κανόνα του οικείου κύκλου συναλλακτικής δραστηριότητας, πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένδειξη συνδρομής και της αντίστοιχης ενδιάθετης στάσης ως βαθμού υπαιτιότητας, και όχι ασφαλώς ως «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης. Έτσι Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Γενικό Ενοχικό Δίκαιο (4^η έκδοση)*, Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε. (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) 2004, σελ. 293 επ. Με συγγενή αλλά όχι ταυτόσημη θέση DELIYANNIS, *La notion d' acte illicite : considéré en sa qualité d' élément de la faute délictuelle*, 1952, 195-203, όπου το υποκειμενικό στοιχείο της αμέλειας «τεκμαίρεται» εκ του αντικειμενικού στοιχείου της εξωτερικά πλημμελούς συμπεριφοράς, αλλά με παραδοχή ότι μεταξύ παρανομίας και υπαιτιότητας «δεν μπορούμε να αρνηθούμε μια προσέγγιση και μια αλληλεπίδραση ικανές να τους προσδώσουν, στον λειτουργικό τομέα, ένα είδος ενότητας» [αναλυτικότερα σε Ι. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Η παρανομία ως προϋπόθεση της αδιοπρακτικής ευθύνης, σε Προσφορά στο Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο (Τιμητικός Τόμος)*, τ. Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1987, σ. 310 επ.].

²⁹¹ Το πραγματικό της *negligence* εκπληρώνεται από την παραβίαση ειδικών υποχρεώσεων πρόνοιας (*duties of care*) που προέρχεται από υπόχρεο και προξενεί ζημία σε άλλο πρόσωπο, χωρίς να προϋποτίθεται η διάγνωση υποκειμενικού στοιχείου υπαιτιότητας. Βλ. αναλυτικά σε WINFIELD P.H.-JOLOWICZ J.A.-ROGERS W.V.H., *Winfield and Jolowicz on Tort (16th edition)*, London: Sweet & Maxwell 2002, Κεφ. 3.4, 3.6, 5.1, 5.52 επ.

²⁹² Βλ. ενδεικτικά παραπάνω υπό II.A.2.2.3. Η έννοια του «ενωσιακού» παρανόμου βρίσκει έτσι ισχυρή λειτουργική και αξιολογική σύνδεση με το *tort* της *negligence*.

επεκτείνει αυτή την «αντικειμενικοποιημένη» προσέγγιση της ευθύνης και στην ευθύνη φυσικού προσώπου, καθώς εξομοιώνει τις προϋποθέσεις θεμελίωσής της και για την περίπτωση όπου φορέας της παραβίασης του ενωσιακού δικαίου είναι ιδιώτης (βλ. παραπάνω υπό I.A.2).

γ. Ο «κατάφωρος χαρακτήρας» της παραβίασης ως υποκατάστατο της ελλείπουσας υπαιτιότητας: Από την άλλη πλευρά, και τούτο συνιστά τη δεύτερη μορφή της αλληλεπίδρασης παρανόμου-υπαιτιότητας, οι αξιολογήσεις που μετέχουν στον παραδοσιακό έλεγχο της υπαιτιότητας δεν εκτοπίζονται εξ ολοκλήρου στη έρευνα της ευθύνης του νομικού προσώπου. Είναι έτσι εύλογα υποστηρίξιμο ότι η νομολογιακή επιταγή για την επίταση του παρανόμου ως προϋπόθεσης για τη στοιχειοθέτηση ευθύνης, και ειδικότερα η ανάγκη «κατάφωρης παραβίασης» του επίμαχου κανόνα, όπως αυτή οριοθετήθηκε παραπάνω (υπό I.A.2), λειτουργεί ως κανονιστικό «υποκατάστατο» της ελλείπουσας υπαιτιότητας με δύο ειδικότερους τρόπους: Αφενός, η ίδια έρευνα του «κατάφωρου» χαρακτήρα μπορεί να λειτουργήσει ειδικά ως οδός επανεισαγωγής αξιολογήσεων υπαιτιότητας. Κατά την έρευνα αυτή παραδεκτά θα εισφερθεί και η αξιολόγηση της ενδιάθετης συμπεριφοράς των φυσικών προσώπων που λειτουργούν ως όργανα ή προστηθέντες του νομικού προσώπου και των οποίων η συμπεριφορά καταλογίζεται σε αυτό. Όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός υπαιτιότητας των προσώπων αυτών, τόσο θα ενισχύεται η υπόθεση του «κατάφωρου» χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η υπαιτιότητα των φυσικών προσώπων συνιστά ενδείκτη της έντασης της παραβίασης του κανόνα από το νομικό πρόσωπο. Αφετέρου, γιατί, ανεξαρτήτως της αξιολόγησης της υπαιτιότητας των εμπλεκόμενων φυσικών προσώπων, η θέση πρόσθετων ουσιαστικών όρων για τη θεμελίωση του παρανόμου λειτουργεί ως «ασφαλιστική δικλείδα» περιορισμού του κύκλου της ευθύνης, ακόμη και όταν ελλείπει η επώνυμη, διακριτή προϋπόθεση της υπαιτιότητας. Και αυτό, γιατί εντείνεται το μέτρο για την ίδια την αντικειμενική αποδοκιμασία της συμπεριφοράς, δηλαδή περιορίζεται σημαντικά η διάγνωση παρανομίας ικανής να στοιχειοθετήσει ευθύνη.

δ. Η στάθμιση των αξιολογήσεων στο αναγκαίο μέτρο της ευθύνης των φορέων δημόσιας εξουσίας (αναγνώριση ευρέος περιθωρίου ανέλεγκτης διακριτικής δράσης και ευρεία ερμηνευτική προσέγγιση για τον έλεγχο της απονομής δικαιωμάτων σε ιδιώτες μέσω των γενικών αρχών της διοικητικής δράσης): Η διάπλαση και η στάθμιση του μέτρου της ευθύνης των οργάνων που ασκούν δημόσια εξουσία αποτελεί εν κατακλείδι την κρίσιμη συνεισφορά της νομολογίας του Δικαστηρίου. Η συστηματική επεξεργασία της νομολογίας του Δικαστηρίου αποτυπώνει τελικώς το σημείο ισορροπίας μεταξύ των άκρων ορίων της υπέρμετρης διεύρυνσης και του ανεπίτρεπτου περιορισμού της ευθύνης, έτσι ώστε το δικαίωμα της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και τα δι' αυτού υπηρετούμενα περιουσιακά και μη έννομα συμφέροντα να συγκεράζονται και να εναρμονίζονται πρακτικά με το ανέλεγκτο προνόμιο της «κυβερνητικής δράσης». Δύο αντίρροπες

τεχνικές, που αναβιβάζονται εν τέλει σε κανονιστικές παραμέτρους στη νομική έρευνα του παρανόμου, έχουν εδώ ιδιαίτερη αξία. Υπέρ της διεύρυνσης του πλαισίου της ευθύνης κλίνει η ευρεία αποδοχή των γενικών αρχών της κρατικής (διοικητικής και μη) δράσης ως κανόνων που απονέμουν δικαιώματα σε ιδιώτες και των οποίων η παραβίαση είναι ικανή να ιδρύσει εξωσυμβατική ευθύνη (άμεση «αδικοπρακτική τριτενέργεια»). Υπέρ του περιορισμού του πλαισίου της ευθύνης, αντιθέτως, συντείνει η αναγνώριση ευρέος περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας της δράσης των οργάνων και η αναγωγή του εύρους αυτού σε εργαλείο εξειδίκευσης του παρανόμου. Η επάλληλη και σωρευτική χρήση των αντίρροπων αυτών εργαλείων εγγυάται έτσι το ορθό μέτρο της ευθύνης στο επεξεργασμένο συνολικό κεκτημένο.

ε. Η διαμόρφωση ειδικής, επεξεργασμένης τυπολογίας πραγματικών: Στην προέκταση της ως άνω συλλογιστικής του Δικαστηρίου, ανευρίσκεται άλλωστε και η ευρεία συστηματοποίηση της περιπτώσιολογίας σε ειδικές κατηγορίες «πραγματικών ευθύνης» που αποτυπώνουν συμπυκνωμένες αξιολογήσεις και εγγυώνται την ασφάλεια δικαίου και την προβλεψιμότητα του συστήματος. Αυτό που αναδείχθηκε και προηγουμένως²⁹³ δεν είναι εν τέλει μια απλή ερευνητική κατηγοριοποίηση, αλλά μια γνήσια κανονιστική συμβολή του Δικαστηρίου στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ γενικής διάταξης και περιπτώσιολογίας.

στ. Η αμεσότητα του αιτιώδους συνδέσμου: Μολονότι, όπως εκτέθηκε²⁹⁴, η ενωσιακή νομολογία εμφανίζεται διστακτική στην επιλογή της εφαρμοστέας θεωρίας για την έρευνα του αιτιώδους συνδέσμου, η επεξεργασία της αμεσότητας, ως βασικού εννοιολογικού γνωρίσματος αυτής, φαίνεται τελικά να εξασφαλίζει τον κοινό τόπο κατανόησης μεταξύ των εθνικών συστημάτων και να συμβάλλει επίσης στη διατήρηση του ορθού μέτρου στην ευθύνη των οργάνων που ασκούν δημόσια εξουσία (υπό δ.). Οι φορείς δημόσιας εξουσίας δεν έχουν την υποχρέωση να αποκαθιστούν μη άμεσες, και άρα απομακρυσμένες συνέπειες της δράσης τους.

ζ. Η ενότητα του φορέα δημόσιας εξουσίας στο πλαίσιο του ενωσιακού συστήματος της ευθύνης: Δεν πρέπει, τέλος, να παροράται το γεγονός ότι κάθε φορέας παραβίασης του ενωσιακού δικαίου σε κάθετη σχέση (Ένωση δια των οργάνων της ή Κράτη-Μέλη) γίνεται κατά κανόνα αντιληπτός από τη νομολογία του Δικαστηρίου ως ο ενιαίος και αδιαίρετος αυτουργός της προκληθείσας με τη συμπεριφορά του ζημίας. Όταν επομένως ένας μόνο φορέας εμπλέκεται στην έρευνα της ευθύνης, είναι συνήθως για τη νομολογία αδιάφορη η προέλευση της ζημιογόνου πράξης από την ειδικότερη κατά περίπτωση δημόσια εξουσία (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική), της οποίας η ενέργεια ή παράλειψη της ενδεδειγμένης πράξης ήταν η αιτία της προκληθείσας ζημίας. Το ίδιο

²⁹³ Βλ. παραπάνω υπό Π.Α.2 και Π.Δ.1.

²⁹⁴ Βλ. παραπάνω υπό Π. Γ.

αδιάφορη—πλην εξαιρέσεων που ήδη αναδείχθηκαν, κυρίως στο πλαίσιο της σωρευτικής αιτιότητας— είναι για τη νομολογία του Δικαστηρίου και η εσωτερική κατανομή των αρμοδιοτήτων εντός του *αυτού* νομικού προσώπου. Αντιθέτως, η αλληλεπίδραση με άλλες έννομες τάξεις ή φορείς δημόσιας εξουσίας παραμένει κρίσιμη για τον έλεγχο του καταλογισμού, του παρανόμου ή της αιτιότητας. Η ευθύνη μπορεί να αποκλειστεί όταν μπορεί να αποδοθεί σε άλλον επενεργούντα φορέα δημόσιας εξουσίας.

Συμπερασματικά, το νομολογιακό κεκτημένο, όπως αυτό διαρθρώθηκε με αναγωγή στα ως άνω (υπό α-ζ) ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, αποτελεί ένα σύστημα (και όχι απλώς σύνολο) δογματικών κατασκευών και λύσεων (α,β,γ,στ) αλλά και ερμηνευτικών τεχνικών (δ,ε,ζ) που τελούν σε αδιάσπαστη ενότητα και, εν τέλει, εγγυώνται την ισορροπία που πρέπει να υπάρχει για τη νομολογιακή διάπλαση του αναγκαίου μέτρου της ευθύνης, ιδίως για τους φορείς δημόσιας εξουσίας (δ.)

B. Η ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (ΔΕΕ) ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ - ΤΟ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ (Acquis) ΣΥΝΟΛΙΚΑ

Μένει να ερευνηθεί πώς τοποθετείται το νομολογιακό «κεκτημένο» που προεκθέσαμε στο γενικότερο επιστημονικό διάλογο για το δίκαιο της αδικοπρακτικής ευθύνης στον ευρωπαϊκό χώρο. Η αναζήτηση αυτή προσλαμβάνει την ειδικότερη μορφή της έρευνας της αλληλεπίδρασης και της αλλητροφοδοσίας του νομολογιακού ως άνω «κεκτημένου» με τις λοιπές «βάσεις» του ευρωπαϊκού δικαίου της αδικοπρακτικής ευθύνης, δηλαδή άλλων κανονιστικών πηγών που επενεργούν στη διαμόρφωση του κεκτημένου²⁹⁵. Με πλήρη συναίσθηση ότι δεν μπορεί και δεν επιδιώκεται να είναι εξαντλητική, η αναφορά αυτή φωτίζει καλύτερα τα όρια και το περιεχόμενο του κεκτημένου (νομολογιακού και συνολικού).

Η αναλυτική περιγραφή της συμβολής των άλλων πηγών στο κεκτημένο εκφεύγει ασφαλώς από τους σκοπούς της εργασίας. Αντιθέτως, εκείνο που εμφανίζεται πρόσφορο και στο πλαίσιο αυτής της μελέτης είναι η καταγραφή της επενέργειάς τους, ώστε να ανασυντεθεί πιο αποτελεσματικά η έκταση και η αποτελεσματικότητα των λύσεων που παρέχει το Δικαστήριο. Θα δοθεί, επομένως, έμφαση στα τεκμήρια της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης και στην αντιπαραβολή των λύσεων που εισφέρουν με αυτές του Δικαστηρίου. Η όποια αυτοτελής εξέταση θα υπηρετεί την έρευνα της αλληλεπίδρασης. Η ύπαρξη ισχυρών τεκμηρίων αλληλεπίδρασης και η σύγκλιση των λύσεων θα αποδεικνύει πειστικότερα την ύπαρξη κοινού κεκτημένου, και μάλιστα με κομβική τη θέση του Δικαστηρίου στη διαμόρφωσή του.

B.1 Οριοθέτηση των πηγών

Για μια καταγραφή των «βάσεων», λειτουργική για τους σκοπούς της μελέτης, θα ήταν χρήσιμη η συστηματική διάκρισή τους με τη θέση διαφόρων κριτηρίων κατάταξης. Και πάλι η όποια διάκριση χρησιμεύει απλώς στο να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο συμβάλλει η οικεία πηγή στο κοινό κεκτημένο. Το πιο αξιόπιστο κριτήριο είναι ίσως η κανονιστική-λειτουργική ταυτότητα της ερευνώμενης πηγής, με βάση το οποίο θα μπορούσαν να ταξινομηθούν οι βάσεις σε *κωδικοποιητικές-επιστημονικές (B.1.1)*, *νομοθετικές (B.1.2)* και *νομολογιακές (B.1.3)*, σύμφωνα με την προαναγγελία που έχουμε ήδη επιχειρήσει κατά την Εισαγωγή²⁹⁶.

---

²⁹⁵ Για μια συνολική προσέγγιση κριτικής αντιπαραβολής όλων των πηγών και εγχειρημάτων βλ. ενδεικτικά Μ. INFANTINO, *Making European Tort Law: The Game and its Players*, Cardozo Journal of International & Comparative Law, Vol. 20, pp. 45-87, 2010.

²⁹⁶ Σημείο Β (β.) Εισαγωγής.

B.1.1 «Κωδικοποιητικές βάσεις»: Το Σχέδιο Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (Draft Common Frame of Reference-DCFR²⁹⁷) ως προϊόν των εργασιών του Study Group on a European

²⁹⁷ Chr. VON BAR, *A Common Frame of Reference for European Private Law-Academic Efforts and Political Realities*, The Tulane European and Civil Code Law Forum, vol.23 (2008), σελ. 40.

Στην ελληνική βιβλιογραφία ενδεικτικά Ε. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, *Κοινό Πλαίσιο Αναφοράς (CFR): Οι νέοι πρότυποι Κανόνες Ευρωπαϊκού Ιδιωτικού Δικαίου*, ΕφΑΔ 2010 (5), σελ. 497-503 και Chr. VON BAR, *European Private Law in the Making: The Principles of European Contract Law, the Model Rules on European Private Law and the Common Frame of Reference (=Το Ευρωπαϊκό Ιδιωτικό Δίκαιο εν τω γίνεσθαι: Οι Θεμελιώδεις Κανόνες του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Συμβάσεων {PECL}, οι Πρότυποι Κανόνες {Model Rules} για το Ευρωπαϊκό Ιδιωτικό Δίκαιο και το Κοινό Πλαίσιο Αναφοράς {CFR}*, διάλεξη στην Ένωση Αστικολόγων (10.6.2008) σε μετάφραση Π. Παπαρσενίου (υπό την επίβλεψη Ε. Δακωρώνια), σε *Digesta 2009* (Τεύχος Β'), σ.107-117· H.P. WESTERMANN, *Το δίκαιο της ανώμαλης εξέλιξης της ενοχής σε ένα ευρισκόμενο εν τη γενέσει του ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων* (μτφρ. εκτεταμένης εκδοχής ομιλίας κατά την αναγόρευσή του ως Επίτιμου Διδάκτορος του Πανεπιστημίου Αθηνών την 30^η.5.2008 από τους κ.κ. Α. Καραμπιτζό, Γ. Σιγανίδη, Π. Χαλιούλια), *Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ)* Η/2008, σ. 772· Α. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ, *Το Σχέδιο ενός Ευρωπαϊκού Αστικού Κώδικα: πολλών δε ανθρώπων ιδέν άστεα και νόον έγνω*., *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ)* 2008, σ. 855-872.

Αυτό το βαρυσήμαντο και εκτενέστατο-6.653 σελίδων στην τελική μορφή του-Έργο (Outline Edition, 2009) αποτελεί απόληξη μιας μακράς περιόδου εργασιών που ενσωμάτωσε και μετεξέλιξε το προϊόν περισσότερων πανευρωπαϊκών ερευνητικών ομάδων που βρέθηκαν για παραπάνω από 25 έτη σε θέση διαδοχής, υποκατάστασης ή συνεργασίας και υπό τις θεσμικές «ευλογίες» των ενωσιακών οργάνων. Πράγματι, μια απλή καταγραφή αυτής της ερευνητικής διαδρομής και των ποσοτικών δεδομένων που τη χαρακτηρίζουν πείθει για τη συνθετότητα αλλά και τους ευρείς ορίζοντες του εγχειρήματος. Πρόδρομος υπήρξε αναμφίβολα η δράση της Επιτροπής για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Συμβάσεων υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Ole Lando που εξέδωσε τους Θεμελιώδεις Κανόνες για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Συμβάσεων [Principles of European Contract Law-(PECL) O.LANDO/H.BEALE, (eds.), *Principles of European Contract Law Parts I and II*, The Hague 1999· O.LANDO/E.CLIVE/A.PRÜM/R.ZIMMERMAN (eds.), *Principles of European Contract Law Part III*, The Hague London and Boston, 2003]. Το ερευνητικό κερτημένο αυτής της Επιτροπής αναδέχθηκε στη συνέχεια η Ομάδα για έναν Ευρωπαϊκό Αστικό Κώδικα (Study Group on a European Civil Code-SGEC), που λειτουργούσε αυτόνομα ήδη από το 1998 υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Christian von Bar, και η οποία, αξιοποιώντας τη δική της χωριστή παραγωγή [*Principles of European Law (PEL)*, Sellier/Bruylant/Oxford University Press/Stämpfli (σειρά)], επεξέτεινε το αντικείμενο και σε τομείς εκτός του συμβατικού δικαίου, επιχειρώντας να καλύψει το σύνολο της ύλης που καταλαμβάνουν παραδοσιακά οι εθνικοί Αστικοί Κώδικες. Στο πλαίσιο αυτό και για την παραγωγή του τελικού προϊόντος του DCFR, ενεπλάκη και η Ερευνητική Ομάδα για το ισχύον Ιδιωτικό Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (the Research Group on Existing EC Private Law), ευρύτερα γνωστή ως “the Acquis Group”, εισφέροντας και εκείνη τα ευρήματα που δημοσίευε σε περιοδική βάση. Για μια αντιπροσωπευτική προσέγγιση H.C. GRIGOLEIT/L. TOMASIC, *Acquis Principles* (June 30, 2011), MAX PLANCK ENCYCLOPAEDIA OF EUROPEAN PRIVATE LAW, Jurgen Basedow, Klaus J. Hopt and Reinhard Zimmermann, eds., Oxford University Press, December 2012. <https://ssrn.com/abstract=1950671>.

Χωρίς να είναι ασφαλώς δυνατή η εκτεταμένη αξιολόγηση των εργασιών όλων αυτών των σχηματισμών και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, και με δεδομένο ότι η αποτίμηση της συμβολής τους δεν είναι ακόμη ώριμη στη βιβλιογραφία (για μια κριτική προσέγγιση του Έργου ειδικά στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης βλ. την εκτενή μελέτη του G.WAGNER, *The Law of Torts in the Draft Common Frame of Reference*, <http://ssrn.com/abstract=1394343>) και τις εθνικές νομολογίες, εμφανίζεται χρήσιμη η αδρομερής περιγραφή των επιλογών του τελικού Έργου ως προς την επίμαχη ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης. Το ότι η ύλη αυτή δεν καταλαμβάνει στο Έργο πλειονοτική θέση είναι άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι ερευνητική απαρχή του υπήρξε, όπως προεκτέθηκε, το δίκαιο των συμβάσεων. Ακόμη και σήμερα, εξάλλου, το μεν DCFR παρουσιάζεται πρωτίστως ως ενοποιητικό επίτευγμα του συμβατικού δικαίου (βλ. ενδεικτικά F.EMMERT, *The Draft Common Frame of Reference-The most interesting development in Contract Law since the Code Civil and the BGB*, Robert H.McKinney School of Law, Indiana University, Legal Studies Research Paper No 2012-8), οι δε πολιτικές εξαγγελίες για τη μετεξέλιξη του λεκτικά επικεντρώνονται στο δίκαιο των συμβάσεων.

Αυτό όμως δεν αναιρεί την πολύπλευρη αξία της παραχθείσας ρύθμισης και στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης. Στο πλαίσιο αυτό, κύρια πηγή της είναι το Βιβλίο VI του Έργου (“Non contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another”), το οποίο και διαρθρώνεται περαιτέρω σε 7 Κεφάλαια (Chapters) και 56 άρθρα παραλλάσσοντας δομής και έκτασης. Αρχές εφαρμοστέες στο δίκαιο της αδικοπραξίας περιλαμβάνονται και στο Βιβλίο III του DCFR, το οποίο καταλαμβάνει κάθε είδους ενοχές (συμβατικές και εξωσυμβατικές). Το κείμενο κάθε άρθρου συνοδεύεται από εκτενή σχολιασμό και πλούσια νομολογιακή τεκμηρίωση από δικαιοσυγκριτική οπτική γωνία. Τα άρθρα της κρίσιμης ύλης υπηρετούν και αυτά την όλη λογική του Έργου για τη δημιουργία «κανόνων-υποδειγμάτων» (Model Rules) που έχουν προορισμό να βελτιώσουν τη μελλοντική (εναρμονιστική) νομοθετική παραγωγή της Ένωσης στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου («βελτίωση του κεκτημένου»), να αναπτύξουν μια συνεκτική ορολογία και να

*Civil Code (SGECC) και του Research Group on a EC Private Law (Acquis Group) και οι Αρχές («Θεμελιώδεις Κανόνες») του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Αδικοπραξιών (Principles of European Tort Law-PETL) ως προϊόν των εργασιών του European Group on Tort Law (EGTL)*²⁹⁸

Αυτά είναι τα δύο «κωδικοποιητικά» εγχειρήματα του ευρωπαϊκού χώρου που δεσπόζουν στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης. Παρά την επικεντρωμένη φύση του δεύτερου στο δίκαιο της αδικοπραξίας έναντι του γενικού αστικολογικού ενδιαφέροντος του πρώτου, η αναλυτική επεξεργασία των κανόνων και στα δύο εγχειρήματα αλλά και η κλίση τους προς την «άνωθεν» (top-down) εισαγωγή λύσεων επιτρέπει τη συγκρισιμότητα των πορισμάτων τους και την κριτική αντιπαραβολή τους. Αυτό βέβαια δεν μειώνει την αξία άλλων πρωτοβουλιών που εντάσσονται στη λογική της «κάτωθεν» (bottom-up) ενοποίησης²⁹⁹.

λειτουργήσουν ως πρόδρομος ενός Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (Common Frame of Reference-CFR), βάσης για την υιοθέτηση ενός προαιρετικού (νομοθετικού) μέσου (βλ. κυρίως σημεία 63,64,80 του Γενικού Μέρους της τελικής Έκδοσης). Πρόκειται για μετριοπαθείς σκοπούς που εκδηλώνονται με την παραγωγή ολοκληρωμένου συστήματος κανόνων, δεν αγνοούν όμως την ανάγκη οικοδόμησης κοινών εργαλείων πρόσληψης και κατανόησης από τις εθνικές έννομες τάξεις. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι στο Κεφάλαιο 7 (“Ancillary Rules”) το Έργο προβλέπει ρητά τη συμπληρωματική ή ερμηνευτική εφαρμογή κανόνων των εθνικών δικαίων.

²⁹⁸ *Principles of European Tort Law, Text and Commentary* [Francesco D. Busnelli, Giovanni Comandé, Herman Cousy, Dan B. Dobbs, Bill W. Dufwa, Michael G. Faure, Israel Gilead, Michael D. Green, Konstantinos D. Kerameus, Bernhard A. Koch, Helmut Koziol, Ulrich Magnus, Miquel Martín-Casals, Olivier Moréteau, Johann Neethling, W. V. Horton Rogers, Jorge Ferreira, Sinde Monteiro, Jaap Spier, Lubos Tichy, Pierre Widmer] Springer, Vienna 2005.

Οι παραπομπές στο κείμενο πραγματοποιούνται στη μετάφραση του Έργου στα ελληνικά από την Καθηγήτρια κα Ευγενία Δακορόνια (Greek Translation by Eugenia Dacoronia, σ.216).

Στον ερευνητικό αντίποδα των εγχειρημάτων που οδήγησαν στην έκδοση του DCFR, βρέθηκε εξ αρχής το European Group on Tort Law (γνωστή και ως «ομάδα του Tilburg» υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Helmut Koziol), γέννημα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Αδικοπρακτικού και Ασφαλιστικού Δικαίου της Βιέννης (European Centre of Tort and Insurance Law). Ως απόληξη περιοδικά δημοσιευόμενων πορισμάτων του ήδη από το 1992, το EGTL εξέδωσε το 2004 το ολοκληρωμένο Έργο των Αρχών (Θεμελιωδών Κανόν) του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Αδικοπραξιών (Principles of European Tort Law-PETL). Το Έργο δομείται σε 6 (I-VI) Τίτλους, 10 Κεφάλαια και 10 Άρθρα με περισσότερες υποπαραγράφους παραλλάσσουσας έκτασης (βλ. ενδεικτικά ότι ο Τίτλος I, το Κεφάλαιο I και το Άρθρο 1:101 ταυτίζονται κατά περιεχόμενο).

Θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι αυξημένες ενοποιητικές αξιώσεις του προϊόντος της κωδικοποιητικής προσπάθειας του EGTL αποτυπώνονται ευκρινώς στην επιλογή του όρου «Αρχές» (Principles), ο οποίος και αποδίδει μια αυξημένη συστηματική φόρτιση και νομοτεχνική αυστηρότητα. Με αυτόν τον ορολογικό αυτοπροσδιορισμό, εκφράζεται ενδεχομένως η βούληση των συντακτών να λειτουργήσει το κείμενο με έναν υψηλότερο βαθμό κανονιστικής δέσμευσης.

²⁹⁹ Στο πλαίσιο αυτό, οι πρωτοβουλίες του *Ius Commune Casebooks for the Common Law of Europe Project* [Hart Publishing (series), και για την εξωσυμβατική ευθύνη W.VAN GERVEN/J.LEVER/P.LAROCHE, *Cases, Material and Text on National, Supranational and International Tort Law* (1998)] και του *Common Core for European Private Law* [Ενδεικτικά M. BUSSANI/F. WERRO, *European Private Law: A Handbook, Volume II, "The Common Core of European Private Law"*, Stämpfli-Carolina Academic Press, 2014] κατέχουν δεσπόζουσα θέση και έχουν να επιδείξουν ιδιαίτερα αξιολογία παραγωγή και συστηματικότητα. Μολονότι και τα δύο αυτά εγχειρήματα εκκινούν από τη σημασία της δικαιοσύγκρισης, την οποία και ανάγουν προφανώς σε μείζον ερευνητικό εργαλείο, υλοποιούν με διαφορετικό τρόπο αυτήν τη συγκριτική επιλογή τους. Ενώ το μεν *Ius Commune Project* υιοθετεί μια έντονη επαγωγική προσέγγιση βασισμένη σε επιλεγμένα πραγματικά, δηλαδή υιοθετεί τη λογική της πραγματολογικής αφετηρίας από τυποποιημένα γεγονότα (πρακτική συγκρίσιμη με τη νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου), το *Common Core Project* δίνει έμφαση στην ευθεία κατ’ ιδίαν συγκριτική μελέτη ρυθμίσεων των εθνικών δικαίων, συχνότατα με τη χρήση ερωτηματολογίων. Και στο σημείο αυτό βέβαια δεν λείπουν οι συγκλίσεις. Έτσι, το *Ius Commune Project*, μολονότι εκκινεί-όπως προεκτέθηκε-από πραγματολογική αφετηρία και επιλέγει να αναδείξει πρωτίστως το ρόλο του δευτερογενούς δικαίου της Ένωσης, ως προαγωγού της κοινής νομικής κουλτούρας, εξετάζει

Αρκεί εδώ μια συνοπτική αποτίμηση των ουσιαστικών επιλογών που υιοθετεί το κάθε Έργο σε επίπεδο διάρθρωσης της αξίωσης και του όλου συστήματος της αδικοπρακτικής ευθύνης με την ανάδειξη βασικών σημείων της μεταξύ τους σύγκλισης:

α. Η εννοιολογική ευρύτητα της ζημίας:

Στο DCFR, η οριοθέτηση της νομικά σημαντικής ζημίας στο άρθρο 2:101³⁰⁰ καταλήγει σε έναν εξαιρετικά ευρύ ορισμό της. Συγκεκριμένα, ανεξαρτήτως του οικονομικού ή μη χαρακτήρα της βλάβης, η ζημία θεωρείται νομικά σημαντική κατά την §1 του άρθρου εφόσον διαζευκτικά: i) ορίζεται ρητά ως τέτοια από τις ειδικότερες διατάξεις του Κεφαλαίου, ή ii) προκύπτει ως προϊόν παραβίασης δικαιώματος που απονέμει γενικά ο νόμος, ή iii) προκύπτει ως προϊόν παραβίασης συμφέροντος άξιου έννομης προστασίας. Ο ορισμός αυτός αποτελεί υπόδειγμα συνδυασμού περιπτώσιολογικής παραπομπής (σημείο i) και γενικής ρήτρας (σημεία ii, iii). Είναι βέβαια αληθές ότι στην αμέσως επόμενη παράγραφο (§2) επιχειρείται περιορισμός αυτού του «καθολικού» ορισμού της ζημίας με εισαγωγή κρίσεων για το δίκαιο και εύλογο της αποζημιωτικής αξίωσης. Ωστόσο, ο περιορισμός αυτός, τουλάχιστον όσον αφορά την επιμέρους προϋπόθεση της ζημίας, δεν είναι γνήσιος, δεδομένου ότι εξαρτά τελικά την αναγνώριση της νομικής σημαντικότητας της ζημίας από τη συνδρομή βάσης (διάταξης) για τον καταλογισμό της ευθύνης³⁰¹. Επιχειρεί έτσι τη σύνδεση των επιμέρους προϋποθέσεων της ευθύνης. Αυτό όμως δεν αναιρεί τον ευρύ ορισμό της ζημίας στην §1, καθώς πρόκειται για συνεξέταση της ζημίας με άλλη προϋπόθεση της ευθύνης και όχι για αληθή εννοιολογικό περιορισμό της. Ταυτόχρονα, τα αξιολογικά κριτήρια νομικής σημαντικότητας που διακηρύσσει η §3 είναι ενδεικτικά και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως αντικειμενικά μετρήσιμα. Μπορούν, εξάλλου, να λειτουργήσουν τόσο προς διεύρυνση όσο και

ταυτόχρονα και τα εθνικά δίκαια της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας ως αρχέτυπα-βάσεις για την εξαγωγή κοινών κανόνων, δηλαδή δεν παραλείπει και αυτό να αναχθεί στις εθνικές νομικές παραδόσεις.

³⁰⁰ “(1) Loss, whether economic or non-economic, or injury is legally relevant damage if:

(a) one of the following rules of this Chapter so provides;

(b) the loss or injury results from a violation of a right otherwise conferred by the law; or

(c) the loss or injury results from a violation of an interest worthy of legal protection.

(2) In any case covered only by sub-paragraphs (b) or (c) of paragraph (1) loss or injury constitutes legally relevant damage only if it would be fair and reasonable for there to be a right to reparation or prevention, as the case may be, under VI. –1:101 (Basic rule) or VI. –1:102 (Prevention).

(3) In considering whether it would be fair and reasonable for there to be a right to reparation or prevention regard is to be had to the ground of accountability, to the nature and proximity of the damage or impending damage, to the reasonable expectations of the person who suffers or would suffer the damage, and to considerations of public policy.

(4) In this Book:

(a) economic loss includes loss of income or profit, burdens incurred and a reduction in the value of property;

(b) non-economic loss includes pain and suffering and impairment of the quality of life”.

³⁰¹ Βλ. την εκεί παραπομπή στα άρθρα 1:101, 1:102.

προς περιορισμό της έννοιας της ζημίας κατά περίπτωση. Επιπλέον, η εφαρμογή τους δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη ρητή συμπερίληψη του διαφυγόντος κέρδους στην οικονομική ζημία, της «υποβάθμισης της ποιότητας ζωής» στη μη οικονομική ζημία και, προφανώς, την ευρεία περιπτωσιολογία³⁰² της Ενότητας (Section) 2.

Και στις PETL η ζημία ορίζεται πάντως κατά τρόπο αντιστοίχως ευρύ και αναλυτικό. Το άρθρο 2:101³⁰³ υπάγει στην έννοια τόσο την περιουσιακή όσο και τη μη περιουσιακή βλάβη εννόμως προστατευόμενου συμφέροντος. Περαιτέρω, το άρθρο 2:102 εισάγει κριτήρια³⁰⁴ αυξομειώσης της έκτασης της προστασίας, τα οποία συνδέονται με την ταυτότητα του προσβαλλόμενου δικαιώματος ή συμφέροντος. Πρέπει να παρατηρηθεί εδώ ότι η περιπτωσιολογική απαρίθμηση των προστατευόμενων συμφερόντων, ούτως ή άλλως ενδεικτική, δεν αποδυναμώνει το συμπέρασμα για την ευρύτητα του εννοιολογικού προσδιορισμού της νομικά σημαντικής ζημίας.

---

³⁰² – 2:201: *Personal injury and consequential loss*

– 2:202: *Loss suffered by third persons as a result of another's personal injury or death*

– 2:203: *Infringement of dignity, liberty and privacy*

– 2:204: *Loss upon communication of incorrect information about another*

– 2:205: *Loss upon breach of confidence*

– 2:206: *Loss upon infringement of property or lawful possession*

– 2:207: *Loss upon reliance on incorrect advice or information*

– 2:208: *Loss upon unlawful impairment of business*

– 2:209: *Burdens incurred by the state upon environmental impairment*

– 2:210: *Loss upon fraudulent misrepresentation*

– 2:211: *Loss upon inducement of non-performance of obligation.*

³⁰³ «Άρθ. 2:101. Αποκαταστατέα ζημία: «Η ζημία προϋποθέτει περιουσιακή ή μη περιουσιακή βλάβη ενός εννόμως προστατευόμενου συμφέροντος».

³⁰⁴ «Άρθ. 2:102. Προστατευόμενα συμφέροντα: (1) Η έκταση της προστασίας ενός συμφέροντος εξαρτάται από τη φύση του: όσο μεγαλύτερη η αξία του, η ακρίβεια του καθορισμού του και το πρόδηλό του τόσο ευρύτερη είναι και η προστασία του.

(2) Η ζωή, η σωματική ή πνευματική ακεραιότητα, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η ελευθερία απολαμβάνουν της ευρύτερης προστασίας.

(3) Ευρεία προστασία παρέχεται στα περιουσιακά δικαιώματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα δικαιώματα στην άυλη περιουσία.

(4) Η προστασία των αμιγώς οικονομικών συμφερόντων ή των συμβατικών σχέσεων μπορεί να είναι περισσότερο περιορισμένη σε έκταση. Σε τέτοιες περιπτώσεις, δέουσα προσοχή πρέπει ιδίως να δοθεί στην εγγύτητα της σχέσης μεταξύ του δράστη και του διακινδυνεύσαντος ατόμου ή στο γεγονός ότι ο δράστης έχει επίγνωση του γεγονότος ότι θα προκαλέσει ζημία αν και τα συμφέροντά του αναγκαίως είναι μικρότερης αξίας από αυτά του θύματος.

(5) Η έκταση της προστασίας μπορεί επίσης να επηρεάζεται από τη φύση της ευθύνης, έτσι ώστε ένα συμφέρον μπορεί να απολαμβάνει ευρύτερης προστασίας σε περίπτωση εκ προθέσεως προσβολών απ' ό,τι σε άλλες περιπτώσεις.

(6) Για τον καθορισμό της έκτασης της προστασίας, τα συμφέροντα του δράστη, ιδίως κατά την ελευθερία δράσης και την άσκηση των δικαιωμάτων του, όπως και τα δημόσια συμφέροντα πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπόψη».

Και αυτό, γιατί ασκεί επιρροή όχι στη διάγνωσή της αλλά στην έκταση της χορηγούμενης προστασίας, πρακτικά δηλαδή στην επιμέτρηση της αποζημίωσης κατά το άρθρο 3:201.

β. Η συνδυαστική προσφυγή στη γενική διάταξη και στο περιπτωσιολογικό σύστημα³⁰⁵:

Η συνδυαστική χρήση γενικού κανόνα και περιπτωσιολογίας διατρέχει πολλές επιμέρους ουσιαστικές ρυθμίσεις του DCFR. Η παρατήρηση δεν αφορά μόνο στο γενικό κανόνα που ιδρύει την όλη αξίωση, αλλά και στις επιμέρους προϋποθέσεις της. Έγινε ήδη προσπάθεια να αναδειχθεί η συνδυαστική χρήση των μεθόδων αυτών κατά τον ορισμό του κρίσιμου μεγέθους της νομικά σημαντικής ζημίας. Ανάλογη όμως μεταχείριση επιφυλάσσεται αναμφίβολα και για τον προσδιορισμό των βάσεων καταλογισμού της ευθύνης στο άρθρο 1:101. Σύμφωνα με τη ρύθμιση που περιέχει η διάταξη, ο καταλογισμός στηρίζεται είτε στον βαθμό υπαιτιότητας (§ 1)-δόλο ή αμέλεια- είτε στη σχετική πρόβλεψη του Κεφαλαίου 3 του Έργου (§ 2). Ταυτόχρονα, ο κανόνας του άρθρου 1:101 συνιστά, πρώτα απ' όλα, γενική διάταξη της όλης αδικοπρακτικής ευθύνης, ο οποίος εξειδικεύεται, και πάλι με τη μορφή γενικών διατάξεων, για το δόλο και την αμέλεια στα άρθρα 3:101, 3:102 αντίστοιχα. Και οι κανόνες της Ενότητας 2 του Κεφαλαίου 3 δεν απέχουν όμως πολύ από το να θεωρηθούν αυτοτελείς νομικές βάσεις «ειδικών αστικών αδικημάτων», τις περισσότερες βέβαια φορές με ειδοποιό τους χαρακτηριστικό την αναγνώριση άλλης βάσης για τον καταλογισμό από την υπαιτιότητα. Ο συνδυασμός γενικού κανόνα και περιπτωσιολογίας, μολονότι στερείται το ίδιο εμφανούς νομοτεχνικής διατύπωσης, υφέρπει ομοίως στις διατάξεις που ρυθμίζουν την αιτιότητα³⁰⁶ και τους λόγους άρσης του αδίκου³⁰⁷.

Ανάλογη είναι και η μέθοδος στις PETL. Ήδη εμμέσως αναφέρθηκε ότι η ζημία ορίζεται με προσφυγή στη συνδυαστική αυτή μέθοδο, δηλαδή στη γενική διάταξη του 2:101 και στην περιπτωσιολογία του 2:102. Το εργαλείο αυτό έχει όμως πρώτα από όλα χρησιμοποιηθεί για να οριοθετηθεί η ίδια η αποζημιωτική αξίωση. Ο γενικός κανόνας του άρθρου 1:101 αρκείται³⁰⁸ για την πλήρωση του πραγματικού της όλης αξίωσης στη συνδρομή ζημίας και λόγου καταλογισμού. Αντίθετα, το Κεφάλαιο 5 καταστρώνει το σύστημα της αντικειμενικής ευθύνης, κυρίως βάσει

---

³⁰⁵ Ως «γενική διάταξη» νοείται η καθιέρωση αφηρημένου κανόνα με προορισμό να εφαρμοστεί σε αόριστο αριθμό περιπτώσεων ανεξαρτήτως πραγματικού. Προτιμάται έναντι του όρου «γενική ρήτρα», καθώς ο τελευταίος όρος αντανakλά την κανονιστική επένεργεια γενικής αρχής με ιδιαίτερη αξιολογική φόρτιση. Αντιθέτως, ως περιπτωσιολογία θεωρείται είτε η διατύπωση «νομοθετικής-ρυθμιστικής επιφύλαξης», δηλαδή η (συμπληρωματική) παραπομπή σε ειδικότερες ρυθμίσεις, είτε η ευθεία ρύθμιση ειδικών πραγματικών.

³⁰⁶ Ενώ το άρθρο 4:101§1 διατυπώνει το γενικό κανόνα αιτιότητας, η §2 και τα άρθρα 4:102, 4:103 τον εξειδικεύουν περιπτωσιολογικά, ειδικά για τις περιπτώσεις μη αποκλειστικής αιτιότητας.

³⁰⁷ Ο κανόνας του άρθρου 5:201 ορίζει ότι η ύπαρξη εκ του νόμου εξουσίας για πρόκληση της νομικά σημαντικής ζημίας αίρει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης. Τα άρθρα 5:202, 5:203 καθιερώνουν ρητά τέτοιες περιπτώσεις ανεξαρτήτως της παραπομπής σε άλλη ρύθμιση.

³⁰⁸ Πρέπει ωστόσο να αναγνωριστεί εδώ η ελλειπτικότητα της διατύπωσης εις βάρος της προϋπόθεσης του αιτιώδους συνδέσμου, ο οποίος και διακηρύσσεται ρητά στο Κεφάλαιο 3.

παραπομπής (5:102) στα ειδικά αστικά αδικήματα που προβλέπουν εθνικοί νόμοι³⁰⁹ αλλά και με τη ρητή εισαγωγή της καινοτομίας περί αναλογικής επέκτασης σε κάθε πραγματικό συγκρίσιμο με αυτό της γενικής διάταξης περί διακινδύνευσης, η οποία και προτάσσεται στο άρθρο 5:101, που αποτελεί όμως κατ' ουσίαν παραπεμπτικό κανόνα δικαίου, του οποίου η εφαρμογή γίνεται «αναλογικά» (χωρίς προηγούμενη διαπίστωση κενού, αφού αυτό καλύπτει η νομοθετική παραπομπή). Θα πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι η περιπτωσιολογική ρύθμιση στις PETL εξαντλείται στην παραπομπή χωρίς τη συγκεκριμενοποίηση των ειδικών πραγματικών που επιχειρείται στο DCFR.

γ. *Η πολλαπλότητα των βάσεων καταλογισμού της ευθύνης και η έμμεση διάκριση παρανομίας και υπαιτιότητας ως επιμέρους προϋποθέσεων της αδιοπρακτικής ευθύνης:*

γ.1 Παρόλο που το DCFR δεν περιέχει ρητά τη διάκριση μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής ευθύνης, δομεί όλη τη ρύθμιση του καταλογισμού πάνω στη διάκριση αυτή. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι η διάκριση υπηρετείται και από τη μέθοδο του συνδυασμού γενικής διάταξης και περιπτωσιολογίας που ήδη επισημάνθηκε. Συγκεκριμένα, οι γενικές διατάξεις καταλογισμού των άρθρων 1:101§1, 3:101, 3:102 εισάγουν και εξειδικεύουν την υπαιτιότητα δύο μορφών (δόλου και αμέλειας) ως βάση καταλογισμού, ενώ οι ρυθμίσεις της Ενότητας 2 του Κεφαλαίου 3, στο οποίο και παραπέμπει η διάταξη του 1:101§2, καθιερώνουν την αντικειμενική ευθύνη. Η απλή εξέταση των πραγματικών που καθιερώνουν οι τελευταίοι αυτοί κανόνες ως ιδρυτικοί αστικής ευθύνης προσδιορίζει με ευκρίνεια και τη βάση καταλογισμού στην οποία στηρίζονται. Είναι περισσότερο από προφανές ότι νόμιμος λόγος ευθύνης όλων των περιπτώσεων³¹⁰ της Ενότητας 2 (*“Accountability without intention or negligence”*) είναι ο κίνδυνος από τη λειτουργία του πράγματος που βρίσκεται στη σφαίρα ευθύνης του υπόχρεου σε αποζημίωση. Με άλλα λόγια, η ύλη της αντικειμενικής ευθύνης φαίνεται να ταυτίζεται με τη λεγόμενη ευθύνη από διακινδύνευση, δηλαδή την εκτέλεση κινδυνώδους δραστηριότητας ή την κατοχή κινδυνώδους πηγής. Αξίζει περαιτέρω να σημειωθεί ότι ο κίνδυνος αυτός φαίνεται να αποτελεί κατ' ακριβολογία όχι τη βάση καταλογισμού της ευθύνης, αλλά τον ίδιο το νόμιμο λόγο

³⁰⁹ Η παραπομπή αυτή συνιστά έμπρακτη απόδειξη της αποστολής του κειμένου να συνεφαρμοστεί με εθνικές πηγές.

³¹⁰ – 3:201: *Accountability for damage caused by employees and representatives*

– 3:202: *Accountability for damage caused by the unsafe state of an immovable*

– 3:203: *Accountability for damage caused by animals*

– 3:204: *Accountability for damage caused by defective products*

– 3:205: *Accountability for damage caused by motor vehicles*

– 3:206: *Accountability for damage caused by dangerous substances or emissions*

– 3:207: *Other accountability for the causation of legally relevant damage*

– 3:208: *Abandonment.*

ευθύνης. Η ευθύνη που καθιερώνουν οι κανόνες αυτοί δεν εξαρτάται δηλαδή από προηγούμενη παραβίαση κανόνα δικαίου και δεν προϋποθέτει την παρανομία της πράξης. Αρκεί η διαπίστωση ότι συνέτρεξε το ειδικό πραγματικό της εξεταζόμενης εκάστοτε περίπτωσης αντικειμενικής ευθύνης. Αντιθέτως, όταν πρόκειται για υποκειμενική ευθύνη, εντοπίζεται το διφυές του νόμιμου λόγου, δηλαδή η διάκριση μεταξύ παρανόμου και υπαιτιότητας, όπως αυτή εκφράζεται με παραλλαγές στην πλειονότητα των (ηπειρωτικών) ευρωπαϊκών δικαίων. Η διάκριση αυτή δεν είναι απόλυτα εμφανής, αλλά διαγιγνώσκεται έστω και εμμέσως. Αυτό που προκαλεί εδώ αμφιβολία είναι ότι το παράνομο δεν καταστρώνεται ρητά ως αυτοτελής προϋπόθεση της αξίωσης, παρά μόνον ως εννοιολογικό γνώρισμα της νομικά σημαντικής ζημίας. Γιατί, όπως προεκτέθηκε, η γενική διάταξη του άρθρου 2:101 ορίζει, πλην των ειδικά ρυθμιζόμενων στο Έργο περιπτώσεων, ως νομικά σημαντική ζημία κάθε βλάβη που προέρχεται από την παραβίαση δικαιώματος προστατευόμενου από το νόμο ή, γενικότερα, συμφέροντος άξιου έννομης προστασίας. Με άλλα λόγια, για την κατάφαση ζημίας προϋποτίθεται το παράνομο, ακόμη και στη διευρυμένη εκδοχή της παράβασης κανόνα προστατευτικού έννομου συμφέροντος. Αλλά και οι ειδικά (περιπτωσιολογικά) προβλεπόμενες νομικά σημαντικές ζημίες (2:201-2:211)³¹¹ περιγράφουν μορφή συμπεριφοράς που αντιτίθεται προς τέτοιους κανόνες επιμέλειας, δηλαδή «ενσωματώνει» την αξιολόγηση της παρανομίας στην ίδια την οριοθέτηση της ζημίας.

Η κατάσταση επομένως μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

- Όπου νομικά σημαντική ζημία είναι μία από τις περιπτώσεις της Ενότητας 2 του Κεφαλαίου 2 (2:201-2:211), το παράνομο είναι «νομοθετικά» ενσωματωμένο στην προϋπόθεση της ζημίας. Ο συσχετισμός της με το πληττόμενο αγαθό αποτελεί όρο και μέσο για τη διάγνωση βάσης (λόγου) καταλογισμού (υπαιτιότητας) για τη θεμελίωση του νόμιμου λόγου ευθύνης.
- Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η εξεύρεση νομικά σημαντικής ζημίας προϋποθέτει διάγνωση του παρανόμου κατ' άρθρο 2:101, δηλαδή παραβίαση προστατευτικής διάταξης νόμου. Η κατάφαση του νόμιμου λόγου ευθύνης απαιτεί και πάλι τη συνδρομή του βάσης (λόγου) καταλογισμού.

Σε κάθε περίπτωση, αντικειμενική και υποκειμενική αξιολόγηση δεν συγχέονται, δεδομένου ότι, πλην των περιπτώσεων ευθύνης από διακινδύνευση, πάντοτε η ύπαρξη νομικά σημαντικής ζημίας (με ενσωματωμένη την αξιολόγηση για το παράνομο κατά τον τρόπο που περιγράφηκε) προσ απαιτεί και τη διάγνωση υπαιτιότητας για τη θεμελίωση της όλης αξίωσης. Απλώς η ανάγκη

---

³¹¹ Είναι περιττό να σημειωθεί η έμπνευση των συντακτών από τα επώνυμα “torts” του Common Law ως κλασική έκφραση της περιπτωσιολογικής ρύθμισης.

στοιχειοθέτησης της παρανομίας δεν είναι πάντοτε εξωτερικά διαγνώσιμη και καλύπτεται ορολογικά από το στοιχείο της ζημίας. Το γεγονός ότι ορισμένες πράξεις—κυρίως αυτές που περιπτωσιολογικά συγκροτούν νομικά σημαντικές «βλάβες»—ενδέχεται να εκφράζουν τη λεγόμενη «διπλή λειτουργία» της αμέλειας, αφενός δηλαδή ως εξωτερική πλημμέλεια υπό τη μορφή παραβίασης κανόνων επιμέλειας, αφετέρου δε ως ενδιάθετη ψυχική στάση του ζημιούντος, δεν αναιρεί τη διαπίστωση ότι το DCFR αντιμετωπίζει το αντικειμενικό και το υποκειμενικό πεδίο ως διακριτά πεδία ελέγχου.

γ.2 Στις PETL αντιστοίχως, ο κατάλογος των βάσεων καταλογισμού συγκροτείται κατ' αρχήν από τη γενική διάταξη του 1:101 §2, η οποία και αντανακλά την κλασική διάκριση μεταξύ υποκειμενικής³¹² και αντικειμενικής ευθύνης. Η πρόσθεση ανάγεται σε διακριτή βάση καταλογισμού ήδη με τη γενική διάταξη. Περιπτωσιολογία των βάσεων καταλογισμού υιοθετείται, αντιθέτως, μόνο στην αντικειμενική ευθύνη και αναπτύσσεται, όπως προεκτέθηκε, δια της παραπομπής στα εθνικά δίκαια.

Τρεις παρατηρήσεις έχουν εδώ ιδιαίτερη αξία. Οι δύο πρώτες αφορούν στη διάταξη των ρυθμίσεων περί καταλογισμού και η τρίτη στην αντίληψη για τη διάρθρωση του νόμιμου λόγου ευθύνης στην υποκειμενική ευθύνη:

Πρώτον, πρέπει να παρατηρηθεί η κανονιστική αξία που αποκτά η έννοια του «κινδύνου». Δεν απέχει από την πραγματικότητα η διαπίστωση ότι αποκλειστική βάση αντικειμενικής ευθύνης είναι και εδώ η διακινδύνευση, είτε υπό τη μορφή της *«ασυνήθιστα επικίνδυνης δραστηριότητας»* στη γενική διάταξη του 5:101 είτε ως *«επικίνδυνη δραστηριότητα»* ασθενέστερης ή πιο συνηθισμένης μορφής στην παραπομπή του 5:102. Όπου καθιερώνεται αντικειμενική ευθύνη, νόμιμος λόγος ευθύνης φαίνεται πάντοτε να είναι ο κίνδυνος από τη λειτουργία του πράγματος που αποτελεί εκάστοτε την κρίσιμη πηγή κινδύνου.

Δεύτερον, το άρθρο 4:201³¹³ καθιερώνει τη λεγόμενη *«νόθο αντικειμενική ευθύνη»*, δηλαδή τη δυνατότητα αντιστροφής του βάρους απόδειξης της υπαιτιότητας προς όφελος του επικαλούμενου την ευθύνη, πάντοτε όμως ως μορφή διάπλασης της υποκειμενικής ευθύνης. Η ρύθμιση αυτή επιβεβαιώνει την ανωτέρω παρατήρηση για την κανονιστική αξία της έννοιας του «κινδύνου», δεδομένου ότι ανάγει σε δικαιολογητικό λόγο της αποδεικτικής αυτής διευκόλυνσης

---

³¹²Αναγνωρίζονται δύο μορφές υπαιτιότητας (δόλος-αμέλεια) και εισφέρονται κριτήρια προσδιοριστικά του απαιτούμενου μέτρου συμπεριφοράς (4:101-4:102).

³¹³ Το άρθρο 4:201 ορίζει ως εξής:

«Αναστροφή του βάρους απόδειξης της υπαιτιότητας γενικά- (1) Το βάρος απόδειξης της υπαιτιότητας μπορεί να αναστραφεί ενόψει της σοβαρότητας του κινδύνου που παρουσιάστηκε από τη δραστηριότητα-(2) Η σοβαρότητα του κινδύνου προσδιορίζεται σύμφωνα με την σοβαρότητα πιθανής ζημίας σε τέτοιες περιπτώσεις όπως επίσης και με την πιθανότητα πραγματικής επέλευσης τέτοιας ζημίας».

τη «σοβαρότητα του κινδύνου που παρουσιάστηκε από τη δραστηριότητα», παρέχοντας μάλιστα και κριτήρια συγκεκριμενοποίησής της (§2). Σε κάθε περίπτωση, επομένως, ο κίνδυνος που συνδέεται με την αντικειμενική φύση μιας συμπεριφοράς συνεκτιμάται για τη μεταχείρισή της από τη σκοπιά του καταλογισμού, είτε με την απευθείας καθιέρωση αντικειμενικής ευθύνης (γνήσιας ευθύνης από διακινδύνευση) είτε με την απλή αντιστροφή του βάρους απόδειξης της πταισματικής ευθύνης («νόθος αντικειμενική ευθύνη»). Οι ακριβείς έννομες συνέπειες είναι προφανώς συνάρτηση της ποιοτικής αξιολόγησης του «κινδύνου».

Τέλος, είναι κρίσιμο να επιχειρηθεί μια προσέγγιση της σχέσης της υπαιτιότητας με την αντικειμενική αξιολόγηση της συμπεριφοράς, ανάλογη με αυτήν που επιχειρήθηκε κατά τη διαμόρφωση των κανόνων του DCFR (με αναγωγή και στη δομή του νόμιμου λόγου της πταισματικής ευθύνης). Ως κλασικό μοντέλο θεμελίωσης του νόμιμου λόγου της πταισματικής ευθύνης κυριαρχεί στα εθνικά δίκαια αυτό που αναλύεται διφυώς σε αντικειμενική παρανομία και υπαιτιότητα. Το δισυπόστατο του νόμιμου λόγου της πταισματικής ευθύνης (παρανομία-υπαιτιότητα) εντοπίζεται πρακτικά και στις PETL, έστω και κατά τρόπο έμμεσο. Αυτό που πράγματι λείπει είναι η ρητή διακήρυξη των δύο αυτών διακριτών όρων ευθύνης ως προϋποθέσεων της αξίωσης αποκατάστασης της επελθούσας ζημίας. Μια πρώτη ανάγνωση του Βασικού Κανόνα συνηγορεί φαινομενικά στο ότι το στοιχείο του παρανόμου δεν συγκαταλέγεται στα θεμελιωτικά στοιχεία του πραγματικού της αξίωσης αποκατάστασης της ζημίας. Μια προσεκτικότερη προσέγγιση πείθει όμως ότι η προϋπόθεση της αντικειμενικής παρανομίας, δηλαδή της αποδοκιμασίας της συμπεριφοράς από το θετικό δίκαιο, καθίσταται αναγκαία προϋπόθεση της αξίωσης δια του ορισμού της ζημίας. Στο μέτρο που η αποκαταστατέα ζημία είναι κατ' άρθρο 2:101 κάθε βλάβη εννόμως προστατευόμενου συμφέροντος, η επέλευσή της θα είναι προφανώς προϊόν παραβίασης του κανόνα στο προστατευτικό πεδίο του οποίου θα εμπίπτει το βλαπτόμενο συμφέρον³¹⁴. Πρόκειται για μια έμμεση αναγνώριση του παρανόμου, ακόμη ασθενέστερη και από αυτήν στο DCFR, όπου και γίνεται ρητά μνεία για «παραβίαση» δικαιώματος (και άρα κανόνα δικαίου) στον ορισμό της ζημίας. Είναι ωστόσο αρκετή για να αποκλείσει την εννοιολογική σύγχυση παρανομίας και υπαιτιότητας κατά την αντίληψη του EGT. L.

---

³¹⁴ Η διατύπωση είναι απολύτως ελλειπτική, δεδομένου ότι η προϋπόθεση του παρανόμου δεν εξάγεται σαφώς. Θεωρητικά, η βλάβη θα μπορούσε να είναι αποκαταστατέα και όταν προέρχεται από νόμιμη δραστηριότητα. Το αντίθετο όμως συνάγεται από τις αναπτύξεις για τα «Αμυντικά μέσα» (Κεφάλαιο 7), όπου νόμιμο συμφέρον του βλάπτοντος αποκλείει την ευθύνη.

γ.3 Χωρίς να παροράνται ασφαλώς αποκλίσεις³¹⁵, τόσο ως προς τη γενικότερη προσέγγιση όσο και ως προς τις ειδικότερες ουσιαστικές ρυθμίσεις των δύο Έργων (DCFR και PETL), η μελέτη των πορισμάτων τους στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης ενδεικνύει, αν όχι ομοιότητα, πάντως πρόσφορο πεδίο κανονιστικής αλληλεπίδρασης. Αποτελούν δηλαδή και τα δύο Έργα εγχειρήματα που εμφανίζουν κοινότητα ή πάντως αναλογία επιδιωκόμενων σκοπών και είναι δεκτικά σύγκρισης μεταξύ τους σε ό,τι αφορά τόσο το περιεχόμενο όσο και τα εξωτερικά τυπικά στοιχεία (χρόνο έναρξης και περάτωσης λειτουργίας, μέθοδο οργάνωσης των εργασιών, προέλευση και αντιπροσωπευτικότητα συμμετεχόντων κ.ά.). Οι διακριτές ερευνητικές διαδρομές οφείλονται περισσότερο σε επιλογή ή προέλευση των φορέων-υποκειμένων τους, παρά σε μείζονα απόκλιση των αντικειμένων ή της μεθόδου και των επιστημονικών εργαλείων³¹⁶. Και τα δύο συστήματα εκκινούν από μια «ζημιοκεντρική» θεώρηση της αδιοπρακτικής ενοχής που συνίσταται σε έναν ευρύ ορισμό της ζημίας³¹⁷, από τον οποίον και συνάγεται εννοιολογικά, κατά τρόπο έμμεσο πλην όμως σαφή, το παράνομο ως ειδικότερο συστατικό της ευθύνης. Το παράνομο δηλαδή δεν καταφάσκει ρητά ως αυτοτελής προϋπόθεση, αλλά περισσότερο διαγιγνώσκεται ως λογικό προαπαιτούμενο μιας νομικά σημαντικής ζημίας³¹⁸. Αναλογία εμφανίζουν τα δύο εγχειρήματα και ως προς την *πολλαπλή θεμελίωση του καταλογισμού*.

Εξάλλου, δεν μπορεί να παροραθεί το γεγονός ότι βασική ratio της αντικειμενικής ευθύνης και στα δύο Έργα (DCFR και PETL) αναδείχθηκε η *διακινδύνευση*, δηλαδή η άσκηση κινδυνώδους δραστηριότητας ή η κατοχή πηγής κινδύνου, ικανών να προκαλέσουν βλάβες σε τρίτους.

Περαιτέρω, και τα δύο Έργα (DCFR και PETL) καταστρώνουν την ενοχή στη βάση μιας *αμφίδρομης σχέσης μεταξύ γενικού κανόνα και περιπτώσιολογίας*. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τη θεμελίωση αντικειμενικής ευθύνης, παρατηρείται³¹⁹ ότι το DCFR αποκλίνει από τον κανόνα της

³¹⁵ Με την παρούσα εργασία επιχειρείται οι αποκλίσεις αυτές να αναδειχθούν περιπτώσιολογικά με τη μορφή υποσημειώσεων στις γενικές παρατηρήσεις του κυρίως κειμένου, όπου αναπτύσσεται η κατά κανόνα σύγκλιση των πορισμάτων των δύο Έργων.

³¹⁶ Η Μ. INFANTINO, *ό.π.*, αναδεικνύει ως βασικές μεθοδολογικές ομοιότητες την εξαγωγή της βέλτιστης λύσης μεταξύ των εθνικών συστημάτων (αντί της ποσοτικής αποτίμησης, την απόρριψη δηλαδή της θεωρίας του «μέγιστου κοινού παρονομαστή») και την αποκλειστικότητα των αποκαταστατικών (αντί των κυρωτικών ή άλλων) αξιολογήσεων στην αποζημίωση. Για μια συνολική προσέγγιση, βλ. επίσης Ε. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, «Προτάσεις για την Ευρωπαϊκή εναρμόνιση στο πεδίο του Αδιοπρακτικού Δικαίου. Δύο παραδείγματα: α) Οι Θεμελιώδεις Κανόνες του Ευρωπαϊκού Αδιοπρακτικού Δικαίου (PETL, Principles of European Tort Law) της Ευρωπαϊκής Ομάδας για το Αδιοπρακτικό Δίκαιο (European Group on Tort Law, EGT) β) Οι κανόνες για την εξωσυμβατική ευθύνη για ζημία που προκλήθηκε σε άλλον (Non- contractual liability arising out of damage caused to another) του Σχεδίου Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (DCFR, Draft Common Frame of Reference)», Τιμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή κ. Ιωάννη Σπυριδάκη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2014 σ. 123.

³¹⁷ Μολονότι και στα δύο συστήματα δεν είναι όλες οι βλάβες νομικά σημαντικές, το DCFR περιέχει ρητό κανόνα αποκλεισμού των ησσόνων (“de minimis rule”-6:102).

³¹⁸ Στις PETL λείπει η πρόβλεψη νόμιμων μέτρων αποτροπής της ζημίας που εισάγει το DCFR (1:102- “Prevention”).

³¹⁹ G. WAGNER, *ό.π.* Ωστόσο, ο συγγραφέας αναγνωρίζει (σελ. 40) ότι τα δύο συστήματα ομοιάζουν γενικώς κατά την «ευκαμψία» (flexibility) του περιεχομένου τους.

καθιέρωσης της αντικειμενικής ευθύνης μέσω γενικής ρήτρας, υιοθετώντας περιπωσιολογικό σύστημα. Αντιθέτως, τον κανόνα αυτό, που προκύπτει από τη συγκριτική παρατήρηση των εθνικών δικαίων, ακολουθούν οι PETL.

Η σύγκλιση συμπληρώνεται από μια σειρά ομοειδών προσεγγίσεων σε διάφορα επιμέρους ζητήματα της ύλης, όπως ενδεικτικά η εξαντλητική ρύθμιση της μη αποκλειστικής αιτιότητας³²⁰, η καθιέρωση ευθύνης από αλλότριες πράξεις³²¹ και η σύμπτωση των λύσεων στα «αμυντικά μέσα»³²². Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι και τα δύο εγχειρήματα απέχουν από τη ρύθμιση της εξωσυμβατικής ευθύνης φορέων δημόσιας εξουσίας, περιορίζοντας³²³ το πεδίο εφαρμογής των λύσεων που υιοθετούν στις οριζόντιες σχέσεις. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για τη διατύπωση τελικών συμπερασμάτων (III.B.2).

Δημιουργείται έτσι απ' όλα τα παραπάνω ένα ιδιαίτερο ενοποιητικό «κεκτημένο» της «κωδικοποιητικής» δραστηριότητας.

B.1.2. «Νομοθετικές» βάσεις: Οι νομοθετημένες «ενωσιακές αδικοπρακτικές ενοχές» και το ενωσιακό κεκτημένο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αδικοπραξίας (Κανονισμός 864/2007)

Στη μελέτη του ευρωπαϊκού δικαίου της εξωσυμβατικής ευθύνης μετέχει αναμφίβολα και η νομοπαραγωγική δραστηριότητα της Ένωσης, της οποίας στόχος είναι η ρύθμιση της αστικής ευθύνης σε επιμέρους τομείς της οικείας τομεακής αρμοδιότητας (B.1.2.1). Στη νομοθετική δραστηριότητα της Ένωσης εμπίπτει όμως και η εναρμόνιση στο χώρο της αδικοπραξίας στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, όπως αυτή υλοποιείται δια του Κανονισμού 864/2007 (B.1.2.2). Οι νομοθετημένοι αυτοί κανόνες συνέχονται και με τη λειτουργία του Δικαστηρίου, στην έκταση που το τελευταίο είναι επιφορτισμένο με την ερμηνεία και την εφαρμογή τους. Σημασία έχει όμως εδώ όχι αυτή η δεδομένη ερμηνευτική συμβολή του Δικαστηρίου, αλλά η

---

³²⁰ Στις PETL ανευρίσκεται αναλυτική επεξεργασία της αιτιώδους συνάφειας, με εκτενείς αναφορές στη μη αποκλειστική αιτιότητα (άρθρα 3:102-3:106). Η καινοτομία του Έργου στον τομέα αυτό έγκειται στη ρητή διακήρυξη του ισοδυνάμου των όρων ως εφαρμοστέας θεωρίας για τη διάγνωση του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της αντικειμενικής συμπεριφοράς και της ζημίας. Η απολυτότητα αυτής της πρόβλεψης αμβλύνεται όμως από την εξαντλητική ρύθμιση της μη αποκλειστικής αιτιότητας.

³²¹ Σε αυτοτελή βάση καταλογισμού στο DCFR ανάγεται και η υποχρέωση εποπτείας τρίτων προσώπων, οι πράξεις των οποίων ενδέχεται να θεμελιώνουν υποχρέωση αποζημίωσης του υπόχρεου προς εποπτεία υπό τις ειδικότερες προϋποθέσεις του άρθρου 3:104.

³²² Οι PETL επιδίδονται σε αποσπασματική θέση (οιονεί) δικονομικών κανόνων, δηλαδή διαδικαστικών προνοιών για την επιδίωξη δικαιωμάτων εκ των ουσιαστικών ρυθμίσεων του Έργου. Ακόμη κι όταν αυτοί οι δικονομικοί κανόνες αναφέρονται κατά παραπομπή και δεν τίθενται κατά τρόπο γνήσιο και πρωτογενή, διαγιγνώσκεται η αυξημένη μέριμνα του Έργου για τη σύνδεση ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου της αδικοπραξίας. Εντοπίζεται έτσι κανόνας για την απόδειξη της ζημίας (2:105), επιλεκτική αντιστροφή του βάρους απόδειξης της υπαιτιότητας με καθιέρωση «νόθου αντικειμενικής ευθύνης» (4:201) και ρητή αναφορά του Κεφαλαίου 10 σε «Ενδिका Βοηθήματα», παρόλο που οι ρυθμίσεις του αφορούν περισσότερο την ουσιαστική πτυχή της αποζημίωσης.

³²³ Το μεν DCFR ρητά (VI. 7:103), οι δε PETL σιωπηρά.

αλληλεπίδραση των εν λόγω κανόνων με τον «νομολογιακό κανόνα» της εξωσυμβατικής ευθύνης που έχει διαπλάσει το Δικαστήριο.

B.1.2.1 Οι νομοθετημένες «ενωσιακές αδιοπρακτικές ενοχές»

Η θέσπιση αδιοπρακτικών κανόνων στην παράγωγη νομοθεσία της Ένωσης είναι αποσπασματική και δεν θεμελιώνεται δι' αυτής γενική νομοθετική αρμοδιότητα ρύθμισης των κανόνων της αδιοπραξίας³²⁴. Αδιοπρακτικές ενοχές εισάγονται προκειμένου να καταστρωθεί ένας μηχανισμός δευτερογενούς επιβολής της ουσιαστικής ρύθμισης που περιέχει το οικείο τομεακό νομοθέτημα³²⁵. Η αδιοπρακτική ενοχή είναι έτσι «παρακολούθημα» του ουσιαστικού

³²⁴ Θα επιχειρηθεί συνοπτική αναφορά στο ζήτημα παρακάτω υπό ΙΙΙ.Γ.

³²⁵ Ενδεικτικά (και χωρίς να ενδιαφέρει εν προκειμένω τυχόν εντοπισμένη τροποποίηση των παρακάτω νομοθετημάτων):

- i. Με την Οδηγία 85/374/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 25ης Ιουλίου 1985 για την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων, η Ένωση εισήγαγε ουσιαστικά καθεστώς αντικειμενικής ευθύνης του παραγωγού. Ο παραγωγός ευθύνεται για κάθε ζημία που οφείλεται σε ελάττωμα του προϊόντος του (άρθρο 1), ανεξαρτήτως υπαιτιότητάς του. Ο ζημιωθείς υποχρεούται να αποδείξει μόνο τη ζημία, το ελάττωμα καθώς και την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ ελαττώματος και ζημίας (άρθρο 4). Πρόκειται ουσιαστικά για ιδιόζουσα ευθύνη από διακινδύνευση, στο μέτρο που μόνη αντικειμενική «παρανομία» είναι το «ελάττωμα» του πράγματος, και όχι κάποια παραβίαση κανόνα δικαίου. Η δομή αυτή της ενοχής συμπληρώνεται από ευθύ νομοθετικό ορισμό της ζημίας (άρθρο 9), εννοιολογική εξειδίκευση της ελαττωματικότητας εν είδει τεκμηρίου (άρθρο 6) και νομοθετική αντένδειξη της ευθύνης του παραγωγού με τη νομοτεχνική μορφή καταλυτικού ισχυρισμού-ένστασης (άρθρα 7 και 8).
- ii. Με την Οδηγία 2004/35/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Απριλίου 2004, σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας, η Ένωση κατέστρωσε το καθεστώς στη βάση της αντικειμενικής αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει», και πάλι δηλαδή με τρόπο αποσυνδεδεμένο από την υπαιτιότητα του ρυπαίνοντος. Το σημείο 2 του Προοιμίου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο φορέας εκμετάλλευσης, η δραστηριότητα του οποίου προκάλεσε την περιβαλλοντική ζημία ή τον άμεσο κίνδυνο ανάλογης ζημίας, είναι οικονομικά υπεύθυνος, έτσι ώστε να παρακινούνται οι φορείς εκμετάλλευσης να λαμβάνουν μέτρα και να αναπτύσσουν πρακτικές που να αποσκοπούν στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων περιβαλλοντικής ζημίας προκειμένου να μειώνεται η έκθεσή τους σε οικονομικές ευθύνες». Μολονότι, τουλάχιστον αναφορικά με το αποκαταστατικό σκέλος της, η Οδηγία δεν εισάγει γνήσια αδιοπρακτική ενοχή, παρέχει εξαιρετικά χρήσιμα εννοιολογικά εργαλεία για τη θεωρητική προσέγγιση και ανάλυση του πραγματικού και νομικού ζητήματος της ανόρθωσης της ζημίας (Άρθρο 7 και Παράρτημα ΙΙ της Οδηγίας, όπου και η διάκριση σε πρωτογενή-αυτούσια, συμπληρωματική και αντισταθμιστική αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας), υιοθετώντας ομοίως την τεχνική του ευρύτατου νομοθετικού ορισμού της ζημίας (Άρθρο 2 της Οδηγίας).
- iii. Με τη Λευκή Βίβλο σχετικά με τις αγωγές αποζημίωσης για παραβίαση της αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας της ΕΚ [COM(2008) 165 (fin)], τα πορίσματα της οποίας ενσωματώθηκαν σε μεγάλο βαθμό στην Οδηγία 2014/104/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Νοεμβρίου 2014, σχετικά με ορισμένους κανόνες που διέπουν τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού (όπου και ανευρίσκονται επίσης χρήσιμες ρυθμίσεις για την ποσοτικοποίηση και την ένσταση μετακύλισης της ζημίας), η Επιτροπή προέβη σε αναλυτική επεξεργασία του ουσιαστικού κανόνα που οφείλει να διέπει την εξωσυμβατική ευθύνη σε τέτοιες περιπτώσεις. Πρώτο σημείο έντονης φιλολογίας υπήρξε η προϋπόθεση της υπαιτιότητας του φορέα της παραβίασης. Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή διέγινωε αρχικά τον διχασμό των εθνικών συστημάτων μεταξύ καθεστώτων αντικειμενικής και υποκειμενικής ευθύνης. Και ενώ θεώρησε την αντικειμενική ευθύνη απολύτως συμβατή με τις επιταγές του ενωσιακού δικαίου, εξάρτησε τη νομιμότητα της υποκειμενικής ευθύνης από την αποτελεσματικότητα της προστασίας. Η διατύπωση είναι χαρακτηριστική: «Όσον αφορά τα άλλα κράτη μέλη, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τις προϋποθέσεις αστικής ευθύνης για παραβιάσεις άμεσα εφαρμοστέων κανόνων της Συνθήκης, όπως του άρθρου 81 ή 82, και την αρχή της αποτελεσματικότητας, οποιαδήποτε προϋπόθεση υπαιτιότητας βάσει της νομοθεσίας των κρατών μελών θα πρέπει να είναι περιορισμένη». Προς τούτο, φαίνεται να τάχθηκε υπέρ της μετάπτωσής της σε ένα καθεστώς νόθου αντικειμενικής ευθύνης, στο βαθμό που εισήγαγε τεκμήριο υπέρ της κατάφασης της ευθύνης, εκτός και αν

κανόνα που αυτή υπηρετεί και όχι καθεαυτήν το αντικείμενο της ρύθμισης. Ο ενωσιακός νομοθέτης δεν απέβλεψε στη γενικευμένη εισαγωγή αδικοπρακτικών κανόνων αλλά στην εντοπισμένη προσθήκη τέτοιων κανόνων για την αποτελεσματική εφαρμογή άλλων ουσιαστικών κανόνων στη βασική ύλη που επιχείρησε να ρυθμίσει.

Η αποσπασματικότητα (κατά τομείς) αυτών των νομοθετημένων ενοχών συναρτάται και με τη διαφοροποίηση της δομής και της λειτουργίας τους. Ορισμένοι από τους εν λόγω κανόνες εισάγουν γνήσια αδικοπρακτική ενοχή, ιδρυτική εξωσυμβατικής ευθύνης, ενώ άλλοι επιλύουν παρεμπιπτόντως κυρίως ορολογικά ζητήματα ή αρκούνται απλώς σε διαδικαστικό συντονισμό των εθνικών συστημάτων της ευθύνης σε υποθέσεις με διασυνοριακή φύση. Ακόμη όμως και οι κανόνες εκείνοι, οι οποίοι, σύμφωνα με τη διάρθρωση και το περιεχόμενό τους ιδρύουν γνήσια αδικοπρακτική ενοχή, δεν επιτρέπουν, όπως ρητά επισημαίνεται³²⁶ με αναφορά στη

αποδεικνύεται ότι η παραβίαση προέκυψε ως αποτέλεσμα «γνησίως συγγνωστού σφάλματος» του φορέα της: «Η Επιτροπή θεωρεί ότι δεν υπάρχει λόγος να απαλλάσσονται από την ευθύνη τους όσοι διαπράττουν παραβάσεις με την αιτιολογία ότι δεν υπάρχει υπαιτιότητα, εκτός από τις περιπτώσεις συγγνωστού σφάλματος του εναγόμενου. Συνεπώς, η Επιτροπή προτείνει ένα μέτρο προκειμένου να καταστεί σαφές, για τα κράτη μέλη που απαιτούν απόδειξη της υπαιτιότητας, ότι:

- όταν το θύμα έχει αποδείξει παραβίαση του άρθρου 81 ή 82, ο δράστης της παραβίασης πρέπει να είναι υπεύθυνος για τις ζημιές που έχουν προκληθεί εκτός εάν αποδείξει ότι η παραβίαση ήταν αποτέλεσμα γνησίως συγγνωστού σφάλματος

- ένα σφάλμα θεωρείται συγγνωστό εάν ένα λογικό άτομο που επιδεικνύει υψηλό βαθμό επιμέλειας δεν θα αντιλαμβανόταν ότι η επίμαχη συμπεριφορά περιόριζε τον ανταγωνισμό».

Αλλά και η ζημία, ως κατ' ιδίαν θεμελιωτικό στοιχείο της ενοχής, έτυχε ομοίως αναλυτικής επεξεργασίας, εντελώς προσαρμοσμένης στις ιδιομορφίες της ρυθμιζόμενης ύλης. Ειδικότερα, η Επιτροπή, επικαλούμενη τη νομολογία του Δικαστηρίου (βλ. συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-295–298/04, Manfredi, [2006] Συλλ. I-6619, σημεία 95-97) πιστοποίησε ότι «το δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης εκτείνεται όχι μόνο στην πραγματική ζημία που οφείλεται στην αντιανταγωνιστική αύξηση της τιμής, αλλά και στο διαφυγόν κέρδος λόγω οποιασδήποτε μείωσης των πωλήσεων και περιλαμβάνει δικαίωμα σε τόκους». Περαιτέρω, αφού υπέμνησε την πολυπλοκότητα του υπολογισμού της ζημίας κατά τη θεωρία της σύγκρισης της περιουσιακής κατάστασης, διευκρίνισε ότι η επίκληση της περαιτέρω μετακύλισης της αύξησης της τιμής στον καταναλωτή είναι νόμιμος αμυντικός ισχυρισμός του φερόμενου ως ζημιωθέντος-αποδέκτη της παράνομης συμπεριφοράς.

iv. Με την Οδηγία 2009/138/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Νοεμβρίου 2009, σχετικά με την ανάληψη και την άσκηση δραστηριοτήτων ασφάλισης και αντασφάλισης (*Φερεγγυότητα II*), αναδιατυπώθηκαν οι κανόνες εκείνοι που ρυθμίζουν την ανάληψη και την άσκηση των μη μισθωτών δραστηριοτήτων πρωτασφαλίσεως και αντασφαλίσεως, την εποπτεία ασφαλιστικών και αντασφαλιστικών ομίλων και την εξυγίανση και την εκκαθάριση των επιχειρήσεων πρωτασφάλισης (άρθρο 1 της Οδηγίας). Και είναι μιν προφανές ότι η Οδηγία δεν αποσκοπεί στην εναρμόνιση των ουσιαστικών κανόνων αναφορικά με την αδικοπρακτική διάσταση του πραγματικού γεγονότος που συνιστά τον ασφαλιζόμενο κίνδυνο, πλην όμως παρέχονται χρήσιμα ορολογικά εργαλεία για την προαγωγή της νομικής συναντίληψης αναφορικά με την εν γένει δομή της εξωσυμβατικής ενοχής. (βλ. ενδεικτικά Παράρτημα I της Οδηγίας για την κατηγοριοποίηση της ασφαλιζόμενης αστικής ευθύνης).

v. Με την Οδηγία 2004/80/EK του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, για την αποζημίωση των θυμάτων εγκληματικών πράξεων, εναρμονίζεται κατά κύριο λόγο το διαδικαστικό καθεστώς υποβολής και εξέτασης των σχετικών αιτήσεων, στο μέτρο που το ζημιόγνο γεγονός εμφανίζει διασυνοριακό χαρακτήρα, παρά το ίδιο το ουσιαστικό περιεχόμενο του αποζημιωτικού κανόνα. Πράγματι, η Οδηγία παραπέμπει για την ουσιαστική αξιολόγηση του αιτήματος στις εθνικές έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών (άρθρο 12 της Οδηγίας), πάντοτε υπό την επιφύλαξη της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας των οικείων συστημάτων της εξωσυμβατικής ευθύνης.

³²⁶ Το Προοίμιο της Οδηγίας 85/374/ΕΟΚ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «... λόγω των νομικών παραδόσεων των περισσότερων κρατών μελών, δεν θα ήταν σκόπιμο να καθοριστεί ένα ανώτατο οικονομικό όριο ευθύνης άνευ πταίσματος του παραγωγού· ότι, εφόσον όμως οι παραδόσεις αυτές διαφέρουν μεταξύ τους, φαίνεται δυνατό να επιτραπεί

διαφορετικότητα των νομικών παραδόσεων των Κρατών-Μελών της Ε.Ε., την καθολική νομοθετική εναρμόνιση της αδικοπρακτικής αξίωσης.

Οι τιθέμενοι σε τέτοιου είδους περιπτώσεις κανόνες δικαίου λειτουργούν, κατά το συνήθως συμβαίνουν, απλώς ως εγγυήσεις ελάχιστης προστασίας του προστατευόμενου δι' αυτών έννομου αγαθού³²⁷. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι όλες οι ρυθμίσεις αυτής της κατηγορίας διέπονται από την αρχή της διαδικαστικής αυτονομίας των Κρατών-Μελών³²⁸.

Ανεξαρτήτως όμως από τις παραπάνω επισημάνσεις, είναι χρήσιμο να αναδειχθούν κάποια σημεία ουσιαστικής σύγκλισης των παραπάνω αποσπασματικών (κατά τομείς) ρυθμίσεων, ως θεσπισμένων κανόνων αδικοπρακτικής ευθύνης του παράγωγου ενωσιακού δικαίου.

Στο πλαίσιο αυτό, μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι όλες οι παραπάνω ρυθμίσεις απηχούν μια ευρεία τάση «αντικειμενικοποίησης» της ευθύνης, δηλαδή απεξάρτησής της από τη συνδρομή του στοιχείου της υπαιτιότητας ή, έστω, καθιέρωσης νόθου αντικειμενικής ευθύνης με αντιστροφή του βάρους απόδειξης ως προς το πταίσμα του ζημιούντος. Άλλοτε πρόκειται για ευθεία ή έμμεση εφαρμογή κρίσιμων αξιολογήσεων για τη θεμελίωση ευθύνης από διακινδύνευση, όπως στην περίπτωση του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων ή της ευθύνης από την παραβίαση διατάξεων για την προστασία του περιβάλλοντος. Στις περιπτώσεις αυτές, η ευθύνη φαίνεται πράγματι να θεμελιώνεται με μόνη την ένταξη της πηγής κινδύνου ή της κινδυνώδους δραστηριότητας στη σφαίρα επιρροής του ευθυνόμενου προσώπου. Άλλοτε πάλι, η «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης λειτουργεί ως μέτρο αύξησης της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, η οποία και επιτυγχάνεται με την κάμψη ή την αντιστροφή του βάρους απόδειξης της υπαιτιότητας που καθιερώνει το εθνικό δίκαιο, όπως στην περίπτωση της ευθύνης από την παραβίαση της αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας. Διαπιστώνεται επίσης συχνά η ίδια ratio για την επιλογή αντικειμενικοποιημένης ευθύνης, που ισχύει και σε εθνικές νομοθεσίες για την αστική ευθύνη του Δημοσίου, όπως στην περίπτωση της αποζημίωσης θυμάτων εγκληματικών ενεργειών. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η εξωσυμβατική ευθύνη νοείται κατεξοχήν ως μηχανισμός που έχει θεσπιστεί, έστω αποσπασματικά, με αναγωγή σε ουσιαστικά αξιολογικά κριτήρια για την πρακτική αντιμετώπιση υπαρκτών στη συναλλακτική ζωή ζητημάτων.

σε ένα κράτος μέλος να παρεκκλίνει από την αρχή της απεριόριστης ευθύνης, προβλέποντας ένα όριο συνολικής ευθύνης του παραγωγού για το θάνατο ή τις σωματικές βλάβες που προκαλούνται από αντικείμενα πανομοιότυπα και με το ίδιο ελάττωμα, υπό την προϋπόθεση ότι το όριο αυτό θα είναι αρκετά υψηλό, ώστε να διασφαλίζεται η επαρκής προστασία των καταναλωτών και η ορθή λειτουργία της κοινής αγοράς· ότι η εναρμόνιση ως αποτέλεσμα της παρούσας οδηγίας δεν είναι δυνατόν, στην παρούσα φάση, να είναι καθολική, αλλά ανοίγει απλώς το δρόμο προς μια γενικότερη εναρμόνιση· ότι θα πρέπει, συνεπώς, να υποβάλλονται από την Επιτροπή στο Συμβούλιο σε τακτικά διαστήματα εκθέσεις περί της εφαρμογής της οδηγίας, συνοδευόμενες, ενδεχομένως, από κατάλληλες προτάσεις...».

³²⁷ Βλ. Άρθρο 13 της Οδηγίας 2004/35/EK και 17 της Οδηγίας 2004/80/EK.

³²⁸ Βλ. Άρθρο 8 της Οδηγίας 85/374/ΕΟΚ και Άρθρο 12 της Οδηγίας 2004/80/EK.

Δεύτερη παρατήρηση είναι ο εντοπισμός ενός πλήθους νομοθετικών ορισμών για τις επιμέρους προϋποθέσεις της εξωσυμβατικής ευθύνης, με σταθερή αφετηρία αυτήν της ζημίας. Η νομοθετική αυτή επιλογή δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ανάγκη να αμβλυνθεί η εθνική διαφορετικότητα σε επίπεδο τόσο ουσίας όσο και ορολογίας, και η οποία επιτάσσει να δημιουργηθούν νέες ενωσιακές «κατηγορίες» για την ομοιόμορφη προσέγγιση ομοειδών πραγματικών και την πραγμάτωση της σύγκλισης των εθνικών δικαίων με αναγωγή και στην ερμηνευτική λειτουργία της νομολογίας του Δικαστηρίου³²⁹. Και στο πλαίσιο αυτό, όπως ήδη εκτέθηκε, η συνδυαστική προσφυγή σε γενική διάταξη και περιπτωσιολογική ρύθμιση παρέχει αυξημένη ερμηνευτική ασφάλεια.

B.1.2.2 Το ενωσιακό κεκτημένο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αδικοπραξίας (Κανονισμός 864/2007)

Πηγή της ενοποίησης του ευρωπαϊκού ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αδικοπραξίας είναι ο Κανονισμός 864/2007 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου για το εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές ενοχές («Ρώμη II»). Η εναρμόνιση σε επίπεδο ιδιωτικού διεθνούς δικαίου αποτελεί ταυτόχρονα και ένδειξη για το ότι δεν έχουν ακόμη ωριμάσει οι συνθήκες για μια ουσιαστικού δικαίου ενοποίηση και στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης. Αν πράγματι συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις μιας τέτοιας ουσιαστικής ενοποίησης, θα παρείκε η ενοποίηση των κανόνων σύγκρουσης. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παροραθεί και η συμβολή του Κανονισμού στο όλο κεκτημένο. Ειδικότερα:

α. Ως προς τη δογματική αντίληψη (κατάταξη) της αδικοπραξίας και την εννοιολογική «αυτοτέλεια» της εξωσυμβατικής ενοχής: Ο Κανονισμός υιοθετεί τη σαφή δογματική θέση που τοποθετεί την ενοχή από αδικοπραξία στον πυρήνα του δικαίου της εξωσυμβατικής ενοχής, χωρίς ωστόσο να ταυτίζει τις δύο έννοιες³³⁰. Πράγματι, το άρθρο 2³³¹, με τίτλο «*Εξωσυμβατικές Ενοχές*», αναφέρεται σε ενοχές εξ αδικοπραξίας, αδικαιολογήτου πλουτισμού, διοίκησης αλλοτρίων και

³²⁹ C-203/99, *Henning Veedfald*, όπου και ερμηνεύεται, μάλλον αμφίσημα, η προϋπόθεση της ζημίας στο πλαίσιο του Αρθρου 9 της Οδηγίας 85/374/ΕΟΚ.

³³⁰ Ενδεικτικό και το σημείο 29 του Προοιμίου του Κανονισμού, σύμφωνα με το οποίο: «Θα πρέπει να προβλεφθούν ειδικοί κανόνες όταν η ζημία προκαλείται από πράξη ή κατάσταση που δεν συνιστά αδικοπραξία, όπως ο αδικαιολογήτος πλουτισμός, η διοίκηση αλλοτρίων και η ευθύνη κατά τις διαπραγματεύσεις (*culpa in contrahendo*)».

³³¹ «1. Για τους σκοπούς του παρόντος κανονισμού, η έννοια της ζημίας περιλαμβάνει όλες τις συνέπειες των αδικοπραξιών, του αδικαιολογήτου πλουτισμού, της διοίκησης αλλοτρίων ή της ευθύνης κατά τις διαπραγματεύσεις (*culpa in contrahendo*)».

2. Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται επίσης σε εξωσυμβατικές ενοχές που ενδέχεται να προκύψουν.

3. Τυχόν αναφορά στο πλαίσιο του παρόντος κανονισμού σε:

α) ζημιόγνο γεγονός, περιλαμβάνει τα ζημιόγνα γεγονότα τα οποία ενδέχεται να επέλθουν· και

β) ζημία, περιλαμβάνει τις ζημίες οι οποίες ενδέχεται να επέλθουν».

ευθύνης από διαπραγματεύσεις (*culpa in contrahendo*). Ωστόσο, το ποσοτικό και ποιοτικό προβάδισμα της αδικοπραξίας στην όλη ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης διαφαίνεται από τη νομοτεχνική αφιέρωση του Κεφαλαίου II (άρθρα 4-9) ειδικά στην ύλη της αδικοπραξίας, τη στιγμή που το Κεφάλαιο III (άρθρα 10-13) αρκεί για τη ρύθμιση όλων των υπόλοιπων εξωσυμβατικών ενοχών. Η διάρθρωση αυτή, σε κάθε περίπτωση, οικοδομείται πάνω στη βάση της αυτοτελούς οριοθέτησης της έννοιας της «εξωσυμβατικής ενοχής». Το σημείο 11 του Προοιμίου³³² του Κανονισμού, με δεδομένη τη διαφορετική κατανόηση της έννοιας στα δίκαια των Κρατών-Μελών, καθιερώνει τον αυτοτελή ορισμό της, προφανώς με βάση το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού.

β. *Ως προς τις προϋποθέσεις της αδικοπραξίας:* Η συμβολή του Κανονισμού στη διάγνωση των προϋποθέσεων θεμελίωσης της αδικοπρακτικής ευθύνης είναι περιορισμένη. Αυτό είναι μάλλον σαφής ένδειξη για το ότι η εργασία αυτή καταλείπεται αποκλειστικά στο ουσιαστικό εκείνο εθνικό δίκαιο που θα προκριθεί ως εφαρμοστέο. Στο πλαίσιο αυτό, ο έντονος «ζημιοκεντρικός» χαρακτήρας της ρύθμισης ενδεικνύει μεν ότι η ζημία αποτελεί την αφετηριακή, θεμελιακή προϋπόθεση της αξίωσης, αλλά δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση για να αντληθούν συμπεράσματα ως προς το ειδικότερο περιεχόμενό της. Και αυτό, γιατί η αναφορά της συνδέεται με την ιδιωτικού διεθνούς δικαίου επιλογή του τόπου επέλευσής της ως βασικού συνδέσμου της διαφοράς με ορισμένη έννομη τάξη, χωρίς την οποιαδήποτε άλλη αξιολόγηση ουσιαστικού δικαίου.

Εξάλλου, ακόμη κι αν οι επίμαχες ρυθμίσεις θεσπίζουν κανόνες σύγκρουσης, αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο Κανονισμός υιοθετεί την επιλογή του συνδυασμού γενικής διάταξης (αρ.4) και περιπτωσιολογικής ρύθμισης (αρ.5-8).

γ. *Ως προς το πεδίο εφαρμογής:* Τέλος, είναι ενδιαφέρον να τονιστεί ότι ο Κανονισμός εξαιρεί ρητά από το πεδίο εφαρμογής του τις αδικοπρακτικές «κάθετες» σχέσεις, αυτές δηλαδή που δημιουργούνται από πράξεις ή παραλείψεις του Κράτους κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας³³³. Η μέριμνα του ενωσιακού νομοθέτη να προβεί στο ρητό αυτόν περιορισμό δικαιολογεί την εύλογη πεποίθηση ότι και οι «κάθετες» σχέσεις, αυτές δηλαδή που αναπτύσσονται μεταξύ Κράτους και ιδιωτών, μετέχουν του όποιου «αδικοπρακτικού κεκτημένου» του ευρωπαϊκού χώρου. Αν η αντίληψη της ευρωπαϊκής νομικής παράδοσης εξαιρούσε τις σχέσεις αυτές από την κατανόηση της έννοιας της αδικοπραξίας ή, γενικότερα, της εξωσυμβατικής

³³² «Η έννοια της εξωσυμβατικής ενοχής ποικίλλει ανάλογα στα κράτη μέλη. Επομένως, για τους σκοπούς του παρόντος κανονισμού οι εξωσυμβατικές ενοχές θα πρέπει να νοηθούν ως αυτοτελής έννοια. Οι κανόνες σύγκρουσης νόμων που θεσπίζει ο παρών κανονισμός διέπουν επίσης και τις εξωσυμβατικές ενοχές από αντικειμενική ευθύνη».

³³³ Άρθρο 1 παρ.1 εδ.β': «Δεν εφαρμόζεται, ιδίως, σε φορολογικές, τελωνειακές ή διοικητικές υποθέσεις ούτε στην ευθύνη του κράτους για πράξεις ή παραλείψεις κατά την άσκηση κρατικής εξουσίας (*«acta iure imperii»*)».

ευθύνης, δεν θα ήταν αναγκαία η πρόνοια της ρητής γραμματικής εξαίρεσης. Η εξαίρεση αυτή αποτελεί έτσι επιβεβαίωση ότι η «αδικοπρακτική» ενοχή νοείται και σε σχέσεις που ενέχουν το στοιχείο της άσκησης δημόσιας εξουσίας. Η σημασία της εξαίρεσης αυτής, που επαναλαμβάνει τη σχετική εξαίρεση των «κωδικοποιητικών» εγγειωμάτων, είναι σημαντική και θα αξιολογηθεί παρακάτω (υπό Β.2) κατά τη μελέτη της αλληλεπίδρασης με το «κεκτημένο» του Δικαστηρίου.

B.1.3 «Νομολογιακές βάσεις»: Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και τα (νομολογιακά) fora της διεθνούς κοινότητας

Στο κεκτημένο συμβάλλουν και δύο ακόμη νομολογιακές πηγές: το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως δικαιοδοτικός μηχανισμός της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Β.1.3.1.) και το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης (της Χάγης) ως ερμηνευτικό forum του συστήματος της διεθνούς ευθύνης Κρατών που καθιερώνουν τα οικεία Άρθρα της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του Ο.Η.Ε. (Β.1.3.2). Μολονότι δραστικά περιορισμένη σε σχέση με αυτή του Δικαστηρίου, η συμβολή τους παρέχει χρήσιμο υλικό στη συνολική οριοθέτηση του κεκτημένου.

B.1.3.1. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)

Δεν είναι ασφαλώς ο κατάλληλος τόπος για να αποτιμηθεί η πολυεπίπεδη συμβολή της ΕΣΔΑ και του ΕΔΔΑ στην ευρωπαϊκή δικαιοταξία και στην ερμηνευτική διάπλαση της εμβέλειας των προστατευόμενων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Όταν τίθεται θέμα πλήρωσης της προϋπόθεσης του παρανόμου στην εθνική νομική βάση της αδικοπρακτικής αξίωσης, αυτή η ερμηνευτική συμβολή από το πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι μείζονος σημασίας για τη νοηματοδότηση των προστατευτικών και προστατευτέων αξιολογήσεων, με τρόπο αντίστοιχο προς τη σχετική διάπλαση στην οποία έχει προβεί το Δικαστήριο (πριν και μετά από την υιοθέτηση του ΧΘΔΕΕ)³³⁴. Το ΕΔΔΑ δημιουργεί έτσι ένα πολύτιμο ουσιαστικό και ερμηνευτικό κεκτημένο για την πλήρωση κανόνων αστικής ευθύνης (του Δημοσίου) των εθνικών συστημάτων με ειδικότερο πραγματικό από το πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ακόμη και την ερμηνευτική διάπλαση κανόνων της αστικής ευθύνης επί οριζόντιων σχέσεων, στις οποίες το νομολογιακά οριοθετημένο υπερνομοθετικό δικαίωμα τριτενεργεί εμμέσως³³⁵. Αυτή είναι μια

³³⁴ Βλ. ειδικότερα παραπάνω υπό Π.Δ και Π.Α.2.5. (ειδικά για την ερμηνευτική-αξιολογική πλήρωση του παρανόμου).

³³⁵ Για το ότι η ρυθμιστική αξία της ΕΣΔΑ γνωρίζει πολλαπλότητα θεωρητικής θεμελίωσης και δογματικής εμφάνισης και στις οριζόντιες σχέσεις-μολονότι αυτές δεν κρίνονται ευθέως ενώπιον του ΕΔΔΑ-βλ. ενδεικτικά Τ. BARKHUYSEN Τ. & Μ. VAN EMMERIK, *Constitutionalisation of Private Law: The European Convention of Human Rights Perspective* in Tom BARKHUYSEN & Siewert LINDENBERGH, *Constitutionalisation of Private Law*, Koninklijke Brill NV (2006), σελ. 43 επ. με σκέψεις για την άμεση και έμμεση τριτενέργεια και την απλή λειτουργία «κατευθυντήριων γραμμών» νομοθετικής λειτουργίας.

μορφή επίδρασης με βαρύτατη ερμηνευτική φόρτιση, που δεν μπορεί αγνοηθεί στη μελέτη μιας ύλης, όπως η αδικοπραξία, που παραδοσιακά θεωρείται εθνική.

Στην εδώ ανάπτυξη θα προταχθεί όμως μια συμβολή διαφορετικής—περισσότερο λειτουργικής—φύσης, που έγκειται στο εξής: Αν η ΕΣΔΑ εξεταστεί από τη σκοπιά των έννομων συνεπειών της, και ειδικότερα των ασφαλιστικών δικλείδων του ουσιαστικού περιεχομένου της, αβίαστα συνάγεται το συμπέρασμα ότι καθιερώνει ένα σύστημα ευθύνης των Κρατών-Μελών³³⁶, για την περίπτωση της παραβίασης των προστατευτικών της ρυθμίσεων, βασισμένο στο θεσμό της «δίκαιης ικανοποίησης» του Άρθρου 41³³⁷. Με άλλα λόγια, η παραβίαση κάθε επιμέρους προστατευτικής διάταξης μπορεί να αποτελέσει το πραγματικό κανόνα που ενεργοποιεί αυτή τη μορφή αστικής ευθύνης του Κράτους, ως φορέα της παραβίασης.

Πολύτιμη στην έρευνα της συνολικής διάρθρωσης του συστήματος της αδικοπρακτικής ευθύνης του ευρωπαϊκού χώρου είναι επομένως η συμβολή της νομολογίας του ΕΔΔΑ και στην κατανόηση της διάρθρωσης και της λειτουργίας –και όχι μόνο του προστατευόμενου έννομου αγαθού– της «αδικοπρακτικής αξίωσης».

Η κανονιστική επενέργεια του δικαίου της ΕΣΔΑ και της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ εμφανίζεται εντονότερη στο επίπεδο της συνήθους «κάθετης» σχέσης³³⁸, εκείνης δηλαδή που

---

³³⁶ Απολύτως ενδεικτικά Δ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Οι προϋποθέσεις για τη θεμελίωση αξίωσης ευθύνης του Κράτους και η έκταση της δικαστικής προστασίας στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Σ.Δ.Α.)*, ΕΔΔΔ 4/2008, σ. 867· Σ. ΚΤΙΣΤΑΚΗ, *Αστική ευθύνη του Κράτους στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Νομικό Βήμα (NoB) 2005, σ. 2003.

³³⁷ Δίκαιη ικανοποίηση - «Εάν το Δικαστήριο κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της, και αν το εσωτερικό δίκαιο του Υψηλού Συμβαλλόμενου Μέρους δεν επιτρέπει παρά μόνο ατελή εξάλειψη των συνεπειών της παραβίασης αυτής, το Δικαστήριο χορηγεί, εφόσον είναι αναγκαίο, στον παθόντα δίκαιη ικανοποίηση».

³³⁸ Θα μπορούσε, ωστόσο, να υποθέσει κανείς ότι ευθύνη μπορεί να ανακύψει και «δευτερογενώς», από την παραβίαση των θετικών υποχρεώσεων του συμβαλλόμενου Κράτους να εξασφαλίσει την εφαρμογή του ουσιαστικού περιεχομένου της ΕΣΔΑ και σε οριζόντιες σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, με έρεισμα την πάγια νομολογιακή θέση του ΕΔΔΑ ότι η παραβίαση μπορεί να προέρχεται και από εθνικό δικαστήριο κρίνον στον τελευταίο βαθμό (ΕΔΔΑ, *Dulaurs κατά Γαλλίας*, απόφαση της 21^{ης}.03.2000). Η θέση αυτή ενισχύεται πλέον και από ρητή νομολογιακή κατάφαση της υποχρέωσης των εθνικών δικαστηρίων να ερμηνεύουν και οριζόντιες σχέσεις υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ (βλ. *Pla et Puncernau κατά Ανδόρρας*, απόφαση της 13^{ης} Απριλίου 2004, ιδίως σκέψεις 46 και 60 επ., όπου κρίθηκε ότι ο όρος κωδικέλλου διαθήκης ερμηνεύθηκε κατά παραβίαση της αρχής της απαγόρευσης διάκρισης). Τίποτε επομένως δεν εμποδίζει τη γενίκευση της αναγνώρισης παραβιάσεων της ΕΣΔΑ από εσφαλμένη δικαστική κρίση τελευταίου βαθμού και στις οριζόντιες σχέσεις. Η λογική αυτή έχει ήδη επικρατήσει, όπως προεκτέθηκε, στο ενωσιακό δίκαιο, όπου παγίως πλέον κρίνεται ότι η εξωσυμβατική ευθύνη Κράτους-Μέλους μπορεί να στοιχειοθετηθεί από εσφαλμένη ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου σε οριζόντιες σχέσεις (C-173/03, *Traghetti del Mediterraneo SpA*).

«Δευτερογενείς» υπό την ευρεία έννοια (αντιδιαστέλλόμενες με την πρωτογενή κανονιστική επίδραση της ΕΣΔΑ στο ίδιο το περιεχόμενο των εθνικών δικαίων) είναι βέβαια όλες οι έννομες συνέπειες παραβίασης του πραγματικού της ΕΣΔΑ που ενεργοποιούν την αστική ευθύνη του συμβαλλόμενου Κράτους, δηλαδή και αυτές που επέρχονται από την παραβίαση της ΕΣΔΑ πρωτογενώς από το Κράτος σε γνήσια κάθετη σχέση. Ωστόσο, ο όρος χρησιμοποιείται εδώ με ειδικότερη στόχευση, και συγκεκριμένα για να περιγράψει τη θεμελίωση της ευθύνης από τη μεταγενέστερη διαδικαστική εμπλοκή του Κράτους σε μια οριζόντια βιοτική σχέση. Μια τέτοια παραβίαση θα μπορούσε να στοιχειοθετείται όταν τα εθνικά δικαστήρια που επιλαμβάνονται οριζόντιας σχέσης, η οποία άγεται ενώπιόν τους και καλεί σε έμμεση εφαρμογή την ΕΣΔΑ, παραλείπουν να την εφαρμόσουν ή δημιουργούν νέες παραβιάσεις (π.χ. από τα δικαιώματα στη δίκαιη δίκη). Με την άκαρπη εξάντληση των εσωτερικών (εθνικών) βαθμών δικαιοδοσίας, η

αποτελεί το κατεξοχήν αντικείμενο ρύθμισης της ΕΣΔΑ και έχει ως υποκείμενο το συμβαλλόμενο Κράτος, ως άμεσο αποδέκτη της ουσιαστικής ρύθμισής της. Στην περίπτωση αυτή το Κράτος παραβιάζει ευθέως κάποια διάταξη της ΕΣΔΑ ήδη από την αρχική έννομη σχέση με τον ιδιώτη και η παραβίαση αυτή συντηρείται και επιτείνεται κατά τη δικαστική κρίση της σχέσης στην εθνική έννομη τάξη. Η παγίωση της παραβίασης και, κατ' επέκτασιν, της ζημίας και μετά από την εξάντληση των εσωτερικών βαθμών δικαιοδοσίας, συνιστά έτσι προϋπόθεση για την παραγωγή ουσιαστικής νομολογίας από το ΕΔΔΑ³³⁹.

παραβίαση της ΕΣΔΑ «τρέπεται» από οριζόντια σε κάθετη σχέση, ακριβώς επειδή «παγιώθηκε» από τη δικαιοδοτική λειτουργία του συμβαλλόμενου Κράτους. Με άλλα λόγια, στο μέτρο που ενώπιον του ΕΔΔΑ άγονται μόνο σχέσεις για τις οποίες έχουν εξαντληθεί οι εθνικοί βαθμοί δικαιοδοσίας, η «κάθετη φύση» των σχέσεων αυτών εξασφαλίζεται, σε κάθε περίπτωση, από τη μεσολάβηση των εθνικών δικαιοδοτικών αρχών. Είναι, ωστόσο, ζήτημα κατά πόσον η αληθής ποιότητα των σχέσεων αυτών ήταν εξ αρχής κάθετη ή, αντιθέτως, πρόκειται για γνήσια οριζόντιες σχέσεις που «καθετοποιήθηκαν» δικονομικά και κατέστησαν έτσι και αυτές στη συνέχεια αντικείμενο κρίσης από τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Με βάση τα παραπάνω, η ειδική τυπολογία του «αστικού αδικήματος» με υλικό (ουσιαστικό) αντικείμενο της παρανομίας του χώρου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθιστά το Κράτος υπόχρεο αποζημίωσης σε δύο δυνητικές καταστάσεις:

Αφενός, στην περίπτωση της γνήσιας (κρατικής) αστικής ευθύνης στις ουσιαστικές κάθετες σχέσεις, οπότε και η προϋπάρχουσα παραβίαση της ΕΣΔΑ μόνο παγιώνεται ή επιτείνεται από την εθνική δικαστική κρίση. Για την ακρίβεια, οι κρατικές παραβιάσεις διαδέχονται εκεί η μία την άλλη, καθώς η πρωτογενής παραβίαση της ΕΣΔΑ από κρατικά όργανα δεν θεραπεύεται με μέσα της εθνικής έννομης τάξης και έτσι διαιωνίζεται. Στην περίπτωση αυτή θα πρόκειται κατ' ακριβολογία για διεύρυνση, επίταση-κατά χρόνο και έκταση-της αρχικής ζημίας με υπόχρεο σε αποζημίωση το ίδιο το Κράτος. Η σχέση δηλαδή είναι εξ αρχής κάθετη και τα δύο επίπεδα ευθύνης αντικατοπτρίζουν τη διαδοχή ουσίας και διαδικασίας στην εξέτασή της.

Αφετέρου, στην περίπτωση που η οριζόντια σχέση «καθετοποιείται» δικονομικά-διαδικαστικά, οπότε η κρατική Αρχή (κατά κανόνα δικαστική) επιλαμβάνεται οριζόντιας σχέσης, ιδρύοντας το πρώτον αυτή η ίδια την παραβίαση της ΕΣΔΑ από μέρους του συμβαλλόμενου Κράτους.

Πρόκειται επομένως για ένα ιδιόμορφο κανονιστικό πλαίσιο της αστικής ευθύνης του Κράτους σε δύο επίπεδα, ανάλογο με το στάδιο εμπλοκής του στην έννομη σχέση, σε βαθμό μάλιστα που να δικαιολογεί τις διαπιστώσεις περί «συνταγματοποίησης» του ιδιωτικού δικαίου (βλ. T. BARKHUYSEN T. & M. VAN EMMERIK, *ό.π.*). Και στις δύο όμως περιπτώσεις, δεδομένης, αφενός, της φύσης της ΕΣΔΑ ως πηγής του δημοσίου διεθνούς δικαίου απευθυντέας σε Κράτη αλλά και, αφετέρου, της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων ως ρητής διαδικαστικής προϋπόθεσης για την ουσιαστική διάγνωση της ευθύνης από το ΕΔΔΑ, η σχέση άγεται τελικά ενώπιον του ΕΔΔΑ τυπικά ως «κάθετη».

Αυτό που θα διαφοροποιείται-πολλές φορές σιωπηρά-είναι έτσι η πραγματική βάση του στοιχείου του παρανόμου για κάθε επιμέρους περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, στην πρωτογενή αστική ευθύνη του Κράτους, το παράνομο έγκειται στη συμπεριφορά-νομική ή υλική ενέργεια-του κρατικού οργάνου που παραβιάζει άμεσα τον προστατευτικό κανόνα της ΕΣΔΑ, δηλαδή πλήττει ευθέως προστατευόμενο έννομο αγαθό υπερνομοθετικής περιωπής. Το παράνομο αυτό επιτείνεται βέβαια από την απρόσφορη εξάντληση των εσωτερικών βαθμών δικαιοδοσίας. Αντίθετα, στην περίπτωση της ευθύνης εκ της δικαιοδοτικής λειτουργίας σε πρωτογενώς οριζόντια σχέση, η παρανομία που έγκειται στην προσβολή αυτού του προστατευόμενου έννομου αγαθού προέρχεται από ιδιώτη και δεν μπορεί να συντελέσει στη θεμελίωση κρατικής ευθύνης καθεαυτήν, δεδομένου ότι συνιστά γεγονός οριζόντιας σχέσης. Ωστόσο, η παρανομία που ιδρύει τη δευτερογενή κρατική ευθύνη έγκειται στην παραβίαση της υποχρέωσης άρσης της προσβολής, την οποία και υπέχουν τα κρατικά όργανα, δηλαδή στην παράλειψή τους να ανορθώσουν τη σχετική ζημία εκ της πρωτογενούς παραβίασης της ΕΣΔΑ στην οριζόντια σχέση, με αποτέλεσμα η πρωτογενής αυτή ζημία να επιτείνεται. Υπ' αυτήν την έννοια, η θεμελίωση κρατικής ευθύνης από πράξεις και παραλείψεις των οργάνων της δικαστικής εξουσίας αποκτά έτσι σαφή πρακτική εκδήλωση και σημασία.

³³⁹ Άρθρο 35 παρ.1: «Το Δικαστήριο δεν μπορεί να επιληφθεί προσφυγής παρά μόνο αφού εξαντληθούν τα εσωτερικά ένδικα μέσα, όπως αυτά νοούνται σύμφωνα με τις γενικώς παραδεδεγμένες αρχές του δικαίου και εντός προθεσμίας έξι (6) μηνών από της ημερομηνίας της τελεσιδικίας της εσωτερικής απόφασης».

Η διαχρονική προσέγγιση της νομολογίας του ΕΔΔΑ πείθει ότι αυτό έχει διαπλάσει το μηχανισμό της αποζημιωτικής ευθύνης του Κράτους πάνω στην κλασική δομή του σχήματος παρανομία-ζημία-αιτιώδης συνάφεια. Οι βασικοί άξονες που περιγράφουν τη διάρθρωση της αστικής ευθύνης από το ΕΔΔΑ μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

α. Η επικράτηση της γενικής διάταξης στο επίπεδο ίδρυσης της αστικής ευθύνης: Το Άρθρο 41 περί «δίκαιης ικανοποίησης», ενταγμένο συστηματικά στο νομικό πλαίσιο δευτερογενούς επιβολής της ΕΣΔΑ, με όλες τις διαδικαστικές δεσμεύσεις στις οποίες υπόκειται³⁴⁰, εξαρκείται «στην παραβίαση της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της». Και ναι μεν η ΕΣΔΑ έχει κατεξοχήν περιπτωσιολογική δομή ως προς τη διάρθρωση του συστήματος προστασίας που εισάγει, δεδομένου ότι εξαγγέλλει ονομαστικά και κατοχυρώνει εξατομικευμένα τα προστατευόμενα δικαιώματα, πλην όμως η κύρωση της αστικής ευθύνης εδράζεται στη «γενική διάταξη» του Άρθρου 41 και δεν περιέχεται στο κατ' ιδίαν πραγματικό των προστατευτικών διατάξεων. Με άλλα λόγια, η προεκτεθείσα παραπομπή της διάταξης στο όλο περιεχόμενο της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της για τη διάγνωση της παραβίασης ως ειδικότερης προϋπόθεσης του πραγματικού της «δίκαιης ικανοποίησης», λειτουργεί εν τοις πράγμασι ως ιδρυτική ενός παραπεμπτικού κανόνα δικαίου, ο οποίος και πρέπει να εφαρμοσθεί. Για την πλήρωση του πραγματικού του Άρθρου 41, πρέπει να εισφερθεί ως ουσιαστικό και διαδικαστικό προηγούμενο η παραβίαση άλλου κανόνα από την περιορισμένη δεξαμενή της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της.

β. Η «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης: Περαιτέρω, η διάταξη δεν κάνει την παραμικρή αναφορά στην ενδιάθετη στάση των φυσικών αυτουργών της παραβίασης του δικαίου της ΕΣΔΑ από τα κρατικά όργανα. Είναι πράγματι εμφανές ότι η δίκαιη ικανοποίηση του παθόντος είναι παντελώς ανεξαρτημένη από τη συνδρομή υπαιτιότητας των φυσικών αυτών προσώπων. Πρόκειται για μια επιλογή σταθερά τοποθετημένη στη θέση περί «αντικειμενικοποίησης» της ευθύνης του Δημοσίου, την οποία φαίνεται να υιοθετούν όλες οι πηγές του κεκτημένου που έχουν εξεταστεί μέχρι στιγμής.

γ. Η σύνθετη οριοθέτηση της ζημίας: Προαναφέρθηκε ότι η απαγγελία της δίκαιης ικανοποίησης εξαρτάται από την ανόρθωση της ζημίας που επιφυλάσσει στον παθόντα το εθνικό δίκαιο. Πράγματι, το Άρθρο 41 προϋποθέτει «ατελή εξάλειψη των συνεπειών» της παραβίασης με τα μέσα της εθνικής έννομης τάξης, δηλαδή μερική μόνον επανόρθωση (αποκατάσταση) της επελθούσας βλάβης με τα μέσα του εθνικού δικαίου. Αυτή η διαδικαστική διφυΐα μεταξύ ΕΔΔΑ και εθνικών

---

³⁴⁰ Γίνεται εδώ αναφορά στο πλαίσιο που καθιερώνει το ίδιο το γράμμα του Άρθρου 41, και συγκεκριμένα α) στην ατελή εξάλειψη των συνεπειών της παραβίασης από το εθνικό δίκαιο, β) στην επιφύλαξη της κρίσης του ΕΔΔΑ για την αναγκαιότητα χορήγησης της ικανοποίησης.

Δικαστηρίων αποβαίνει καθοριστική στη μελέτη της ειδικότερης προϋπόθεσης της ζημίας. Συγκεκριμένα:

Μολονότι φαινομενικά ορολογικής φύσης, είναι ουσιαστικά κρίσιμη η εξής παρατήρηση. Το Άρθρο 41 αναφέρεται σε «ικανοποίηση» και όχι σε «αποζημίωση» του παθόντος. Αυτό σημαίνει ότι ο θεσμός δεν κατατείνει ευθέως στην ανόρθωση επελθούσας βλάβης, δεδομένου ότι η ικανοποίηση δεν ταυτίζεται καθ' ύψος με την αποτίμηση της ζημίας. Αυτή η αναντιστοιχία φαίνεται μάλιστα να αφορά και στο μέρος εκείνο της βλάβης που δεν ανορθώνεται από το εθνικό δίκαιο. Μέγιστη απόδειξη για το ότι το σύστημα δεν είναι γνησίως αποκαταστατικό συνιστά το ότι η απαγγελία της ικανοποίησης τελεί υπό την πρόσθετη διαδικαστική προϋπόθεση της «αναγκαιότητας». Ποτέ όμως η αναγκαιότητα ή άλλες παρόμοιες αξιολογήσεις, αναγόμενες στη διακριτική ευχέρεια του κρίνοντος δικαστή, δεν θα μπορούσαν να αποτελούν στοιχεία ενός γνήσια αποζημιωτικού συστήματος. Η ΕΣΔΑ δεν καθιερώνει επομένως γνησίως αποζημιωτικό σύστημα ευθύνης.

Η θέση αυτή μοιάζει να συμβιβάζεται και με τη γενική ρευστότητα που υπάρχει στον προσδιορισμό του είδους και της έκτασης της ζημίας. Είναι άξιο επισήμανσης ότι σε κανένα σημείο της ΕΣΔΑ δεν παρέχονται κριτήρια αποτίμησης της νομικά αξιολογήσιμης ζημίας, ούτε και τίθενται εννοιολογικοί περιορισμοί και προσδιορισμοί της. Μόνη αναφορά είναι αυτή του Άρθρου 35 παρ.3 β'³⁴¹, το οποίο φαίνεται—υπό τις εκεί ειδικότερες προϋποθέσεις—να θέτει ως προϋπόθεση του παραδεκτού της προσφυγής τη σημαντικότητα της ζημίας που υπέστη ο παθών. Και πάλι όμως, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η σημασία αυτή έχει κατ' ανάγκην περιουσιακή διάσταση, δεδομένου ότι η διάταξη διατυπώνει ρητή επιφύλαξη στηριζόμενη στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό ενισχύει την άποψη ότι η ΕΣΔΑ αποδίδει έντονη αξιολογική βαρύτητα στη μη περιουσιακή βλάβη. Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε να λεχθεί ότι αναδεικνύεται μια άκρως διευρυμένη εννοιολογική κατανόηση της ζημίας, η οποία αμβλύνεται μόνον από την πρόσθετη διαδικαστική (του παραδεκτού της προσφυγής) προϋπόθεση της σημαντικότητας. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν κανόνα εξαίρεσης των *de minimis* περιπτώσεων βλάβης. Η αντίληψη αυτή, όπως προαναφέρθηκε, υπηρετεί ένα σύστημα «δίκαιης ικανοποίησης»,

---

³⁴¹ «Το Δικαστήριο κηρύσσει απαράδεκτη οποιαδήποτε ατομική προσφυγή που υποβάλλεται δυνάμει του άρθρου 34, όταν εκτιμά ότι:

(..)

β. ο προσφεύγων δεν έχει υποστεί σημαντική βλάβη, εκτός εάν ο σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αυτά ορίζονται από τη Σύμβαση και τα Πρωτοκολλά της, απαιτεί την εξέταση της προσφυγής επί της ουσίας και υπό την προϋπόθεση ότι δεν μπορεί να απορριφθεί για τον λόγο αυτό καμία υπόθεση η οποία δεν έχει εξεταστεί δεόντως από εσωτερικό δικαστήριο».

το οποίο δεν τελεί σε αναγκαία αντιστοιχία με την ποσοτική αποτίμηση της ζημίας, έστω αυτής που δεν ανορθώθηκε με μέσα του εθνικού δικαίου.

B.1.3.2. Τα (νομολογιακά) fora της διεθνούς κοινότητας

Στη διαμόρφωση του κεκτημένου δεν πρέπει να αγνοηθεί και η συμβολή των θεσμών εκείνων που υπερβαίνουν τον ευρωπαϊκό χώρο και τον κατανοούν ως επιμέρους γεωγραφικό τμήμα, υποσύνολο ή ειδικότερο κανονιστικό πεδίο σε σχέση με την όλη διεθνή κοινότητα, προς την οποία και απευθύνονται συνολικά. Δεν χωρεί ασφαλώς καμία αμφιβολία ότι η επέκταση του τοπικού πεδίου εφαρμογής των λύσεων αμβλύνει τη συμβολή τους στο κοινό κεκτημένο του ευρωπαϊκού χώρου. Όσο αυξάνεται η γεωγραφική έκταση εφαρμογής και το εύρος των νομικών παραδόσεων που αποτελούν τη δεξαμενή αλλά και τους αποδέκτες της όποιας ρύθμισης, τόσο μειώνεται η λειτουργία σύγκλισης για την ευρωπαϊκή ήπειρο. Αυτό όμως δεν την αναιρεί πλήρως. Η διεθνής κοινότητα δεν εμφανίζει κεκτημένο στο πεδίο των ουσιαστικών κανόνων της αδικοπρακτικής ευθύνης. Ο χώρος της αδικοπραξίας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ρύθμισης σε επίπεδο διεθνούς ιδιωτικού δικαίου³⁴², δηλαδή παραγωγής κανόνων με προορισμό την εφαρμογή τους στις εθνικές έννομες τάξεις. Το ιδιωτικό δίκαιο υποχωρεί μπροστά στις «δημοσιογενείς» διεθνείς υποχρεώσεις των κρατών ως υποκειμένων του διεθνούς δικαίου. Καμία από τις παραδοσιακές πηγές του διεθνούς δικαίου (σύμβαση ή έθιμο) δεν παρέχει πρωτογενή ερμηνευτικά ή ενοποιητικά εργαλεία για το ουσιαστικό δίκαιο της αδικοπρακτικής ευθύνης³⁴³. Αντιθέτως, είναι άξιον αναφοράς, από σκοπιά υποδειγματική και κανονιστική, το σύστημα της διεθνούς ευθύνης Κρατών για παραβίαση του διεθνούς δικαίου ως μηχανισμός δευτερογενούς επιβολής των επιταγών του. Πρόκειται για λειτουργία εφάμιλλη με το σύστημα της ευθύνης που υπηρετεί η νομολογία του Δικαστηρίου και του ΕΔΔΑ. Πάντοτε υπό το πρίσμα των επιφυλάξεων που διατυπώθηκαν παραπάνω για την έκταση της συμβολής, αξίζει να εξεταστεί επιγραμματικά και το σύστημα αυτό, καθώς ενδεικνύει μια κοινότητα αντίληψης των εμπλεκόμενων υποκειμένων του διεθνούς δικαίου αναφορικά με κρίσιμα δομικά και συστημικά στοιχεία της «αδικοπρακτικής ενοχής».

Βασικότερη πηγή της σχετικής ύλης είναι τα Άρθρα για την Ευθύνη Κρατών από Διεθνώς Παράνομες Πράξεις³⁴⁴ που εξέδωσε η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών το 2001, όπως το Έργο αυτό ερμηνεύεται αυθεντικά και εξελικτικά από το Διεθνές Δικαστήριο. Το περιεχόμενό του είναι άλλωστε πρωτίστως κωδικοποιητικό της μέχρι τότε

³⁴² Και όχι ιδιωτικού διεθνούς δικαίου.

³⁴³ Οι εργασίες της UNIDROIT δεν εμφανίζουν παραγωγή στην ύλη της εξωσυμβατικής ευθύνης, τουλάχιστον ανάλογη με αυτή στην ύλη του δικαίου των συμβάσεων.

³⁴⁴ Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001, όπως υιοθετήθηκαν από το Ψήφισμα (Resolution) της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε. της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2001.

νομολογιακής παραγωγής. Εδώ απασχολεί κυρίως η διάρθρωση της διεθνούς ευθύνης, χωρίς αναφορά σε ειδικά ζητήματα που άπτονται της διεθνούς πρακτικής, στο βαθμό μάλιστα που στερούνται αξίας για τη μελέτη του μηχανισμού της ευθύνης αυτής.

Το Έργο της Επιτροπής εκκινεί με την εξαντλητική ρύθμιση της διεθνούς παρανομίας (wrongfulness) ως βασικού συστατικού-προϋπόθεσης της ευθύνης (responsibility). Καταστρώνει μάλιστα το μηχανισμό της τελευταίας (δηλαδή της ευθύνης) με τρόπο μάλλον παρεμπόμπτο, ως παρακολούθημα δηλαδή της επιμέρους θεμελιωτικής προϋπόθεσής της (δηλαδή της παρανομίας)³⁴⁵. Πρόκειται αναμφίβολα για μια νομοτεχνική επιλογή που μετατοπίζει το κέντρο βάρους στο νόμιμο λόγο ευθύνης και υποβαθμίζει την—αυξημένη στο ιδιωτικό δίκαιο—σημασία των λοιπών θεμελιωτικών προϋποθέσεων. Η κατεύθυνση αυτή εξαγγέλλεται ήδη από το Άρθρο 1³⁴⁶, όπου διακηρύσσεται εν είδει γενικής αρχής ότι η παρανομία επισύρει τη διεθνή ευθύνη του Κράτους. Η έννοια της διεθνούς παρανομίας αναλύεται με τη σειρά της σε δύο θεμελιωτικά στοιχεία (Άρθρο 2)³⁴⁷: α) τον καταλογισμό της πράξης στο Κράτος και, β) την παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης του Κράτους ως απόρροια της πράξης. Πρόκειται, τηρουμένων των αναλογιών, για μια «γενική διάταξη παρανομίας» που εξειδικεύεται από μια αναλυτική και προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες της διεθνούς έννομης τάξης περιπτωσιολογία³⁴⁸ στο μεγαλύτερο μέρος του Έργου. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι, όπως προεκτέθηκε, η διεθνής ευθύνη ως συνολική έννομη κατάσταση ρυθμίζεται μόλις στο Δεύτερο Μέρος του Έργου, και μόνον αφού έχει προηγηθεί η εξαντλητική ρύθμιση της παρανομίας. Η ευθύνη νοείται δηλαδή περισσότερο ως έννομη συνέπεια της παρανομίας, παρά ως αυτοτελής μηχανισμός που την περιλαμβάνει ως επιμέρους θεμελιωτική προϋπόθεση. Αυτό βέβαια δεν φθάνει μέχρι το σημείο ταύτισης μεταξύ παρανομίας και ευθύνης. Είναι, ωστόσο, αξιομνημόνευτο ότι οι λοιπές προϋποθέσεις της διεθνούς ευθύνης διατυπώνονται παρεμπιπτόντως, και μάλιστα καταληκτικά, κατά την περιγραφή της βασικής έννομης συνέπειάς της, δηλαδή της υποχρέωσης ανόρθωσης. Μόλις το Άρθρο 31³⁴⁹ είναι εκείνο που εξαγγέλλει τη

---

³⁴⁵ Μόλις στο Part Two, Chapter I (Άρθρα 28 επ.).

³⁴⁶ “*Responsibility of a State for its internationally wrongful acts*

Every internationally wrongful act of a State entails the international responsibility of that State”.

³⁴⁷ “*Elements of an internationally wrongful act of a State*

There is an internationally wrongful act of a State when conduct consisting of an action or omission: (a) is attributable to the State under international law; and (b) constitutes a breach of an international obligation of the State”.

³⁴⁸ Βλ. άρθρα 4-11 για τον καταλογισμό, άρθρα 12-15 για την παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης και άρθρα 16-19 σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά άλλου Κράτους.

³⁴⁹ “*Reparation*

1. The responsible State is under an obligation to make full reparation for the injury caused by the internationally wrongful act. 2. Injury includes any damage, whether material or moral, caused by the internationally wrongful act of a State”.

ζημία και τον αιτιώδη σύνδεσμο αυτής με την παρανομία ως θεμελιωτικές προϋποθέσεις της διεθνούς ευθύνης. Φαίνεται, ωστόσο, ότι αυτό εντάσσεται σε μια γενικότερη λογική του Έργου, σύμφωνα με την οποία αυτό κατανοεί την ευθύνη και ελλείπει ζημίας, εισάγοντας αυτοτελείς υποχρεώσεις άρσης της παρανομίας και παράλειψης της στο μέλλον³⁵⁰, χωρίς οι υποχρεώσεις αυτές να συνδέονται με τη διάγνωση εμφανούς βλάβης. Αυτό το ρήγμα στην αρχετυπική σύνδεση της ευθύνης με την έννοια της ζημίας, που αναπόδραστα αποδυναμώνει και την πρακτική αξία της αιτιώδους συνάφειας, μπορεί να κατανοηθεί μόνο υπό το πρίσμα της ιδιάζουσας διεθνούς φύσης της ευθύνης, και συγκεκριμένα, από το γεγονός ότι πεδίο εφαρμογής των σχετικών ρυθμίσεων είναι κατ' αποκλειστικότητα οι σχέσεις φορέων κυριαρχίας³⁵¹. Είναι έτσι ακριβές ότι μόνη η παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης σε αυτό το επίπεδο γεννά την ανάγκη άρσης της, ακόμη κι αν δεν έχει προκληθεί αποτιμητή ζημία. Το περιβάλλον δράσης των υποκειμένων του διεθνούς δικαίου εμφανίζεται δηλαδή περισσότερο δεκτικό σε προληπτική προστασία από ότι οι οριζόντιες σχέσεις ιδιωτών. Η εξήγηση γι' αυτό πηγάζει από τη διαφορετική ποιότητα των πληττόμενων και—κατ' επέκτασιν προστατευόμενων από το σύστημα της ευθύνης—έννομων συμφερόντων. Και αυτό, γιατί η συντελεσμένη ή η επαπειλούμενη ζημία Κράτους ταυτίζεται με προσβολή δημόσιου και όχι ιδιωτικού συμφέροντος. Το δημόσιο συμφέρον, ωστόσο, αναγόμενο στον πυρήνα της κρατικής κυριαρχίας, χρήζει προστασίας και προτού η προσβολή του λάβει τη μορφή αποτιμητής ζημίας. Πρέπει, επομένως, το άρθρο 30 να ερμηνευθεί ως γενικός μηχανισμός πρόληψης της επαπειλούμενης ζημίας λόγω διαγνωσθείσας παρανομίας. Αυτή η ευρεία κατανόηση της ευθύνης και ελλείπει ζημίας βρίσκει τελικά αντανάκλαση και στον ευρύτατο ορισμό της ζημίας, ο οποίος επιτρέπει τη θεμελίωσή της και στην περίπτωση της βλάβης συμφερόντων χωρίς υλική διάσταση. Η ρητή καθιέρωση μιας «δημόσιας ηθικής βλάβης» ως

Ειδικά η αιτιότητα κινδυνεύει να μεταπέσει από νομική προϋπόθεση σε απλή συντακτική-γραμματική αναφορά. Για την ανόρθωση της διαγνωσθείσας βλάβης βλ. Part Two (Chapter II) με διαδοχική κλιμακωτή (με επικουρικότητα) πρόβλεψη μεταξύ της υποχρέωσης επαναφοράς στην προτέρα κατάσταση (*restitution*), αποζημίωσης (*compensation*) και ικανοποίησης (*satisfaction*). Κάθε επόμενη μορφή *reparation* ενεργοποιείται όταν δεν επέρχεται ανόρθωση από τις προηγούμενες. Πρόκειται αναμφίβολα για μηχανισμό-«δάνειο», κατά την ορολογία αλλά και το περιεχόμενο της αποκατάστασης, από το ιδιωτικό δίκαιο.

³⁵⁰ Άρθρο 30: “*Cessation and non-repetition*”

The State responsible for the internationally wrongful act is under an obligation: (a) To cease that act, if it is continuing; (b) To offer appropriate assurances and guarantees of non-repetition, if circumstances so require”.

Η διατύπωση δεν μπορεί παρά να ενισχύει τη ρευστότητα των συμπερασμάτων. Γιατί πράγματι, γίνεται μεν αναφορά σε «ευθυνόμενο» Κράτος (*responsible for...*), αλλά το λεκτικό συνοψίζεται στο ότι απλώς προσάπτεται στο Κράτος αυτό η διεθνώς παράνομη πράξη (... *for the internationally wrongful act*). Αντιθέτως, τα υπόλοιπα στοιχεία του μηχανισμού της ευθύνης εξαγγέλλονται στο επόμενο Άρθρο (31). Είναι, επομένως, απολύτως υποστηρίξιμο το συμπέρασμα ότι οι υποχρεώσεις αυτές καθιερώνονται και ελλείπει ζημία, με μόνη δηλαδή τη διάγνωση της παρανομίας. Η υποχρέωση ανόρθωσης της ζημίας (με οποιαδήποτε από τις εκεί οριζόμενες μορφές) καθιερώνεται τελικά στο Άρθρο 32, δηλαδή μετά την εξαγγελία της ζημίας (έστω και κατά την ευρεία έννοιά της) ως επιμέρους προϋπόθεσης.

³⁵¹ Βλ. άρθρο 42 για τους δικαιούχους της *reparation*, όπου δεν γίνεται καμία αναφορά σε ιδιώτες.

ιδιαίτερης μορφής «διεθνούς ζημίας»³⁵² σχετικοποιεί έτσι τη νομική ερμηνεία και εισάγει αξιολογήσεις πολιτικής φύσης στη στοιχειοθέτηση της διεθνούς ευθύνης. Αυτό είναι βέβαια φυσιολογικό για ένα πραγματικό και νομικό πλαίσιο που διέπεται κατεξοχήν από την αρχή της κυριαρχικής ερμηνείας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Ανάλογη, αν όχι μεγαλύτερη, ρευστότητα επικρατεί και στη ρύθμιση της αιτιότητας. Πέραν της αναφοράς της ως προϋπόθεσης της ευθύνης, με τον παρεμπιπτόντα τρόπο που προαναφέρθηκε, το Έργο δεν περιέχει καμία άλλη κανονιστική ρύθμιση ή τεχνική διευκρίνιση για την εξέτασή της. Αυτό καθιστά ίσως αναγκαία την προσφυγή στη νομολογία της διεθνούς δικαιοσύνης και στα πορίσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι η Επιτροπή αντλεί τεκμηρίωση από τις πηγές αυτές στην επίσημη Αναφορά (Report), η οποία και συνοδεύει το Έργο. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τη ρευστότητα αυτή στη ρύθμιση της αιτιότητας, το Report παραπέμπει στην αναλογία της κατάστασης στο χώρο του (εθνικού) ιδιωτικού δικαίου³⁵³. Χωρίς επομένως να κατονομάζονται, όλες οι γνωστές αστικολογικές θεωρίες έχουν τύχει επίκλησης δια της χρήσης του εκάστοτε κριτηρίου που προτάσσουν³⁵⁴, χωρίς να μπορεί να γίνει λόγος για επικρατήσασα θέση. Παγιώνεται έτσι το συμπέρασμα ότι η αιτιώδης συνάφεια δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ενιαίου κανόνα στην επιστήμη του διεθνούς δικαίου. Από το ιδιωτικό δίκαιο εμπνέεται όμως και η κατανόηση άλλων ζητημάτων ενδοσυστημικής συνοχής της ευθύνης. Μπορεί έτσι να διαγνωστεί ότι το Έργο αξιολογεί τον μετριασμό (mitigation) της ζημίας ως παράγοντα που συνδιαμορφώνει την έκταση της αποκατάστασης³⁵⁵, αλλά και ότι η σωρευτική αιτιότητα δεν αναιρεί την υποχρέωση προς πλήρη αποζημίωση κάθε σωρευτικά επενεργούντος υπευθύνου, εκτός και αν διαγνωστεί οικείο πταίσμα του ζημιωθέντος³⁵⁶.

---

³⁵² Βλ. ειδικότερα Διεθνές Διαιτητικό Δικαστήριο, Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair [Decision of 30 April 1990 (Arbitral Award)]:

“both parties agree that in inter-State relations, the concept of damage does not possess an exclusive material or patrimonial character. Unlawful action against non-material interests, such as acts affecting the honor, dignity or prestige of a State, entitle the victim State to receive adequate reparation, even if those acts have not resulted in a pecuniary or material loss for the claimant State” (par. 109).

³⁵³ *“In other words, the requirement of a causal link is not necessarily the same in relation to every breach of an international obligation. In international as in national law, the question remoteness of damage “is not a part of the law which can be satisfactory solved by search of a single verbal formula”.* (σημείο 10 επί του Άρθρου 31).

³⁵⁴ Βλ. και πάλι σημείο 10 με εκεί νομολογιακές παραπομπές στην «αμεσότητα» (directness), στην «εγγύτητα» (proximity) και στην «προβλεψιμότητα» (foreseeability), αλλά και με πρόδηλη νομολογιακή έμπνευση από τη θεωρία του προστατευτικού σκοπού του κανόνα δικαίου (the ambit of the rule which was breached, having regard to the purpose of that rule).

³⁵⁵ Σημείο 11 επί του Άρθρου 31.

³⁵⁶ Σημείο 12 επί του Άρθρου 31, με περαιτέρω υποσημείωση σύμφωνα με την οποίαν *“this approach is consistent with the way in which these issues are generally dealt with in national law”*. Για το συντρέχον πταίσμα βλ. Άρθρο 39.

Ως αποτίμηση, θα μπορούσε να λεχθεί ότι πρόκειται για ένα σύστημα ετεροβαρές στην εσωτερική οργάνωση της ευθύνης, το οποίο εμφανίζει, αφενός μεν κυριαρχία του παρανόμου, δια της εκτενούς περιπτωσιολογικής του ρύθμισης, αφετέρου δε ερμηνευτική αποδυνάμωση των στοιχείων της ζημίας και του αιτιώδους συνδέσμου. Εξάλλου, η «αντικειμενικοποίηση» της ευθύνης πιστοποιείται από την παντελή απουσία του στοιχείου της υπαιτιότητας των δρώντων φυσικών προσώπων στην αξιολόγηση της συμπεριφοράς των ενεργούντων κρατικών οργάνων.

B.2 Τεκμήρια αλληλεπίδρασης με το Δικαστήριο (ΔΕΕ) και οριοθέτηση του κεκτημένου (acquis)

Μετά την αδρομερή περιγραφή της συμβολής των ανωτέρω πηγών, προσήκει η έρευνα της αλληλεπίδρασης τους με το Δικαστήριο. Δύο μορφές αλληλεπίδρασης μπορούν εδώ να διαγνωστούν, ρητή και σιωπηρή. Στην πρώτη περίπτωση, η αλληλεπίδραση προκύπτει αβίαστα από την ονομαστική αναφορά της μίας βάσης στις εργασίες ή στα πορίσματα της άλλης. Στη δεύτερη περίπτωση, η αλληλεπίδραση συνάγεται συμπερασματικά από διάφορους ενδείκτες. Κυριότερος ενδείκτης είναι, κατά τη γνώμη που υποστηρίζεται στο πλαίσιο της εδώ ανάπτυξης, η σιωπή μίας βάσης σε ειδικότερα πεδία της ύλης της εξωσυμβατικής ευθύνης στα οποία έχει να επιδείξει σημαντική παραγωγή μία άλλη βάση. Αυτό θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη αυξημένης ωρίμανσης των λύσεων που παρέχει η βάση υπέρ της οποίας οι λοιπές σιωπούν ή συντονίζονται σιωπηρά. Και βέβαια αυτονόητη μορφή αλληλεπίδρασης, έστω και ακανόνιστης, είναι η σύγκριση ομοειδών λύσεων από την ανεξάρτητη επιστημονική έρευνα. Εκεί ακριβώς που οι λύσεις συγκλίνουν, μπορεί να οριοθετηθεί εν τέλει το κοινό κεκτημένο της ευρωπαϊκής αδικοπρακτικής ευθύνης.

Οι περιπτώσεις ρητής αλληλεπίδρασης του Δικαστηρίου με τις λοιπές βάσεις δεν είναι πολλές. Το μεν Δικαστήριο προσέφυγε ρητά στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης προκειμένου να παράσχει διεθνολογικό θεμέλιο στην ευθύνη των Κρατών-Μελών από την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης³⁵⁷. Το ίδιο έπραξε και για να στοιχειοθετήσει την ενότητα του Κράτους (ανεξαρτήτως δηλαδή της εσωτερικής διάκρισης των εξουσιών ή άλλης κατανομής αρμοδιοτήτων) ως υποκειμένου του καταλογισμού της ευθύνης³⁵⁸. Αντιστοίχως, επικαλέστηκε ρητά τη νομολογία του ΕΔΔΑ προκειμένου να θεμελιώσει την ευθύνη Κράτους και από πράξεις εθνικού Δικαστηρίου, κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό³⁵⁹. Εξάλλου, στην αλληλεπίδραση του

³⁵⁷ Απολύτως ενδεικτικά σημείο 38 Προτάσεων Γενικού Εισαγγελέα Tesauro στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-46/93 και C-48/93 (*Brasserie...*, ό.π.) με εκεί παραπομπή (υποσημειώσεις 32, 33) στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου Διαρκούς Δικαιοσύνης.

³⁵⁸ Ενδεικτικά *Brasserie...*, ό.π., σκέψη 34.

³⁵⁹ Ενδεικτικά *Köbler*, ό.π., σκέψη 49.

Δικαστηρίου με τις λοιπές πηγές εντάσσεται και αυτή που περιγράφηκε παραπάνω³⁶⁰ ως «προκριματική αλληλεπίδραση» με τις νομοθετικές βάσεις αδικοπρακτικής ενοχής που εισάγει η Ένωση. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, το Δικαστήριο αποφαινεται επί της νομιμότητας ή της ερμηνείας κανόνων εξωσυμβατικής ευθύνης που μετέχουν του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, δηλαδή συμβάλλει ακριβώς στην παραγωγή και τη διάπλαση των (τομεακών και αποσπασματικών) νομοθετικών βάσεων του παράγωγου της Ένωσης. Αυτή είναι όμως περισσότερο μια λειτουργία του ενωσιακού δικαίου παρά του επιστημονικού διαλόγου στο πεδίο της αδικοπραξίας. Αντιστρόφως, στη νομολογία του Δικαστηρίου στηρίζονται συχνά οι απόπειρες συστηματικής παρουσίασης «κωδικοποιημένου» υποδειγματικού δικαίου, όπως αυτή του DCFR. Πράγματι, ο επιστημονικός σχολιασμός που συνοδεύει το κείμενο των κανόνων-υποδειγμάτων που περιέχει το Έργο έχει σημαντικές αναφορές στη νομολογία του Δικαστηρίου για κάθε επιμέρους ζήτημα. Ειδικά στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, ο σχολιασμός των κανόνων των άρθρων II.7:304, III.3:701 και VI.2:208 και 3:204 παραπέμπει αντίστοιχα στην αρχετυπική νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου³⁶¹ αναφορικά με την αποζημιωτική ευθύνη από την ακυρότητα σύμβασης, την ευθύνη για μη περιουσιακή ζημία, την ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων και την ευθύνη από παραβίαση των κανόνων για την προστασία του ανταγωνισμού.

Από την άλλη πλευρά, στο επίπεδο της σιωπηρής αλληλεπίδρασης υπάρχει μια εξαιρετικά σημαντική παρατήρηση που πρέπει να αξιολογηθεί περαιτέρω. Τόσο οι «κωδικοποιητικές βάσεις» όσο και η νομοθετική βάση ιδιωτικού διεθνούς δικαίου του Κανονισμού 864/2007 εξαιρούν ρητά ή σιωπηρά από το πεδίο εφαρμογής των λύσεων που διαπλάσσουν, την εξωσυμβατική ευθύνη του Δημοσίου. Οι βάσεις αυτές περιορίζονται—καθεμία με το περιεχόμενο και την κατεύθυνση που σκιαγραφήθηκε προηγουμένως—στο επίπεδο των οριζόντιων σχέσεων. Αντιθέτως, στη νομολογία του Δικαστηρίου οι κάθετες σχέσεις έχουν προτεραιότητα και αποτελούν το αρχέτυπο πάνω στο οποίο οικοδομείται η αδικοπρακτική ενοχή. Παρόλο που το μοντέλο της ενωσιακής αδικοπρακτικής ευθύνης επεκτείνεται εν τέλει και στις παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου που συντελούνται από ιδιώτες, αυτό εκκινεί πράγματι από την ευθύνη των οργάνων της Ένωσης και των Κρατών-Μελών. Η αποχή των παραπάνω βάσεων (πλην δηλαδή του Δικαστηρίου και των

---

³⁶⁰ Υπό III. B.1.2.1.

³⁶¹ Κατά περίπτωση στις υποθέσεις *Courage/Crehan* (C-453/99), *Leitner/TUI* (C-168/2000), *Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (C-300/95) κλπ.

Παρατηρείται όμως προσφάτως και αντίστροφη τάση αναφοράς του Δικαστηρίου στα πορίσματα του DCFR, αναφορικά όμως με το δίκαιο των συμβάσεων και του καταναλωτή (και όχι της εξωσυμβατικής ευθύνης), σχεδόν δε κατ' αποκλειστικότητα εκφραζόμενη σε Προτάσεις Γενικών Εισαγγελέων [βλ. ενδεικτικά Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Saugmandsgaard επί της υπόθεσης *Wathelet* (C-149/15, υποσημείωση 9), *Treststnjak* επί της υπόθεσης *Friz* (C-215/08, υποσημειώσεις 62, 72), *Szpunar* επί των υποθέσεων *Ferenschild* (C-133/16, υποσημείωση 10) και *Νίκηφορίδης* (C-135/15, υποσημείωση 12) κ.ά].

λοιπών νομολογιακών βάσεων, που όμως δεν παρέχουν επεξεργασμένο σύστημα ευθύνης ή εκτείνονται πέραν του ευρωπαϊκού χώρου) από τη ρύθμιση της εξωσυμβατικής ευθύνης στις κάθετες σχέσεις θα μπορούσε ασφαλώς να ερμηνευθεί ως έλλειψη ωρίμανσης για τη ρύθμιση αυτού του πεδίου. Ωστόσο, η ύπαρξη συμπυκνωμένης νομολογίας του Δικαστηρίου στην ύλη των κάθετων σχέσεων πρέπει, κατά την εδώ εκτίμηση, να οδηγήσει σε αντίθετο (αντίστροφο) πόρισμα. Δεν είναι η έλλειψη ωρίμανσης των λύσεων που αποτρέπει τις άλλες βάσεις από τη ρύθμιση των κάθετων σχέσεων, αλλά η ήδη συντελεσμένη ωρίμανση των λύσεων στο ίδιο πεδίο από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Αναγνωρίζουν, δηλαδή, σιωπηρά οι άλλες βάσεις την πρωτοκαθεδρία της νομολογίας του Δικαστηρίου στο πεδίο των κάθετων σχέσεων και απέχουν από τη ρύθμιση της εξωσυμβατικής ευθύνης στις σχέσεις αυτές. Είναι τέτοιος ο βαθμός σύγκλισης που έχει επιφέρει η νομολογία του Δικαστηρίου, ώστε η ύλη αυτή να εμφανίζεται εν τοις πράγμασι «ενοποιημένη»³⁶² και μη χρήζουσα συστηματικής επεξεργασίας. Το συμπέρασμα αυτό, κατά την εδώ υποστηριζόμενη γνώμη, επιρρωνύεται από μία ακόμη σκέψη. Είναι εξ ορισμού αυτονόητο ότι η εναρμόνιση σε επίπεδο ιδιωτικού διεθνούς δικαίου (κανόνων σύγκρουσης) είναι ασθενέστερη σε σχέση με την προσέγγιση των ουσιαστικών κανόνων. Όταν επομένως η ουσιαστική προσέγγιση έχει επέλθει ή βρίσκεται σε προωθημένο στάδιο, η ιδιωτικοδιεθνολογική ενοποίηση παρέλκει. Η αποχή του Κανονισμού 864/2007 από τις κάθετες σχέσεις, θεωρούμε ότι εντάσσεται ακριβώς σε αυτή τη λογική. Η έλλειψη ρύθμισης δεν αφορά εδώ τον ουσιαστικό κανόνα, αλλά τους κανόνες σύγκρουσης. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, έχει διαπιστωθεί η εξαγωγή κοινών αρχών για τον ουσιαστικό κανόνα από τη νομολογία του Δικαστηρίου, και μάλιστα κατ' επιταγή της Συνθήκης, ιδίως στις κάθετες σχέσεις. Ως εκ τούτου, η εξαίρεσή τους από το πεδίο εφαρμογής της προσέγγισης των κανόνων σύγκρουσης είναι ένδειξη αυξημένης και όχι μειωμένης ωρίμανσης. Το ενωσιακό ιδιωτικό διεθνές δίκαιο απέχει από τη ρύθμιση όχι γιατί θεωρεί ότι δεν υπάρχει έδαφος προσέγγισης ή γιατί η ύλη αυτή είναι κανονιστικά αδιάφορη, αλλά γιατί αναγνωρίζει ότι ειδικά στον τομέα αυτόν έχει προχωρήσει η ουσιαστική σύγκλιση των λύσεων. Η σιωπηρή αλληλεπίδραση των βάσεων οδηγεί έτσι στο συμπέρασμα ότι η ουσιαστική σύγκλιση είναι συντελεσμένη σε μεγαλύτερο βαθμό στις κάθετες συγκριτικά με τις οριζόντιες σχέσεις. Στις τελευταίες, ο βαθμός ωρίμανσης του «κοινού κεκτημένου» είναι συγκριτικά μειωμένος, ακριβώς γιατί αυτές δεν συνιστούν την επικρατούσα μορφή εμφάνισης στη νομολογία του Δικαστηρίου και δεν υπόκεινται στον ίδιο βαθμό επεξεργασίας και συστηματοποίησης.

Απομένει πλέον να αναδειχθούν τα σημεία στα οποία εν γένει συγκλίνουν όλες οι βάσεις και συνδιαμορφώνουν ένα κοινό κεκτημένο της αδικοπρακτικής ευθύνης του ευρωπαϊκού χώρου. Το κεκτημένο αυτό είναι εντονότερο στις κάθετες σχέσεις, αλλά καθόλου αμελητέο και για τις

---

³⁶² Βλ. παρακάτω υπό ΙΙΙ.Γ.

οριζόντιες. Η οριοθέτησή του ουσιαστικά επαληθεύει τα όρια του «νομολογιακού κεκτημένου» που περιγράφηκαν παραπάνω³⁶³. Η οριοθέτηση αυτή είναι έτσι η επαλήθευση του *acquis* του Δικαστηρίου, όπου αυτό επιβεβαιώνεται από τις λύσεις των άλλων πηγών.

Μία τέτοια προσέγγιση θα μπορούσε να καταγράψει ως σημεία σύγκλισης των νομολογιακών βάσεων (ΔΕΕ, ΕΔΔΑ, Διεθνές Δικαστήριο), κατεξοχήν προσανατολισμένων στη ρύθμιση αστικής ευθύνης του Κράτους και εν γένει φορέων δημόσιας εξουσίας (όπως είναι και οι διεθνείς οργανισμοί) τα εξής:

- i. την κατανόηση του Κράτους ή του οικείου δημόσιου φορέα ως ενιαίου υποκειμένου ευθύνης (ανεξαρτήτως της εσωτερικής διάρθρωσης εξουσιών και αρμοδιοτήτων), δηλαδή την *ενότητα της κρατικής ευθύνης σε επίπεδο καταλογισμού*,
- ii. την επέκταση του νόμιμου λόγου της ευθύνης στο πλαίσιο του συνόλου των δημόσιων λειτουργιών κατά την αρχή της τριμερούς διάκρισης, δηλαδή στην ίδρυση της ευθύνης εξίσου από πράξεις της νομοθετικής, της εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας, αλλά, ταυτόχρονα, και στην ίδρυση της ευθύνης από νομικές και υλικές ενέργειες,
- iii. την αντικειμενικοποίηση της ευθύνης αυτής, δηλαδή την *αποσύνδεσή της από το στοιχείο της υπαιτιότητας του οργάνου-φυσικού προσώπου ή του προστηθέντος προσώπου*, έστω και αν σχετικές αξιολογήσεις υποκειμενικής διάστασης, όπως η βαρύτητα του πταίσματος, «μεταγγίζονται» τελικά στο πλαίσιο της έρευνας του παρανόμου (π.χ. στον «κατάφωρο χαρακτήρα» της παραβίασης) ως παράγοντες επίτασης ή «ενδείκτες» παραβίασης του οικείου μέτρου επιμέλειας,
- iv. στη θεμελιακή θέση της *διακριτικής ευχέρειας* του οργάνου ως «εργαλείου» έρευνας της ευθύνης, και ιδίως της πλήρωσης της προϋπόθεσης του παρανόμου.

Περαιτέρω, όλες ανεξαιρέτως οι ενοποιητικές βάσεις, είτε ρυθμίζουν οριζόντιες είτε κάθετες σχέσεις, εμφανίζουν σχετική σύγκλιση τόσο σε σημεία που αφορούν στη διαρθρωτική λειτουργία του συστήματος της ευθύνης, δηλαδή στη μορφολογία του κανόνα, όσο και στην ερμηνευτική κατανόηση και εξειδίκευση των επιμέρους προϋποθέσεων του, και συγκεκριμένα:

- i. στο συνδυασμό γενικής διάταξης και περιπτώσιολογίας,
- ii. στη διακριτή κατανόηση παρανομίας και υπαιτιότητας (αντικειμενικής και υποκειμενικής όψης, έστω και αν η δεύτερη συχνά «απορροφάται» από την πρώτη),

---

³⁶³ Βλ. παραπάνω υπό ΙΙΙ.Α.2.

- iii. στην κατάφαση της αιτιότητας ως θεμελιωτικής προϋπόθεσης (έστω και με εγγενή ρευστότητα των ορίων της), με ιδιάζον στοιχείο αυτό της «αμεσότητας»,
- iv. στην ευρεία εννοιολογική σύλληψη της ζημίας, με διευρυμένη κατανόηση της μη περιουσιακής φύσης της,
- v. στην εντεινόμενη εισαγωγή αξιολογήσεων και ειδικότερων πραγματικών αντικειμενικής ευθύνης, με κυρίαρχη ratio τον κίνδυνο από τη λειτουργία του πράγματος (ευθύνη από διακινδύνευση).

Με τις ειδικότερες παραλλαγές και διακυμάνσεις που επάγεται η διαφορετικότητα σκοπών, μεθόδων και ρυθμιστικής εμβέλειας κάθε επιμέρους βάσης, τα παραπάνω θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα *minimum* διαπιστωμένης σύγκλισης, ένα κοινό «κεκτημένο» (*acquis*) όλων των συρρεουσών και επενεργουσών πηγών.

Γ. Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥ (Acquis) ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΠΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ DE LEGE FERENDA

Από την αρχή της μελέτης δεν αγνοήθηκε ότι το Δικαστήριο είναι όργανο της Ένωσης, ενταγμένο στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της και υποκείμενο στις αυστηρές δεσμεύσεις αυτονομίας της. Ομοίως ελήφθη υπόψη ότι η Ένωση είναι η βασική παραγωγός ρυθμίσεων με προορισμό να εφαρμοστούν στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, νοούμενον ως γεωγραφικό μέγεθος αλλά και ως δικαιοταξία. Αυτές οι παραδοχές παρέχουν το ερέθισμα μιας εύλογης συλλογιστικής:

Ειδικότερα, αξίζει να ερευνηθεί αν θα μπορούσε η ύπαρξη μιας σημαντικής νομολογιακής παραγωγής του Δικαστηρίου στο χώρο της αδικοπρακτικής ευθύνης να ενεργοποιήσει τη ρυθμιστική επέμβαση της Ένωσης με νομοθετικό μέσο. Πιο συγκεκριμένα, τίθεται η προβληματική για το κατά πόσον θα μπορούσε ο διαπιστωμένος νομολογιακός «κανόνας», το όλο διαπλασμένο νομολογιακό σύστημα της «*ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης*» (το *acquis* του Δικαστηρίου), να περιβληθεί το ένδυμα ενός ενωσιακού μέσου νομοθετικής φύσης που θα καταλαμβάνει όλο το πεδίο³⁶⁴ της αδικοπρακτικής ευθύνης και θα προορίζεται να εφαρμοστεί στις εθνικές έννομες τάξεις.

Η συλλογιστική είναι προέκταση της προπεριγραφείσας κοινότητας των αρχών που αποτυπώνει η νομολογία του Δικαστηρίου. Εύλογα δηλαδή μπορεί να τεθεί το ερώτημα γιατί αυτό το «κεκτημένο», ή τουλάχιστον το μέρος εκείνο του «κεκτημένου» που εισφέρει η νομολογία του Δικαστηρίου, δεν μεταγγίζεται στις έννομες τάξεις των Κρατών-Μελών, αφού άλλωστε αντανakλά διαπιστωμένα τον κοινό τόπο τους, και μάλιστα με όρους μέγιστης αποτελεσματικότητας ενός συγκροτημένου (ενωσιακού) συστήματος που διακρίνεται για την αυτονομία του και για την αναλυτική επεξεργασία των λύσεων.

Η προβληματική αυτή ανακύπτει στον πυρήνα του ζητήματος της ενωσιακής αρμοδιότητας για τη θέσπιση κανόνων στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου. Το ερώτημα είναι καθοριστικό:

Έχει άραγε η Ένωση αρμοδιότητα να εισαγάγει κανόνες στην επίμαχη ύλη, ακόμα και αν αυτοί γίνει δεκτό ότι θα αποτυπώνουν τη νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου της και την εκεί διαπλασμένη κοινότητα αρχών των εθνικών συστημάτων;

Ταυτόχρονα, ακόμη και αν μια τέτοια αρμοδιότητα ήθελε θεωρηθεί ως υφιστάμενη, το ενδεχόμενο ρυθμιστικής επέμβασης εγείρει ευθέως ζητήματα σκοπιμότητας. Ακόμη δηλαδή και αν η Ένωση μπορεί να θεσπίσει τέτοιους κανόνες, ερωτάται εάν υπάρχει λόγος να το πράξει, καθώς και τι θα

---

³⁶⁴ Αναπτύχθηκε προηγουμένως (III.B.1.2.1) ότι η νομοθετική καθιέρωση «ενωσιακών αδικοπρακτικών ενοχών» είναι άκρως περιπτώσιολογική και δεν βασίζεται σε γενική αρμοδιότητα ρύθμισης του πεδίου με γενική διάταξη. Αντιθέτως, οι ενοχές αυτές αντανakλούν εντοπισμένα συστήματα δευτερογενούς επιβολής άλλων ουσιαστικών κανόνων, για τα οποία η Ένωση έχει πράγματι αρμοδιότητα ρύθμισης.

καθιστούσε μια τέτοια επέμβαση επιβεβλημένη σε μια ύλη κατεξοχήν κατειλημμένη από τις εθνικές κωδικοποιήσεις.

Γίνεται απολύτως αντιληπτό ότι η αναλυτική προσέγγιση των παραπάνω ζητημάτων θα υπερέβαινε τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Η κατεύθυνσή της εξαρχής δεν ήταν να αναδείξει τη νομολογία του Δικαστηρίου σε προπομπό ενοποιητικής ρύθμισης, αλλά να καταδείξει την «ενοποιητική», ή έστω τη συνεκτική, λειτουργία της και χωρίς μια τέτοια ρύθμιση. Δεν είναι όμως αδιάφορη η δυνητική συμβολή του Δικαστηρίου και σε μία τέτοια υποθετική άσκηση. Θα επιχειρηθεί έτσι μια, έστω παρεμπίπτουσα, αναφορά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, κυρίως για να αναδειχθούν τα απώτατα όριά του. Το ενδιαφέρον είναι ότι και στην περίπτωση αυτή τα απώτατα όρια χαράσσονται από τη γενικότερη νομολογία του Δικαστηρίου. Και πάλι δηλαδή το Δικαστήριο δίνει την απάντηση για το αν και μέχρι ποιο σημείο μπορεί να είναι βάσιμη μια τέτοια υπόθεση.

α. Στο πλαίσιο αυτό, είναι η προηγούμενη γενική νομολογία του Δικαστηρίου που φαίνεται να προδιαγράφει αρνητικό πόρισμα στην έρευνα για την ύπαρξη ενωσιακής αρμοδιότητας ρύθμισης αλλά και, ανεξαρτήτως αυτής, στο ερώτημα για τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας ρύθμισης.

Αυτό το διττό αποφαστικό πόρισμα βασίζεται μάλιστα στην εφαρμογή των ίδιων κριτηρίων από τη νομολογία του Δικαστηρίου.

Χωρίς ασφαλώς να μπορεί το ζήτημα να εξαντληθεί εδώ, στο ενωσιακό σύστημα της «δοτής αρμοδιότητας» η θεμελίωσή της προϋποθέτει την εξεύρεση ρητής νομικής βάσης στις ιδρυτικές Συνθήκες. Η Ένωση μπορεί να ασκήσει μόνον απονεμημένες σε αυτήν από τα Κράτη-Μέλη αρμοδιότητες και όχι να ιδρύσει ή να «οικειοποιηθεί» διακρατημένες από τις εθνικές έννομες τάξεις τέτοιες αρμοδιότητες. Η επίλυση της αμφιβολίας για το επίπεδο στο οποίο εντοπίζεται ή ασκείται η αρμοδιότητα (εθνικό-ενωσιακό) διενεργείται κατ' εφαρμογήν παγιωμένων γενικών αρχών, κανόνων και τεχνικών διάγνωσης³⁶⁵. Το πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης δεν γνωρίζει

---

³⁶⁵ Πρώτη κλίμακα είναι αυτή των κανόνων γνήσιας κατανομής της αρμοδιότητας, δηλαδή του εντοπισμού της στο επίπεδο της Ένωσης ή των Κρατών-Μελών και, συνακόλουθα, του προσδιορισμού της φύσης της. Πρόκειται για το αρχικό στάδιο έρευνας της αρμοδιότητας, στο οποίο περιλαμβάνεται προφανώς η εργασία της ερμηνείας του του δυνητικού νομικού θεμελίου της. Η αποκρυστάλλωση αυτής της νομικής βάσης, δηλαδή η διάγνωση της προσφορότητάς της για τη θεμελίωση αρμοδιότητας, πάντοτε υπό το πρίσμα της τελολογικής ερμηνείας της, αποτελεί το καθοριστικό βήμα για τον προσδιορισμό του επιπέδου στο οποίο εντοπίζεται η αρμοδιότητα. Στην ίδια κλίμακα εντάσσεται όμως και ο προσδιορισμός της φύσης της αρμοδιότητας (αποκλειστική, συντρέχουσα ή «στήριξης και συντονισμού»), στοιχείο ενδεικτικό του τρόπου κατανομής της. Και αυτό το πόρισμα αποτελεί προϊόν της ερμηνείας της νομικής βάσης της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η νοητική αυτή διεργασία της ερμηνείας, υποταγμένη στο τελολογικό κριτήριο, καθίσταται κεντρική στο πρώτο αυτό στάδιο της κατανομής.

Δεύτερη κλίμακα είναι αυτή που συγκροτείται από το σύνολο των κανόνων άσκησης της αρμοδιότητας, στο βαθμό που θα διαγνωστεί πράγματι η ύπαρξή της-υπό οποιαδήποτε μορφή-στο δευτερογενές επίπεδο της Ένωσης. Κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν εδώ οι αρχές της αναλογικότητας και, προκειμένου για συντρέχουσα αρμοδιότητα μεταξύ Ένωσης και Κρατών-Μελών, η αρχή της επικουρικότητας. Η πρώτη αρχή, αυτή της αναλογικότητας, υπαγορεύει την

όμως τέτοια ρητή, επώνυμη νομική βάση θεμελίωσης αρμοδιότητας στο πρωτογενές δίκαιο. Σε κανέναν από τους λεγόμενους «θεματικούς τομείς» δεν ανευρίσκεται τίτλος που να μπορεί να δικαιολογήσει ερμηνευτικά την υπαγωγή της αδικοπρακτικής ευθύνης στη ρυθμιστική εμβέλειά του. Ωστόσο, η έρευνα της αρμοδιότητας έχει και μία ακόμη αναγκαία πτυχή προτού καταλήξει σε αρνητικό συμπέρασμα. Οι Συνθήκες περιέχουν και τις λεγόμενες «οριζόντιες» λειτουργικές βάσεις αρμοδιότητας³⁶⁶, αυτές δηλαδή που παρέχουν έρεισμα για τη θέσπιση μέτρου χωρίς να οριοθετούν ή να εξαρτώνται ερμηνευτικά από θεματικά προσδιορισμένο τομέα. Αντιθέτως, οι βάσεις αυτές λειτουργούν «τελολογικά», καθώς ιδρύουν αρμοδιότητα για όσα μέσα είναι αναγκαία προς επίτευξη ευρύτερων ή απώτατων ενοποιητικών σκοπών ή σταδίων της όλης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όπως εν προκειμένω αυτός της λειτουργίας της Ενιαίας Αγοράς, δηλαδή καταστάσεων που εμπεριέχουν *συνδυασμό ενωσιακών πολιτικών*. Η εισαγωγή ρυθμιστικού μέτρου με βάση ένα τέτοιο νομικό θεμέλιο «προσέγγισης» των εθνικών νομοθεσιών αποτυπώνει αυτό που είναι εν γένει γνωστό ως η ενωσιακή νομοθετική τεχνική της «εναρμόνισης». Είναι, στις περιπτώσεις αυτές, ο επιδιωκόμενος σκοπός που καθιερώνει την αρμοδιότητα για τα μέσα επίτευξής του και όχι ο θεματικός (καθ' ύλην) προσδιορισμός του τομέα πολιτικής. Σε τελική ανάλυση, αρμοδιότητα και σκοπός εναρμόνισης βρίσκονται έτσι σε ακατάλυτη ενότητα και ταυτίζονται³⁶⁷.

προσφορότητα και την αναγκαιότητα του μέσου για την εξυπηρέτηση του επιδιωκόμενου σκοπού καθώς και την αναλογία της εν στενή έννοια προς αυτόν. Η δεύτερη αρχή, αυτή της επικουρικότητας, αποτυπώνει κανόνα προτίμησης του ενωσιακού επιπέδου, μόνο όταν το επίπεδο αυτό εξασφαλίζει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της μελετώμενης δράσης απ' ότι το εθνικό και πάντοτε επί θεματικής αρμοδιότητας που έχει ήδη διαγνωστεί-σύμφωνα με τους κανόνες του πρώτου σταδίου-ως υφιστάμενη και ως *συντρέχουσα* μεταξύ Ένωσης και Κρατών-μελών.

Τέλος, το πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ ενωσιακού και εθνικού επιπέδου, αναφορικά με την έννοια της αρμοδιότητας, συμπληρώνεται από τους κανόνες επίλυσης της σύγκρουσης μεταξύ δράσεων που αναλήφθηκαν σε διαφορετικά επίπεδα. Χωρίς περαιτέρω ανάλυση για την ακριβή έννοια της «σύγκρουσης» και του μηχανισμού επίκλησης του ενωσιακού δικαίου στις εθνικές έννομες τάξεις, ζήτημα που αναπτύχθηκε ήδη παραπάνω, αρκεί εδώ να λεχθεί ότι η ενωσιακή έννομη τάξη έχει διαφυλάξει προ πολλού, ενόψει της αυτονομίας και της ανάγκης αποτελεσματικότητας των επιταγών της, την υπεροχή του κανόνα που η ίδια παράγει έναντι αυτού που παράγεται από την εθνική έννομη τάξη, ανεξαρτήτως κανονιστικής βαθμίδας και τυπικής ισχύος του τελευταίου. Η αρχή της *υπεροχής* είναι το εργαλείο του ενωσιακού δικαίου για την επίλυση της σύγκρουσής του με τα εθνικά δίκαια.

³⁶⁶ Αρχικά άρθρο 100^A ΣυνθΕΚ, μεταγενέστερα άρθρο 95 ΣυνθΕΚ και ήδη άρθρο 114 ΣΛΕΕ. Στη σημερινή μορφή του (παρ.1):

«Εκτός αν ορίζουν άλλως οι Συνθήκες, εφαρμόζονται οι ακόλουθες διατάξεις για την πραγματοποίηση των στόχων του άρθρου 26. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, αποφασίζοντας σύμφωνα με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία και μετά από διαβούλευση με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, εκδίδουν τα μέτρα τα σχετικά με την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών που έχουν ως αντικείμενο την εγκαθίδρυση και τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς».

³⁶⁷ Στο σημείο αυτό χρειάζεται ίσως μια διευκρίνιση. Η δημιουργία εσωτερικής αγοράς ενδέχεται πράγματι να καταλαμβάνει θεματικούς τομείς που υπόκεινται αυτοτελώς στη συντρέχουσα αρμοδιότητα Ένωσης και Κρατών-Μελών. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι και ως γενικός λειτουργικός στόχος, η εσωτερική αγορά εμπίπτει πλέον στην ύλη της συντρέχουσας αρμοδιότητας (4 ΣΛΕΕ). Ωστόσο, η προσφυγή σε «οριζόντια» βάση προς εξυπηρέτηση του απώτατου αυτού σκοπού, όταν διενεργείται με ενδιάμεσο εργαλείο το συντονισμό και την προσέγγιση των εθνικών νομοθεσιών, δηλαδή με υιοθέτηση εναρμονιστικού μέτρου, ενδεικνύει την εξέλιξη της σχετικής αρμοδιότητας στην κρίσιμη ύλη σε *αποκλειστική* υπέρ της Ένωσης. Με άλλα λόγια, το εναρμονιστικό μέσο, ως εργαλείο επίτευξης της εσωτερικής αγοράς, ενέχει εγγενή νομοθετική επιλογή υπέρ της δράσης σε ενωσιακό επίπεδο. Ανάγεται έτσι η

Η νομολογία του Δικαστηρίου έχει διαπλάσει μια αυστηρή μέθοδο³⁶⁸ ερμηνείας και αυτών των νομικών βάσεων αρμοδιότητας-εναρμόνισης, έτσι ώστε να μην εκπέσουν σε συγκεκριμένα εργαλεία παραβίασης του συστήματος της «δοτής αρμοδιότητας» και εισαγωγής ψευδεπίγραφων ενωσιακών αρμοδιοτήτων «δια της πλαγίας» οδού. Στον πυρήνα αυτής της μεθόδου βρίσκεται η ένταση και η αμεσότητα της σχέσης μεταξύ της υφιστάμενης κατάστασης, του υιοθετούμενου μέτρου και των σκοπούμενων (εναρμονιστικών) αποτελεσμάτων του. Ειδικότερα, για να είναι παραδεκτή η προσφυγή στις «οριζόντιες» βάσεις εναρμόνισης, πρέπει, αφενός, η διαφορετικότητα των εθνικών νομοθεσιών (δηλαδή η «θεραπευόμενη» κατάσταση) να αποτελεί *αισθητή* παρακώλυση των θεμελιωδών ελευθεριών και νόθευση του ανταγωνισμού και, αφετέρου και σωρευτικά, η προσέγγισή των εθνικών κανόνων, δηλαδή το αποτέλεσμα που επιδιώκεται με την υιοθέτηση του εναρμονιστικού μέτρου, να έχει ως *ευθύ* αποτέλεσμα την άρση αυτών των

εναρμόνιση σε ποιοτικά διακριτή κατάσταση όπου και ταυτίζονται η αρμοδιότητα και το μέσο (η «εναρμόνιση» ως αρμοδιότητα) με εννοιολογικό αποκλεισμό (υπέρβαση) της επικουρικότητας. Διακρίνουμε επομένως δύο περιπτώσεις: α) Η υιοθέτηση μέσου που αποσκοπεί γενικά στην επίτευξη της εσωτερικής αγοράς (π.χ. μέσο αρνητικής ενοποίησης με εξάλειψη περιορισμού) υπόκειται στον κανόνα της συντρέχουσας αρμοδιότητας και προϋποθέτει πρόκριση του ενωσιακού επιπέδου δράσης κατ' εφαρμογή της αρχής της επικουρικότητας, β) όταν όμως η εσωτερική αγορά επιδιώκεται ειδικά με το συντονισμό και την προσέγγιση των νομοθεσιών, με την υιοθέτηση δηλαδή εναρμονιστικού μέσου, η σχετική αρμοδιότητα έχει καταστεί εξ ορισμού αποκλειστική δια της άσκησης της με θεμέλιο την οριζόντια βάση και, επομένως, αποκλείεται εν τοις πράγμασι η εναρμόνιση με μέσα εκτός του ενωσιακού πλαισίου (π.χ. με διεθνή συμφωνία των Κρατών-Μελών).

³⁶⁸ C-376/98, *Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (υπόθεση Tobacco Advertising)*.

Το Δικαστήριο, υπό το φως και των Προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα Nigel Fennelly, παρέχει το πλέον ολοκληρωμένο και αναλυτικό πλαίσιο αναφοράς για τα όρια της ενωσιακής αρμοδιότητας στην υιοθέτηση κανόνων του ιδιωτικού δικαίου με έρεισμα στις «οριζόντιες» βάσεις, πάνω στους ακόλουθους άξονες:

- i. Όταν ερευνάται η ύπαρξη ή μη μιας αμφίβολης ενωσιακής αρμοδιότητας για την υιοθέτηση ενός μέτρου, δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο διάγνωσής της η μελέτη του «κέντρου βάρους» του μέτρου μεταξύ, αφενός, του υλικού-θεματικού τομέα στον οποίον εμπίπτει αντικειμενικά και, αφετέρου, της επίμαχης «οριζόντιας» λειτουργικής βάσης (σκέψη 68). Αντιθέτως, φαίνεται ότι το κριτήριο του «κέντρου βάρους» είναι ορθό όταν επιλέγεται νομική βάση μεταξύ περισσότερων υφιστάμενων συντρέχουσών θεματικών βάσεων. Αντιθέτως, προσήκει να εξεταστεί αυτοτελώς κατά πόσον το μέτρο υπηρετεί πράγματι τον σκοπό της εσωτερικής αγοράς.
- ii. Ένας τέτοιος σκοπός έγκειται στην εξάλειψη των εμποδίων στο διασυνοριακό εμπόριο και στην άρση των στρεβλώσεων του ανταγωνισμού, δηλαδή πρέπει να κριθεί ότι υπηρετείται από μέτρα που κατατείνουν σε αυτό το αποτέλεσμα (σκέψη 69).
- iii. Η στρέβλωση του ανταγωνισμού, την οποία θεραπεύει ένα μέτρο εναρμόνισης, πρέπει να είναι αισθητή (σκέψη 90).
- iv. Δεν αρκεί το αποτέλεσμα του μέτρου να είναι απλώς παρεμπίπτον (σκέψη 91).
- v. Τα εγγενή όρια αυτού του σκοπού υπόκεινται σε αντικειμενικό δικαστικό έλεγχο (σκέψη 81) που περιλαμβάνει δύο στάδια (σκέψη 93): αφενός, να εξακριβωθεί αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις αναγκαιότητας της εναρμόνισης, δηλαδή η διαφορετικότητα των εθνικών νομοθεσιών σε ένα τομέα παρακωλύει τις θεμελιώδεις ελευθερίες ή νοθεύει τον ανταγωνισμό και, αφετέρου, αν η αναλαμβανόμενη δράση συμβιβάζεται με την εσωτερική αγορά, δηλαδή επιτυγχάνει πράγματι τον σκοπό της θεραπείας των στρεβλώσεων.
- vi. Αυτός ο δικαστικός έλεγχος τελολογίας του μέτρου, δηλαδή υπαγωγής του στην εμβέλεια του παραπάνω σκοπού, προσιδιάζει σ' αυτόν του τρόπου άσκησης της διακριτικής ευχέρειας των νομοθετούντων ενωσιακών οργάνων (σκέψη 98).

εμποδίων και των στρεβλώσεων. Μόνο τότε δικαιολογείται η νομοθετική εναρμόνιση, όταν δηλαδή σκοπείται να αρθεί *αισθητή* παρακώλυση ελευθεριών και ανταγωνισμού, η δε άρση είναι πράγματι *ευθεία* συνέπεια της παρέμβασης. Από τα παραπάνω, προκύπτει εξ αντιδιαστολής ότι δεν συγχωρείται εναρμόνιση όταν η υφιστάμενη έλλειψη προσέγγισης των κανόνων έχει απλώς ανεπαίσθητη ή επουσιώδη επίδραση στη λειτουργία της Ενιαίας Αγοράς ή, διαζευκτικά πλέον (ως αντίστροφη αρνητική προϋπόθεση της αναγκαίας σώρευσης), ακόμη δηλαδή και αν η στρέβλωση-παρακώλυση είναι όντως αισθητή ή ουσιώδης, όταν η υιοθέτηση του μέτρου θα έχει μόνο ως παρεμπίπτουσα, αντανakλαστική ή έστω μερική συνέπεια την άρση αυτού του εμποδίου. Διενεργείται δηλαδή ένας σιωπηρός εκ των προτέρων έλεγχος του «κέντρου βάρους» και της αναλογικότητας-αποτελεσματικότητας του μέτρου. Το μέτρο δεν πρέπει να έχει άλλο σκοπό ή αποτέλεσμα, τέτοιο που να υπερακοντίζει την τελολογία της άρσης του εμποδίου.

Τα κριτήρια αυτά οριοθετούν επιγραμματικά τον νομολογιακό έλεγχο παραδεκτής χρήσης των νομικών θεμελίων της ενωσιακής αρμοδιότητας νομοθετικής εναρμόνισης. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, παρεμφερή κριτήρια επανέρχονται και στο δικαιοπολιτικό έλεγχο σκοπιμότητας για την υιοθέτηση ενός μέτρου. Αυτό είναι λογικό, καθώς προεκτέθηκε ότι η αρμοδιότητα συνδέεται με ορισμένο σκοπό και θεμελιώνεται τελολογικά. Νομική αρμοδιότητα και δικαιοπολιτική σκοπιμότητα βρίσκουν εδώ σημείο τομής. Μόνο τότε θα προβεί επομένως η Ένωση σε χρήση της διαγνωσμένης αρμοδιότητάς της για εισαγωγή ρυθμιστικού μέσου, όταν δηλαδή η αναγκαιότητα εναρμόνισης είναι αισθητή και η εναρμόνιση θα επέλθει πράγματι ως συνέπεια της υιοθέτησης του μέσου. Στο τελευταίο αυτό σημείο, η αυστηρότητα της κρίσης αμβλύνεται σχετικώς σε σχέση με τον προκριματικό έλεγχο της αρμοδιότητας, καθώς ενδέχεται πράγματι να υιοθετούνται και μέτρα με παρεμπίπτουσες δικαιοπολιτικές συνέπειες. Ο εμπειρικός κανόνας παραμένει όμως ότι μια υπαρκτή νομοθετική αρμοδιότητα θα κινητοποιηθεί τελικά όταν το μέσο συνδέεται ευθέως (ή εικάζεται ότι έχει τέτοια ευθεία σχέση) με το σκοπούμενο αποτέλεσμα.

β. Η εξειδικευμένη εφαρμογή των παραπάνω κριτηρίων στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης επιβεβαιώνει το αποφαστικό πόρισμα για την αρμοδιότητα της Ένωσης ως προς την εναρμόνιση των εθνικών δικαίων³⁶⁹. Πολύ δύσκολα μπορεί να ανιχνευθεί στην εξεταζόμενη ύλη τέτοιο διττό ποιοτικό χαρακτηριστικό, δηλαδή αισθητό αντανταγωνιστικό αποτέλεσμα της νομικής διαφορετικότητας των εθνικών κανόνων και ευθύ, μη παρεμπίπτον

³⁶⁹ Την έλλειψη αρμοδιότητας δέχεται μάλλον ομόφωνα και η θεωρία. Έτσι ενδεικτικά Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Η εναρμόνιση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη*, Νομικό Βήμα (NoB) 42 (1994), σελ. 322 επ. και του ιδίου, *Προς Έναν Ευρωπαϊκό Αστικό Κώδικα: Ουτοπία ή Πιθανότητα*; Αρμενόπουλος (62), σελ. 1353 επ.· Υ. LEQUETTE, *Le Code Européen est de retour*, http://ec.europa.eu/justice/news/consulting_public/0052/contributions/226_fr.pdf, παρ. 23· S. WEATHERILL, *Why object to the harmonization of Private Law by the EC*, *European Review of Private Law* (ERPL) 2004 (I), σελ. 634 επ.· B. FAUVARQUE-COSSON, *Faut-il un Code Civil Européen?*, *Revue Trimestrielle de Droit Civil* (RTDCiv) 2001 (1), σελ. 466 επ.

αποτέλεσμα του πιθανού εναρμονιστικού μέτρου για την αποκατάσταση των ελευθεριών και του ανταγωνισμού προς επίτευξη της Ενιαίας Αγοράς. Γιατί ναι μεν η νομική διαφορετικότητα ενδέχεται πράγματι να επάγεται πρόσθετο επιχειρηματικό κόστος για την προσαρμογή των δρώντων υποκειμένων της διασυνοριακής αγοράς στην εθνική έννομη τάξη της δραστηριότητας, πλην όμως δεν είναι καθεαυτήν αποτρεπτική μιας τέτοιας διασυνοριακής δραστηριοποίησης. Καμία επιχείρηση δεν αναστέλλει το επιχειρηματικό πλάνο εισόδου σε μια εθνική αγορά επειδή ειδικά οι κανόνες της αδικοπρακτικής ευθύνης διαφέρουν από την έννομη τάξη της έδρας ή της κύριας εγκατάστασής της. Εξάλλου, δεν πρέπει να παροραθεί ότι η νομική ασφάλεια προάγεται και από την ήδη διενεργηθείσα ενοποίηση της σχετικής ύλης σε επίπεδο ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Θα μπορούσε, άλλωστε, να υποστηριχθεί ότι και ο «νομικός ανταγωνισμός» μεταξύ των εθνικών εννόμων τάξεων είναι ενισχυτικός και του ίδιου του αγοραίου ανταγωνισμού, ακριβώς επειδή παρέχει στις επιχειρήσεις εύρος επιλογών ως προς την τοπική ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους. Δεν μπορεί επομένως να γίνει λόγος για παρακώλυση των ενωσιακών ελευθεριών ή του ανταγωνισμού, πολλώ δε μάλλον *αισθητού* χαρακτήρα. Στο ίδιο πλαίσιο, είναι προφανές ότι τυχόν προσέγγιση των νομοθεσιών με τη χρήση εναρμονιστικού μέτρου δεν συνδέεται αιτιωδώς —και μάλιστα αμέσως— με την άρση (ούτως ή άλλως αμφίβολων) εμποδίων εισόδου σε μια αγορά. Με άλλα λόγια, η άρση του επιχειρηματικού αντικινήτρου για την είσοδο σε μια εθνική αγορά δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί *ευθύ* απότοκο της εναρμόνισης της ύλης της αδικοπραξίας. Αντιθέτως, ένα τέτοιο αποτέλεσμα είναι μάλλον απομακρυσμένο και παρεμπίπτον σε σχέση με το μέτρο μιας τέτοιας υποθετικής εναρμόνισης. Το τελευταίο θα υπηρετούσε περισσότερο ενδιάμεσους σκοπούς, όπως τη νομική συναντίληψη στο πλαίσιο της ανώμαλης εξέλιξης ήδη ενεργών νομικών σχέσεων, παρά την επέμβαση στα παραγωγικά αίτια της επιχειρηματικής βούλησης, δηλαδή στην ίδια τη γένεση τέτοιων σχέσεων. Και η έρευνα της σκοπιμότητας καταλήγει όμως σε αμφίβολα συμπεράσματα. Ο επιστημονικός διάλογος επί του

θέματος δεν ομοφωνεί³⁷⁰ ως προς τη συμβατότητα³⁷¹ των εθνικών δικαίων της αδικοπραξίας, άρα και της δεκτικότητάς τους να τύχουν εναρμόνισης, πολλώ δε μάλλον ως προς τη σκοπιμότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος. Η έμμεση και απομακρυσμένη σύνδεση των κανόνων της αδικοπραξίας με την Ενιαία Αγορά αποδυναμώνει και τη σκοπιμότητα της εναρμόνισης των κανόνων της. Μόνο σε μία ειδικότερη κατηγορία συναλλακτικών σχέσεων μπορεί ίσως να διαγνωστεί αυξημένη επίδραση της αδικοπρακτικής ευθύνης στον ανταγωνισμό και στην επιχειρηματική απόφαση των δρώντων υποκειμένων της αγοράς. Είναι η ειδικότερη εκείνη αγορά, στην οποία η ύλη της αδικοπρακτικής ευθύνης αποτελεί στην ουσία *το ίδιο το επιχειρηματικό αντικείμενο και όχι το ρυθμιστέο νομικό αντικείμενο*. Πρόκειται συγκεκριμένα για την αγορά των ασφαλιστικών υπηρεσιών, και ειδικότερα για το συναλλακτικό κλάδο της ασφάλισης της αστικής

---

³⁷⁰ Έντονη είναι και εδώ η αναζήτηση ως προς τη μέθοδο και την εμβέλεια της πιθανής προσέγγισης, πάντοτε με αναφορά και στο «πολιτισμικό» στοιχείο. Αναφορικά με το δίκαιο της εξωσυμβατικής ευθύνης, κοινός τόπος των αναλύσεων είναι, πάντως:

α) αφενός η πρόκριση της «αποσπασματικής» (“fragmented”, “piecemeal”) προσέγγισης (έτσι T. WILHELMSSON, *Private Law in the EU: Harmonised or Fragmented Europeanisation?*, European Review of Private Law (ERPL) 2002 (I), σελ. 77-94) με αναφορά και στη θεωρία των «στρωμάτων», σύμφωνα με την οποία το δίκαιο της Ε.Ε. κατατάσσεται στη νομική «επιφάνεια»/«εποικοδόμημα» και δεν ανάγεται στη νομική κουλτούρα και τη βαθύτερη δομή του δικαίου. Προκρίνει έτσι ο συγγραφέας την προσέγγιση δια του μηχανισμού των «νομικών ερεθισμάτων-ξενιστών» (“legal irritants”, σε αντιδιαστολή με την περίπτωση των «νομικών εμφυτευμάτων»/“legal transplants”), δηλαδή την εισαγωγή εννοιών ή κανόνων σε ορισμένους τομείς δικαίου που προάγουν τη νομική συναντίληψη των λειτουργών ή τη λειτουργικότητα της συναλλακτικής ζωής, με σκοπό τη διεύθυνση της κοινότητας στα βαθύτερα «στρώματα» της νομικής παιδείας. Αξιολογεί μάλιστα, με περαιτέρω παραπομπές, το δίκαιο της εξωσυμβατικής ευθύνης, λόγω της διασυννοριακής διάστασής του, ως κατεξοχήν παράδειγμα της κατηγορίας τέτοιων νομικών «ερεθισμάτων».

β) αφετέρου, η ανάδειξη της συντελεσμένης προσέγγισης «δια και εκ της νομολογίας» (“harmonization through case-law”, έτσι W. Van GERVEN, *Harmonization of Private Law: Do we need it?*, Common Market Law Review (CMLR) 2004, p. 505-532) ως ειδικότερης μορφής της «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγισης (“bottom-up” scenario, βλ. σχετικά και III.A.1 και A.2 και B.1 για την επαγωγική θεμελίωση της κοινότητας).

³⁷¹ Αντίθεση στην εναρμόνιση σε Y. LEQUETTE, *ό.π.* (*Le Code...*), με αντίκρουση των επιχειρημάτων κυρίως για την προσέγγιση του δικαίου των συμβάσεων. Κομβικό ρόλο στην εκεί επιχειρηματολογία, πέραν του καταλογισμού στην Επιτροπή της απόπειρας επιβολής «ιδεολογικών επιλογών» της (“choix idéologiques”), διαδραματίζει η κριτική αποτίμηση της μεταξέλιξης της «Κοινής Αγοράς» σε «Ενιαία Αγορά» μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 και η εξ αυτής, κατά την εκφραζόμενη άποψη, απώλεια του «προτιμησιακού» δικαιώματος στο ενδοκοινοτικό εμπόριο μεταξύ των κοινοτικών παραγωγών, έναντι της ενιαίας θεώρησης της ευρωπαϊκής αγοράς από τους παραγωγούς τρίτων χωρών. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα, κατά τον συγγραφέα, η εξάλειψη της διαφορετικότητας εντός της Αγοράς να αυξάνει την ανταγωνιστικότητα των εξωτερικών προς αυτήν προϊόντων και υπηρεσιών εις βάρος, τελικά, των δικών της παραγωγών και καταναλωτών.

Για το ότι οι διαφορές στοιχειοθετούν την εν γένει απόκλιση-ασυμβατότητα των εθνικών συστημάτων βλ. ενδεικτικά P. LAGRANDE, *European Legal Systems are not converging*, in *International and Comparative Law Quarterly* (ICLQ), January 1996 (vol. 45), p. 52-81, όπου και γίνεται λόγος για τη βασική «επιστημολογική» διαφορά της *mentalité* μεταξύ ηπειρωτικών και αγγλοσαξονικού δικαίου στη βάση των ακόλουθων κριτηρίων: α) τη φύση του νομικού συλλογισμού, β) το βαθμό συστηματοποίησης, γ) τη φύση των «κανόνων», δ) το ρόλο των πραγματικών γεγονότων, ε) τη σημασία του ουσιαστικού «δικαιώματος», στ) τη νομική αξία του παρελθόντος (ως δημιουργικού δικαίου). Οι ειδικότερες αυτές διαφοροποιήσεις συμπυκνώνονται, κατά τον συγγραφέα, στην εξής μείζονα διαφορά: Το Common Law αναγνωρίζει «εγγενή-έμφυτη» (inherent) δικαιοπλαστική εξουσία στο δικαστή, απαιτώντας ταυτόχρονα την υποταγή της εκτελεστικής στη νομοθετική, ενώ το Civil Law αναγνωρίζει «εγγενή-έμφυτη» (inherent) φύση στην εκτελεστική εξουσία, υποτάσσοντας συγχρόνως τη δικαστική στη νομοθετική.

ευθύνης³⁷². Στην περίπτωση αυτή, οι δρώντες φορείς δεν έχουν το απλό βάρος να συνεκτιμήσουν το κόστος της νομικής διαφορετικότητας σε επίπεδο διαμόρφωσης των συμβάσεων ή της εν γένει νομικής προεργασίας των μερών σε μια σχέση με στοιχεία αλλοδαπότητας. Η νομική διαφορετικότητα επιδρά εδώ και στο ίδιο το ουσιαστικό αντικείμενο της παροχής, δηλαδή στην πιθανότητα επέλευσης του ασφαλιστέου κινδύνου. Η ευθύνη συγκροτεί εδώ την έννοια της ίδιας της συμβατικής παροχής. Στο μέτρο που η αδιοπρακτική ευθύνη διαφέρει, λόγω της διαφορετικότητας της οικείας εθνικής νομοθεσίας ανά Κράτος-Μέλος, κατά τις προϋποθέσεις επέλευσής της και την έκταση επιδίκασής της, η αγορά εξ ορισμού δεν είναι ενιαία. Αντιθέτως, το κόστος των ασφαλιστρών συνδέεται εν προκειμένω άρρηκτα με τον τόπο επέλευσης του ζημιολόγου συμβάντος στο εσωτερικό της Ένωσης ή με το επιλεγέν από τα μέρη εθνικό δίκαιο που θα είναι εφαρμοστέο στην ασφαλιστική σύμβαση. Ανακύπτει έτσι μια ειδική εκδήλωση της διαφορετικότητας των νομικών κανόνων της αδιοπραξίας σε επίπεδο «στρέβλωσης» του ανταγωνισμού, που θα μπορούσε να αξιολογηθεί κατά την έρευνα της σκοπιμότητας. Δεν είναι όμως ικανή σε έκταση, ένταση και βαρύτητα ούτε να καταστήσει τη διαφορετικότητα αυτή «αισθητή» γενική στρέβλωση των ενδοενωσιακών συναλλαγών ούτε ασφαλώς να τεκμηριώσει ότι η γενική εναρμόνιση θα ήταν μια αναλογική (από τη σκοπιά της αναγκαιότητας, της προσφορότητας και της αναλογίας μέσου-σκοπού) μορφή παρέμβασης. Θα είχε, αντιθέτως, βαρύνοντα «αντανακλαστικά» αποτελέσματα, σε επίπεδο πολύ ευρύτερο από αυτό που θα επεδίωκε (και θα επιτρεπόταν, με βάση τα προεκτεθέντα κριτήρια) να ρυθμίσει ευθέως.

Συμπερασματικά, χωρίς το Δικαστήριο να έχει αποφανθεί *ad hoc* επί του θέματος στην ύλη της αδιοπρακτικής ευθύνης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η γενική νομολογία του χαράσσει περιοριστικά όρια στη ρυθμιστική («νομοθετική») επέμβαση της Ένωσης. Αποτελεί έτσι και αυτό το συμπέρασμα μία μορφή έμμεσης συμβολής του Δικαστηρίου στη διάπλαση του κεκτημένου. Κατά τα γενικά πορίσματα της νομολογίας, φαίνεται δηλαδή ότι το κεκτημένο δεν μπορεί να μετεξελιχθεί σε «νομοθετικό», τουλάχιστον με την Ένωση ως παραγωγό της ρύθμισης.

γ. Είναι ερώτημα αν ανατρέπεται αυτό το συμπέρασμα από την ύπαρξη ενός «νομολογιακού κεκτημένου» εντός του θεσμικού πλαισίου της Ένωσης. Το ερώτημα πρακτικά ανάγεται στο κατά πόσον η ύπαρξη ενός συγκροτημένου συστήματος νομολογιακών λύσεων του Δικαστηρίου μπορεί να θεωρηθεί ότι ενεργοποιεί κατ' εξαίρεσιν την ενωσιακή αρμοδιότητα ή ότι έχει έστω άλλα έννομα αποτελέσματα. Με άλλα λόγια, απομένει να ερευνηθεί αν η *de facto* κατάσταση του νομολογιακού κανόνα της «ενωσιακής εξωσυμβατικής ευθύνης» αποτελεί εν τοις

---

³⁷² Ειδική αναφορά στον τομέα της ασφάλισης G. WAGNER, *The Project of Harmonizing European Tort Law*, Tort and Insurance Law (vol. 2005), σελ. 655 (*"The uncomfortable situation of the Insurance Industry"*).

πράγμασι την ήδη ασκηθείσα de iure αρμοδιότητα της Ένωσης επί του θέματος ή θεμελιώνει αρμοδιότητα προς άσκηση τέτοιας αρμοδιότητας στο μέλλον.

Κατά την εδώ υποστηριζόμενη γνώμη, η έρευνα πρέπει να εμμένει στο αποφαστικό συμπέρασμα. Η παραγωγή «νομολογιακού κανόνα» δεν αποτελεί ούτε άσκηση ούτε ίδρυση-θεμελίωση ενωσιακής αρμοδιότητας στο χώρο της εξωσυμβατικής ευθύνης. Προεκτέθηκε, άλλωστε, ότι η «νομοθετική» εισαγωγή αδικοπρακτικών ενοχών είναι εξ ορισμού αποσπασματική. Ο γενικός «νομολογιακός κανόνας» υπηρετεί την αυτονομία και την αποτελεσματικότητα του συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης και δεν προορίζεται να εφαρμοστεί αυτούσιος στα εθνικά συστήματα. Εξάλλου, η άσκηση της αρμοδιότητας θα προϋπέθετε τη διάγνωση νομικού θεμελίου της στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης. Τέτοιο θεμέλιο, ωστόσο, αναφέρθηκε παραπάνω ότι δεν εντοπίζεται. Θα ήταν έτσι λογικό πρωθύστερο και δογματικό άτοπο να γίνει δεκτό ότι η άσκηση της αρμοδιότητας αποτελεί τη νομική βάση για την ίδρυσή της ή δημιουργεί εκ των υστέρων τέτοιο νομικό θεμέλιο³⁷³.

δ. Ωστόσο και παρά τη διαδικαστική αδυναμία του «νομολογιακού κεκτημένου» να μετεξελιχθεί σε θετικό ενωσιακό δίκαιο, είναι ακριβές ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις να τού αναγνωριστεί μια λανθάνουσα «κωδικοποιητική αξία» με σημαντικές πρακτικές εφαρμογές. Η λειτουργία του που έχει προδιαγραφεί προσιδιάζει σε μεγάλο βαθμό στην αγγλοσαξωνική παράδοση των *Restatements*³⁷⁴. Το Δικαστήριο, σε ένα οιονεί ομοσπονδιακό επίπεδο, ανασυνθέτει τις γενικές αρχές των συστημάτων του κατώτερου επιπέδου των συνιστωσών οντοτήτων και εν τέλει τις επαναποδίδει προς αυτά τα συστήματα (εν προκειμένω τις εθνικές έννομες τάξεις) με τη

---

³⁷³ Μια τέτοια θεμελίωση της αρμοδιότητας δεν θα ήταν βάσιμη, ακόμη και με το έρεισμα της «δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας» του Δικαστηρίου. Χωρίς ασφαλώς διάθεση εξαντλητικής αναφοράς στο μείζον ζήτημα των σχέσεων νομοθέτη και δικαστή οποιασδήποτε έννομης τάξης, αρκεί εδώ να σημειωθεί ότι, ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που το Δικαστήριο προέβη σε ερμηνευτική διάπλαση ενωσιακού κανόνα δικαίου, τέτοια που να υπερακόντιζε το γράμμα του (βλ. ενδεικτικά C-284/93, *Les Verts*, με περαιτέρω ανάλυση σε B.TZEMO, *Ο δικαστικός ακτιβισμός και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΘΠΔΔ 7/2010, σελ. 745 επ.), ανήχθη πάντοτε σε μείζονες αξιολογήσεις του ενωσιακού δικαίου, δηλαδή σε υπέρτερη τελολογία, προκειμένου να καλύψει διαγνωσθέν κενό. Δεν επρόκειτο δηλαδή για «δημιουργική» νομολογία, αλλά για τελολογική, ενδοσυστημική ερμηνεία με έρεισμα την ύπαρξη υπέρτερων αρχών προκειμένου εν τέλει, να αποφευχθεί η αρνησιδικία ή η αντίθεση κατώτερων κανόνων σε υπέρτερους.

Εκτέθηκε όμως ότι τέτοια τελολογία απουσιάζει. Θα ήταν επομένως αβάσιμο να υποτεθεί ότι μια «δικαιοπλαστική» ερμηνεία των οριζόντιων βάσεων θα θεμελιώνει στο μέλλον την αρμοδιότητα. Το ίδιο επισφαλές θα ήταν να θεωρηθεί ότι η αρμοδιότητα ιδρύθηκε δια της άσκησής της (και μάλιστα νομολογιακά), π.χ. στο πλαίσιο της διδασκαλίας για την «κατάληψη του ρυθμιστικού πεδίου» (V. MICHEL, *Recherches sur les compétences de la Communauté européenne*, L' Harmattan 2003, σελ. 381 επ. και E.D. CROSS, *Pre-emption of Member State Law in the European Economic Community: A Framework for Analysis*, Community Market Law Review (CMLR) 1992, p. 447-472). Το τελευταίο θα προϋπέθετε υφιστάμενη συντρέχουσα αρμοδιότητα που οριστικοποιείται ως αποκλειστική υπέρ της Ένωσης μετά την άσκησή της και όχι ελλείπουσα αρμοδιότητα που «υφαρπάζεται» ή «γεννάται» το πρώτον δια της αυθαίρετης άσκησης.

³⁷⁴ Με ρητή αναφορά στα *Restatements* και στην προοπτική ανασύνθεσης της νομολογίας του ΔΕΕ ως «ομοσπονδιακού» Δικαστηρίου του ιδιωτικού δικαίου FAUVARQUE-COSSON B., *ό.π. (Faut-il...)*, σελ. 468, 472, 478-479.

μορφή ενός συνεκτικού συστήματος, ενός «κωδικοποιημένου» κοινού κεκτημένου. Η καταγραφή και η πρακτική εφαρμογή αυτού του κεκτημένου μπορεί να λάβει μορφή και διαδικαστική έκφραση που υπερακοντίζει το πρόβλημα της (ελλείπουσας) ενωσιακής αρμοδιότητας, αλλά και υπακούει στη σκοπιμότητα της αποχής από την όποια ρυθμιστική επέμβαση με «σκληρό» δίκαιο. Το ενωσιακό δίκαιο αλλά και η γενική πρακτική παρέχουν εύκαμπτα εργαλεία³⁷⁵ στις παρυφές της ενωσιακής αρμοδιότητας, ακριβώς για να υιοθετηθεί μια τέτοια «εργαλειοθήκη» (toolbox) των λύσεων του Δικαστηρίου, ανάλογη με τη συλλογιστική που διέτρεξε και το εγχείρημα του DCFR. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η ερμηνευτική³⁷⁶ αλλά και διαδικαστική³⁷⁷ συμβολή του Δικαστηρίου στην υιοθέτηση και στην περαιτέρω ερμηνευτική διάπλαση του εισαχθησόμενου μέσου μπορεί να είναι κομβική. Το περιεχόμενο αυτής της συμβολής έγινε προσπάθεια να περιγραφεί κατά την οριοθέτηση του «νομολογιακού κεκτημένου»³⁷⁸.

Από την άλλη πλευρά, το «πεδίο εφαρμογής» και τα όρια μιας τέτοιας υποθετικής κωδικοποίησης, το ποιες δηλαδή έννομες σχέσεις θα υπόκεινται στην αξία των κωδικοποιημένων λύσεων, υπαγορεύονται από τους καθ' ύλην και τους λειτουργικούς σκοπούς της. Παρίσταται, επομένως, ως πρόσφορη μια τέτοια άσκηση σε τομείς όπου το νομολογιακό κεκτημένο εμφανίζει αυξημένο βαθμό πρακτικής εφαρμογής των λύσεων που έχει διαπλάσει. Απομένει επομένως ο καθ' ύλην προσδιορισμός τέτοιων κατηγοριών υποθέσεων.

---

³⁷⁵ Έστω και με παραλλάσσουσα διατύπωση και τυπολογία παρουσίασης, τα εργαλεία αυτά εξετάζονται από το σύνολο σχεδόν της θεωρητικής επεξεργασίας της οποίας έτυχε το ζήτημα, υπό το φως διαφορετικών κάθε φορά κριτηρίων. Ενδεικτικά B. FAUVARQUE-COSSON, *Faut-il un Code Civil Européen?*, *Revue Trimestrielle de Droit Civil* (RTDCiv) 2001 (1), σελ. 463-480 με έμφαση στο κριτήριο της διασυννοριακότητας και της επιλεξιμότητας για τον καθορισμό του πεδίου εφαρμογής του μέσου της παρέμβασης· W. Van GERVEN, *Harmonization of Private Law: Do we need it?*, *Common Market Law Review* (CMLR) 2004, σελ. 505-532 με έμφαση στη διάσταση νομοθετικής-νομολογιακής οδού και στην ένταση και στο βάθος της παρέμβασης· G. WAGNER, *The Project of Harmonizing European Tort Law*, *Tort and Insurance Law* (vol. 2005), σελ. 650, με διεξοδική παράθεση των κριτηρίων και αναγωγή στις επιλογές του EGTL για καθένα από αυτά, αλλά και ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της «νομιμοποίησης» (“legitimacy”)· S. WEATHERILL, *Why object to the harmonization of Private Law by the EC?*, *European Review of Private Law* (ERPL) 2004 (I), σελ. 633-660, με αναγωγή στο θεσμικό πλαίσιο και με ιδιαίτερη τεκμηρίωση της «ενοποιητικής συμβολής» του Δικαστηρίου.

³⁷⁶ Τον βαρύνοντα ρόλο του Δικαστηρίου, όχι μόνο κατά την επιγενόμενη φάση της εφαρμογής, αλλά και την αρχική υιοθέτηση του ρυθμιστικού μέσου εξαίρει ο S. WEATHERILL, *ό.π.*, *Why object (...)*, σελ. 635 επ. και ιδίως σελ. 641, όπου και προτείνει την ανάγκη ερμηνείας των νομοθετικών βάσεων αρμοδιότητας της Ένωσης «υπό το φως του νομολογιακού κεκτημένου» (“in the light of the *acquis jurisprudentiel*”) για την εξωσυμβατική ευθύνη. Αναγνωρίζει δηλαδή τη συντελεσμένη σύγκλιση «δια της νομολογίας» και αποδέχεται ότι το αντικειμενικό αυτό γεγονός δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την προβληματική για την περαιτέρω προσέγγιση.

Η παρατήρηση αυτή τεκμηριώνει την υπόθεση ότι η ουσιαστική νομολογιακή παραγωγή του Δικαστηρίου δεν μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα κατά την έρευνα της ενωσιακής αρμοδιότητας, ενδέχεται δε να επιτρέπει την «ελαστικοποιημένη» ερμηνεία των σχετικών βάσεων ή την άμβλυνση της τυπικής έρευνας, όταν το περιεχόμενο του μέσου αποτυπώνει αυτή τη νομολογιακή παραγωγή.

³⁷⁷ Ενδεικτικά, σε περίπτωση υιοθέτησης διεθνούς σύμβασης από τα Κράτη-Μέλη, τη νομική βάση οικειοθελούς υπαγωγής αυτής της διεθνούς σύμβασης στην αρμοδιότητα του Δικαστηρίου μπορεί να παράσχει το άρθρο 273 ΣυνθΛΕΕ, κατά τα πρότυπα των Πρωτοκόλλων του 1968 και του 1971 για την ερμηνεία της τότε Σύμβασης των Βρυξελλών.

³⁷⁸ Παραπάνω ιδίως υπό II.A.2 και II.Δ.

Πρωταρχικής σημασίας είναι ο χώρος της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου, και μάλιστα εν τέλει ανεξαρτήτως του αν η εξεταζόμενη παραβίαση ανάγεται σε διατάξεις του ενωσιακού δικαίου. Η νομολογία του Δικαστηρίου εμφανίζεται έτσι ως πρόσφορη δεξαμενή, από την οποία θα αντληθούν αρχές για το «συντονισμό» των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων όταν άγεται ενώπιόν τους ζήτημα εξωσυμβατικής ευθύνης του εθνικού Δημοσίου. Η σύγκλιση αυτή είναι βέβαια πολύ περισσότερο επιβεβλημένη, αν όχι ήδη επιβληθείσα *de facto*, όταν η παρανομία του εθνικού Δημοσίου απορρέει από παραβίαση ενωσιακού κανόνα ή εθνικού κανόνα ενωσιακής προέλευσης. Έναν τέτοιο «συντονισμό» των εθνικών δικαστηρίων για την ομοιόμορφη και αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού συστήματος της εξωσυμβατικής ευθύνης επιχειρεί και εξασφαλίζει πράγματι ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής. Στο πλαίσιο αυτό, όπως αναλυτικά εκτέθηκε, το Δικαστήριο έχει εν τοις πράγμασι ενοποιήσει τους όρους και τις προϋποθέσεις θεμελίωσης της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου από παραβίαση του ενωσιακού δικαίου. Η σύγκλιση αυτή, κατά την εδώ υποστηριζόμενη γνώμη, είναι ευκατὰ και όταν εξετάζεται η ευθύνη του Δημοσίου για παραβίαση του εσωτερικού δικαίου. Μια τέτοια ευθυγράμμιση, εξάλλου, θα υπηρετούσε τις ενωσιακές αρχές της ισοδυναμίας και της ομοιομορφίας, σύμφωνα με τις οποίες οι διαδικαστικές προϋποθέσεις υλοποίησης των επιταγών του ενωσιακού δικαίου δεν πρέπει να διαφοροποιούνται από αυτές του εσωτερικού δικαίου, η υλοποίηση δε αυτή πρέπει να μην διαφέρει ουσιωδώς σε κάθε έννομη τάξη της Ένωσης. Τίποτα επομένως δεν αποκλείει το «νομολογιακό κανόνα» από το να εξελιχθεί σε «κωδικοποιημένο» κερκτημένο της *συνολικής εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου* για τα Κράτη-Μέλη της Ένωσης.

Αλλά και το πεδίο των αδιοπρακτικών ενοχών σε οριζόντιες σχέσεις δεν είναι κανονιστικά αδιάφορο για μια ανάλογη μετάγχιση των πορισμάτων της νομολογίας του Δικαστηρίου. Και εδώ θα μπορούσε να γίνει λόγος στην περίπτωση της εφαρμογής (και, συνακόλουθα, της παραβίασης) εθνικών κανόνων με ενωσιακή προέλευση (π.χ. σε ύλη όπως οι διατάξεις για την προστασία του καταναλωτή, του ανταγωνισμού, των εργαζομένων), ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι διατάξεις αυτές δεν περιέχουν ειδικές αδιοπρακτικές (αποζημιωτικής φύσης) ενοχές. Η ενωσιακή προέλευση του παραβιαζόμενου κανόνα θα ευνοούσε σε μια τέτοια περίπτωση την προσφυγή στο νομολογιακό κερκτημένο (ερμηνευτικό και μη) του Δικαστηρίου, ακριβώς γιατί θα εξασφάλιζε την αυθεντικότητα της ερμηνείας από το όργανο της πηγής της. Ο εθνικός δικαστής παραμένει έτσι ο κοινός δικαστής του ενωσιακού δικαίου (της αδιοπρακτικής ενοχής), αλλά η λειτουργία διασφάλισης της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής, την οποία και καλείται να επιτελέσει το Δικαστήριο, θα μεγιστοποιούνταν. Μια άλλη ενδιαφέρουσα κατηγορία υποθέσεων θα μπορούσε να είναι και οι περιπτώσεις αδιοπρακτικής ενοχής, στις οποίες ανακύπτει το στοιχείο της *αλλοδαπότητας* εντός της Ένωσης, δηλαδή εμφανίζεται στοιχείο διασυνοριακότητας

μεταξύ των μερών ή/και του τόπου επέλευσης του ζημιογόνου συμβάντος ανεξαρτήτως εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Στην περίπτωση αυτή, τα μέρη θα μπορούσαν να προσφεύγουν (opt-in) μετά την επέλευση της ζημίας ή το άνοιγμα της δίκης (ή ακόμη και με τη συνομολόγηση της αρχικής συμβατικής ρήτηρας, όσον αφορά τις ιδρυθησόμενες αδικοπρακτικές ενοχές μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών) σε ένα κωδικοποιημένο σύστημα ουσιαστικών κανόνων «ήπιου» δικαίου, μια «εργαλειοθήκη», που θα εμπνέεται από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Θα επήρχετο έτσι μια ομαλή μετεξέλιξη από την ατελή μορφή ενοποίησης (των κανόνων σύγκρουσης), που εισάγει το ενωσιακό ιδιωτικό διεθνές δίκαιο της αδικοπρακτικής ενοχής, προς τη διάπλαση εφαρμοστέων ουσιαστικών κανόνων αδικοπραξίας σε διασυνοριακές σχέσεις, έστω και με τρόπο προαιρετικό για τα μέρη. Αυτό θα είχε θετικές συνέπειες στο επίπεδο της επιχειρηματικής προβλεψιμότητας και της εξάλειψης του κόστους της νομικής διαφορετικότητας εντός της Ένωσης. Εδώ η συμβολή του Δικαστηρίου είναι πράγματι ασθενέστερη σε σχέση με τις κάθετες σχέσεις, αλλά παραμένει σημαντική, ιδιαίτερα αν υπομνησθεί η πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία οι προϋποθέσεις θεμελίωσης της ευθύνης δεν πρέπει να διαφέρουν ανάλογα με το εάν τον ενωσιακό κανόνα παραβιάζει η Ένωση, τα Κράτη-Μέλη ή οι ιδιώτες.

Η συγκλίνουσα λειτουργία που επιτελεί το Δικαστήριο στην ευθυγράμμιση, ερμηνευτική και μη, της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου και της κοινής αδικοπρακτικής ευθύνης δεν πρέπει να παροράται.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ – ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

A. Ελληνικά

- **ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Ι.**, *Στοιχεία Μεθοδολογίας του Δικαίου*, Εκδόσεις «Το Νομικόν», Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1978.
- **ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α. - ΛΥΤΡΑΣ Σ. - ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π. - ΣΙΟΥΤΗ Γ. - ΦΛΟΓΑΪΤΗΣ Σ.** (επιμ: Γιαννακόπουλος Κ.), *Διοικητικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004.
- **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Απ.**, *Ενοχικό Δίκαιο (Ειδικό Μέρος/ Τόμος II)*, Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας 2004.
- **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Γ.**, *Ερμηνεία των άρθρων 914-938 ΑΚ, σε Γεωργιάδη, Σύντομη Ερμηνεία του Αστικού Κώδικα (ΣΕΑΚ)*, Π.Ν. Σάκκουλας, 2010.
- **Ένωση Αστικολόγων**, *Σύγχρονα Ζητήματα Αστικού Δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα (1^ο συνέδριο-πρακτικά)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας 1995.
- **ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ Π.Κ.**, *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση (Θεωρία-Διαπραγματεύση/ Θεσμοί και πολιτικές/ Η συνθήκη του Maastricht και η Ελλάδα)*, Εκδόσεις Θεμέλιο (Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων) 1993.
- **ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Π.**, *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Συνθήκη της Λισσαβώνας)*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2010.
- **ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ Π.**, *Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο I*, Εκδόσεις Σάκκουλα 2012.
- **ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗΣ Γ.**, *Η θεμελίωση του αδίκου. Δικαιοθεωρητικές βάσεις της αδικοπρακτικής ευθύνης και ερμηνευτικές προεκτάσεις στο θετικό δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016.

- **ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι.**, *Η αστική ευθύνη του Κράτους από υλικές ενέργειες των οργάνων του κατά τα άρθρα 105-6 ΕισΝΑΚ*, Εκδόσεις Ανιόν - Σάλτου Ελίσ. & Σία Ο.Ε., 2006.
- **ΜΑΜΑΣ Λ.**, *Η εξειδίκευση της αόριστης νομικής έννοιας του παρανόμου ως προϋπόθεσης της ευθύνης του ιατρού από αδικοπραξία: αξιολογικά κριτήρια για την εξειδίκευση - τυπολογία υποχρεώσεων*, διδακτορική διατριβή 2018.
- **ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ.**, *Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα (2005).
- **ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β.**, *Αστική ευθύνη λόγω αναπηρίας ή παραμόρφωσης – μια ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 931 ΑΚ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2020.
- **ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Π.**,
  - *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000.
  - *Σύνταγμα και αυτοτέλεια του Αστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2006.
- **ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν.**, *Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αφοί Π. Σάκκουλα, εκδ. 3^η, 1983.
- **ΠΑΠΑΡΣΕΝΙΟΥ Π.**, *Κοινοτικές Οδηγίες και Δικαιώματα Ιδιωτών, Ένα παράδειγμα: η σύμβαση χρονομεριστικής μίσθωσης (time sharing)*, Επίκαιρα Θέματα Ιδιωτικού Δικαίου, Τόμος 6, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002 (επιμ. σειράς: Φ. Δωρής, Ι. Καρακώστας), 2002.
- **ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π.**, *Η Αστική Ευθύνη του Δημοσίου (Ι. Γενική Θεώρηση)*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986.
- **ΠΕΡΑΚΗΣ Εμ.**, *Τα δικαιοδοτικά όρια του ΔΕΚ υπό ευρωπαϊκή διακυβέρνηση*, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου (διευθ. σειράς: Β. Χριστιανός), Νομική Βιβλιοθήκη 2009.
- **ΠΟΛΙΤΗ Μ.**, *Αστική ευθύνη του Δημοσίου για παραβίαση του ενωσιακού δικαίου: το άρθρο 105 Εισ/ΝΑΚ ως βάση για την αστική ευθύνη του Δημοσίου από παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου*, 2016 (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών).

- **ΣΑΪΤΑΚΗΣ Κ.,** *Προσδιορισμός της ζημίας κατά χρόνο επί αδικοπρακτικής ευθύνης*, 2015 (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών).
- **ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ Ν.,**
  - Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Στοιχεία Ελληνικού Δικαίου Προσαρμογής (I. Το νομικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης)*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1994.
  - Ευρωπαϊκό Δίκαιο (I. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης / 4. Οργανική υπόσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης)*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003.
- **ΣΟΥΡΛΑΣ Π.,** *Δίκαιο και Δικανική Κρίση- Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της Μεθοδολογίας του Δικαίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017.
- **ΣΠΕΡΔΟΚΛΗ Ε.,** *Ο αιτιώδης σύνδεσμος ως προϋπόθεση της αδικοπρακτικής ευθύνης*, 2016 (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών).
- **ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ε.,** *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου (Τόμος I)*, Νομική Βιβλιοθήκη 2010.
- **ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ.,** *Γενικό Ενοχικό Δίκαιο (4^η έκδοση)*, Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε. (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) 2004.
- **ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ. – ΧΙΩΤΕΛΛΗΣ Α. – ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ Μ.,** *Κοινοτικό Αστικό Δίκαιο I, Επιπτώσεις κοινοτικών οδηγιών στο δίκαιο του ΑΚ*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1995.
- **ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Μ.,** *Αστική Ευθύνη του Κράτους των Δημοσίων Υπαλλήλων και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου*, 1950 (ανατ. 1968).
- **ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΑΚΗΣ Φ. - ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ Δ. - ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Σ.,** *Συγκριτικό Δίκαιο*, Μελέτες Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσσαλονίκη 1978.
- **ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ Β.,**
  - Οι μεταστροφές της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998.
  - Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2005.

B. Ξενόγλωσσα

- **BUSSANI M./WERRO F.**, *European Private Law: A Handbook, Volume II, "The Common Core of European Private Law"*, Stämpfli-Carolina Academic Press, 2014.
- **DELIYANNIS J.**, *La notion d' acte illicite : considéré en sa qualité d' élément de la faute délictuelle*, 1952.
- **ISAAC G.-BLANQUET M.**, *Droit General de l'Union Européenne*, 9ème édition, Sirey 2006.
- **HARTKAMP A.S. - HESSLINK M. - HONDIUS E. - MAK C. - Du PERRON C.E. (ed.)**, *Towards a European Civil Code (Fourth Fully Revised and Expanded Edition)*, Kluwer Law International 2011.
- **LANDO O./BEALE H.**, (eds.), *Principles of European Contract Law Parts I and II*, The Hague 1999· **LANDO O./CLIVE E./PRÜM A./ZIMMERMAN R.** (eds.), *Principles of European Contract Law Part III*, The Hague London and Boston, 2003.
- **MARKESINIS B.S.**, *The Gradual Convergence: Foreign Ideas, Foreign Influences, and English Law on the Eve of the 21st Century*, Oxford 1994.
- **MICHEL V.**, *Recherches sur les compétences de la Communauté européenne*, L' Harmattan 2003.
- **Principles of European Tort Law, Text and Commentary** [Francesco D. Busnelli, Giovanni Comandé, Herman Cousy, Dan B. Dobbs, Bill W. Dufwa, Michael G. Faure, Israel Gilead, Michael D. Green, Konstantinos D. Kerameus, Bernhard A. Koch, Helmut Koziol, Ulrich Magnus, Miquel Martín-Casals, Olivier Moréteau, Johann Neethling, W. V. Horton Rogers, Jorge Ferreira, Sinde Monteiro, Jaap Spier, Lubos Tichy, Pierre Widmer] Springer, Vienna 2005.
- **STUDY GROUP ON A EUROPEAN CIVIL CODE, Research Group on the Existing EC Private Law (Acquis Group) (ed.)**, *Draft Common Frame of*

Reference (DCFR). Outline Edition Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Sellier European Law Publishers 2009.

- **THE EUROPEAN GROUP ON TORT LAW (ed.)** *Principles of European Tort Law. Text and Commentary*, Springer 2005.
- **Van DAM C.**, *European Tort Law*, Oxford University Press (2nd edition) 2013.
- **VAN GERVEN W./LEVER J./LAROCHE P.**, *Cases, Material and Text on National, Supranational and International Tort Law* (1998), *Ius Commune Casebooks for the Common Law of Europe Project*, Hart Publishing (series).
- **Von BAR Ch. (ed.)**,
  - Principles of European Law (Non-Contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another)*, Oxford University Press 2009.
  - The Common European Law of Torts (Volumes One and Two)*, Clarendon Press Oxford (1998 and 2000).
- **WINFIELD P.H. - JOLOWICZ J.A. - ROGERS W.V.H.**, *Winfield and Jolowicz on Tort* (16th edition), London: Sweet & Maxwell 2002.

II. ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΜΒΟΛΕΣ

A. Ελληνική

- **ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ Μ.**, *Λειτουργία των γενικών αρχών του δικαίου*, ΔτΑ-ΤεΣ I/2003.
- **ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ Α.**,
  - Η επίδραση των κοινοτικών Οδηγιών στην ερμηνεία του εθνικού δικαίου*, Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη) 1999, σ. 743.
  - Θεμελίωση και οριοθέτηση της «σύμφωνης με την Οδηγία ερμηνείας»*, Αρμενόπουλος 1999, σ. 6.
- **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Απ.**,
  - Η εναρμόνιση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη*, Νομικό Βήμα (NoB) 42 (1994), σ. 321-346.

-Προς Έναν Ευρωπαϊκό Αστικό Κώδικα: Ουτοπία ή Πιθανότητα;
Αρμενόπουλος (62), σ. 1353 επ.

- **ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ Ε.,**

-Κοινό Πλαίσιο Αναφοράς (CFR): Οι νέοι πρότυποι Κανόνες Ευρωπαϊκού Ιδιωτικού Δικαίου, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ) 2010 (5), σ. 497.

-Προτάσεις για την Ευρωπαϊκή εναρμόνιση στο πεδίο του Αδικοπρακτικού Δικαίου. Δύο παραδείγματα: α) Οι Θεμελιώδεις Κανόνες του Ευρωπαϊκού Αδικοπρακτικού Δικαίου (PETL, *Principles of European Tort Law*) της Ευρωπαϊκής Ομάδας για το Αδικοπρακτικό Δίκαιο (European Group on Tort Law, EGTL) β) Οι κανόνες για την εξωσυμβατική ευθύνη για ζημία που προκλήθηκε σε άλλον (*Non- contractual liability arising out of damage caused to another*) του Σχεδίου Κοινού Πλαισίου Αναφοράς (DCFR, *Draft Common Frame of Reference*), Τιμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή κ. Ιωάννη Σπυριδάκη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2014 σ. 123.

- **ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Ι.,** Η παρανομία ως προϋπόθεση της αδικοπρακτικής ευθύνης, σε Προσφορά στο Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο (Τιμητικός Τόμος), τ. Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1987, σ. 310.

- **ΔΩΡΗΣ Φ.,**

-Ζητήματα αστικής ευθύνης από ιστορικοσυγκριτική και δικαιοσυγκριτική σκοπιά, Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) Ζ/2007, σ. 673.

-Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Συμβάσεων: Παρόν και μέλλον, σε: Α. Βαλτούδης, Σύγχρονα ζητήματα ενοχικού Δικαίου στην εθνική και την ευρωπαϊκή τους διάσταση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012.

-Η ιδιαιτερότητα της κανονιστικής λειτουργίας των αρχών του δικαίου και η σημασία τους στο σύστημα του ισχύοντος δικαίου (με έμφαση στο υποσύστημα του ιδιωτικού δικαίου), Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ), 3/2020, σ.161.

- **ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ Δ.,** Οι προϋποθέσεις για τη θεμελίωση αξίωσης ευθύνης του Κράτους και η έκταση της δικαστικής προστασίας στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Σ.Δ.Α.), ΕΔΔΔ 4/2008, σ. 867.

- **ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ**, *Το Σχέδιο ενός Ευρωπαϊκού Αστικού Κώδικα: πολλών δε ανθρώπων ίδεν άστεα και νόον έγνω*, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ) 2008, σ. 855-872.
- **ΚΑΡΑΣΗΣ Μ.**, *Σκέψεις για μια Ευρωπαϊκή Μεθοδολογία του Δικαίου*, Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) ΙΑ/2011, σ. 401.
- **ΚΤΙΣΤΑΚΗ Σ.**, *Αστική ευθύνη του Κράτους στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Νομικό Βήμα (ΝοΒ) 2005, σ. 2003.
- **ΛΥΤΡΑΣ Θ.**, *Ζητήματα αιτιότητας επί του αστικού αδικήματος*, στον τόμο Αιτία, Αιτιότης και Δίκαιο (Επιμ. Ι. Στράγγα/Ι. Γράβαρη/Α. Χάνου), 2003, σελ. 349.
- **ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Α.**, *Η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία*, σε Ενόηημα Άλκη Αργυριάδη (τ.Β'), σελ. 607 επ., Εκδόσεις Αφοί Π. Σάκκουλα 1996.
- **ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ.**, *Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η ενοποίηση του Αστικού Δικαίου*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ) 2003, σ. 511.
- **ΤΖΕΜΟΣ Β.**, *Ο δικαστικός ακτιβισμός και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (7/2010), σ. 737.
- **ΤΣΑΤΣΟΣ Κ.**, *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, σε του ιδίου, Μελέτες Φιλοσοφίας του Δικαίου ΙΙ (επιμ: Μ. Καράσης), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2008, σ. 469.
- **ΤΣΟΛΑΚΙΔΗΣ Ζ.**, *Η διεύρυνση της αδιοπρακτικής ευθύνης και η εμπορική επιχείρηση*, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου (ΕφΑΔ), τ. 12 (2019), σ. 842-856.
- **Von BAR Ch.**, *European Private Law in the Making: The Principles of European Contract Law, the Model Rules on European Private Law and the Common Frame of Reference (=Το Ευρωπαϊκό Ιδιωτικό Δίκαιο εν τω γίγνεσθαι: Οι Θεμελιώδεις Κανόνες του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Συμβάσεων {PECL}, οι Πρότυποι Κανόνες {Model Rules} για το Ευρωπαϊκό Ιδιωτικό Δίκαιο και το Κοινό Πλαίσιο Αναφοράς {CFR}, διάλεξη στην Ένωση Αστικολόγων (10.6.2008) σε μετάφραση Π. Παπαρσενίου (υπό την επίβλεψη Ε. Δακορώνια), σε Digesta 2009 (Τεύχος Β'), σ.107.*
- **WESTERMANN H.P.**, *Το δίκαιο της ανώμαλης εξέλιξης της ενοχής σε ένα ευρισκόμενο εν τη γενέσει του ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων* (μτφρ.

εκτεταμένης εκδοχής ομιλίας κατά την αναγόρευσή του ως Επίτιμου Διδάκτορος του Πανεπιστημίου Αθηνών την 30^η.5.2008 από τους κ.κ. Α. Καραμπατζό, Γ. Σιγανίδη, Π. Χαλιούλια), Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ) Η/2008, σ. 772.

Β. Ξενόγλωσση

- **BARKHUYSEN T. & VAN EMMERIK M.**, *Constitutionalisation of Private Law: The European Convention of Human Rights Perspective* in Tom BARKHUYSEN & Siewert LINDENBERGH, *Constitutionalisation of Private Law*, Koninklijke Brill NV (2006), p.43.
- **BASEDOW J.**, *General Principles of European Private Law and Interest Analysis: Some Reflections in the Light of Mangold and Audiolux'* (2016) 24 *European Review of Private Law*, Issue 3/4, p. 331.
- **BENOS G.**, *The Practical Debt of Community Law to Comparative Law*, *Revue Hellénique de Droit International (RHDI)* 1984, p.241.
- **CROSS E.D.**, *Pre-emption of Member State Law in the European Economic Community: A Framework for Analysis*, *Community Market Law Review (CMLR)* 1992, p. 447-472.
- **EMMERT F.**, *The Draft Common Frame of Reference (DCFR)-The most interesting development in contract law since the Code Civil and the BGB* (Robert H. McKinney School of Law/Indiana University Legal Studies Research Paper No 2012-08).
- **FAUVARQUE-COSSON B.**, *Faut-il un Code Civil Européen?*, *Revue Trimestrielle de Droit Civil (RTDCiv)* 2001 (1), p. 463-480.
- **GRIGOLEIT H.C., TOMASIC, L.**, *Acquis Principles* (June 30, 2011). MAX PLANCK ENCYCLOPAEDIA OF EUROPEAN PRIVATE LAW, Jurgen Basedow, Klaus J. Hopt and Reinhard Zimmermann, eds., Oxford University Press, December 2012. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1950671>
- **INFANTINO M.**, *Making European Tort Law: The Game and its Players*, *Cardozo Journal of International & Comparative Law* 2010 (vol. 20), p. 45.
- **INFANTINO M., BUSSANI M., WERRO F.**, *The Common Core Sound: Short Notes on Themes, Harmonies and Disharmonies of European Tort Law*

(August 14, 2009). King's Law Journal, Vol. 20, pp. 239-255, 2009; Georgetown Public Law Research Paper No. 1452658. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1452658>

- **KAKOURIS C.N.**, *L'utilisation du droit comparé par les tribunaux nationaux et internationaux*, Revue Hellénique de Droit International (RHDI) 1994, p. 31.
- **KAUFFMAN A.**, *The Ontological Structure of Law* (1963), Natural Law Forum, Paper 95. σελ. 94.
- **KOCH B.**: *Principles of European Tort Law*, King's Law Journal, vol. 20 (2009), p. 203-214.
- **KOZIOL H.**: *The Concept of Wrongfulness under the Principles of European Tort Law*, in Helmut Koziol / Barbara C. Steininger (Eds.), *European Tort Law* 2002, Springer 2003, p. 552-559.
- **LAGRANDE P.**: *European Legal Systems are not converging*, in *International and Comparative Law Quarterly*, January 1996 (vol. 45), p. 52-81.
- **LEE I.B.**, *In search of a theory of State Liability in the European Union*, Harvard Jean Monnet Working Paper 9/99, (Seminar and Workshop on Advanced Issues in Law and Policy of the European Union, NAFTA and the WTO).
- **LEQUETTE Y.**,

-Quelques remarques à propos du projet de code civil européen de M. von Bar, dans *Pensée juridique française et harmonisation européenne du droit* par B. Fauvarque-Cosson et D. Mazeaud, (ed.), Paris 2003.

-Le Code Européen est de retour,
http://ec.europa.eu/justice/news/consulting_public/0052/contributions/226_fr.pdf.
- **MICHAELIDES-NOUARIOS G.**, *Les systèmes juridiques des peuples européens*, Publications de l'Institut hellénique de droit international et étranger, Athènes 1958.
- **PESCATORE P.**, *Le recours dans la jurisprudence de la Cour à des normes déduites de la comparaison des droits des Etats Membres*, RIDC 1980, p. 352.

- **Van DAM C.,** *European Tort Law and the many cultures in Europe*, in Private Law and the Cultures of Europe by Thomas Whilhelmsson (ed.), Kluwer Law International 2007, p.53-76.
- **Van GERVEN W.,**
  - Harmonization of Private Law: Do we need it?*, Common Market Law Review (CMLR) 2004, p. 505-532.
  - The ECJ Case-Law as a Means of Unification of Private Law?*, in Towards a European Civil Code (Third Fully Revised and Expanded Edition) by A.S. Hartkamp (ed.), Martijn Hesselink (ed.), Kluwer Law International (2004).
- **Von BAR Ch.,** *A Common Frame of Reference for European Private Law-Academic Efforts and Political Realities*, Electronic Journal of Comparative Law (May 2008), <http://www.ejcl.org/121/art121-27.pdf>, και σε The Tulane European and Civil Code Law Forum, vol.23 (2008), σελ. 40.
- **WAGNER G.,**
  - The Project of Harmonizing European Tort Law*, Tort and Insurance Law (vol. 2005), p. 650.
  - The Law of Torts in the Draft Common Frame of Reference*, <http://ssrn.com/abstract=1394343>)
- **WEATHERILL St.,** *Why object to the harmonization of Private Law by the EC?*, European Review of Private Law (ERPL) 2004 (I), p. 633-660.
- **WILHELMSSON Th.,** *Private Law in the EU: Harmonised or Fragmented Europeanisation?*, European Review of Private Law (ERPL) 2002 (I), p. 77-94.
- **ZIMMERMAN R.,** *Roman Law and the Harmonisation of Private Law in Europe*, in Towards a European Civil Code (2004), p.21-42.